

Putovima Frankopana : Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2018**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:528579>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

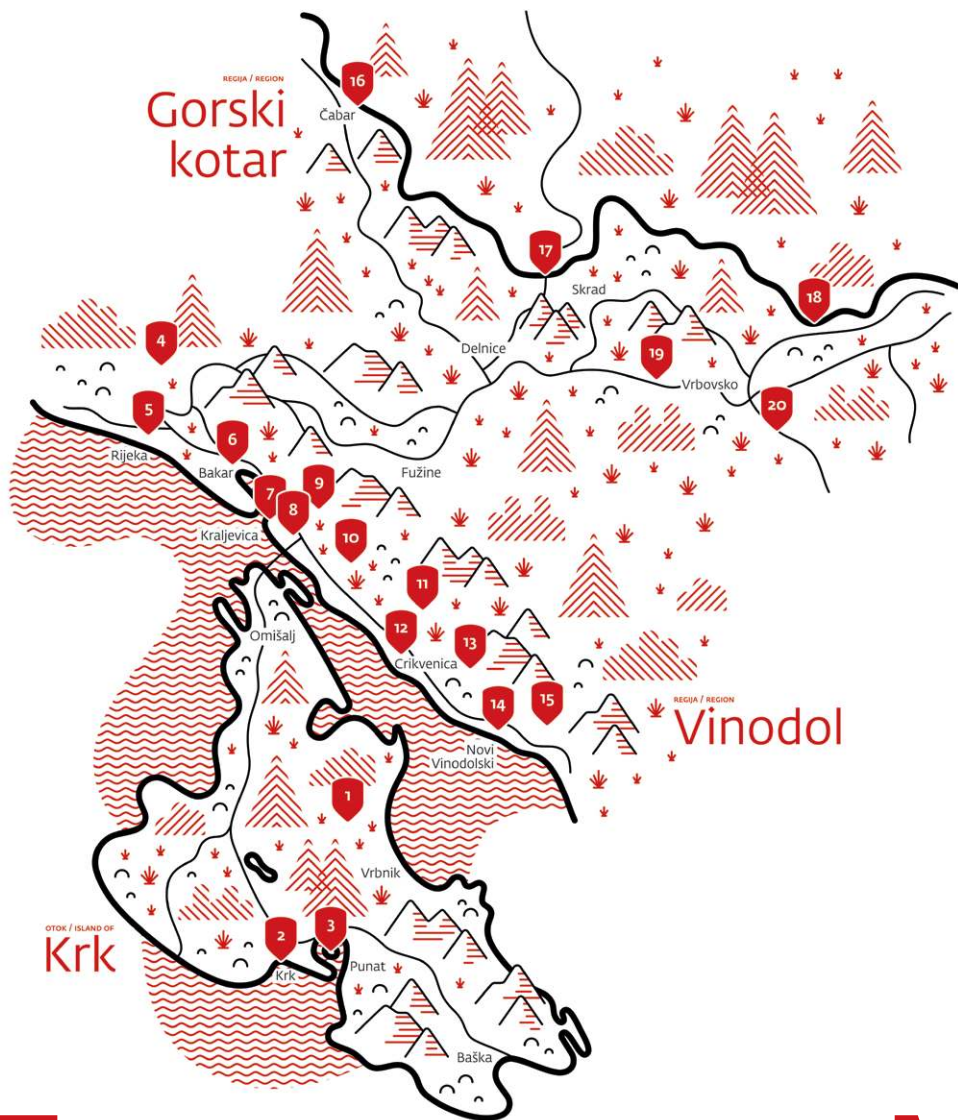
Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-07**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

PUTOVIMA Frankopana

primorsko
goranska
županija

 **EUROPSKI STRUKTURNI
I INVESTICIJSKI FONDOVI**

Projekt Primorsko-goranske županije „Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana“ sufinancirala je Europska unija iz Europskog fonda za regionalni razvoj.

Putovima Frankopana

Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji

Sadržaj publikacije isključiva je odgovornost Primorsko-goranske županije
i Sveučilišta u Rijeci, Filozofskoga fakulteta u Rijeci.

Projekt Primorsko-goranske županije „Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana“
sufinancirala je Europska unija iz Europskog fonda za regionalni razvoj.

Putovima Frankopana

Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji

Urednice:

Ines Srdoč-Konestra i Saša Potočnjak

Rijeka, 2018.

Putovima Frankopana

Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji. Monografija

Nakladnici

Primorsko-goranska županija
Adamićeva 10, Rijeka

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, Rijeka

Za nakladnike

Zlatko Komadina
Ines Srdoč-Konestra

Uredništvo

Željko Bartulović, Marijan Bradanović, Irena Grdinić, Borislav Grgin, Sanjin Mihelić,
Saša Potočnjak, Petra Radošević, Ines Srdoč-Konestra

Urednice

Ines Srdoč-Konestra i Saša Potočnjak

Recenzenti

red. prof. dr. sc. Marina Vicelja-Matijašić
doc. dr. sc. Kosana Jovanović
dr. sc. Sanja Holjevac
mr. sc. Sanjin Mihelić

Autori tekstova

Željko Bartulović, Kristian Bertović, Marijan Bradanović, Danijel Ciković, Maja Čutić Gorup,
Iva Jazbec Tomaić, Mateja Jerman, Nina Kudiš, Robert Kurelić, Tomislav Galović, Borislav Grgin,
Diana Grgurić, Saša Potočnjak, Petar Puhmajer, Barbara Španjol-Pandelo, Željko Radić,
Ranko Starac, Diana Stolac, Ana Šitina, Damir Tulić, Josip Višnjić, Sanja Zubčić

Korištene su fotografije iz fondova sljedećih institucija:

Ministarstvo kulture RH – Konzervatorski odjel u Rijeci, Primorsko-goranska županija,
Arhiv HAZU-a Zagreb, Hrvatski restauratorski zavod, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu,
Sveučilišna knjižnica Rijeka, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka,
Muzej za umjetnost i obrt, Gradski muzej Senj, Narodni muzej i galerija Novi Vinodolski,
Franjevački samostan na Trsatu, Župa Uznesenja B. D. Marije – Vrbnik.

Autori fotografija

Domagoj Blažević, Ivan Ferenčak, Ingrid Jerković, Marino Klement, Jovan Kliska, Damir Krizmanić,
Damir Pelić, Petar Puhmajer, Damir Sabalić, Ines Srdoč-Konestra, Ivan Standl, Ranko Starac,
Barbara Španjol-Pandelo, Petar Trinajstić, Damir Tulić, Natalija Vasić, Josip Višnjić

Lektura tekstova na hrvatskom jeziku

Anastazija Vlastelić

Lektura i prijevod sažetaka na engleski jezik

Anita Memišević

Grbovi

Heraldic art d. o. o.

Dizajn vizualnog identiteta

FILBURG d.o.o.

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Tempora, Rijeka

Tisak

Tiskara Sušak

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Sveučilišne knjižnice Rijeka pod brojem 140426083.

ISBN 978-953-7975-76-0

KAZALO

PROJEKT „KULTURNO-TURISTIČKA RUTA PUTOVIMA FRANKOPANA“	6
UVODNA RIJEČ	9
RIJEČ UREDNICA	10
OBITELJ FRANKAPAN / FRANKOPAN	11
OTOK KRK: ISHODIŠTE, SREDIŠTE, BAŠTINA	85
VINODOL: POVEZNICA OTOČNIH I KOPNENIH POSJEDA	145
GORSKI KOTAR: SPOJ SJEVERNOJADRANSKE I KONTINENTALNE TRADICIJE	199
SENJ I MODRUŠ: PODRUČJA POSEBNOGA FRANKAPANSKOG INTERESA	209
FRANKAPANSKI ZAGOVORI U ZLATU I SVILI	229
PISMO, TEKST, KNJIGA, GLAZBA	247
PRAVNA OSTAVŠTINA FRANKAPANA	375
IZBOR IZ LITERATURE	429
SAŽECI NA ENGLLESKOM JEZIKU I POPIS AUTORA	461

PROJEKT „KULTURNO-TURISTIČKA RUTA PUTOVIMA FRANKOPANA“

Monografija o baštini Frankopana u Primorsko-goranskoj županiji „Putovima Frankopana“ izdana je u okviru projekta „Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana“, koji provodi Primorsko-goranska županija s još dvanaest partnera (Grad Rijeka, Grad Kraljevica, Grad Čabar, Grad Bakar, Općina Lokve, Općina Čavle, Općina Vinodolska, Turistička zajednica Kvarnera, Turistička zajednica grada Rijeke, Biskupija Krk, Centar za kulturu Grada Krka i Prirodoslovni muzej Rijeka). Projekt je sufinancirala Europska unija iz Europskoga fonda za regionalni razvoj. Ukupna je vrijednost projekta 64.116.001,04 kuna, dok Europska unija projekt sufinancira iznosom od 47.157.871,47 kuna. Proračun Primorsko-goranske županije u projektu iznosi 32.965.038,40 kuna, od čega je vlastiti udio 7.694.926,90, dok su preostalo sredstva Europske unije.

Zbog iznimne je vrijednosti frankopanskih zdanja te s ciljem obnove, očuvanja, zaštite i održivoga korištenja materijalne i nematerijalne baštine Primorsko-goranska županija pokrenula strateški projekt „Putovima Frankopana“, koji se do sada razvijao u tri faze: prva se faza odvijala od 2005. do 2008. godine, kada je ulagano u obnovu deset frankopanskih kaštela u Vinodolskoj dolini. Druga je faza projekta trajala od 2013. do 2016. godine, u okviru europskog projekta HERA iz IPA programa Jadranske prekogranične suradnje, kada je zahvat obnove proširen na Rijeku, Krk i Gorski kotar, odnosno na ukupno dvadeset objekata, s namjerom stvaranja kulturno-turističke rute koja će trajno uklopiti objekte u kulturni život šire društvene zajednice. Treća je faza započela 2015. godine prijavom projekta „Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana“ na natječaj Ministarstva regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. U okviru se projekta obnavljaju, uređuju i promoviraju vrijedni objekti kulturne baštine te stvaraju novi turistički proizvodi koji bi tijekom cijele godine trebali potaknuti oživljavanje otoka Krka, vinodolskoga zaleđa i Gorskoga kotara.

Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana obuhvaća sedamnaest kaštela, utvrđenih gradova i dvoraca (kašteli Gradec, Krk, Grobnik, Trsat, Drivenik, Grižane i Bakar, kula u Bribiru, kaštel s kulom Kvadrac Novi Vinodolski, kaštel Zrinskih u Brodu na Kupi, Stari grad Zrinskih u Kraljevici, Stari grad Ledenice, Stari grad Hreljin, dvorci Nova Kraljevica, Severin i Stara Sušica te dvorac

Zrinskih u Čabru) te tri sakralna kompleksa (Franjevački samostan s crkvom Navještenja Marijina na Košljunu, Pavlinski samostan u Crikvenici i manastir Gomirje). Projekt objedinjuje prirodnu, kulturnu, gastronomsku i turističku ponudu našega kraja, upućuje na povezanost njegove srednjovjekovne povijesti s europskim krugom te potiče razvoj primorskoga zaleđa i Gorskoga kotara.

U okviru projekta bit će uređeno sedam interpretacijskih centara (u Krku, Bribiru, Čabru, Bakru, Brodu na Kupi te na Grobniku i Trsatu), a središnji je posjetiteljski centar otvoren u dvorcu Nova Kraljevica u Kraljevici.

Posjetiteljski centar Kraljevica

Rovina 6, Kraljevica

Tel. +385 51 281 800

info@frankopani.eu

www.frankopani.eu

Primorsko-goranska županija

Adamićeva 10, Rijeka

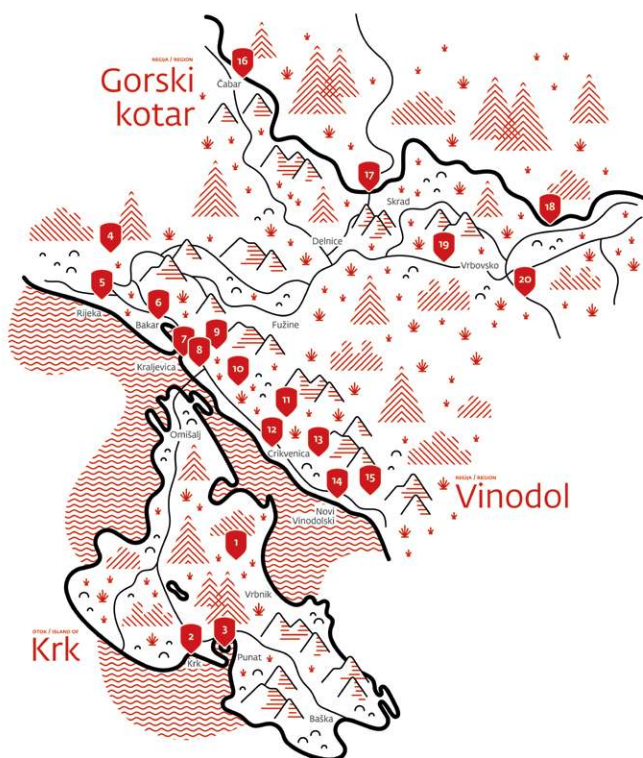
Tel. +385 51 351 600

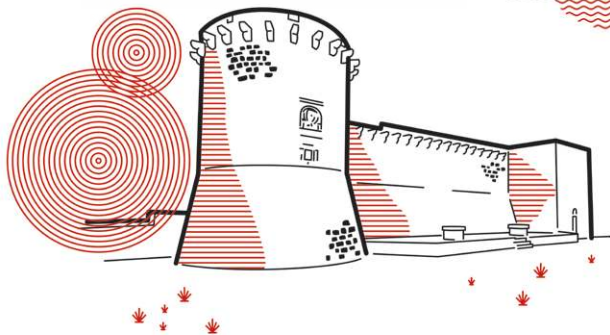
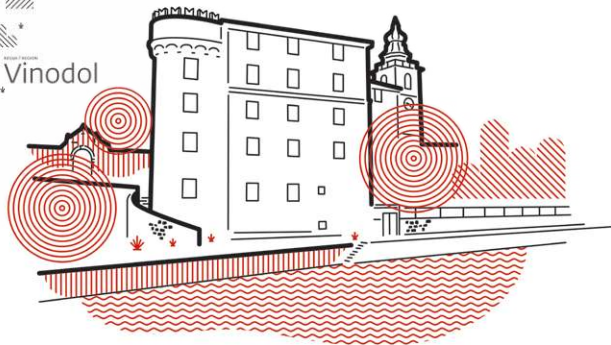
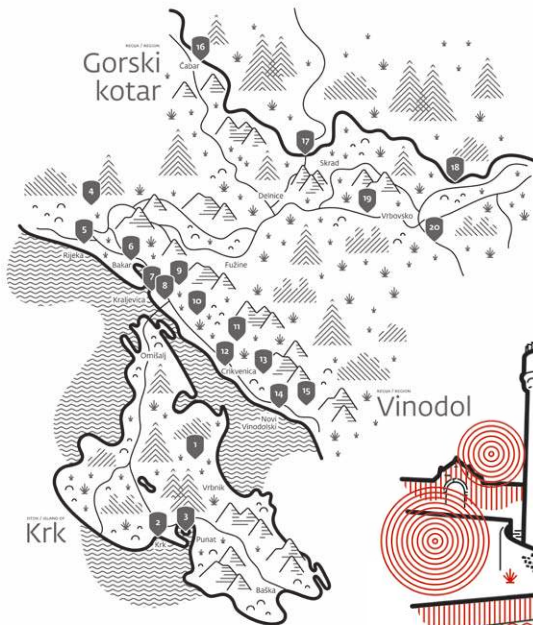
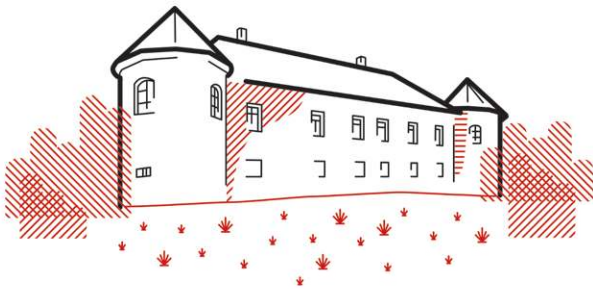
info@pgz.hr

www.pgz.hr

Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije

<http://www.strukturnifondovi.hr>

UVODNA RIJEČ

Primorsko-goranska županija područje je iznimno bogate kulturne i povijesne baštine, duboko utkane u identitet ovoga kraja i ljudi, koji su se u dugom povijesnom periodu ovdje naseljavali, ali i svih nas koji na ovim prostorima danas živimo. Kontinuiranom brigom i očuvanjem kulturnih dobara na svom području namjera je uključiti ih u suvremeni život, svjesni njihova gospodarskoga i razvojnoga potencijala. Stoga sam sa svojim suradnicima još 2005. godine pokrenuo ulaganja u obnovu i konzervaciju frankopanskih kaštela, a onda smo i s projektom „Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana“ nastavili u tom pravcu, s ciljem valorizacije i revitalizacije ovih vrijednih baštinskih zdanja. Projekt je to koji objedinjuje prirodnu, kulturnu, gastronomsku i turističku ponudu našeg kraja te upućuje na povezanost naše srednjovjekovne povijesti s europskim krugom. Ujedno, bit će to velik poticaj razvoju našega zaleđa i Gorskoga kotara, jer se većina sadržaja nalazi izvan turistički atraktivnih obalnih područja. Ono što želimo ovim projektom jest to bogatstvo naše kulturne baštine pretvoriti i u prepoznatljive turističke adute.

Nit koja povezuje kvarnerske i gorske krajeve povijesno je utemeljena priča, zasnovana na inspirativnom i zanimljivom nasljeđu obitelji Frankopan, plemića koji su tijekom povijesti, od 12. pa sve do 17. stoljeća, imali velik utjecaj na razvoj gotovo cijeloga prostora Primorsko-goranske županije. Kako bi se domaće stanovništvo osvijestilo o vrijednostima kulturno-povijesne baštine, a turisti upoznali s bogatstvom kulturnoga nasljeđa ovoga prostora, osmišljena je kulturno-turistička ruta, inspirirana životom ove velikaške obitelji koja je obilježila hrvatsku povijest. Upoznajući obitelj Frankopan, upoznajemo se i s vremenom u kojem su njezini članovi živjeli, običajima koji su tada vladali, glazbom koja se slušala, jelima koja su se kušala, knjigama koje su se čitale, jezikom kojim se govorilo, pismom kojim se pisalo, stilom kojim se gradilo, zakonima na temelju kojih se sudilo, i mnogim drugim vrijednim saznanjima. Pri pokretanju izrade ove monografije u suradnji s Filozofskim fakultetom Sveučilišta u Rijeci željeli smo uključiti i potaknuti znanstvenike iz različitih područja na proučavanje života ove velikaške obitelji kako bi se došlo do čim više saznanja, koja su od velike vrijednosti za obogaćivanje našega kulturnog identiteta.

Zahvaljujem uredništvu, autorima i svima koji su pridonijeli nastanku ove vrijedne publikacije.

Zlatko Komadina

župan Primorsko-goranske županije

RIJEČ UREDNICA

U monografiji **Putovima Frankopana** suvremenom smo čitatelju nastojali na jednostavan te primjereno stručan način približiti bogatu frankapansku/frankopansku ostavštinu, i to počevši s pričom o povijesti i podrijetlu obitelji, razmatranjima o pravnom nasljeđu Vinodolskoga zakona i Krčkoga statuta, prezentacijom patrimonija i kopnenih stečevina, arheoloških nalazišta, kaštela, kulturnoga krajolika otoka Krka, Vinodola, Gorskoga kotara, te Senja i Modruša, a zatim i opisivanjem umjetnina – skulptura, poliptiha, pokaznica i relikvijara, zagovora u zlatu i svili, pa sve do iščitavanja latinskih i glagoljskih epigrafskih spomenika, rukopisa, povelja, darovnica, iluminiranih kodeksa, tiskanih knjiga te književnoga i glazbenoga umijeća. Suradnici zaslužni za nastanak ove monografije, smatramo, osmislili su svojevrstan frankopanski **itinerarij** Primorsko-goranskom županijom.

Utoliko je i **idejni koncept** predstavljao velik izazov:

- izvorni su radovi autora **razlomljeni** te fragmentarno uklopljeni u tematski veće cjeline,
- tekstovi su i fotografije potpisani **inicijalima** autora, a na kraju se izdanja nalazi popis autora tekstova s pripadnom afilijacijom, popis autora fotografija te sažeci na engleskome jeziku,
- opsežnu **bibliografiju** o obitelji Frankapan/Frankopan ovdje donosimo u *Izboru iz literature*. Broj izdvojenih bibliografskih jedinica iznimno je opsežan i broji i do **stotinu naslova**,
- pojedine riječi i rečenice u samome su tekstu nerijetko obojene rubin crvenom bojom (npr. **Pisac bi pill!**, **Uboštvo kriči**, **Pomagajte!**, **Propeti lavovi koji lome kruh**). Takvo grafičko rješenje trebalo bi potaknuti čitateljevu znatiželju,
- nismo se priklonili samo jednoj uporabi imena obitelji **Frankapan** odnosno njezinoj suvremenoj inačici **Frankopan**. Ondje gdje je to bilo moguće dopustili smo autorima pravo vlastita odabira.
- tekstove su pisali znanstvenici, no **strogost** je akademskoga pisma ublažena popularno-znanstvenim stilom.

Primorsko-goranska županija kao nositeljica projekta „Kulturno-turističke rute Putovima Frankopana“ prepoznala je važnost **suradnje** između akademske i lokalne zajednice, a Filozofski fakultet u Rijeci kao pouzdanoga partnera.

Zahvaljujemo svim autorima, Uredništvu i suradnicima na ustrajnom radu i preokupaciji frankapanskim/frankopanskim temama, institucijama i pojedincima koji su za ovo izdanje ustupili svoju fotografsku, arhivsku ili knjižnu građu. Posebno zahvaljujemo izv. prof. dr. sc. **Marijanu Bradanoviću** na nezamjenjivoj uređivačkoj logistici kao i **Damiru Krizmaniću**, fotografu bez čijih bi fotografija **frankapanski/frankopanski krajolik** bio posve drugačiji.

Urednice

izv. prof. dr. sc. Ines Srdoč-Konestra
doc. dr. sc. Saša Potočnjak

F ሌ ጠ ቋ ጊ ጻ ጦ ጠ N

F ሌ ጠ - * - ጦ ጠ N

F - ጠ - * - ጦ - N

F - - * - - N

Obitelj
Frankapan / Frankopan

F — — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

Porijeklo i pojava obitelji

Danas, gotovo 350 godina nakon neuspjele urote i okončanja obiteljske loze na stratištu u Bečkom Novom Mjestu, Krčki Knezovi, kasnije Frankapani, još uvijek imaju istaknuto mjesto u hrvatskoj kolektivnoj memoriji. Posljedica je to magnatske urote ugarskog i hrvatskog plemstva protiv habsburške vlasti u drugoj polovici 17. st. (1664. – 1671.), kod nas poznatije i kao **zrinsko-frankopanska urota**. Upravo su njezine kasnije interpretacije i političke eksploatacije, s jedne strane, te borbe s Osmanlijama, s druge strane, pridonijele tkanju narativa i legende o Frankapanima kao junacima iz neke daleke, ali ipak bliske prošlosti. Usprkos načelnoj samorazumljivosti mjesta koje Frankapani zauzimaju u panteonu hrvatskoga kolektivnog sjećanja, široj javnosti i dalje izmiče odgovor na pitanje tko su Knezovi Krčki Frankapani zapravo bili te koja je i kolika bila njihova uloga u političkoj, gospodarskoj, administrativnoj, kulturnoj i duhovnoj povijesti i razvoju hrvatskih povijesnih prostora. Drugi je **previd kolektivne memorije** sagledavanje obitelji isključivo u uskom regionalnom i nacionalnom kontekstu. Frankapani, baš kao i ostala aristokracija svoga vremena, žive i djeluju kao nadnacionalna i višjezična društvena skupina koja nije ograničena nacionalnim granicama u današnjem smislu, već živi i djeluje u širem **europskom krugu**. Dovoljno je spomenuti kako su tijekom stoljeća postojanja Frankapani djelovali kao magnati, diplomati, upravitelji, vojnici, biskupi, mecene i književnici, gospodareći pri tome posjedima u današnjoj Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Sloveniji, Mađarskoj, Austriji, Italiji i Švedskoj. Uzevši u obzir kontekst prostora na kojemu su živjeli – zona ispreplitanja interesa velikih silnica europske povijesti poput Ugarske, Habsburgovaca, Mletačke Republike te konačno Otomanskog Carstva – upravo su ovakav život i politika jedino bili mogući i dugoročno održivi.

Nestankom dinastije Trpimirovića dolazi do sukoba novopečenih ugarsko-hrvatskih vladara i Mletačke Republike oko jadranskih posjeda i komuna. U prva desetljeća 12. st. Mletačka Republika ulazi kontrolirajući Zadar te kvarnerske otočne komune Osor (s Cresom), Krk i Rab. Dolaskom pod mletačku upravu kvarnerski otoci mijenjaju administrativni okvir te postaju mletačkim **kneštvima**. Upravo tom promjenom na periferiji političkih zbivanja hrvatskih zemalja na povijesnu scenu stupa obitelj koja će uskoro biti zna-

na kao **Knezovi Krčki**. Prvi poznati član obitelji Frankapan, Dujam, javlja se u izvorima 1118. godine kao mletački upravitelj otoka. Tu mu je dužnost povjerio dužd Domenico Michiel te ju je obnašao do kraja života. Njegovom smrću nastaje za nas vrlo važan dokument koji daje uvid u karakter vladavine najranijih znanih Knezova Krčkih nad otokom Krkom. Upraznjenu stolicu krčkoga kneza preuzimaju Dujmovi sinovi Bartol († 1198.) i Vid († 1197.), što im 1163. godine nudi i ugovorom potvrđuje dužd Vital II. Michiel. Osim što spominje dugogodišnju Dujmovu vladavinu otokom pod mletačkim pokroviteljstvom, ovaj ugovor ističe i mletačka očekivanja kako će sinovi nastaviti ondje gdje je Dujam stao. Pod istim uvjetima kao i njihov otac oni trebaju **mudro upravljati krčkim kneštvom**, mareći za njegovu sigurnost, poštivanje mletačke vlasti i prava lokalnog stanovništva. Neke od zabrana koje se ugovorom ističu, poput izrabljivanja brodovlja krčkog stanovništva, oduzimanja magaraca, stoke ili grožđa iz vinograda, ili, pak, nametanja dodatnih poreznih opterećenja, upućuju na činjenicu kako su određene zlouporabe položaja već postojale ili su bile očekivane. Jasno je kako Knezovi Krčki otok Krk uživaju kao mletački vazali te su, barem nominalno, za svoje poteze dužni polagati račune Serenissimi. Ipak, jedno je pitanje još uvijek nerazjašnjeno – **porijeklo obitelji Frankapan**.

Pitanja etnogeneze, porijekla i identiteta, poglavito onih srednjovjekovnih, oduvijek su bila popularna i kontroverzna tema. Oskudica izvora i nedostatak uporišta u činjenicama ostavlja znatno prostora za nagađanja, domišljanja i pokušaje rekonstrukcije. Krčki knezovi, kasnije Frankapani, nisu bili iznimka tome. Pače, i sami su podosta pridonijeli ovoj debati svojim kasnosrednjovjekovnim povezivanjem s **rimskim Frangepanima** te posredno **rimskim Anicijima**. No o tome nešto kasnije.

Kao što je spomenuto, Knezovi Krčki po prvi se put javljaju u izvorima, a time i nama znanj povijesnoj sceni, mletačkim preuzimanjem otoka Krka, kada služe kao **mletački namjesnici** na otoku. Samim se time kao jedna od mogućih teorija njihova porijekla nameće ona o Knezovima Krčkim kao stranoj, „uvezenoj“ mletačkoj vlasteli. Iako za nju nemamo izravnih dokaza, a opovrgavaju je i sami mletački dužnosnici, parcijalne analogije možemo pronaći na ostalim kvarnerskim otocima pod mletačkom upravom. Tako na Rabu i u Osoru, usprkos privilegijama koje Venecija potvrđuje ovdašnjim komunama, namjesnici, a donekle i nasljedni knezovi postaju mletački plemići, npr. Morosini u Osoru. Također, ova ideja golica maštu niza ranonovovjekovnih genealoga.

Mletačko odnosno rimsko porijeklo obitelji kao frankapanska realnost cirkulira europskim krugovima već od 16. st. **Honuphrius Panvinius** (1529. – 1568.), augustinski redovnik i profesor bogoslovije u Firenzi, prvi je nama poznat promicatelj ove ideje. On prema želji Marija i Pompeja Frangepana iz Rima piše djelo *De gente Frangipania libri IV*, u kojem povezuje hrvatske Frankapane s **rimskim Frangepanima** te posredno s antičkim **Anicijima**, od kojih su svi potekli. Ovu ideju prihvaća i tijekom stoljeća propagira čitav niz genealoga i povjesničara. Tako Panviniusov rad slijede Ferdinand Gregorovius, Arnold Wion, Johann Seyfridt, Albrecht Feiher von Herberstein i drugi, sve do u 19. st. s Ivánom Nagyom, Gimabattistom Cubichem, Gustavom Wenzelom ili domaćim Ivanom Feretićem. U novije vrijeme o njoj ponovno diskutira akademik Petar Strčić (Strčić 2001).

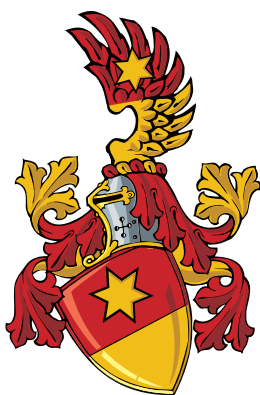
Panvinius, a za njim i plejada drugih autora, temelji svoje uvjerenje na neimenovanoj i nepoznatoj kronici koja donosi priču o **četvorici braće** Frangepana koji, primorani napustiti Rim, 833. godine stižu u Veneciju. Trojica od njih s vremenom postaju **začetnici rodova** – Eliseo postaje začetnikom elizejskog roda, kojemu je pripadao i Dante Alighieri, Anzolo u Veneciji postaje zametkom budućih Michielija, a Nikola nastavlja svoje putešestvije istočnom jadranskom obalom, gdje dobiva Krk na upravljanje. Time postaje začetnikom budućih Knezova Krčkih – Frankapana. Međutim, već je Vjekoslav Klaić početkom 20. st. (V. Klaić 1901: 21–26) ustvrdio kako se prvi rimski Frangepani pojavljuju tek 1014. godine (u Rimu). Samim time dotična kronika i priča ne mogu biti točne.

Za daljnje razumijevanje ovoga kompleksnog pitanja valja razjasniti kako, kada i zašto Knezovi Krčki postaju Frankapanima. Obitelj svoj vrhunac dostiže tijekom 15. st., pod vodstvom kneza Nikole IV. (†1432.). Za njegove je „vladavine“ čitava državina Knezova Krčkih ponovno u rukama jedne osobe. Tijekom gotovo trideset godina na čelu obitelji Nikola je aktivno radio na njezinu političkom, gospodarskom i društvenom napretku i ugledu. Vrhunac njegovih nastojanja, među ostalim, svakako predstavlja dužnost hrvatsko-dalmatinskog bana 1426. godine te posjet i događaji u Rimu 1430. godine.

Iako točni razlozi nisu sasvim jasni, Nikola 1430. godine putuje preko Ancone (Jakin) za Rim. Izvori navode kako je sa sobom poveo popriličnu svitu od 700 do 800 ljudi. Ova se brojka ne može sa sigurnošću potvrditi ili uzeti kao činjenica, ali svakako upućuje na ugled i platežnu moć obitelji. Troškovi takva puta zasigurno nisu bili mali, poglavito uzevši u obzir kako Knezovi Krčki nisu imali svoje brodovlje, već su se oslanjali na najam po potrebi. Bilo

kako bilo, Nikola u jesen 1430. dolazi u Rim te se susreće s papom Martinom V. (1417. – 1431.). Rezultati toga sastanka pokazuju kako se nije radilo isključivo o hodočasničkom i duhovnom posjetu. **Knez Mikula**, kako su ga nazivali suvremenici, iz Rima se vraća sa službenom papinskom potvrdom srodstva s rimskom obitelji Frangepana, koji su pak svoje podrijetlo vezivali uz antički rod Anicija. Uz „novo“ podrijetlo i obiteljsko ime Knezovi Krčki uvode i novo heraldičko znakovlje. Tako se uz stari grb – štit podijeljen u dva polja, donje zlatno i gornje crveno, sa zlatnom šesterokrakom zvijezdom u gornjem polju – počinje koristiti i frangepanski grb, koji je nosila i mletačka obitelj Michieli, a u kojem **dominiraju dva lava u plavom štitu koji lome kruh**.

Papi Martinu V. kao podloga su za ovu potvrdu porijekla poslužile stanovite „rimске kronike“ (*chronice romane*). Nažalost, nije moguće ustvrditi o kojoj se kronici ili kronikama radi, je li u pitanju ista ona kronika na koju se kasnije poziva Panvinius i je li/jesu li kakve kronike uopće postojale. Uz kroniku,

potporu ovom povezivanju pružaju i sami rimski Frangepani, tada već osiromašena patricijska obitelj koja je poodavno prošla svoj zenit.

Ovo je bila „tek“ službena potvrda novoga obiteljskog imena i prošlosti. Naime, u nekoliko se navrata Nikola njime koristio i prije papinske potvrde. Po Nikolinu povratku iz Rima novo obiteljsko ime postaje dominantnim načinom predstavljanja, u oblicima poput „*de Franepanibus, de Frankapan, di Franepani*“. Čini se logičnim kako će sama obitelj rabiti dodijeljeno ime, grbovlje i porijeklo, ali je svakako zanimljivo pogledati kako ih tituliraju njihovi suvremenici, kako oni staležom ispod, tako i oni na društvenoj skali iznad njih. Nikolu njegovi podložnici u glagoljskim ispravama jednostavno oslovljavaju kao „**gospodin Mikula**“ ili pak „**gospodin plemeniti ban Mikula**“ upućujući pri tome kako Nikolu IV. Frankapana nije trebalo posebno predstavljati unutar njegove državine. Mletačka administracija ignorira novonastalu situaciju sve do 1451. godine oslovljavajući Nikolu kao npr. „*magnificus comes Nicholaus Segne*“ i sl. Uz očigledno zanemarivanje „rinskog“ porijekla obitelji svakako valja uočiti i izostanak bilo kakvoga mletačkog priznavanja vlasti Frankapana nad otokom Krkom, koji je u prvoj polovici 15. st. bio izvan mletačkog domašaja te u potpunoj kontroli Frankapana. Ugarski dvor u službenim ispravama počinje upotrebljavati novo ime od 1435. godine i kralja Sigismunda (Žigmunda) (1368. – 1437.) te Nikolinih sinova. Tako u izvorima počinjemo susretati izvedenice pridjevka „*de Frangepan*“, npr. u pluralnom obliku „*magnificus Joanni et Stephano de Frangepanibus, Segnie, Veglae, et Modrussae comitibus, regnorumque Dalmatiae et Croatiae banis*“. Možemo zaključiti kako upotreba novog imena, grbovlja i obiteljske prošlosti počinje i prije službene papinske potvrde te postepeno preuzima primat među suvremenicima.

Situacija u kojoj se nalaze knezovi nikako nije jedinstvena. Naprotiv, ona pokazuje kako Knezovi Krčki na vrhuncu svoje moći prate trendove zapadnoeuropske i srednjoeuropske aristokracije u stvaranju kolektivnih obiteljskih identiteta i traženju porijekla u dalekoj, često i **mitskoj prošlosti**. Povezivanje s antičkim rimskim patricijskim obiteljima poput Anicija jedan je od tipičnih primjera toga.

Razjasnili smo kako i kada krčki knezovi postaju Frankapanima, ali pitanje njihova porijekla još je uvijek otvoreno. Teza o stranom, rimskom (mletačkom) porijeklu dugo je aktualna, a i sami je Knezovi Krčki propagiraju od 15. st. U konačnici, valja spomenuti još neke izvore koji daju naslutiti povezanost Frangepana i Knezova Krčkih i znatno ranije od 15. st. **Kronika kanonika Rogeriusa** jedan je od njih. Ova kronika, nastala u 13. st., opisuje tatarsku

(mongolsku) provalu u kraljevstvo, bijeg Bele III. (IV.) pred osvajačima i, nama bitno, pomoć koju stanoviti Frangepani pružaju kralju. Ipak, kako ova kronika dolazi do nas u izdanju Ivana de Thworczija krajem 15. st., vrlo je lako moguće da se radi o naknadnoj izmjeni, iz vremena kada se Knezovi Krčki već dobro nazivaju Frankapanima.

S druge strane, ideju o rimskom/mletačkom porijeklu opovrgava i sama Mletačka Republika kroz pero prvoga poznatog autora o povijesti Frankapana – mletačkog diplomata **Antonija Vinciguerra** (†1502.). Kao dugogodišnji mletački diplomat i službenik Vinciguerra je služio kao prvi mletački providur na otoku Krku, počevši od 1480. godine i ponovnoga mletačkog zadobivanja vlasti nad otokom. U kolopletu sukoba 1480. između Venecije, ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina (1443. – 1490.) i Ivana VII. Frankapana (†1486.), najmlađeg sina kneza Nikole IV., Serenissima još jednom demonstrira umješnost u diplomaciji, brzini reakcije, „protuobavještajnom radu“ i surovoj nadmoći svoje mornarice te ponovno zadobiva potpunu kontrolu nad otokom. Po završetku providurskog mandata Vinciguerra sastavlja opširan izvještaj – *Giurisdizione antica di Veglia, 1481. Relazione di Antonio Vinciguerra* – o trenutnom stanju i potencijalima otoka, ali i njegovoj povijesti, uključujući i analizu obitelji Frankapan. Izvještaj nastaje na temelju svega što je zatekao, iskusio i čuo na otoku, ali i korištenja nekih od dostupnih isprava u frankapanskom arhivu na otoku. Tumačeći njihovo porijeklo, mletački providur odbacuje mogućnost mletačkih korijena. Navodeći priču o susretu kneza Nikole IV. i pape Martina V. 1430. godine, potvrđuje kako su Frankapani zapravo domaća plemićka obitelj koja je otok dobila na upravljanje upravo od Mletačke Republike. Jasno je kako je Vinciguerrin izvještaj osim sumiranja stanja otoka imao i agendu učvršćivanja mletačke vlasti i prava na otok. No to ne umanjuje nužno vrijednost iznesenih informacija, imajući u vidu često pristranu narav povijesnih izvora generalno, a poglavito onih vezanih uz porijeklo Knezova Krčkih. Vinciguerrin izvještaj nije usamljen u tome, pa tako, kao što je već spomenuto, Panvinius piše svoje djelo prema želji i narudžbi rimskim Frangepana. I popisi mletačkih građana iz prve polovice 16. st. (npr. onaj iz 1522.) upućuju na to kako sami Mlečani jasno razlikuju mletačke obitelji „*Fragepani*“ i „*Michieli*“ od krčkih Frankapana, koje se naziva **strancima** (*forestiori*) te su navedeni među ostalim stranim velikašima koji su ujedno bili i mletački građani.

Vinciguerrinu tezu o domicilnom, **krčkom porijeklu** obitelji prihvaća i većina hrvatskih povjesničara, poglavito nakon što joj je **Vjekoslav Klaić** dao dodatni zamah. Valja napomenuti kako u isto vrijeme vjetar u leđa mletač-

koj teoriji daju talijanski povjesničari, u najmanju ruku iz političkih koliko i znanstvenih razloga. U moru pretpostavki jasno je kako Knezovi Krčki stupaju na povijesnu scenu kao, barem nominalno, mletački ljudi, odnosno vazali. Mletačka Republika, uostalom kao i Arpadovići prije nje, nije imala praksu prepuštanja lokalne vlasti u ruke postojećih gradskih elita, već ih je nastojala zamijeniti novim, sebi odanim slojem ljudi. Iako za jasniju i konačnu raščlambu naprosto nemamo dovoljno povijesnih izvora te je moguće kako će ovo pitanje ostati trajno otvoreno, dvije se teorije čine mogućima. Jedna od njih sugerira kako se umjesto dovođenja vlastitih ljudi mletačka vlast odlučila okrenuti već postojećoj obitelji ili osobi na otoku – **Dujmu**. Uzevši u obzir mletačku politiku postavljanja novih ljudi, možemo pretpostaviti kako nije bio iz grada Krka, već iz nekog od hrvatskih kaštela na otoku, poput Vrbnika, gdje su Knezovi Krčki imali neke **patrimonijalne posjede** (N. Klaić 1970: 130). Teško je zamisliti kako mletački dužd ovo čini iz osobnog altruizma i naročite ljubavi spram Dujma, pa je, iako za to nemamo dokaza, lako moguće zamisliti kako je Dujam odigrao ulogu u mletačkom ovladavanju otokom, za što je onda nagrađen kneževskom titulom nad čitavim otokom. Svakako je opravdao mletačka očekivanja jer dužd Vital II. isto nudi i njegovim nasljednicima.

Druga, srodna teorija, ide za idejom da se domaće porijeklo Dujma i obitelji ne mora nužno odnositi samo na otok Krk već i na hrvatsko kopno. Naime, činjenica da ih Mletačka Republika prihvaća kao knezove otoka može upućivati i na to kako Venecija naprosto nije mogla nametnuti uobičajenu praksu dovođenja i postavljanja svojih ljudi, već su se morali zadovoljiti kompromisom. Želja za nametanjem svoje standardne procedure dobro je oslikana u slučaju Raba, gdje upravu i vlast postepeno preuzimaju članovi ugledne mletačke **obitelji Michieli**. Moć potrebna za prisiljavanje Sere-nissime na kompromise upućuje na to kako su Dujam i eventualno njegovi prethodnici bili iznad „običnih“ činovnika ili vlastele iz nekog od hrvatskih kaštela na otoku. Nije nemoguće zamisliti kako oni na otok dolaze s potporom i u ime neke jače političke sile poput hrvatskog kralja – možda Zvonimira – za čije je vladavine otok bio pod vlašću hrvatskog vladara. Nestankom hrvatskog vladara i slabljenjem moći Arpadovića nakon smrti kralja Kolomana (†1116.) budući Knezovi Krčki čine ono što će učiniti i mnogo puta kasnije. Živeći na periferiji političkih zbivanja i u nedostatku snažne centralne vlasti oni *de facto* preuzimaju stvarnu vlast. Vodeći pragmatičnu mletačku politiku, dužd naprosto prihvaća realno stanje na terenu te doživotno prepušta otok na upravljanje Dujmu. Kad moć obitelji

nije oslabila za njegova života, ali ni nakon njega, isto se nudi i njegovim nasljednicima. Učinkovita je kontrola nad otokom bila važnija od zadovoljavanja standardnih obrazaca upravljanja. Uzmemo li u obzir kako i samo ime Dujam nije toliko tipično za Kvarner koliko za južnije hrvatske krajeve te kako Knezovi Krčki spremno prihvaćaju, rabe i promoviraju glagoljicu, ideja o hrvatskom porijeklu Knezova Krčkih posredno dobiva dodatne konture u ovom zamršenom mozaiku. Ipak, i ovako posloženi argumenti ne odgovaraju na neka pitanja, pa nije jasno na koji način i možemo li uopće povezati Dujma s knezom Kosmatom koji je, prema Bašćanskoj ploči, vladao „**cijelom krajinom**“ početkom 12. st.

Konačan odgovor na pitanja tko su Knezovi Krčki, odakle su porijeklom i kako dospijevaju na otok teško da ćemo ikada dobiti. U nedostatku nedvosmislenih i autentičnih izvora najbolje što nam preostaje predstavljene su teorije i učena nagađanja. Svaka od navedenih teorija ima određene argumente u svoju korist te je donekle moguća. Valja imati na umu i kako je konstrukcija ove povijesne zbilje često išla rame uz rame s političkim potrebama i situacijom u kojoj se otok Krk nalazio u danom trenutku. Ovo samo po sebi nije ništa jedinstveno i specifično samo za otok Krk ili Knezove Krčke kao takve, već je u duhu vremena, načina funkcioniranja i društvene uloge koju je imala tadašnja historiografija. No ono svakako dodatno komplicira ionako zamršenu situaciju dodajući još jedan sloj, još jednu interpretacijsku razinu cijeloj priči. U hrvatskoj je historiografiji najprihvaćenija ideja o domaćem porijeklu obitelji Frankapan kao najvjerojatnija. Uzevši u obzir povijesne okolnosti, postojeće povijesne izvore, činjenicu kako su tijekom kasnoga srednjeg vijeka Frankapani kao mletački građani ipak smatrani strancima, njihov odnos spram glagoljice te, u konačnici, daljnji razvoj njihova odnosa spram Mletačke Republike, ova je teorija i dalje najrealnija.

K. B.

Prelazak na susjedno kopno i pitanje dvostrukog vazaliteta

Dujmovi sinovi Bartol I. i Vid I. upravljaju krčkim kneštvom tridesetak godina, **do kraja 12. st.** Za njihove se vladavine utvrđuje grad Krk, a poznate su nam i prve trzavice s krčkim podložnicima. Smrću kneza Bartola 1198. kneževska pozicija ponovno ostaje upražnjena. Mletačka općina nastavlja svoju dotadašnju politiku te otok i kneštvo prepusta sinovima Bartola I. i Vida I., pod istim uvjetima kao i njihovim očevima i djedu, uz dodatak otoka

Prvića. Iako još uvijek nema govora o nasljednoj poziciji Knezova Krčkih, valja imati na umu kako su braća Vid II. i Henrik te njihov bratić Ivan I. već treća generacija obitelji koja u kontinuitetu upravlja kneštvom. Iskusni mletački dužd Enrico (Henrik) Dandolo (1107. – 1205.) osigurava vrhovnu vlast Venecije tako što krčko kneštvo i otok Prvić dodjeljuje obitelji skupno i pod istim uvjetima. Time postiže ravnotežu među vladajućim trojcem koji djeluje kao međusobni korektiv, praktički isključivši mogućnost da sva vlast na otoku završi u jednim rukama mimo mletačkog blagoslova. U isto vrijeme mletačkoj administraciji i nije toliko bitno tko izvršava uvjete ugovora dokle god se oni ispunjavaju. A prema njima Knezovi Krčki duguju mletačkoj općini 350 bizantskih zlatnika godišnje, zauzvrat zadržavajući sve prihode iz povjerenog kneštva. Kao i do sada, knezovi su dužni upravljati i braniti kneštvo na čast dužda i mletačke općine, a odredbe o odnosima s podložnicima ostaju iste. Kao posljednji mehanizam kontrole Venecija zadržava mogućnost oduzimanja kneštva u slučaju težih povreda ugovora.

Ipak jedna stvar razlikuje ovu generaciju Knezova Krčkih od njihovih pretходnika – prelazak na susjedno kopno i stvaranje čvrstih i trajnih veza s ugarsko-hrvatskim kraljevima. Kako bismo našli korijen ovih odnosa, moramo se još jednom vratiti na **prvoga znanog** člana obitelji – Dujma. Tijekom svog života Dujam se ženio dva puta te je iz drugog braka imao još jednog sina – Bartola II. († oko 1224.). Kao polubrat Bartola i Vida, on nije naslijedio udio u krčkom kneštvu. Stoga je sreću potražio na susjednom hrvatskom kopnu u službi ugarsko-hrvatskog kralja Bele III. U ovome ga slijede i njegovi nećaci, braća Vid II. i Henrik, koje nalazimo u službi ugarsko-hrvatskog kralja Andrije II. (1177. – 1232.), o čemu svjedoči papinska isprava iz 1221. godine. Za svoje zasluge u službi kralju dvojac dobiva otoke Hvar, Brač, Korčulu i Lastovo. Iako su izvori nejasni, može se pretpostaviti kako su sudjelovali u tadašnjim Andrijinim borbama s bosanskim hereticima i omiškim Kačićima (N. Klaić 1970: 132). Poprilično je upitno jesu li Knezovi Krčki zaista i uspjeli stupiti u posjed dodijeljenih južnodalmatinskih otoka. No bitnija je od toga činjenica kako Knezovi Krčki trajno prelaze na susjedno kopno i postaju čimbenikom u kraljevskoj službi. Time na scenu stupa pitanje dvostrukog vazaliteta, vrlo važnoga u daljnjem razvoju obitelji. Upravo je to uspješno balansiranje između dvije silnice moći stvorilo preduvjete za uzlet obitelji. Iako Nada Klaić smatra kako su braća Vid II. i Henrik u nekom trenutku izgubila svoje udjele u krčkom kneštvu te su se zbog toga i našli u službi Andrije II. (N. Klaić 1970: 133; N. Klaić 1971: 162), čini se kako su ipak sva trojica, Vid II., Henrik i Ivan I., zajednički vladali otokom preko trideset godina (Margetić 1980: 46).

Zajedničko upravljanje kneštvom ne prolazi u bratskoj ljubavi, već između trojca postoje ozbiljne nesuglasice oko podjele kneštva i načina upravljanja nad njim. Lako je moguće kako je Ivan, isključen iz događanja na kopnu, smatrao kako zaslužuje veće ovlasti i prava u odnosu na svoje bratiće. Uostalom, s obzirom na njihovu službu u kraljevskim poslovima, barem dio vremena morali su provesti izvan otoka, što je Ivanu otvaralo prostor za jačanje vlastite moći na otoku. Sukobi između knezova eskaliraju, pa su sva trojica pozvana u Veneciju pred dužda Jacoba Tiepola (†1249.) kako bi mletačkim posredstvom došli do dogovora, što je ubrzo i postignuto. Krčki si Knezovi opraštaju nanesene uvrede, a u slučaju novih nesuglasica izabiru Ivanova brata Martinucija kao posrednika. Možemo pretpostaviti kako je on bio vezan uz Crkvu kao svećenik ili redovnik, pa nije imao osobnog udjela i interesa u podjeli krčkog kneštva. No najvažniji je dogovor između sukobljenih strana onaj o podjeli kneštva i rotacijskom upravljanju nad njim. Krčko je kneštvo tada podijeljeno na tri dijela – grad Krk s distriktom, zajednicu otočkih kaštela Omišlja, Dobrinja, Vrbnika i Baške te otok Prvić. Utvrđeno je kako će svaki od knezova vladati jednim dijelom šest mjeseci nakon čega dolazi do rotacije. Kako je kneštvo nejednako podijeljeno, onaj knez koji je upravljao Prvićem u narednom razdoblju dobiva grad Krk. Upravljačka podjela nije vrijedila i za onu financijsku, pa su tako svi prihodi zajednički prikupljeni te zatim dijeljeni na tri dijela, bez obzira na to tko je upravljao kojim dijelom otoka, čime su se nastojali izbjeći daljnji sukobi. U odsustvu knezova mogao ih je zamijeniti netko drugi iz roda, a imali su pravo i izricati kazne na dijelu posjeda kojim su upravljali, prema starim običajima. Posljednji je, ali vrlo bitan detalj ovog dogovora došao s mletačke strane. Dužd odlučuje prepustiti ubiranje regalija Knezovima Krčkim za šezdeset zlatnika (Strčić 1988: 14–15). Ovime su knezovi nakon podmirenja fiksnog godišnjeg iznosa Veneciji mogli samostalno upravljati kneštvom i podložnicima te su u isto vrijeme financijski sve više jačali. Ovo je i tako samostalnu politiku učinilo još neovisnijom, što će ih ubrzo dovesti do ozbiljnog sukoba s Venecijom.

Sljedeću generaciju obitelji susrećemo u izvorima tijekom četvrtog desetljeća 13. st. i događaja koji su duboko uzdrmali Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, ali i srednju i istočnu Europu generalno – mongolske (tatarske) provale u Europu. Sinovi Vida II. – Ivan II., Fridrik I., Bartol III. i Vid III. – koriste poprilično nezavidnu situaciju u kojoj se našao ugarsko-hrvatski kralj Bela IV. (1206. – 1270.), kojeg su Mongoli natjerali u bijeg te su ga progonili sve do Splita, Klisa i Trogira, a tijekom opsade Trogira se sklonio i na obližnje otoke. Zbog nedo-

statka autentičnih izvora i brojnih **falsifikata** vezanih za ove događaje teško je utvrditi kako i koliko su braća zaista pomogla kralju (V. Klaić 1899; N. Klaić 1971). Ipak je moguće pretpostaviti kako je pružena pomoć bila značajna i veća od onog što se od njih očekivalo. Nakon smrti vrhovnog kana i prestanka mongolske opasnosti, Bela nije zaboravio na Knezove Krčke, pa vjerojatno upravo zbog ovih zasluga u posjed dobivaju Modruš i Vinodol. Ovakav rasplet situacije približava Knezove Krčke velikaškoj eliti Kraljevstva.

Ugarsko-hrvatski vladar nije jedini senior Knezova Krčkih koji pažljivo prati koliko i kako pomažu kralja. No za razliku od Bele IV. Serenissima nije blagonaklono gledala na sve čvršću poziciju i veze Knezova Krčkih unutar Kraljevstva. Nije sasvim jasno kada je točno i zašto knezovima oduzeto krčko kneštvo, no postoje dva glavna viđenja. Prateći mletačke izvore, Vjekoslav, a kasnije i Nada Klaić (V. Klaić 1901: 95; N. Klaić 1970: 134–135) smatraju kako je spomenuta pomoć Beli IV. te političko i financijsko jačanje unutar kraljevstva odigralo značajnu ulogu. Nezavisno i poprilično samovoljno vladanje krčkim kneštvom te česte žalbe podložnika na kršenje njihovih prava također su bili adut u mletačkim rukama. Prema navedenim autorima konačni povod i kap koja je prelila čašu dobrih odnosa s duždem je ustanak Zadrana protiv mletačke vlasti 1242. godine. Iskoristivši kaos tijekom mongolske provale i Belin boravak u Dalmaciji, zadarska se komuna odlučuje na riskantan potez i priklanjanje ugarsko-hrvatskoj kruni. Pobuna nije bila dugog vijeka te je već 1243. Zadar ponovno zauzet, a pobunjeno stanovništvo iseljeno iz grada. Sredinom 1244. grad je i službeno ponovno u mletačkim rukama. Točna uloga Knezova Krčkih u ovim događajima nije poznata, ali su svakako bili u nezgodnoj situaciji, pritisnuti između dva suprotstavljena seniora.

Godine 1243. dužd sklapa ugovor s rapskim knezom Rogerom Maurocenom te osorskom i krčkom komunom, u kojem se dotične obvezuju svojim brodom u naredne tri godine boriti protiv pobunjenih Zadrana te Kačića i njihova **gusarenja**. Ono što bode u oči je zaobilazanje Knezova Krčkih i izravno dogovaranje s krčkom komunom. Prema Klaićima to može biti znak kako mletačka općina u tom trenutku nije računala na Knezove Krčke te su se oni priklonili Zadranima i ugarsko-hrvatskom kralju. No Lujo Margetić (Margetić 1980: 47–49) ima drugačije viđenje. Njemu je nesudjelovanje Krčkih Knezova u ugovoru iz 1243. samo znak kako oni već tada više nisu na otoku. Mletački narativ o buntovnim knezovima smatra iskrivljenim i prilagođenim trenutnim mletačkim potrebama. Stoga na mletačko preuzimanje otoka ne treba gledati kao na nov element u mletačkoj politici spram Krka,

već upravo suprotno – kao kontinuitet mletačkih nastojanja još od prvog stjecanja otoka da njime u potpunosti ovladaju i postave mletačke ljude kao kneževe. Tako uspijevaju ono što im nije pošlo za rukom još od kneza Dujma. Ovime Serenissima još jednom pokazuje strpljivost, pragmatičnost i kontinuitet svoje politike, koja je bila spremna čekati pravi čas za preuzimanje otoka kroz nekoliko generacija. Koristeći smrt bratića Ivana I., Vida II. i Henrika te kaos koji je zavladao u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu za mongolske provale, dužd Jacobo Tiepolo naprosto ne predaje otok sljedećoj generaciji Knezova Krčkih, već ga dodjeljuje svojim ljudima. Tako, prema Margetiću, Knezovi Krčki gube otok Krk „na posve legalan način” (Margetić 1980: 48).

Koji god u konačnici bio razlog, Knezovi Krčki **gube otok Krk** i krčko kneštvo tijekom 1240-ih. Iako težak, ovaj udarac dodatno otvara vrata jačanju obiteljskih pozicija na kopnu. Tako Ivan II. 1242. godine vrši službu gradskog potestata u Splitu. Po njegovoj smrti 1257. supruga **Colapica** financijski potpomaže gradnju zvonika katedrale sv. Duje. Ivanov brat Vid III. je 1250. potestat u Trogiru, a Knezove Krčke na poziciju splitskih potestata od 1257. do 1259. godine ponovno vraća njegov sin Vid IV. Unatoč ovim izletima na dalmatinski jug ključna uporišta i glavnina obiteljske snage leži u Vinodolu, Modrušu i nešto kasnije Senju.

Jednoznačan **odgovor** na pitanje kada, na koji način i u kojem svojstvu Knezovi Krčki zaista stječu Modruš i Vinodol nije moguće dati. Mišljenja

Vinodol i sjeverni dio otoka Krka (Google Maps/Snazzy Maps)

među povjesničarima variraju, a razlike proizlaze iz analize, (ne)prihvatanja autentičnosti i interpretacije niza kraljevskih darovnica i potvrdnica nastalih od 1193. do 1322. godine. Dodatan problem predstavlja i pitanje vrhovne vlasti nad modruškom i vinodolskom županijom tijekom 12. st. Kao i u slučaju Krka prostor između Rječine, Gvozda i Like bio je jednom od zona ispreplitanja interesa Bizanta, ugarsko-hrvatskih kraljeva i Venecije, kao sile u nastanku. Situaciju dodatno komplicira upletenost Bizanta kroz Belu III. u unutarnje borbe za ugarsko-hrvatsku krunu. No ovaj je prostor bio dovoljno periferan u odnosu na sve aktere, pa izuzev nominalne vlasti Bele III. i njegovih bizantskih pokrovitelja, stvarnu vlast nije imao nitko (N. Klaić 1971: 144; Margetić 1980: 25–26; 31). Autori su tijekom godina pokušavali ispuniti ovaj zrakoprazan prostor s više ili manje vjerojatnim pretpostavkama. One poprilično variraju i često su neuvjerljive, poput ideje o postojanju samostalnog saveza vinodolskih općina ili one o vlasti u rukama nepoznate velikaše obitelji koja nestaje tijekom 12. st., kako s lica Zemlje, tako i iz izvora. Među inim teorijama Lujo Margetić iznosi i jednu nama zanimljivu. Prema njoj Knezovi Krčki već u 12. st. kontroliraju prostor Modruša, Vinodola i otoka Krka. Upravo se zato nalaze u poziciji nametnuti Mletačkoj Republici kao jedino kneževsko rješenje u trenutku kada ona preuzima Krk. Iako načelno zanimljiva te logički zaokružuje neka od otvorenih pitanja, ovu teoriju naprosto nije moguće potvrditi izvorima, a samim time ni prihvatiti.

Stoga se ponovno valja vratiti na Bartola II. kao prvoga znanog člana obitelji koji stupa u službu ugarsko-hrvatskog kralja. Je li se taj kontakt pretvorio u trajne posjede na susjednom kopnu, nije moguće reći. Iako postoji darovnica Bele III. iz 1193. godine za Modruš, već je nekoliko njezinih analiza na paleografskoj i sadržajnoj razini pokazalo kako ona u najmanju ruku sadrži određene interpolacije i vrlo je problematična (najznačajnije N. Klaić 1971., Margetić 1980).

Prvi nedvosmisleni dokazi o obiteljskoj vlasti na kopnu potječu iz sredine 13. st., za vrijeme i neposredno nakon mongolske provale. Tada se knez Ivan II., a za njim i sinovi Vida III. – Fridrik, Bartol i Vid – tituliraju kao knezovi Vinodola i Modruša. Isprava iz 1193. tek je jedna u nizu kraljevskih darovnica za županije Vinodol i Modruš, a njihova autentičnost varira od isprave do isprave. Poput autentičnosti variraju i njihove interpretacije. Moguće ih je svesti na dvije glavne struje. Prema jednoj od njih Vidova loza obitelji stvara niz falsifikata kako bi prisvojila za sebe isključivo nasljedno pravo na Vinodol i Modruš, kroz povezivanje s Bartolom II. Naime, već otprilike od trećeg desetljeća 13. st. obitelj se dijeli na dvije grane. Obitelj Vida III. postaje znana

kao **Vidova loza**, a obitelj Bartola Škinele (grbavca) kao **Škinelina loza**. Ovoj struji ide u prilog kasnija povijesna situacija u kojoj su članovi Vidove loze zaista jedini baštinici Vinodola, Modruša i Senja. Kao njezinu kritiku valja istaknuti rizik koji bi Vidova loza preuzela na sebe ovakvim krivotvornama, poglavito uzevši u obzir lakoću kojom bi Škinelina loza mogla opovrgnuti njihove falsifikate (Margetić 1980). Stoga druga struja kao glavni argument nudi razmišljanje da je ovaj niz isprava, što autentičnih, što falsifikata, za svoj cilj imao legaliziranje već postojećeg stanja na terenu. Na njih se može gledati kao na jedan vrlo pragmatičan vid diplomacije između Knezova Krčkih i ugarsko-hrvatskih kraljeva. Knezovi žive na rubu koristeći falsificirane dokumente u komunikaciji s krunom, svjesni rizika, ali i koristi koje je ugarski dvor imao i ima od knezova. S druge strane, ugarsko-hrvatski kraljevi prihvaćaju ovu igru te, iako vjerojatno svjesni upitne autentičnosti nekih od predloženih isprava, vrlo praktično pristaju na njihovo potvrđivanje, uz određene uvjete. Time oni prepuštaju i legaliziraju vlast Knezova Krčkih nad Vinodolom i Modrušem – prostorom nad kojim su ionako vladali samo načelno, bez ikakve stvarne kontrole. Zauzvrat dodatno uza sebe vežu Knezove Krčke, i to u trenucima kada im je financijska, politička i vojna pomoć velikaša i više nego dobrodošla. Ovaj način pristupa problemu ne daje odgovor na pitanje zašto je Škinelina loza isključena iz podjele vlasti na obiteljskim kopenim posjedima. Moguće je samo generalno spekulirati kako su učinili nešto što ih je diskreditiralo kod kralja, poput vrlo prisnih odnosa s mletačkim seniorom, no ne nudi se jasan odgovor.

Što god da je od navedenog bilo bliže povijesnoj zbilji, ostaje činjenica kako je Vidova loza zaista bila jedina koja je vladala modruškim i vinodolskim posjedima. Iz ovoga je proizlazila i sve veća politička i financijska razlika između dvije loze. Škinelići ostaju vezani isključivo za otok Krk i Veneciju te se s vremenom sve više stagniraju i slabe, preuzimajući funkcije u mletačkim vojnim i političkim službama. Vidova loza, pak, uspijeva zadržati jednako pravo na krčko kneštvo, ali i ostvariti značajan uzlet unutar Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, čime se širom otvaraju vrata za uspon obitelji tijekom 14. i 15. st.

K. B.

Povratak na Krk i uvjeti pod kojima drže otok

No za to je prvo trebalo vratiti otok Krk u obiteljske ruke. Nakon što je oduzeto Knezovima Krčkim, kneštvom u mletačko ime upravlja duždev sin Lorenzo Tiepolo, a Osorom njegov brat. Time je mletačka uprava, barem za kratko, postigla ono čemu je težila dugi niz godina. Smrću dužda Tiepola, a nekoliko godina kasnije i njegova nasljednika Morosinija, koji umire početkom 1253. godine, dolazi do promjene mletačke politike spram Krka i Knezova Krčkih. Čini se kako je ona više uvjetovana pritiscima knezova na mletačku općinu nego značajnim unutrašnjim transformacijama mletačke politike pod novim duždevima. Knezovi nisu stali samo na načelnim protestima i diplomatskim pritiscima, već se čini kako su dvojbe oko otoka odlučili razriješiti i izravnim vojnim akcijama. Pritisci i borbe urodili su plodom te je konačno konflikt razriješen odlukom mletačkoga Velikog vijeća o ponovnom ustupanju otoka Knezovima Krčkim. Formalni je dogovor postignut 1260. godine, ali postoji mogućnost kako su Knezovi Krčki već i ranije, vojnim akcijama, preuzeli kontrolu nad otokom (Margetić 1980: 49–51; Strčić 1988: 18). Ugovori proizašli iz ove situacije dugoročno su odredili i budućnost obitelji i otoka Krka.

Najvažnija i najdalekosežnija **točka novog ugovora** je bilo **nasljedno prepuštanje kneštva u ruke Knezova Krčkih**. Kneštvo se ravnopravno dijeli između dvije loze obitelji – Škineline i Vidove. Svaka je od njih morala

Kaštel u Krku, pogled iz vrta biskupske palače (foto D. B.)

imati jednog starješinu (rektora) koji će pred Venecijom zastupati i biti odgovoran za svoj dio kneštva. U slučaju njegove odsutnosti, netko drugi iz loze ga je trebao privremeno mijenjati. Ako bi došlo do izumiranja jedne od loza, druga ju je imala pravo naslijediti, a u slučaju nestanka obitelji otok i kneštvo se vraćaju izravno u mletačke ruke. Priznavanje nasljedivosti kneštva nije došlo jeftino te je bilo popraćeno nizom obveza (Kosanović 2012). Tako je npr. svaki muški član obitelji tijekom prve godine punoljetnosti morao položiti prisegu vjernosti pred Velikim vijećem. Godišnji je iznos za kneštvo koji su bili dužni plaćati iznosio 900 malih mletačkih libri. Od toga je 700 išlo duždu, a preostalih 200 Lorenzu Tiepolu kao naknadu za gubitak otoka i pretrpljene štete, a po njegovoj bi smrti iznos preusmjerio izravno Veneciji. Svotu je valjalo uplaćivati svake godine na blagdan sv. Mihovila (29. rujna), a svaka je od grana obitelji trebala pokriti polovicu iznosa. Kroz narednih 10 godina, počevši od 1260., bili su dužni u Veneciji kupiti nekretnine u vrijednosti 10 000 libri, ponovno gledajući da svaka grana podmiri polovicu. Izuzev financijskih točaka ugovor je sadržavao i vojne obveze. Konkretno, u svakom su trenutku knezovi morali imati spremne tri naoružane i opremljene galije. One bi na traženje dužda ili Velikog vijeća o svome trošku slali gdje je već bilo potrebno, što je moglo potrajati i do šest mjeseci. Dodatno su u slučaju rata na svakih trideset mletačkih galija morali biti spremni držati i opremiti jednu dodatnu. Također, jedan je od knezova sa svojim galijama morao sudjelovati u borbenim djelovanjima i ostati ondje o svom trošku koliko i ostali mletački plemići. Po potrebi su morali biti spremni osigurati i sto do dvjesto muškaraca s otoka i okolnih posjeda za mletačke potrebe, dok bi troškove njihove plaće snosila Venecija. Konačno, u slučaju napada morali su braniti kneštvo od svih mletačkih neprijatelja izuzev ugarsko-hrvatskog kralja, a morali su i obećati kako neće gusariti ili se udruživati s gusarima. Izuzev trajnih točaka, ugovorom su određena i pojedinačna obeštećenja koja su knezovi bili dužni isplatiti mletačkim građanima, vjerojatno oštećenima prilikom kneževskog osvajanja otoka.

Uvjeti pod kojima su Knezovi Krčki 1260. ponovno dobili otok teži su nego prije. No činjenica kako su im otok i kneštvo prepušteni u nasljedno vlasništvo bila je i više nego dovoljna da budu zadovoljni konačnim dogovorom. U konačnici, obje su strane mogle barem donekle biti zadovoljne dogovorenim. Nakon što nije mogla zadržati otok na način koji je priželjkivala, Venecija ga vraća Knezovima Krčkim te im ga prepušta u nasljedno vlasništvo. Koliko je ovo bilo svojevoljno, teško je reći, ali je lako moguće kako je to bila jedna od točaka ugovora na kojoj su Knezovi Krčki inzistirali i

u tome bili nepopustljivi. Zauzvrat Serenissima dobiva niz jamstava, što financijskih, što vojnih, koja su trebala osigurati njihovu nesmetanu načelnu vlast nad Krkom i stabilnosti jadranskih pomorskih putova. Postavši mletačkim građanima i članovima Velikog vijeća te uvođenjem klauzule o kupnji nekretnina, Knezovi Krčki postaju i osobno involvirani u život Republike te samim time i bliže povezani sa Serenissimom. Ravnopravna je podjela između dviju loza već prokušana taktika **dijeljenja snage** obitelji te međusobne kontrole i održavanja ravnoteže. S druge strane, Knezovi su Krčki svjesni da sve točke ugovora vrijede upravo onoliko koliko ih Venecija može provesti u djelo.

Da im je to bila nit vodljiva, svjedoči njihov daljnji odnos s Venecijom, sve do Zadarskog mira 1358. godine, kada formalno prestaju biti mletačkim vazalima. Knezovi Krčki, u obje loze, poprilično su kršili većinu točaka ugovora. Jedna je od najčešće kršenih točaka ona o polaganju prisege vjernosti pred Velikim vijećem. Pojedini su knezovi godinama otezali s njom, a bilo je slučajeva poput onog Dujma III., koji u 19 godina vladavine Krkom (1330. – 1349.) prisegu nikada i nije položio. Zbog toga mu je načelno i bilo oduzeto kneštvo, ali je upitno koliko je takva odluka zaista mogla biti provedena. Oduzimanje je kneštva mjera kojom se Venecija služila nekoliko puta, poglavito u slučajevima Vidove loze. Tako se pojedini članovi obitelji u mletačkim izvorima oslovljavaju isključivo kao senjski knezovi, izostavljajući pri tome krčko kneštvo. No kao i u slučaju Dujma III. vrlo je upitno koliko je oduzimanje kneštva imalo realno podlogu na terenu, a koliko je zapravo služilo kao političko i pregovaračko oruđe.

I s plaćanjem je regalija situacija bila nategnuta. Iako variraju u pojedinačnim slučajevima, čini se kako kašnjenja nisu bila rijetkost, pa im je rok redovno produživan s blagdana sv. Mihovila na kraj godine. Problem neplaćanja eskalirao je dolaskom Anžuvina na ugarsko-hrvatsko prijestolje, pa od tada Knezovi Krčki praktički u potpunosti prestaju s uplatama (Kosanović 2012: 107–112). Obveza držanja i opremanja tri galije također je ostala neispunjena. Ova točka nije bila samo kamen spoticanja između Mletačke Republike i knezova već i između knezova i njihovih krčkih podložnika koji su ostali dužni osigurati drvo za izgradnju brodovlja. Zanemarujući brodogradnju na Krku, knezovi su preferirali izgradnju brodova i brodske opreme u Senju. Čini se kako je u pozadini bilo više od puke nemogućnosti nabavke drvene građe na Krku te je preferiranje Senja bila politička odluka. Generalno gledajući, knezovi su za svoje pomorske potrebe u potpunosti ovisili o mletačkoj floti. No uzevši u obzir kako su ipak bili vazalima najmoć-

nije pomorske sile na svijetu, odluka da ne trate resurse na flotu čini se itekako logičnom. Usko vezano uz izgradnju i održavanje brodovlja bilo je pitanje gusarstva. Iako su se Knezovi Krčki obvezali boriti protiv njega, oni ne samo da su ignorirali gusarstvo već su ga i prešutno podržavali, pa i sami sudjelovali u njemu. O tome slikovito svjedoči i primjer Bartola VII. Bačina, izravno optuženog za gusarstvo.

Očito je kako su knezovi vrlo nevoljko ispunjavali svoje obveze spram Mletačke Republike. Jedina više ili manje kontinuirano poštivana točka ugovora bila je ona vezana za vojnu službu i sudjelovanje u mletačkim sukobima i ratovima.

Venecija je bila tolerantna prema nemaru svojih vazala vjerojatno ne želeći ulaziti u sukobe s Anžuvincima oko Knezova Krčkih, ali i znajući da postoji granica koju Krčki neće prijeći. Stabilnost na sjevernom Jadranu kroz kontrolu Krka te čvrsta trgovačka veza sa Senjom bile su im dugoročno važnije i isplativije od riskiranja sukoba i traćenja znatnih resursa na zauzdavanje Knezova Krčkih. Stoga kada su knezovi i prelazili granicu tolerancije, najčešće kroz dugogodišnje zanemarivanje obveza ili ugrožavanje pozicije mletačkih trgovaca u Senju, Serenissima je pronalazila djelotvorno rješenje kroz diplomatske pritiske i trgovačke sankcije.

K. B.

Odnos s Anžuvincima i Venecijom do Zadarskog mira

Krajem 13. i tijekom 14. st. Knezovi Krčki vode politiku drugačiju od ostatka hrvatskog i slavonskog plemstva. Tako se krajem stoljeća sukobljavaju s banom Pavlom I. Šubićem, koji staje na stranu Rabljana u slučaju Jablanca, a loši su se odnosi protegnuli i na Pavlova sina Mladena II. Konkretno, knezovi su se uspješno opirali banskoj vlasti, pa je ona realno prestajala na granicama njihovih teritorija iako su službeno potpadali pod jurisdikciju hrvatskog bana (Strčić 2007: 180). Smrću kralja Andrije III. 1301. godine, za čijeg je života situacija u kraljevstvu već bila kaotična, izbija građanski rat. Iz „igre prijestolja“ kao pobjednik izlazi Karlo Robert iz napuljske loze Anžuvina, za što su mu bile potrebne čak tri krunidbe za ugarsko-hrvatskog kralja i godine borbi s drugim pretendentima. No tek što je zaista i zasjeo na prijestolje, uslijedili su mu novi izazovi, ovoga puta u vidu desetljeća iscrpljujućih borbi s najmoćnijim oligarsima kraljevstva. Knezovi Krčki, za razliku od dobrog dijela hrvatskog i slavonskog plemstva, dobro čitaju novonastalu

političku situaciju te postaju gorljivim i trajnim saveznicima novopečene vladarske dinastije. Tako tijekom čitavog 14. st. umjesto da se iscrpljuju konstantnim sukobima s Anžuvincima, poput Šubića ili Nelipića, oni čvrsto stoje uz kraljevsku politiku. Ovime im je pružena prilika da u trenutku Karlova slamanja dotadašnjih **velikaških elita** Kraljevstva Knezovi Krčki budu jedna od obitelji koja će zauzeti njihovo mjesto. Iako je Karlo Robert 1323. proglasio pobjedu, uspostavu potpune kontrole nad Kraljevstvom i slom pobunjenih magnata, situacija je na terenu bila daleko od idealne. Usprkos vojnim ekspedicijama protiv Nelipića ili Babonića kraljevska kontrola nad hrvatskim dijelom Kraljevstva ostaje samo načelnom. Knezovi Krčki su mu u tome pomagali te iako su narušili svoje odnose s ostatkom plemstva (barem na neko vrijeme), profitirali su dvostruko. S jedne su strane upravo oni bili obitelj koja je u srednjovjekovnoj Hrvatskoj bila prvi vladarev izbor i na koju se je Karlo Robert mogao osloniti, a s druge su zbog nemogućnosti kraljeva realnog kontroliranja prostora mogli činiti što ih volja. A svrstavanje na anžuvinsku stranu ubrzo je donijelo i konkretne blagodati. Za svoje je zasluge Dujam II. nagrađen požeškom županijom, njegov sin Fridrik III. za

borbe protiv bribirskih knezova dobiva Drežnik sa Slunjem, a 1335. pridodaju svojim brzorastućim posjedima i stolnobiogradsku županiju.

Uzlet knezova i njihov i prislan odnos s Anžuvincima neminovno je morao utjecati i na odnos sa Serenissimom. Dujam II. uspijeva postići ravnotežu između obaju seniora, pa je u vrijeme dok je bio žestoki podupiratelj Karla Roberta, uspijevao održavati zapaženu i aktivnu ulogu u Veneciji. Dijelom je to bilo i stoga što je nekretninama i trgovinom bio osobno vezan za Grad u Laguni. Odnosi nakon njega varirali su zavisno od osobnih odluka i pristupa pojedinih članova. No generalno gledajući **Krčki su se Knezovi postupno sve više udaljavali od svojih mletačkih seniora.** Ovo se najbolje prepoznaje u već spomenutom ignoriranju obveza spram Venecije koje svoj vrhunac dostiže upravo u godinama i s generacijama nakon Dujma II. Iako Venecija nije mogla izravno nametnuti svoju volju, i dalje je vršila pritisak kada je to bilo neophodno. Tako nećaku Dujma II. Vidu V. oduzimaju kneštvo te ga prepustaju Dujmovu sinu Fridriku III., koji je svoje obveze ispunio. Mjere protiv Vida V. nisu bile iznimka, već ih Venecija ponavlja i s Fridrikovim sinovima Bartolom VIII. i Dujmom III., kojima privremeno oduzima pravo na kneštvo 1335., odnosno 1345. godine.

Više od desetljeća Fridrika III. na čelu obitelji (1321. – 1333.) bilo je specifično po tome što je on bio glava ne samo Vidove loze nego cijele obitelji (Klaić 1901: 131). Iako Škinelina loza (ona Bartola II.) ima svog regenta, on priznaje Fridrikovo prvenstvo. Tako se pod Fridrikovom kontrolom nalaze otok Krk, Senj i senjski distrikt, Vinodol, Modruš, Gacka i Drežnik sa Slunjem. U vrijeme Fridrika i, kasnije, njegova sina Bartola Knezovi Krčki sudjeluju i u mletačkim operacijama u Istri, a Bartol postaje i potestatom Milje (Muggie). Iako nastavlja očevu politiku podupiranja Anžuvina, ženidbenim se vezama povezuje s dijelom hrvatskih velikaša. Ovakva fleksibilnost ne čudi s obzirom na kraljevska neuspješna nastojanja u pokoravanju hrvatskog plemstva u kojima su i sami sudjelovali, pa ženidbenim vezama unaprijed sprječavaju potencijalne daljnje sukobe. Fridrikovu politiku donekle prate i njegovi sinovi Dujam III. i Bartol VIII. Oni i dalje ostaju vjerni Anžuvincima, no njihove veze s drugim seniorom – Venecijom – kopne, a odnosi su na niskim granama. **Ignoriranje je obveza svakodnevnica,** a Dujam odlazi i toliko daleko da nikada ne polaže prisegu vjernosti. Odnose dodatno narušavaju i mletačka upozorenja kako se na teritoriju Rijeke, tada pod kontrolom Krčkih, kuje krivotvoreni mletački novac. Braća su ova upozorenja i naloge za istragom ignorirali. Kao da ni sve ovo nije bilo dovoljno samo po sebi, kneževi su bili jednim od ključnih čimbenika što je u utrci za bibrirskom Ostrovičom Venecija ostala kratkih rukava te je ona pripala kralju Ludoviku I. Pomalo je iznenađujuće da se i Škinelina loza, kao isključivi mletački vazal, jednako

odnosi prema svom senioru. No uzevši u obzir kako je jedan od njezinih članova u tom periodu bio notorni Bartol VII. Bačin, ni to nas ne treba previše čuditi. Iako privremeno oduzima pravo na kneštvo braći Vidu i Bartolu, venecijanski odnos spram knezova i dalje je pragmatičan i spreman na popuštanje, poglavito kada je to u službi šire političke situacije. Tako molbu braće za do djelom broda kojim bi otpratili kraljicu u Napulj uredno odobravaju.

Toplo-hladni odnosi s mletačkim seniorom nastavljaju se sve do 1356. i rata kralja Ludovika I. i Venecije. Iako nije poznato koja je i kolika bila uloga Knezova Krčkih u sukobima, Bartolova sina Stjepana nalazimo kao jednog od petnaestorice kraljevih supotpisnika Zadarskog mira. **Mirom sklopljenim 18. veljače 1358. godine Mletačka je Republika prisiljena odreći se svih posjeda na istočnoj jadranskoj obali.** Tako otok Krk nakon 240 godina pod nominalnom mletačkom vlašću ulazi u sastav Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, a Knezovi Krčki i službeno prestaju biti mletačkim vazalima. No ova pravna promjena nije drastično utjecala na njihove stvarne odnose. Knezovi Krčki i dalje ostaju mletačkim građanima te sa svojim bivšim seniorom održavaju dobre političke, gospodarske i kulturne veze.

Život nakon Venecije

Promjena pravnog odnosa s Venecijom dodatno je utjecala na ravnotežu snaga unutar obitelji. Škinelina loza, već otprije oslabljena, ovime je postala još nezaštićenijom. U godinama koje su uslijedile sve više gube političku i financijsku moć te ostaju usko vezani uz svoga prijašnjeg vazala. Tako u sutonu života loze Škinelići od knezova krčkog kneštva bivaju degradirani na razinu mletačkih činovnika i časnika u mletačkoj vojsci koji svoj kruh zarađuju gdje god ih služba odvede. U toj poziciji tijekom 1380-ih i nestaju iz povijesnih izvora. Iako je, realno gledajući, Vidova loza imala zadnju riječ na Krku još u vrijeme dok je Škinelina bila živa, njihov odlazak s otoka i izumiranje potvrđuju Krk Vidovoj lozi i u pravno-formalnom pogledu. Tako se **u rukama Bartola VIII.** i njegovih **sinova Stjepana i Ivana (Anža) V. ponovno nalazi čitava državina.** Bartol je imao jasnu viziju u kojem smjeru želi razvijati obitelj, pa **stvara brojne obiteljske veze s plemstvom na Zapadu.** Svu je svoju djecu poženio ili usmjerio prema brakovima s plemstvom iz Njemačkog Carstva ili sjeverne Italije (Mlinar 2009: 34). Dvije kćeri udaje za njemačke plemiće Huga VIII. Devinskog i Otona Stubenberškog. Stjepan se 1372. ženi Katarinom Carrara, kćeri padovanskog gospodara Francesca Carrare, a Ivan Anom Goričkom, kćeri goričkog grofa Majnarda VII.

Trsat (foto D. K.)

Čini se kako su nakon očeve smrti sredinom 1360-ih braća razdijelila posjede među sobom. Prema Klaiću (1901: 168) braća su Senjom nastavila vladati zajednički, a vlast na otoku Krku podijelili su popola. Nadalje, Stjepan preuzima Modruš s Tržanom te dio Vinodola (Trsat, Bakar i Bribir), dok Ivana zapada ostatak Vindola, Gatanska (Gacka) županija s Otočcem i Brinjama te, vjerojatno, i županija Drežnik sa Slunjem. Braća su, kao i njihovi prethodnici s kraljem Karlom Robertom, blisko povezana i angažirana u kraljevskoj politici kralja Ludovika I. Ivan sudjeluje u više kraljevskih diplomatskim misija, a obojica su, što vojno, što financijski, uključena i u Ludovikov rat između 1378. i 1381., u kojem se, kao đenovlaški saveznik, ponovo sukobljava s Venecijom. Ovoga puta kneževi nemaju mogućnosti taktiziranja i biranja bitaka, već su kao kraljevi ljudi u potpunosti uključeni u sukob. Nažalost, pri tome izvlače „kraći kraj“ te cijenu plaćaju 1380. godine kada mletačka flota pustoši Senj, grad Krk i Bašku.

U **dinastičkim borbama** nakon Ludovikove smrti dolazi i do razilaženja među braćom. Stjepan podupire Karla II. Dračkog (1345. – 1386.), a Ivan Ludovikovu kći Mariju (1370. – 1395.), a kasnije i njezina supruga kralja Žigmunda Luksemburškog (1368. – 1437.). Stjepan je za svoju kći jedinicu Elizabetu tražio, a od Karla Dračkog i dobio, potvrdu baštinenja njegova dijela državine, kao da je riječ o muškom nasljedniku. No kako su Karlova vladavina, a pokazalo se i život, bili kratkog vijeka, Stjepan je u konačnici bio prisiljen krenuti bratovim stopama i okrenuti se Žigmundu. Za vrijeme dok je Stjepan pokušavao osigurati budućnost Elizabeti, Ivan je pod Žigmundovim stijegom, ali i u

europskim krugovima, gradio **imidž ratnika**. Godine 1386. u bitci kod Gorjana kći Ludovika I. Anžuvince, kraljica Marija, te kraljica majka i regentica Elizabeta Kotromanić padaju u ruke pobunjenih velikaša. Ove zagovornike Karla II. Dračkog predvodi vranski prior Ivan Paližna te njegovi nećaci ban Ivan (Ivaniš) Horvat, Ladislav Horvat i zagrebački biskup Pavao Horvat. Nakon što je kumovala smrti Karla Dračkog, kraljica majka Elizabeta i sama doživljava istu sudbinu i skončava zadavljena od ruku pobunjenika. Kraljicu Mariju, pak, drže zatočenu u Novigradu kod Zadra. U međuvremenu je Žigmund okrunjen za ugarsko-hrvatskog kralja te mu knez Ivan nudi svoje usluge i službu kako bi oslobodili kraljicu iz zatočeništva. Žigmund ponudu vrlo rado prihvaća te Ivan uz pomoć Kurjakovića napada i zauzima grad Počitelj u Lici, odakle Paližna bježi za Novigrad. Ivan ga u stopu prati te s kopna započinje opsadu Novigrada dok mletačka mornarica blokira grad s mora. Pobunjenicima ne preostaje drugo, tek predati kraljicu Mariju, koja u pratnji kneza Ivana mletačkim brodovima stiže u Senj, a zatim dalje do Zagreba, gdje ih čeka sam kralj Žigmund. Nakon što je **oslobodio kraljicu**, Ivan nastavlja borbe s pobunjenicima oko Zagreba, zauzimajući pri tome i sam Medvedgrad. Osim slave, ovim pothvatom knez Ivan zaslužuje i grad Cetin (danas Cetingrad) te klokočki kotar. Nakon Stjepanove smrti, uz veće ili manje trzavice s njegovom udovom Katarinom, **knez Ivan ponovno ujedinjuje državinu Knezova Krčkih u rukama jedne osobe**. Kralj Žigmund ni tada ne zaboravlja njegove zasluge spram kraljevske obitelji te u njemu **objedinjuje funkciju hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana**, što je svakako bilo mimo dotadašnjih praksi. Također, obitelj dobiva i kraljevsko dopuštenje iskapanja ruda zlata, srebra, bakra i željeza na svojim posjedima bez plaćanja ikakvih davanja (Klaić 1970: 142).

Nikola IV. Frankapan i vrhunac obitelji

Smrću Ivana (Anža) V., cjelokupna državina prelazi u ruke njegova sina **Nikole IV.**, pod čijim vodstvom Knezovi Krčki doživljavaju svoj vrhunac. No Nikola ne nasljeđuje samo cjelokupnu državinu nego i niz kompleksnih rodbinskih odnosa s vrlo moćnim obiteljima poput Kurjakovića, Zrinskih, Babonića, grofova Goričkih, Celjskih, Oretnburga u Koruškoj i Stubenberga u Štajerskoj. Upravo je brak, odnosno njegov dramatičan kraj, između Elizabete (†1422.), Stjepanove kćeri, te Fridriha Celjskog (†1454.) doveo obitelji u ozbiljan sukob koji je potrajao više od deset godina. Elizabeta u brak s moćnim grofovima Celjskim donosi vrlo velik miraz u vidu polovice

otoka Krka, Bakra, Bribira te Trsata i pripadajućih im dobara. Nakon sklapanja ovoga braka odnosim među obiteljima bili su vrlo dobri, pa 1406. Nikola IV. Krčki, Herman II. Celjski i Nikola Gorjanski sklapaju savezništvo s ciljem osiguravanja međusobne pomoći, kao i zaštite pozicije kralja Žigmunda (Mlinar 2009: 36). Situacija se je u potpunosti promijenila nakon Fridrikove avanture s Veronikom Desinić i Elizabetina ubojstva. Moguće je kako su „problemi u raju” započeli i prije ljubavnih zavrzlama, zbog promjene odnosa snaga među obiteljima **sklapanjem vojnog saveza između Nikole IV. i Habsburgovaca** (Mlinar 2009: 36). Bilo kako bilo, nakon Elizabetina ubojstva Fridrih bježi na Žigmundov dvor gdje zaštitu pronalazi kod svoje sestre Barbare Celjske, druge Žigmundove supruge. Za njim s teškim optužbama i željom za osvetom na kraljevski dvor u Budim stižu i Knezovi Krčki, predvođeni Nikolininim sinom Ivanom VI. Žigmund, svjestan u koliko se delikatnoj situaciji nalazi te koliko u tom trenutku ovisi o političkoj i financijskoj potpori i Celjskih i Knezova Krčkih, arbitražu pametno prepušta drugima. Dužnost je pala na leđa skandinavskog kralja Erika, koji se je u baš tom trenutku zatekao na Žigmundovu dvoru, na hodočašću za Svetu Zemlju. Iako njegov pravorijek nije sačuvan, izgleda kako je barem donekle uspio smiriti strasti i zaustaviti potencijalno krvoproliće tako što je kneza Ivana uzeo u svoju službu i maknuo ga od cijele situacije. Podlogu za ovo pronalazimo u tome što od njihova susreta u Budimu pa do smrti Nikole IV. Ivan boravi i igra zapaženu ulogu na dvoru kralja Erika (Ibler i Strčić 1998). Sukob između zakrvljenih obitelji u konačnici rješava glava Celjskih, Fridrihov otac Herman II. Celjski. On je dao pogubiti Veroniku Desinić, sina je zatvorio, kasnije i isključio iz obiteljske politike, a spor je s Krčkima zaključio nagodbom s Nikolininim sinovima Ivanom i Stjepanom.

Tijekom gotovo trideset godina na čelu obitelji Nikola je aktivno radio na širenju posjeda, jačanju političke uloge i ugleda obitelji. Nizom kupovina i zaloga, mahom Žigmundu, **Nikola dolazi u posjed Ribnika, Ozlja, Cetina, Klokoča, Ostrovice, Bihaća, Vrlike, Skradina, Poljica**, a nakon Elizabetina ubojstva oduzima natrag i posjede dane u miraz Celjskima. Godine 1395. rapska ga općina izabire za kneza grada Raba što se 1404. pretvara u doživotnu funkciju. Većinu političkog života provodi blizak Žigmundu kojega financira brojnim zalozima, ali i neposredno sudjeluje u njegovim ratovima s Venecijom i Ladislavom Napuljskim. Izuzev početka 15. st., kada je bio primoran priznati Ladislavovu vlast, Nikola je vjeran Žigmundu do kraja života, što mu 1426. godine donosi i **bansku titulu**. Nakon što je postao banom, Nikola pozajmljuje Žigmundu pozamašnjih 28 000 zlatnih forinti za što mu

kralj zalaže, kako kaže Klaić, „gotovo čitavu Hrvatsku“ – Bihać, Sokol, Ripač, Rmanj, Knin, Lab, Vrljiku, Ostrovicu, Skradin, županiju Luku te Poljice i „sve kraljevske Vlahe u Hrvatskoj“ (Klaić 1901: 213). **Politička snaga u kombinaciji s ogromnom državnom i velikom financijskom moći zasigurno čine Nikolu najmoćnijim hrvatskim velikašem svoga vremena, ali i najmoćnijim Frankapanom uopće.**

K. B.

Knezovi Krčki kao patroni Crkve

Ni po pitanju crkvene politike, razvoja i duhovnosti Nikola nije pasivan promatrač, već pokušava biti njihov aktivni sukreator, ali i sudionik. Ovo se najbolje očituje kroz njegov izravan sukob s papom Bonifacijem IX. (1389. – 1404.) oko upražnjene stolice Senjske biskupije. Nikola, kao nositelj vrhovnoga patronatskog prava u Biskupiji, osporava te izravno ometa uvođenje u čast imolskog biskupa Nikolu, na što Bonifacije odgovara prijetnjama ekskomunikacijom te razrješavanjem podanika zakletve vjernosti. Kao i njegovi prethodnici i nasljednici Nikola je aktivno uključen u život lokalnih redovničkih zajednica, poglavito franjevac i pavlina. Sa suprugom Doroteom bio je članom **bratovštine Sv. Duha u Baškoj na Krku**, a hodočastio je i u Jeruzalem. Godine 1430. posjetio je i Rim gdje, kao što je već rečeno, dobiva potvrdu pape Martina V. o srodstvu s rimskom obitelji Frangepan.

U svom odnosu s Crkvom, i poglavito crkvenim redovima, Nikola IV. je „samo“ nastavio dugogodišnju praksu svojih predaka. Njihov patronat na Crkvom plod je kompleksnog prožimanja duhovnih, političkih, ekonomskih i administrativnih čimbenika. Svakako se najbitnijim čimbenikom u tom odnosu doima onaj duhovni – spasenje vlastite duše. Spas duše, kako svoje tako i obitelji i predaka, nije nešto što je unutar obitelji shvaćano olako. O tome svjedoči sadržaj velikog broja sačuvanih darovnica, mahom crkvenim redovima. Ipak, u obzir valja uzeti i ostale čimbenike poput dobivanja političkih bodova podupiranjem određenih crkvenih institucija ili redova, ekonomskim koristima koje su pojedini redovi donosili kroz vlastitu politiku djelovanja i učinkovitije korištenje danih resursa, te administrativnog učvršćivanja vlasti kroz kontrolu crkvenih institucija i hijerarhije. Pravna osnovica za patronat, barem kada su u pitanju senjska i krbavska biskupija, proizlazi iz patronatskog prava koje je Knezovima Krčkim dodijelio kralj Ladislav IV.

Oko pitanja jesu li imali pravo postavljati ili barem utjecati na izbor biskupa u navedenim biskupija također nema konsenzusa, iako se čini kako takvu mogućnost generalno nisu imali (Kosanović 2012: 20, 94; Bogović 2009: 31–32). No to nikako ne znači kako toj opciji nisu težili ili je povremeno ostvarivali, poglavito tijekom sredine i druge polovice 15. st. Iako su za to dobili službenu potvrdu tek početkom 15. st., čini se kako su patronatsko pravo polagali i provodili nad otokom Krkom i Krčkom biskupijom i znatno ranije.

Na području državine Krčkih knezova djelovalo je više crkvenih redova, no dva su među njima imala posebno mjesto – **franjevci i pavlini**. Franjevci su ubrzo nakon svoje pojave na istočnoj jadranskoj obali postali obiteljskim redom Knezova Krčkih. U obiteljskoj je tradiciji bilo imati osobne ispovjednike iz redova franjevac, a zajednička grobnica čitave obitelji bila je upravo u crkvi franjevačkog samostana u Senju. Kao mendikantski red koji djeluje u urbanom kontekstu franjevci nisu bili pogodni samo za duhovnu dobrobit; investiranje u njihove samostane, obično smještene u samim naseljima i gradovima, bio je jedan od srednjovjekovnih načina iskazivanja prestiža, socijalnog statusa i bogatstva.

Pavlini predstavljaju vrlo dobar primjer kompleksnosti patronata. Uz neupitne duhovne pogodnosti patronat Knezova Krčkih nad pavlinima ima i duboku političku i simboličku pozadinu. Ovaj ugarski red značajan procvat doživljava dolaskom Anžuvina na vlast. Naime, pavlini su im poslužili kao jedan od brojnih simboličkih elemenata kojima su željeli javno iskazati svoju izravnu vezu s Arpadovićima te time ojačati svoje pravo na ugarsko-hrvatsku krunu. Knezovi Krčki – blisko povezani s Anžuvincima – emuliraju kraljevsku politiku te i sami počinju podupirati pavline, koji su, modernim rječnikom, tada bili „u modi“. Pojednostavljeno rečeno, podupirati pavline značilo je podupirati **kraljevsku dinastiju**. Povrh svega ovoga, pavlini su kao inicijalno pustinjački red zahtijevali relativno skromne početne investicije. Ubrzo su se pokazali i kao vrlo vješti u iskorištavanju poklonjenih posjeda i prava, pa počinju pridonositi lokalnim sredinama svojim posjedima, najviše vinogradima i mlinovima. Od samog se početka iznimno dobro uklapaju u kulturni i jezični duh prostora te prihvaćaju hrvatski jezik i glagoljicu kao primarno pismo, odnosno jezik. Tako su Krčki, uz umjerene investicije u pavline, ostvarivali duhovne, socijalne, ekonomske, ali i političke dobrobite. Najznačajniji pavlinski samostan na prostoru državine Knezova Krčkih bio je onaj sv. Nikole na Gvozdu kod Modruša. Dakako, bilo ih je još, kako u unutrašnjosti (Brinje, Zažično), tako i na obali (dva pokraj Senja, Crikvenica i Novi).

Nekadašnji pavlinski samostan u Crikvenici (foto D. B.)

Osim na političkom Nikola IV. bio je produktivan i na obiteljskom planu – ženio se tri puta, među ostalima i Dorotejom Gorjanskom, te je u trenutku svoje smrti 1432. godine ostavio za sobom čak devetoricu sinova – Ivana VI. (†1436.), Nikolu V. (†1456.), Stjepana II. (†1484.), Bartola IX. (†1458.), Žigmunda (†1465.), Martina IV. (†1479.), Dujma IV. (†1487.), Andriju (†1439.) i Ivana VII. (†1486.). Njegovim životom Knezovi Krčki – **Frankapani** dosežu svoj zenit i **postaju jednom od najmoćnijih aristokratskih obitelji Kraljevstva**. Kako to obično biva, njegovom je smrću taj zenit prijeđen te su pred Frankapanima desetljeća međusobnih borbi oko očevih posjeda, nošenja sa sve većim pritiskom novog kralja Matijaša (Matije) Korvina te borbi za opstanak protiv nove sile u Europi – Osmanlija.

K. B.

Benediktinci, franjevci, pavlini – redovničke zajednice i njihova zdanja kao središta pismenosti

Benediktinci – i latinaši i glagoljaši na Krku, ali i drugdje diljem hrvatskog političkog i društvenog prostora – čine važnu komponentu u razvoju otočne pismenosti. Oni su u nekoliko slučajeva, tj. njihovi samostani upravo prethodili i bili novi dom kasnijim tzv. prosjačkim redovima od kojih su na ovom prostoru najprisutniji bili **franjevci** (*ordo fratrum minorum*) i to gotovo sa svim svojim redovima, Prvim, Drugim i Trećim.

Crkva sv. Franje u Krku (foto D. K.)

Najstariji je krčki franjevački **samostan** onaj **sv. Franje Asiškoga u gradu Krku** (*conventus sancti Francisci de Vegla*), smješten uz gradske zidine na sjevernom dijelu grada (*Porta di sù*). Po prvi se put spominje u jednoj oporuci iz 1271. da bi već 1284. godine tu za stalno bili nastanjeni franjevci konventualci (*ordo fratrum minorum conventualium*), kojima je latinski jezik bio liturgijski. Međutim, krčki knez Ivan VII. Frankapan za vrijeme svoje uprave tjera ove franjevce konventualce i na njihovo mjesto dovodi redovnike franjevce opservante, hrvatske redovnike iz Bosne, koji su bogoslužje služili na staroslavenskom jeziku („more slavo“). No, to je bilo kratkog vijeka jer se uspostavljanjem mletačke uprave vraćaju konventualci. Nekoć bogata knjižnica ovoga samostana, nažalost, nije sačuvana u svom izvornom obliku i sastavu, već se tek fragmentarno nalazi disperzirana po drugim samostanskim knjižnicama ili je propala.

Ako bismo pak nabrajali pojedine u povijesno-kulturnome smislu vrednote i posebnosti naših jadranskih otoka, onda bismo bez imalo sumnje otočić **Košljun** kod Punta na otoku Krku mogli svrstati u takve. Naime, ovaj „otočić na otoku“ – ako se figurativno možemo tako izraziti, definirajući time upravo njegov specifični geografski položaj naspram vlastita prirodnog okruženja – već je preko pet i pol stoljeća dom franjevaca, njegovih skrbnika i stanovnika. U ranokršćansko je doba Košljun sklonište pokojega pobožnog pustinjaka, a zatim i redovnikā. Od njih prvi su tu bili bazilijanci da bi potom oko 14. st. došli benediktinci, koji tu borave do 15. st. Njih se po prvi put u pisanoj ispra-

Klaustar franjevačkoga samostana na Košljunu (foto D. K.)

vi – darovnici krčkog biskupa Ivana – spominje 1186. godine kada se navodi ime njihova **opata Ivana** (*Ego Iohannes abbas de Castelione*). Međutim, vjerujemo da se oni i prije toga vremena ovdje udomljavaju (podižu crkvu i samostan) i utemeljuju benediktinsku opatiju sv. Marije (*Sancta Maria Gloriosa*). Na mjesto benediktinaca na otočić Košljun u 15. st. dolaze franjevci – *Red male braće opsluživaoca sv. Frane*. Njih su koncem prve pol. 15. st. doveli Knezovi Krčki, a činjenicu da su došli na mjesto benediktinaca prihvatili su, nakon provedenog ispitivanja, i papa i krčki biskup. Iz toga je vremena sačuvana svečana bula *Ad decorem* („Na čast“) pape Nikole V. izdana 1448. godine. U toj ispravi, među ostalim, stoji:

U nedavno podnesenoj nam molbi dragih sinova, plemenitih muževa Martina i Ivana, rečenih Frankapana, knezova Krka, Senja i Modruša, pisalo je da su nekoć – uzevši u obzir da je Samostan Blažene Marije na Košljunu reda svetoga Benedikta tvoje Biskupije nakon smrti pokojnoga Dominika, njegova opata koji je umro izvan rimske kurije, ostao godinama bez opata i da je bio bez redovnika i (drugih) osoba te da su ga laici držali, a zapravo bili zaposjeli, poslali dva redovnika Reda male braće da njime upravljaju i čuvaju ga kako ne bi bio potpuno uništen. I kao što je u istoj molbi pridodano, sami knezovi žele da se u rečenom samostanu, zbog toga što njegovi plodovi i prihodi prema općoj procjeni ne premašuju godišnje vrijednost od 24 zlatna florena, ukine red svetoga Benedikta i trajno uspostavi i podigne

Red male braće opslužitelja. Stoga su nas rečeni knezovi ponizno zamolili da o tome apostolskom dobrohotnošću na prikladan način donesemo odluku. (...) O svemu tome, i o pojedinostima, dajemo ti sadržajem ovoga pisma punu i neograničenu ovlast. Poviše toga, ako dođe do ukinuća, gašenja, stvaranja, uspostave i uređivanja, odobravamo ovime – istom ovlašću, svima i pojedinoj braći (redovnicima) koji će boraviti u kući toga samostana, da se slobodno i zakonito služe i uživaju svim povlasticama, oprostima, slobodama i izuzećima koja su tom Redu male braće i njegovim kućama i osobama po rečenom sjedištu ili na bilo koji drugi način općenito podijeljena. (...) Dano u Rimu kod svetoga Petra godine utjelovljenja Gospodnjega 1447. (preračunato na današnji način datiranja = 1448., op. a.), tri dana pred martovske Kalende (= 28. veljače, op. a.), prve godine našeg pontifikata (= od 19. ožujka 1447. do 18. ožujka 1448., op. a.).

Što su kneževi od pape molili, to su, posredstvom krčkoga biskupa, i dobili! Na Košljun franjevci dolaze s različitih strana, čemu je velika zasluga Knezova Krčkih, koji se još jednom na temelju *ius patronatus* pokazuju kao crkveni patroni i donatori. Tu se nalazi i grob Marije Katarine Frankapan (udane Dandolo), potom Foscolo († 1520.), kćeri Ivana VII.

Vođeni geslom ***Non sibi soli vivere sed aliis proficere*** („Ne samo za se živjeti već i drugima koristiti“) franjevci su na Košljunu kroz stoljeća posjedovali, sakupljali te sačuvali brojno rukopisno i tiskano blago. Oformili su tako jednu od najdragocjenijih knjiških zbirki na sjevernojadranskome prostoru. Njihova samostanska knjižnica danas posjeduje oko 30 000 svezaka knjiške građe, a po vrijednosti se ističu: *neume* – notni zapisi na jednoj crti (11. st.), *hebrejsko-armenska Biblija* (11. st.), *inkunabula* tiskana u Veneciji 1477. (potom ručno ukrašena) te glagoljski *Misal Pavla Modruškoga* iz 1528. godine.

U **Glavotoku**, na zapadnom dijelu otoka Krka, spominje se 1277. godine kapela/crkva sv. Marije (*S. Maria de Capo*) s okolnim posjedom, koji je bio u vlasništvu Knezova Krčkih. Ivan VII. Frankapa, posljednji knez na otoku, daje ga franjevcima trećoredcima glagoljašima („*fratres heremitaie ordinis sancti Francisci*“, „*pauperes heremitaie*“, „*eremiti della penitenza*“). To se, prema nekim autorima, dogodilo već 1445., a prema drugima tek 1468. godine. Trećoredci ubrzo grade samostan i šire crkvu. No, tridesetak godina kasnije isti ih knez tjera, a namjesto njih dovodi pavline. Međutim, to je bilo kratkoga vijeka jer

Franjevački samostan na Glavotoku (foto D. K.)

se trećoredci opet vraćaju u Glavotok i pretvaraju ga u hodočasničko mjesto ovog dijela otoka.

Povijest pak samostana franjevaca trećoredaca glagoljaša u dubašljanskom selu Portu, svojedobno glavnoj izveznoj luci Dubašnice, u uskoj je vezi sa starijim samostanom istoga reda koji se smjestio u nešto udaljenijem Glavotoku. U prijelomnoj 1480. godini u povijesti otoka Krka, kada je odveden posljednji krčki knez Ivan Frankapan, a otokom zavlada Mletačka Republika, trećoredci su od mletačkih vlasti dobili kapelu sv. Marije Magdalene u Portu. Dvadesetak godina kasnije ondje se stalno nastanjuju. I prije nego li su došli, bio je ondje jedan redovnik pustinjač, o čemu nam svjedoči *libro fondale* portanskog samostana, u kojemu se navodi da je samostan „smješten na rtu dubašljanske luke (...) nekoliko koraka udaljen od mora (...)“ te da je tu postojala mala kapela s jednim pustinjačom koji je ondje stanovao u nekakvoj potleušici (lat. *muraca*). Upravo je tu kapelu, koja je bila pod glavotočkim samostanom, Ivan VII. Frankapan dao na uporabu ljudima koje je doveo s kopna između 1451. i 1463. godine, dok ne poprave i za bogoslužje ne osposobe župnu crkvu sv. Apolinara u Dubašnici.

Unutar povijesti redovničkih zdanja na otoku treba uzgredno spomenuti i **pavline**, koji su (u svojoj istarsko-vinodolskoj provinciji) imali rimsku staroslavensku liturgiju te su pisali glagoljicom dok su drugdje koristili latinski i latinicu. Red braće sv. Pavla, prvoga pustinjača (*Ordo fratrum S. Pauli primi*

Porat, samostan sv. Marije Magdalene (foto D. K.)

eremita) ipak je bio puno prisutniji na frankapanskom kopnenom/kontinentalnome području (npr. Novi, Crikvenica i dr.) nego li na samom otoku. Pavlinima iz samostana Sv. Spasa u Senju knez Ivan VII. godine 1455. daje crkvu sv. Kuzme i Damjana kod Baške s njezinim posjedima, gdje pavlini grade svoj hospicij. Isti knez 1479. godine pavlinima namjerava dati i samostan sv. Marije na Glavotoku, no odluku je ipak ubrzo opozvao.

Sva ova crkvena i redovnička zdanja benediktinaca, franjevac, pavlina bila su središta latinske i hrvatske pismenosti, latinskog i hrvatskog jezika, a sve u okrilju velikaškog roda knezova Frankapana.

T. G.

Krčki Knezovi Frankapani na zalazu srednjega vijeka

Potvrda **pape Martina V.** iz 1430. kojom je **Knezovima Krčkim** priznat naslov **Frankapana** pridonijela je, bez dvojbe, jačanju njihova položaja u Kraljevstvu, iako tek privremeno i kratkotrajno. Možda pomalo paradoksalno, međutim, četvrto je desetljeće 15. st. označilo početak procesa postupnog opadanja njihove moći. Do produbljenja i ubrzanja tog procesa došlo je sredinom stoljeća, kada je izvršena podjela Frankapana i njihovih posjeda na grane, da bi do nezaustavljivog ubrzanja došlo nakon što su se hrvatske zemlje našle na prvoj crti obrane od Osmanlija, poslije pada Bosne

u osmanske ruke 1463. godine. Od tada pa sve do 1526. jasno se može pratiti kako su Frankapani, stiješnjeni između sve moćnijih sila u susjedstvu, a u vrijeme Matijaša (Matije) Korvina (1458. – 1490.) pritisnuti i mjerama centralizacije od strane kraljevske vlasti, počeli opadati. Na kraju ovog razdoblja, iako obilježenog markantnim likovima knezova Bernardina i Krste, Frankapani su predstavljali tek odsjaj snage i slave koju su svega stoljeće ranije posjedovali.

Već u proljeće 1431. kralj Sigismund (Žigmund) potvrdio je bansku čast knezu Nikoli Frankapanu ponovno mu založivši sve gradove, utvrde i županije srednjovjekovne Hrvatske, ovaj puta za 14 000 dukata. Tako se ukupna visina kraljeva duga prema knezu popela na 42 000 dukata. Navedeno govori kako o nezasitnoj potrebi kralja za novčanim sredstvima zbog vođenja ambiciozne politike u Europi, tako i o materijalnoj moći kneza Nikole. Naredne 1432. godine knez i ban Nikola je preminuo, upravo u vrijeme kada je Sigismund putovao u Rim da bi ostvario konačan cilj svoje vladavine – **krunidbu carskom krunom**. O veličini i važnosti Frankapana u to vrijeme govori i činjenica da je knez Stjepan, jedan od Nikolinih sinova, bio u Sigismundovoj pratnji u Italiji, dok je drugi sin knez Anž tada boravio kod danskog kralja. Devetorica sinova koji su ostali iza kneza Nikole u početku, izgleda, nisu još formalno podijelili baštinu obitelji. Bansku čast preuzeli su Anž (nakon povratka iz Danske) i Stjepan, koji je nakon Sigismundove krunidbe u Rimu s novim carem otišao u Basel na poznati crkveni koncil. Tamo je 1434. od Sigismunda ishodio za sebe i braću ne samo priznanje svih prava baštinjenih od oca im Nikole već i priznanje dodatnog troška od 3000 dukata koje je Stjepan imao u carevoj pratnji tijekom putovanja po Europi, povećavši time ukupan carev dug prema Frankapanima na 45 000 dukata.

Od 1435., nakon Sigismundova povratka u Kraljevstvo, sve se više počelo osjećati nakupljeno nezadovoljstvo rivalskih velikaških rodova u Hrvatskoj i Slavoniji zbog velike frankapanske moći, poglavito Celjskih, Talovaca i Zrinskih. Najaktivniji u traženju svojih prava bio je njihov rođak Ulrik Celjski, sin kneza Fridrika i Elizabete Frankapan, koji je zahtijevao povratak posjeda koje je knez Nikola oduzeo Fridriku – Trsat, Bakar, Bribir i polovicu otoka Krka. Ulrik je zatražio ili navedene posjede ili novčanu kompenzaciju od 32 000 dukata, plus 10 000 dukata za izgubljene prihode iz tih mjesta u proteklom razdoblju. Kralj Sigismund je očito iskoristio priliku da „podreže krila“ do tada nedodirljivim Kneževima Krčkim. Točnije, podržao je glavni Ulrikov zahtjev, ali ne i onaj za dodatnom naknadom, očito želeći održati privid objektivnosti i neutralnosti. Ne imajući kamo, Frankapani su Ulriku predali

zatražene posjede. Sigismund je iskoristio i 1436., odnosno parbu oko baštine cetinskih knezova Nelipčića na jugu srednjovjekovne Hrvatske kako bi dodatno skućio moć bana Anža Frankapana. Anž se do smrti krajem te iste godine izgleda uspješno odupirao slavonskom banu Matku Talovcu, koji je, u kraljevo ime, krenuo u akciju na jug. No nakon njegove smrti udovica Katarina Nelipčić vrlo je brzo izgubila sve obiteljske posjede, a tako su i Frankapani ostali bez njih. Unatoč tomu knez Stjepan, Anžev sudrug na banskoj časti, nije se miješao u navedena zbivanja i očuvao je dobre odnose s krunom, šireći ambicije na teritorij Carstva gdje je u ovo vrijeme postao **kapetan Kranjske**.

Knez i ban Stjepan pobrinuo se i za to da su sva braća 1437., još za Sigismundova života, sklopila sporazum s Habsburgovcima o vojnoj pomoći, koji je, nedvosmisleno, bio uperen protiv Celjskih. Knezovi su uspijevali suzbiti i daljnje pretenzije bana Matka Talovca na jugu, a od presizanja Zrinskih uspjeli su obraniti Slunj da bi se uskoro započeli širiti na prostor srednjovjekovne Slavonije. U prijestolnim borbama nakon smrti kralja Alberta Habsburgovca, 1439., Frankapani Stjepan, Bartol, Sigismund, Martin i Ivan stajali su uz njegovu udovicu Elizabetu i sina Ladislava Postuma, a protiv Jagelovića i njihovih pristaša. Veze s Habsburgovcima i Celjskima iskoristili su za jačanje moći u Kranjskoj i u pograničnoj zoni srednjovjekovne Hrvatske i Slavonije, gdje su stjecali sve više posjeda i postupno bivali sve moćniji. Nakon smrti kralja Vladislava I. Varnenčika i bana Matka Talovca (oboju su preminula 1444.) ban Stjepan je procijenio da su, u vrijeme maloljetnog kralja Ladislava i gubernatorstva Janka Hunjadija, stvoreni uvjeti za nov kvalitativan iskorak i na međunarodnu scenu. Unatoč nezadovoljstvu Mlečana Stjepan se 1446. oženio kćeri ferrarskog vojvode Izotom d'Este, što je bio nov, velik korak u procesu etabliranja i jačanja prestiža Knezova Krčkih u širem regionalnom okruženju. Ovom je ženidbom Stjepan **stupio u rodbinske veze** i s napuljskim dvorom, što mu je eventualno moglo dobro poslužiti u slučaju promijenjenih političkih prilika. Ubrzo nakon ženidbe knez se Stjepan počeo distancirati od Habsburgovaca i povezivati se s gubernatorom Hunjadijem, u čemu ga je pratio i njegov brat Martin, dok je veze s Kranjskom nastavio održavati knez Dujam. Knez Martin čak je 1448. sudjelovao i u Hunjadijevoj vojsci u Drugoj kosovskoj bitci. O vezama Hunjadija i Frankapana jasno govori i činjenica da je gubernator 1447. odredio bivšeg hrvatskog bana Stjepana za poslanika na aragonskom dvoru u Napulju. Iste godine Hunjadi je sklopio sporazum i s knezom Martinom. Oženivši Doroteu Blagajsku knez Martin došao je i do

brojnih posjeda u današnjoj sjevernoj Bosni. Sve veća moć kneževa Stjepana i Martina dovela je i do rasta napetosti unutar kneževske kuće između spomenute dvojice s ostalim članovima, koji su se sve više počeli povezivati s Habsburgovcima ili s Mlečanima. Bez obzira na politička savezništva pojedinih knezova zajedničko im je obilježje bilo da se banska vlast Talovaca na frankapanskom području praktički i nije osjećala te da su **Frankapani vodili potpuno samostalnu politiku u regiji**, pri tomu se ne ustežući i uplitanja u prilike u susjedstvu.

Posebno se s Venecijom sve čvršće povezivao krčki knez Ivan VII. Na Krku je 1445. održan i sastanak svih Frankapana kada su po posljednji put nastupili zajednički i složno u potvrdi prava i obveza stanovnika otoka. Od tada je započeo proces međusobnog otuđivanja, jačanja trzavica i podjela na grupe prema političkim i gospodarskim preferencijama. Najjače suprotnosti bile su između kneževa Stjepana i Martina s jedne te krčkog kneza Ivana s druge strane. Uzroci suprotnosti nisu pobliže u izvorima navedeni, ali ih se može tražiti u različitim političkim savezništvima u susjedstvu, različitom odnosu prema središnjoj vlasti u Budimu, drukčijim gledanjima na sudbinu obiteljske baštine i posebno zajedničkih posjeda, kao i u različitim interesima crkvenih institucija i pojedinaca na dijelovima frankapanskog teritorija te njihovoj sprezi s pojedinim lokalnim kneževima. Unutarnje su **napetosti među vodećim Frankapanima** kulminirale 1449., kada je došlo do snažnog međusobnog sukoba. Bilo je to doba slabe središnje vlasti u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, s gubernatorom kraljevstva Jankom Hunjadijem kao *de facto* obnašateljem kraljevske vlasti umjesto kralja-djeteta Ladislava V. Habsburškog Posmrčeta (Postumus, Postum 1445. – 1457.). Pojednosti o borbama među Frankapanima u to vrijeme nisu poznate, međutim, poznat je njihov ishod. Uz vjerojatno posredovanje crkvenih prelata s područja njihove državine, u koje se ubrajao i krčki biskup Franjo, koji je kasnije nazočio zboru, sazvan je **zbor sve braće Frankapana u Modrušu**, koji je započeo 12. i trajao do zaključno 14. lipnja 1449. godine. Konačan je ishod skupa bio definitivna podjela frankapanske državine na osam dijelova među sedmoricom braće i njihovim nećakom Jurjem I., sinom tada već pokojnog Ivana VI. Anža Frankapana.

Podjelom u Modrušu došlo je do formiranja **osam** teritorijaliziranih grana Frankapana. Prema tom dogovoru njihovi temeljni i najvažniji posjedi, Krk i Senj, ostali su u zajedničkim rukama s ravnopravnom podjelom dohodaka i imovine. Vjekoslav Klaić smatrao je da je takva odredba donesena kako bi

se zadržalo simboličko jedinstvo među kneževima. No vjerojatno je nemogućnost međusobnog dogovora o podjeli ovih simbolički i gospodarski najvažnijih posjeda igrala barem podjednaku ulogu. Modruška podjela provedena je na način da su nećaku Jurju pripali, osim udjela u Senju i Krku, utvrde Cetin, Rmanj, Lapac, Baška i Ribnik. Knezu Ivanu VII., uz zajednički dio, pripali su posjed Bužane u Lici i utvrda u Hreljinu. Kneza Žigmunda dopale su ličke utvrde Prozor, Otočac, Vrhovine i Dabar. Osim podvelebitskog Starigrada kod Jablanca i Okića u dalekom zaleđu knezu Martinu pripalo je najviše lokaliteta u današnjoj **Primorsko-goranskoj županiji** – Novi, Bribir, Kotor, Bakar i Trsat. Knez Dujam IV. dobio je Ledenice, uz Slunj i ličke utvrde Novigrad i Ostrovicu. Knezu Bartolu IX. pripali su varoš Brinje s utvrdom Jelovik te utvrde Sokol, Tržac i varoš Bihać. Varoš Modruš s pripadajućom utvrdom Tržan te utvrde i kaštele Vitunj, Dubovac kraj današnjeg Karlovca, ali i Grobnik pripali su knezu Stjepanu II. Knezu Nikoli V., uz zajedničke dijelove, pripale su utvrde Ozalj, Ribnik i Grižane u Vinodolu. Frankapani su na modruškom skupu pokušali regulirati i nasljedna pitanja preuzevši obvezu da će u slučaju smrti jednoga od njih bez nasljednika prenijeti njegove posjede na one među njima koji su dobili manje prigodom izvorne podjele.

Na području današnje Primorsko-goranske županije, nakon podjele u Modrušu, najznačajniji od Frankapana ostao je knez Martin, kojem je pripao najveći dio Vinodola, od Trsata do Novog. Po jedan posjed na ovom prostoru ostao je i drugim kneževima, s izuzetkom kneževa Bartola IX. i Žigmunda. Grobnička utvrda pripala je Stjepanu II. Modruškom, a nakon njegove smrti sinu

Gradina Hreljin, pogled prema Malom Dolu i Bakarskom zaljevu (foto D. P.)

mu Bernardinu, u čijim je rukama ostala do kraja srednjega vijeka. Knezu Ivanu VII. potvrđen je Hreljin, koji je već od ranije bio u njegovim rukama, a preko Hreljina vladao je i Kraljevicom i Bakarcem. Vrlo je važna bila **trsatska utvrda** zbog svog graničnog statusa prema Carstvu. Njezina je povijest u 15. st. bila, do modruške podjele, prilično burna. Nakon Fridrika Celjskog, koji je početkom stoljeća, zahvaljujući braku s kneginjom Elizabetom Frankapan, držao Trsat, do njega je došao knez Nikola Frankapan 1424., pretevši ga Fridriku zbog ubojstva Elizabete dvije godine ranije. Krajem tridesetih godina 15. st. Fridrikov sin Ulrik privremeno je ponovno upravljao Trsatom kao majčinih nasljedstvom.

Kada se nakon Ulrika na Trsat učvrstio knez Martin, što je bilo potvrđeno modruškom podjelom, došlo je do njegova procvata koji je potrajao puna tri desetljeća, sve do Martinove smrti 1479. godine. Upravo tijekom Martinove uprave nad Trsatom, u trećoj četvrtini 15. st., izgrađen je poznati tamošnji franjevački samostan s crkvom čije je svetište Gospe Trsatske sve do današnjih dana ostalo jedno od najvažnijih i najposjećenijih mjesta zavjetovanja i hodočašća. Za razliku od Trsata, vinodolski Bribir i Novi, koji su također pripali Martinu, imali su nakon kneževe smrti drugačiju sudbinu. Nakon smrti kralja Matijaša Korvina, 1490., bribirsku utvrdu preuzeo je modruški **knez Bernardin Frankapan**, možda i najznamenitiji Hrvat svoga vremena, u čijem je posjedu ostala do kraja srednjega vijeka.

B. G.

Knez Bernardin Frankapan, najznamenitiji Hrvat svoga vremena

Modruška je podjela, provedena na inicijativu samih Frankapana i bez upli-va središnjih vlasti ili drugih vanjskih čimbenika, simbolički označila istovremeno i završetak razdoblja vrhunca njihove moći i početak procesa njezina opadanja. Prvih desetak godina nakon podjele, dok središnja vlast u Budimu još nije bila konsolidirana, podjela njihovih posjeda i moći nije još imala značajnije negativne implikacije na kneževe. Sve se počelo mijenjati kada je novi ugarsko-hrvatski kralj **Matijaš Korvin** (1458. – 1490.), nakon nekoliko godina borbi za učvršćenje na prijestolju, uspio suzbiti unutarnju opoziciju u Kraljevstvu, sporazumjevši se s glavnim takmacem carem Fridrikom III., te se konačno 1464. okrunivši u Stolnom Biogradu (mađ. Székesfehérvár) legitimnom krunom svetog Stjepana. Nju je netom uspio vratiti iz posjeda Habsburgovaca gdje se nalazila dulje od dva desetljeća. Jačanje je

središnje vlasti odmah došlo na dnevni red mladog i ambicioznog vladara. Kao i ranije u sličnim slučajevima diljem Europe u srednjem vijeku glavna prepreka na tom putu uvijek su bili najmoćniji velikaši, što su tada na prostoru srednjovjekovne Hrvatske i dalje neprijeporno bili Frankapani. Za njih je posebno nezgodna bila činjenica da se je početak kraljevih mjera centralizacije vremenski poklopio kako s jačanjem međusobnih sporova i nesuglasica kneževa unutar obitelji, tako i s jačanjem suparništva sa susjednim hrvatskim velikašima, poglavito s Kurjakovićima. Osim toga, u sve se upleo i nov, vrlo važan i prijeteći čimbenik – Osmanlije. Oni su nakon osvojenja Bosne 1463. izbili na hrvatske granice. Već 1463. i 1464. izvori svjedoče o pustošenju srednjovjekovne Hrvatske, među ostalim i frankapanskih posjeda. Tek što su se Frankapani pribrali nakon tih prvih udaraca, umro je knez Žigmund te su se ostala braća i nećaci počeli sukobljavati oko podjele njegove baštine, no priliku je iskoristio kralj Matijaš, koji se 1465. za vlastite ciljeve počeo uplitati u navedenu diobu. Zabilježeno je tada kako je i car Fridrik III. počeo utjecati na neke članove obitelji, što je povratno još više produbljivalo sukobe među kneževima.

Jačanje pritiska kralja Matijaša, osmanske provale i pljačke te sukobi oko podjele obiteljskih posjeda doveli su u ožujku 1468. u Senju do novog sastanka svih kneževa koji je trebao riješiti međusobna sporna pitanja. Sve navedeno omogućilo je i Veneciji, koja je do ovoga vremena već čvrsto zavladovala glavnim dijelovima istočnojadranske obale, ojačati vlastiti položaj važnoga vanjskog čimbenika na frankapanskom području. Za zaokruženje mletačkoga posjeda još su im nedostajala čvrsta uporišta na Kvarneru, poglavito otok Krk. Za kopneni dio obale od Trsata pa sve do rijeke Zrmanje, teritorij srednjovjekovne Hrvatske pod vlašću Korvina, Mlečani u to vrijeme nisu bili zainteresirani. Radilo se, osim u slučaju Vinodola, o teško pristupačnoj obali te s motrišta mletačkih gospodarskih i pomorskih interesa nedovoljno važnom području. Ovdje im je glavni cilj bio spriječiti konkurente da steknu vlastita uporišta (kralj Matijaš, Osmanlije, car ili netko drugi). Zato je Mlečanima u ovo vrijeme najviše odgovarao *status quo*, odnosno da Frankapani i Kurjakovići kontroliraju navedeni obalni pojas. Navedeno se vidi i iz njihova vrlo opreznog postupanja u vezi s Krkom sve do 1480., iako im je strateški i ekonomski taj otok bio daleko važniji od hrvatske obale, kao i iz mletačkih aktivnosti oko međusobnog izmirenja Frankopana s drugim hrvatskim velikašima. Upravo u vezi s tim aktivnostima Mlečani su, primjerice, Frankapanima 1468. i 1469. poslali svoje izaslanike Niccolò Michaela i Lodovica Manentija.

Godine 1469., iskoristivši zauzetost kralja Matijaša ratovima u Češkoj, Osmanlije su izvršili snažnu provalu na hrvatski teritorij. O opasnosti koja je prijetila svjedoči i činjenica da su knez Martin Frankopan, najznačajniji od kneževa na primorsko-goranskom dijelu, te krčki knez Ivan morali zatražiti pomoć Venecije. No kada je modruški knez Stjepan počeo tražiti pomoć cara Fridrika III., aktivno se u zbivanja upleo i kralj Matijaš, vjerojatno znatno zabrinutiji zbog ponuda caru negoli zbog mletačke uloge u regiji. Stoga je na područje frankapanske državine uputio kraljevsku vojsku pod zapovjedništvom Blaža Mađara. Tada su se kneževi okrenuli Veneciji, tražeći njezinu diplomatsku i svaku drugu pomoć. Od Mlečana su dobili diplomatsku potporu preko Lodovica Manentija, među ostalim i na kraljevskom dvoru u Budimu. U rujnu 1469. nova osmanska provala u Hrvatsku privremeno je spriječila pogoršanje stanja za Frankapane, ali je kralj nastavio sa svojim planom već u listopadu iste godine. U toj se situaciji pokazalo kako su unutarnje slabosti samih kneževa, nastavak njihova međusobnog sukobljavanja oko podjele i upravljanja posjedima te oko različitih političkih preferencija i savezništava, predstavljale nepremostivu prepreku prevladavanju novog, za njih potencijalno vrlo opasnog razvoja situacije. Unatoč nastojanjima Venecije oko organizacije novog obiteljskog sastanka te pokušajima papirnih izaslanika u Budimu da udobrovolje kralja prema kneževima, pomaka nije bilo. Konačno je u studenom 1469. u ruke kraljeve vojske pao Senj. Do tada distanciran i poprilično nezainteresiran za obiteljske prilike, krčki knez Ivan se također uzbunio, shvativši ovo kao izravnu kraljevu prijetnju njegovu matičnom posjedu na otoku. To je iskoristila i Venecija koja je Ivana upotrijebila kao vođu svoje vojske i brodovlja, a istovremeno je diplomatski podržavala frankapanske kontakte s carem Fridrikom III.

Nakon pada Senja u kraljeve ruke na red su došli Vinodol i knez Martin. Izvori svjedoče kako je knez još u siječnju bio u svom Novom, odakle je morao pobjeći i zajedno s bratom Dujmom preći na mletački teritorij. S obzirom na okolnosti njegova bijega i prepuštanje Vinodola vojsci Blaža Mađara, a znajući i za od ranije loše Martinove odnose s kraljem Matijašem, nije čudno da je tom prigodom, očito u bijesu i nemoći, knez komentirao kako bi radije vlastite posjede predao Turcima negoli kralju. Mlečani su, unatoč svemu, očuvali suzdržanost u sukobu i nastavili s diplomatskim manevrima. S obzirom na to da je kralj Matijaš početkom 1470. bio zaokupljen pitanjima svojih odnosa s carem Fridrikom, ubrzo je izrazio spremnost za nalaženje kompromisnog rješenja s Frankapanima. Knez Stjepan, stari kraljev saveznik, prvi se sporazumio s Matijašem i povratio vlastite posjede.

Zanimljivo je kako su Mlečani uvjerovali kralja da nisu imali namjere iz ruku kneza Martina preuzeti Trsat, priznajući da je to dio Matijaševa kraljevstva, što indicira kako su vjerojatno kalkulirali u ovo **prevratno vrijeme** i s tom mogućnošću. Gubitak Senja i Vinodola 1470. značio je težak udarac za Frankopane i označio je stvaran početak procesa propadanja njihove moći, s kojeg više nije bilo povratka. S motrišta planova i interesa kralja Matijaša jasno je da je frankapanska moć bila prepreka koju je trebalo slomiti u pokušaju jačanja središnje vlasti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Frankapani tomu više nisu mogli pružiti učinkovit otpor zbog međusobnih problema i razmirica, ali i sve jačeg upliva susjednih sila, uključujući Osmanlije, te konkurentskih hrvatskih velikaša. Njihovi gubici započeli su od najvažnijih i najrazvijenijih posjeda. S druge strane, za jačanje kraljevske vlasti ovi uspjesi Matijaševe vojske nisu igrali važniju ulogu, već su se dugoročno procesom opadanja frankapanske moći najviše okoristile susjedne sile – Venecija i Osmanlije.

U godinama nakon smirivanja situacije oko Senja postupno su se poboljšali odnosi kralja Matijaša i kneza Martina. Knez je krajem 1470-ih počeo sve više poboljšivati i uvidio je da će umrijeti bez muških nasljednika. Moguće je da je rezignirao i zbog toga što je u ranijem razdoblju gradio savezništvo s carem Fridrikom, da bi u kritičnim trenucima oko Vinodola bio unatoč tomu prepušten kraljevoj vojsci na milost i nemilost. Stoga je, osim svojim službenicima i braći kojima je također oporučno ostavio brojne posjede i prava, 1477. odredio da nakon njegove smrti kralju Matijašu pripadnu Novi i vinodolski Bribir. Nakon kneževe smrti i kratkog sukoba Blaža Mađara s krčkim knezom Ivanom 1479., Korvin je preuzeo spomenute posjede. Zatim je potvrdio sve darovnice, povlastice i slobostine samostanima i naseljima u Vinodolu. No ubrzo je Korvin Bribir predao prvom senjskom kapetanu, Dubrovčaninu Maroju Žunjeviću. Maroja su nakon smrti, od 1487. do 1490., kao posjednici Bribira naslijedila braća mu Nikola (Mikula) i Jeronim. I dok je vrjedniji i strateški važniji obalni dio Vinodola završio u rukama senjskih kapetana, Grobnik, Hreljin, Bakarac, kao jedina luka, i Drivenik trebali su dospjeti u ruke glavnog kraljeva saveznika među Frankapanima, modruškog kneza Stjepana, prema odredbama povelje iz ožujka 1481., svega nekoliko mjeseci prije Stjepanove smrti. Odredbe Martinove oporuke pokušavao je, pak, osporiti brinjski knez Anž Frankapan, najveći *troublemaker* (**mutikaša**) među braćom s motrišta kraljevske vlasti. Izgleda da je uspio ishoditi od Martina obećanja za Bakar i Bribir, međutim, konačno od toga nije bilo ništa jer se s Anžem obračunala kraljeva vojska na čelu s banom Ladislavom Egervarskim, koja je zauzela i središte njegovih posjeda – Brinje.

Privremeni gubitak Senja i Vinodola bio je za Frankapane prvi težak udarac u ovom razdoblju. Sljedeći su na red došli samo srce i jezgra frankapanske baštine, otok i grad Krk. Ovdje su se Frankapani, odnosno knez Ivan VII. Krčki, našli suočeni s kombiniranim pritiskom dviju sila u okruženju – kralja Matijaša i Venecije koji su zbog svojih širih političkih, gospodarskih i strateških interesa krajem 1470-ih pozornost usmjerili na Krk. Otok je objema stranama nedostajao za potpuno ostvarenje ambicija u regiji. Nasuprot tomu, knez Ivan je ranije i sam često iskazivao vlastite ambicije. Tako se, primjerice, pokušao aktivno uplesti u prilike u susjedstvu u kojem su sve moćniji vanjski čimbenici diktirali igru. Izgleda da je još negdje 1458. zauzeo određene kaštele u susjednoj Liburniji na carskom ozemlju, među kojima Brseč i Kršan, ali su ga carske postrojbe kneza, uz mletačko znanje i suglasnost te šutnju kralja Matijaša Korvina, odatle izbacile krajem 1470. godine. Radilo se, izgleda, o Ivanovu nastojanju da se dočepa dijela baštine grofova Celjskih, ali je nakon gubitaka u Liburniji krčki knez morao caru Fridriku III. 1471. zajamčiti da se odriče aspiracija na spomenutu baštinu.

Knez Ivan sam je pružio povod za upletanje sa strane u vezi s Krkom vlastitim angažmanom oko nasljedstva brata mu Martina. Privremeno zauzevši Novi i Bribir 1479. izravno je isprovocirao kraljevu intervenciju predvođenu Blažem Mađarom, čije su postrojbe ubrzo izbacile Ivana iz vinodolskih uporišta. Prema svjedočenju mletačkih izvora nikakav ozbiljniji otpor kraljevskoj vojsci nije pružen. Ohrabren uspjehom, a dodatno potaknut informacijama o nezadovoljstvu krčkoga stanovništva Ivanovom upravom, Blaž Mađar je odlučio napasti na sam otok. Radilo se o hrabroj odluci jer je time izravno ugrozio vitalne mletačke interese u regiji, a nikakve pomorske sile pri tomu kraljev zapovjednik nije posjedovao. Nezadovoljstvo stanovništva Krka knezom Ivanom bilo je vjerojatno potaknuto i davanjem 3500 dukata kojima su morali financirati nedavnu Ivanovu neuspjelu vinodolsku avanturu. Ovime su za kneza Ivana Krčkog nastupili najdramatičniji dani koji su ga na koncu zauvijek udaljili iz njegova glavnog sjedišta.

O zbivanjima oko **konačnog mletačkog zauzimanja Krka 1480.** godine poglavito se doznaje iz opširnog spisa koji je *post festum* sastavio mletački upravitelj Krka Antonio Vinciguerra. Iako su mnogi autori u historiografiji koristili pojedine fragmente njegova izvješća, izostale su cjelovite i kritičke analize ovog dokumenta. Već se na prvi pogled pri analizi Vinciguerrina teksta vidi kako je napisan tendenciozno, s nakanom na sve moguće načine opravdati te prikazati legalnim i legitimnim mletačko zauzeće Krka. Opis Ivana Krčkog kao okrutnog vlastelina koji je mučio podanike na razne ne-

Ljudske načine treba promatrati poglavito s tog motrišta, iako, naravno, nije isključeno da takvih postupaka nije uopće bilo. No oni vrlo vjerojatno nisu bili bitno, ni količinom ni po naravi, različiti u odnosu na ostale vlasteline toga vremena. Vinciguerra je pokušavao diskreditirati kneza Ivana i na moralnoj razini dovodeći u pitanje njegovu krijepost, čednost, ali i vjersku revnost. Ovom posljednjem proturječi činjenica kako se Ivan upravo isticao po širokoj ruci prema crkvenim institucijama na otoku. Osim toga, iako je Vinciguerra vjerojatno prikupio sve što je mogao kako bi oslikao knežev portret što tamnijim tonovima, s obzirom na gotovo tri desetljeća kneževе uprave na otoku u biti se nije radilo o toliko velikom broju navodnih prijestupa, čak i pod uvjetom da je sve napisano zaista bilo istinito, što vjerojatno nije bilo. Glede sadržaja Vinciguerrinih optužaba mogu se zapaziti određene pravilnosti. Izgleda da je knez Ivan zaista koristio sudske organe pod svojom kontrolom na otoku za iznudu novca od bogatijih pojedinaca, s obzirom na to da su mu za vođenje politike u regiji, osobito u ovo turbulentno vrijeme, trebala značajna novčana sredstva. Navodni slučajevi piratstva Ivanovih ljudi na kvarnerskom području nisu toliko brojni u izvješću, ali su za mletačku politiku sigurno bili važniji problem od kneževih zloporaba na štetu otočana.

Vojska Blaža Mađara pojavila se početkom 1480. na Krku. Knez Ivan je na to iz predostrožnosti sklonio obitelj s otoka. Ubrzo je kraljevska vojska opsjela i zauzela Omišalj, da bi se u veljači pojavila pred gradom Krkom. Već se ranije mletačka flota u regiji pokrenula prema Krku, ali nije bila dovoljno brza u reakciji, već je tek nakon opsade grada Krka admiral Vettore Soranzo dobio zapovijed žurno se uputiti pred Krk. Paralelno su cijelo to vrijeme trajale diplomatske igre i nadmudrivanja na obje strane. U tim je trenucima, očito unaprijed spreman, Vinciguerra ponudio knezu Ivanu predaju grada i otoka Mlečanima, kako bi potonji izbjegao zarobljavanje i kaznu od strane Matijaševih ljudi. Stavljene pred izbor između dva zla, Ivan je odlučio popustiti mletačkim nagovaranjima te je 22. veljače 1480. potpisao prepuštanje grada i otoka Krka Veneciji. Ovime je došlo do preokreta u razvoju situacije. Ključnu je ulogu odigralo samo stanovništvo, do tada velikim dijelom naklonjeno kraljevoj intervencijskoj vojsci. Ono se počelo buniti protiv Blaža Mađara i prelaziti na mletačku stranu te je ubrzo Blaž bio prisiljen odustati od opsade grada Krka. Prepiska Mlečana i kralja Matijaša tijekom ožujka 1480. pokazuje jačanje mletačke pozicije, sve agresivniji nastup i otvoreno osporavanje ugarskih tvrdnji kako su kraljevske postrojbe kažnjavale buntovnika protiv krune na kraljevu teritoriju. Konačno je mletačka mornarica potpuno opkolila čitav otok, odsjekla Blaževu vojsci odstupnicu te ju pris-

lila na predaju i povlačenje na kopno, pod uvjetom da sav ratni plijen ostave na otoku.

Stav krčkog stanovništva, koje je između uspostave kraljevske vlasti, održavanja odnosa *status quo* pod knezom Ivanom i mletačke vlasti izabralo posljednju soluciju kao optimalnu za njih može iz današnje perspektive, prema suvremenim nacionalnim podjelama, neupućenim promatračima djelovati neobično. No 1480., bez obzira na jezik i etnički sastav lokalnog stanovništva, biti dijelom mletačke **Stato da Mar**, poput, uostalom, već gotovo svih istarskih, kvarnerskih i dalmatinskih komuna, značilo je veći stupanj pravne i životne sigurnosti, određene mogućnosti za gospodarski prosperitet kao i izvjesnost i predvidljivost u burnim i neizvjesnim vremenima. Stoga promletački osjećaji pučanstva otoka nikako nisu bili neočekivani i neobični, a nisu bili ni neutemeljeni. Sudeći prema reakcijama nakon odlaska kneza Ivana s otoka, u travnju 1480., njegova vlast imala je do tada najjaču opoziciju u samom gradu Krku. Njegovi su stanovnici izgleda ranije bili najviše pogođeni kneževim mjerama. Zanimljivo je kako knez očito nije bio svjestan da je mletačko preuzimanje označilo definitivni kraj njegove vlasti na otoku, što se vidi iz njegovih pokušaja kažnjavanja neloyalnih mu pojedinaca nakon 22. veljače. Te su pokušaje Mlečani u začetku spriječili da bi ubrzo kneza primorali na konačno izgnanstvo s otoka. No ni u tim trenucima on se nije mogao pomiriti sa stvarnošću i imenovao je na odlasku 75 različitih dužnosnika na otoku, što, naravno, nije provedeno. **Antonio Vinciguerra** postao je prvi mletački upravitelj otoka Krka.

Zanimljivo je da je **među prvim mletačkim mjerama** na Krku bio **progon fratara franjevaca koji su misu služili na hrvatskom jeziku i upotrebljavali glagoljicu**, a dopušten je povratak fratrima dalmatinske provincije, koje je ranije knez Ivan udaljio s otoka. Poblži razlozi za takav mletački postupak nisu navedeni. No oni su gotovo sigurno bili politički, zbog lojalnosti protjeranih fratara knezu Ivanu i kralju Matijašu Korvinu, za razliku od dalmatinskih franjevaca koji su bili lojalni podanici Republike. Navedeno nije imalo veze s etničkom pripadnošću ovih franjevačkih grupacija, kao što su to interpretirale starija hrvatska i talijanska historiografija, već s ondašnjim političkim i državnim okvirima i odnosima.

Ivanov gubitak Krka nije predstavljao gubitak samo za kneza osobno i za Frankapane već i značajan gubitak za čitavo Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo. Time je ono konačno izgubilo mogućnost značajnije se pozicionirati i učvrstiti na istočnojadranskoj obali naspram Venecije. U pravnom je pogledu otok Krk bio integralni dio kraljevstva, ali su i Mlečani temeljem ranijih spo-

razuma s knezom Ivanom iz 1451. i 1453. mogli polagati pravo na otok. Kao i obično u takvim situacijama konačan je ishod bio rezultat stvarnog odnosa snaga i moći na terenu. Kao i mnogo puta do tada snaga mletačke mornarice i njezina neprikosnovenost na Jadranu odigrala je ključnu ulogu i ta je prednost onemogućavala sve planove ugarskih i hrvatskih kraljeva tijekom 15. i početkom 16. st. S motrišta mletačkih državnih interesa njihova vlast nad Krkom imala je funkciju zaokruženja potpune kontrole nad Kvarnerom i cijelom istočnojadranskom obalom, a dodatni cilj postignut time bio je eliminacija kneza Ivana kao **nesigurnog čimbenika** u regiji. On je Mlečanima mogao smetati i zbog njegovih ranijih veza s Napuljem kao i povremenih piratskih aktivnosti kneževih ljudi na širem kvarnerskom području. Akcija kraljeve vojske na otoku, s druge strane, vjerojatno nije bila unaprijed zamišljena, već se *ad hoc* na terenu, nakon zauzeća Senja i Vinodola, pokušalo iskoristiti priliku i pogodan trenutak za važan strateški dobitak na Jadranu. No pothvat Blaža Mađara nije uspio, čime je ujedno značajno umanjena važnost i vrijednost kraljeva preuzimanja Senja i Vinodola.

Sudbina kneza Ivana paradigmatična je za velikaše na ovim prostorima krajem srednjega vijeka koji su se našli stiješnjeni između rastuće moći teritorijalnih država u okruženju, mjera centralizacije vlastitih vladara i osmanske opasnosti pred vratima. Nekoliko je desetljeća Ivan relativno uspješno održavao ravnotežu i vlastiti položaj na Krku koristeći ponajprije pomoć Venecije u doba slabe središnje vlasti u kraljevstvu, zatim stalno balansirajući između Mletačke Republike, Njemačkog Carstva i svog matičnog kraljevstva, a veze je održavao i s Napuljem. No precijenio je vlastitu snagu i utjecaj u kritičnim trenucima te je na koncu izgubio podršku svih zainteresiranih aktera. Za njegovo je održanje na otoku posebno negativan bio gubitak potpore lokalnog pučanstva u presudnim trenucima. Ivan bi teško izbjegao drukčiju sudbinu i da je kraljevska vojska preuzela otok. Mletačka pobjeda i osvajanje Krka imali su trajne negativne posljedice za Frankopane, koji su se time našli praktički odsječeni od pristupa otvorenom moru, čime su bili onemogućeni obnoviti raniju moć u punom opsegu. Preostalih šest godina života nakon odlaska s Krka knez Ivan proveo je u izbjeglištvu kao gubitnik kojeg su znatno snažniji takmaci potpuno marginalizirali. Tijekom toga je razdoblja pokušao obnoviti veze s budimskim dvorom i tražio je pomoć kneza Ferrare Ercolea d'Este. Mletačke su mu vlasti odbile omogućiti povratak te je od 1481. živio na teritoriju Carstva. Jedino što mu je bilo dopušteno odnijeti s otoka bile su njegove pokretnine i stoka te su mu Mlečani dopustili godišnji dohodak od 1000 dukata. No to je potrajalo tek

do protumletačke lige 1484. u koju se i Ivan uključio te mu je za kaznu spomenuti dohodak ukinut. Nakon toga je pokušao stupiti u službu kralja Matijaša i priključio se kraljevoj opsadi Beča 1485. godine. No kralj je odbio daljnje kontakte saznajući da Ivan praktički više ne raspolaže nikakvom imovinom. Naredne 1486. godine knez Ivan je preminuo.

Kada se osvrnemo na posljednju etapu Ivanova života, nakon odlaska s otoka do smrti, onda se jasno može zaključiti kako su svi kneževi pokušaji povratka na otok bili unaprijed osuđeni na propast. Glavni razlog tomu bila je nedostatnost sredstava i prihoda, što mu je u začetku onemogućavalo ikakve ambicioznije planove o povratku na Krk. Naime, knez je u tom razdoblju ovisio o blagonaklonosti stranih političkih čimbenika koja je bila vrlo nesigurna i promjenjiva te se u svakom trenutku mogla opozvati. Prilikom gubitka Krka ostali mu Frankapani nisu bili u stanju pomoći, iako su neki među njima nakon Ivanove smrti kraće vrijeme pokušavali planirati kako vratiti otok, međutim, naravno, bez ikakva uspjeha.

Iz posljednjih godina vladavine kralja Matijaša Korvina malo je sačuvanih podataka o Frankapanima na promatranom području. U Hrvatskoj je, sudeći barem prema riječima svećenika Broza Kolunića iz 1486., već postojala svijest o slabljenju hrvatskih velikaša, a posebice Frankapana. Tijekom rata između cara Fridrika III. i kralja Matijaša Korvina 1487. je carska vojska na riječkom području prešla u protunapad i zauzela Trsat, tada u vlasti kneza Bernardina Frankapana. Osnovicu za ovaj potez car je tražio u sporazumu s Bernardinovim ocem knezom Stjepanom iz 1479., prema kojem je stari modruški knez obećao caru nakon svoje smrti određene pogranične utvrde, među kojima i trsatsku, iako ju je u svojoj oporuci na kraju ostavio kralju Matijašu. Utvrda je i nakon Matijaševe smrti ostala u habsburškim rukama i tvorila je jednu od prijepornih točaka s Frankapanima, Hrvatskom i Ugarskom i u nastupajućem razdoblju. Prema odredbama mira između pretendenta na ugarsko-hrvatsko prijestolje Maksimilijana Habsburgovca i novog ugarsko-hrvatskog kralja Vladislava II. Jagelovića, iz studenog 1491., određeno je da će car Fridrik III. do smrti vladati Trsatom, ali nakon toga ga se trebalo vratiti budimskom kralju. Navedeno je Maksimilijan zasebnom ispravom u siječnju 1492. također priznao i potvrdio. No unatoč tom dogovoru Trsat je i dalje ostao u posjedu Habsburgovaca i nakon smrti cara Fridrika III. 1493. godine. O tomu svjedoči i činjenica da se 1508., ubrzo nakon mletačkog zauzimanja Rijeke, točnije 28. svibnja iste godine, Republici predao i Trsat u kojem je do tada boravio carski kapetan. Prema primirju od lipnja 1508. Mlečani su u svojim rukama zadržali Rijeku i Trsat.

Odmah nakon Korvinove smrti u travnju 1490. Frankapani su bili prvi među hrvatskim velikašima koji su počeli aktivno raditi na tomu da ponište rezultate Matijaševih napora tijekom proteklih desetljeća. Odredbama Požunskog mira iz 1491. te potvrđnicom istog od strane hrvatskih i slavonskih velikaša u ožujku 1492. priznata je vlast kralja Vladislava II., uređena su pitanja nasljeđivanja na prijestolju te je poništena većina centralističkih mjera kralja Matijaša. Za Frankapane je bilo značajno da je iste godine potvrđen njihov status među barunima Kraljevstva, u najužem krugu državne elite, na istoj ravni s hercegom Ivanišem Korvinom, hercegom Lovrom Iločkim, nasljednim šipuškim grofom Stjepanom Zapoljom, grofovima od Buzina i Svetog Jurja te krbavskim knezovima Kurjakovićima. Svi navedeni, uključujući Frankapane, jedini su u cijelom kraljevstvu smjeli držati vlastite **banderije** (odrede pod zastavom) od 400 konjanika, od toga 200 teških i 200 lakih. Posebice se oko Senja i njegova statusa angažirao knez Bernardin povezujući se pri tomu čak i s napuljskim dvorom. Kao pravna osnovica pretenzija Frankapana za obnovu vlasti nad Senjem i Vinodolom vrlo je važan bio članak 29. Požunskog ugovora. Naime, njime je novi kralj kneževima zajamčio zadovoljštinu za posjede koje im je kralj Matijaš ranije oduzeo. Borba Frankapana, posebice kneza Bernardina, bila je do ljeta 1493. takvog intenziteta da se morala uključiti i banska vojska u obranu utvrda Senjske kapetanije. Borbe su se pretežito vodile južno i istočno od Vinodola, bile su fokusirane na šire senjsko područje, uz budnu pozornost mletačkih vlasti s Krka i ostalih susjednih sila u okruženju. No u vinodolskom je području knez Bernardin zauzeo Bakar, Bribir, Novi i Grižane vjerojatno već do ljeta 1493., što mu je moglo donijeti nove, značajne prihode, posebice od bakarske trgovine. Nakon boja na Krbavskom polju na terenu je zamrznut *status quo*, pa je Vinodol sjeverno od Senja ostao u kneževim rukama.

Velika osmanska provala u kasno ljeto iste godine u Hrvatsku i carske pokrajine te povlačenje njihove vojske preko središnje Hrvatske doveli su do iznuđenog izmirenja Frankapana s kraljevim banovima i vojnim zapovjednicima. Uslijedio je **težak poraz u Krbavskoj bici, u rujnu 1493.**, s teškim posljedicama za čitavo Hrvatsko Kraljevstvo, tako i za Frankapane. Grobnički pop glagoljaš Martinac bio je jedan od prvih i najvažnijih informatora o krbavskom boju. S druge strane, modruški biskup Kristofor iz sigurnosnih je razloga nakon bitke premjestio sjedište svoje biskupije iz ugroženog Modruša u Novi u Vinodolu. Moć Frankapana, kao i ostalih hrvatskih velikaša i plemstva, dodatno je opala nakon bitke. Najmoćniji među njima, Bernardin Frankapan, fokus svoje aktivnosti sve je više pomicao prema sje-

veru, dalje od matičnih područja ovog slavnog roda. Branio je svoj glavni posjed Modruš, gradio Ogulin, a sve do smrti hercega i bana Ivaniša Korvina 1504. bio je i njegov čvrst oslonac u Slavoniji i Hrvatskoj. S hercegom je stupio i u tijesne rodbinske veze udavši za njega **kći Beatricu**. No prerana banova smrt poremetila je i poništila Bernardinove planove.

Maksimilijan Habsburg teško je primio poraz od Mlečana 1508. te je započeo okupljati široku protumletačku koaliciju po Europi. Dana 10. prosinca iste godine u Cambrayu je s tom nakanom sklopljena Cambrayska liga kojoj su se priključili papa, car te aragonski i francuski kraljevi. Liga je zatim izvršila velik pritisak na ugarsko-hrvatskog kralja Vladislava II. Jagelovića da im se priključi, iako je u godinama prije toga imao relativno dobre odnose s Mlečanima. Opravdanje za sudjelovanje u ratu nađeno je u starim pravima ugarske krune na Dalmaciju. Godine 1509. u protumletačke operacije na riječkom području uključili su se i hrvatski ban Andrija Bot od Bajne te knez Bernardin Frankapan. Iz Vinodola su napali Krk, ali i mletačku Istru. Sasvim vjerojatno su Bernardin i ostali kneževi tada smatrali kako je pohod prilika za ponovno stjecanje frankapanske **djedovine**. No ratna se sreća ubrzo okrenula te je u listopadu 1509. mletačko brodovlje nanovo zauzelo Rijeku. Okrutne represalije koje su Mlečani izvršili na Rijeci bile su popraćene napadom na frankapanski Bakar, s obzirom na to da su kneževi cijelo ovo vrijeme bili carski saveznici. Istovremeno, u Hrvatsku su provalili Osmanlije te teško opustošili među ostalim i posjede kneževa Bernardina, Anža i Mihovila Frankapana. Mlečani su nakon vojnih uspjeha pokušali nagovoriti Vladislava II. na napuštanje lige. S tom su mu nakanom poslali diplomata Pietra Pasqualiga, koji se na putu za Budim dugo zadržao u Hrvatskoj i Slavoniji. U Zagrebu ga je oslabljeni knez Bernardin početkom 1510., u promijenjenim okolnostima popraćenima borbama protukandidata u Hrvatskoj za bansku čast, uvjeravao u vlastitu odanost Republici i nakanu da spriječi eventualan pokret kraljevske vojske iz Ugarske prema mletačkim posjedima na istočnojadranskoj obali. Pokret ugarske i hrvatske vojske prema obali je na koncu izostao, svi su se takvi pokušaji izjalovili. Kralj Vladislav nije se dao nagovoriti nominalnim saveznicima ni tijekom 1511. ni 1512. godine. U međuvremenu, Habsburgovci su u drugoj polovici 1510. vratili Rijeku u svoje ruke. Konačno je kralj Vladislav u drugoj polovici 1512. potpuno prekinuo veze s Cambrayskom ligom, a Pietro Pasqualigo se vratio u Veneciju postigavši cilj svoje misije. U vrijeme rata Cambrayske lige veliku je ulogu u taboru habsburške vojske imao Krsto Frankapan, sin kneza Bernardina, koji se istakao nizom uspjeha u Istri i Furlaniji.

Bakar, kaštel i župna crkva nad gradom (foto D. K.)

Nakon smrti kralja Vladislava na budimsko prijestolje sjeo je njegov sin **Ludovik II.** (1516. – 1526.). Kako je bio maloljetan dječak, kraljevstvom je prvih godina upravljao uz pomoć državnog vijeća, sastavljenog od sedmoroce najistaknutijih baruna i petorice crkvenih prelata. Doba njegove vladavine u Hrvatskoj prvih je nekoliko godina bilo obilježeno banovanjem Petra Berislavića, koji je postigao nekoliko privremenih uspjeha protiv Osmanlija. No već u posljednjim godinama Vladislavove vladavine, a posebice nakon što je Ludovik preuzeo vlast, Osmanlije su nastavili dio po dio osvajati srednjovjekovnu Hrvatsku. **Bernardin**, najvažniji među tada već izrazito oslabljenim i sve skućenijim Frankapanima, igrao je sa svojim familijarima cijelo to vrijeme **važnu vojnu ulogu u protuosmanlijskoj obrani**, ali mu je položaj bivao iz mjeseca u mjesec sve teži. Obračao se i tražio pomoć na raznim stranama, poglavito u Njemačkom Carstvu, od cara i staleža. Znamenit je njegov govor koji je u studenom 1522. održao pred staležima carstva u Nürnbergu nakon što je početkom iste godine bez većih rezultata tražio pomoć u Veneciji. U njemu je, tražeći pomoć za nevoljnu Hrvatsku, po prvi put za domovinu upotrijebio kasnije često isticanu oznaku „predziđa kršćanstva“. Unatoč **emocijama nabijenom govoru** i plastičnom ocrtavanju teške sudbine koja je prijetila njemu i svima u domovini izbjeglištvom pred nadmoćnim neprijateljima vjere ili pokoravanjem sultanu, stvarni učinci i pomoć koju je modruški i vinodolski knez tom prigodom primio bili su manje-više simboličnog značaja.

Padom Beograda u osmanske ruke 1521., nazvanog zbog strateškog značaja „**ključem Ugarske**“, otvorio se sultanovim postrojbama put u srce ugarske države. Za to vrijeme Bernardin je iz preventivnih razloga branio bihaćko područje. Narednih nekoliko godina nastavljena su pustošenja srednjovjekovne Hrvatske, među ostalima 1524. područja oko Bernardinovih posjeda Skrada i Dubovca što je Bernardina prisililo konačno napustiti sve ugroženiji Modruš i preseliti se u novoizgrađeni i bolje utvrđeni Ogulin. Uvidjevši kako od središnje vlasti u Budimu nema više nikakve koristi ni pomoći, hrvatski su se velikaši tih godina počeli sve intenzivnije povezivati s nadvojvodom Ferdinandom Habsburškim. U njega su polagali sve nade da će im pomoći oko obrane od osvajača, opetovano se uvjerivši u raznim prilikama kako je pomoć staleža carstva, cara i Venecije bivala nedovoljna i nepravovremena. U tim se zbivanjima sve više isticao Bernardinov sin Krsto Frankapan, od ranije prokušan ratnik na mnogim bojištima u regiji u carevoj službi, a sada pružajući potporu ocu Bernardinu, hrvatskim, slavonskim i jajačkim banovima te kralju Ludoviku u obrani južnih granica Kraljevstva. Naročito se knez Krsto istaknuo prigodom obrane i probijanja blokade Jajca u Bosni u lipnju 1525. godine. Time je potaknuo mnoge u Kraljevstvu da ga predlože kralju za novoga hrvatskog bana, međutim, do toga ipak nije došlo. Zanimljivo je kako je sam Krsto više od banske časti izgleda bio zainteresiran za povratak Senja u ruke njegova roda, ali na kraju ni od toga nije bilo ništa. Stoga se ubrzo knez Krsto, razočaran i u kralja Ludovika i u postupanje prema njemu na dvoru, posebice od strane ugarskih prelata i velikaša, odlučio vratiti kući. Posljedično ne začuđuje Krstina važna uloga u sazivanju sabora hrvatskog i slavonskog plemstva početkom 1526. u Križevcima. Na njemu je knez pokušavao nagovoriti sabornike da pronađu drugoga gospodara i podlože se Ferdinandu, a i sam je putovao u ožujku 1526. nadvojvodi s nakanom ponovnog stupanja u njegovu službu.

U drugoj polovici 1526. dogodio se veliki pohod Sulejmanove vojske na Ugarsku. U bici na **Mohačkom polju** 29. kolovoza 1526. došlo je do teškog poraza ugarske vojske, a sam kralj Ludovik II. poginuo je na bojnom polju. Iako su, izgleda, neki kraljevi savjetnici nagovarali kralja pričekati dolazak kneza Krste i njegove hrvatske vojske, ističući ratobornost i vojničke vrline Hrvata, kralj Ludovik je u pravom srednjovjekovnom viteškom duhu izišao na megdan Osmanlijama na otvorenom polju. Bio je očito potaknut kako viteškim idealima, tako i hrabrošću vlastite mladenačke dobi. No kako kršćanske vojske nikada do tada nisu bile dorasle frontalnom obračunu s Osmanlijama na otvorenu polju, zbog nadmoći osvajača u ljudstvu, oružju,

opremi, strategiji i taktici, ovakav pokušaj nije mogao drukčije završiti doli potpunom katastrofom. U bici je poginuo i knez Matija Frankapan Slunjski. Za to su vrijeme kneževi Krsto Frankapan i Ivan Karlović još prikupljali ljudstvo i novac u Zagrebu, gdje su početkom rujna 1526. tek mogli konstatirati kako je sve već gotovo. Iz pisma kneza Krste senjskom biskupu Franji Jožefiću od 5. rujna jasno se razaznaju teškoće prikupljanja potrebnih sredstava i ljudstva za boj, ali i knežev vrlo kritičan stav prema anarhičnom i kaotičnom stanju među ugarskim velikašima i plemićima prije i tijekom bitke. Knez Krsto izrazio je u pismu i nadu kako će poraz opametiti ugarske velikaše i kralja tada još ne znajući da je i sam kralj Ludovik skončao na bojnopolju.

Ovim su se porazom i kraljevom pogibijom i Frankapani i Hrvatska našli pred novim izazovima na koje su odgovorili velikom političkom promjenom koja je, pak, simbolički označila početak nove epohe hrvatske povijesti.

B. G.

U potrazi za *Biblijom* Bernardina Frankopana

St. Veit am Flaum: uvod u jednu hrabru epizodu na habsburškom protureformacijskom tlu

Na europskoj su se pozornici 16. st. sukobila dva velika kulturna kruga od kojih je prvi duboko podcijenio drugi – Habsburgovci i Osmansko Carstvo. Bitka na Krbavi 1493. označila je početak stogodišnjeg sukoba hrvatskih zemalja s Osmanlijama, pri čemu je sultanova vojska uspješno prodirala prema Beču. Godine 1517. Martin Luther je u Wittenbergu iznio svoje teze kojima se usprotivio prodaji indulgencija za spas duša što je zbog nepokolebljive uvjerenosti u jedini mogući spas istinskim pokajanjem dovelo do njegove ekskomunikacije iz Katoličke Crkve, a time i do drugoga crkvenog raskola. Svi su društveni staleži u reformaciji vidjeli put do ostvarenja svojih interesa, ali je protestantizam kao pokret zapravo zaživio prihvaćanjem od strane određenih njemačkih knezova koji su na taj način dobili vlastite nacionalne crkve i odmak od Svete Stolice. S obzirom na povijesnu povezanost Habsburgovaca i Svete Stolice, pri čemu treba istaći da su trojica od sedam izbornih knezova bili nadbiskupi, njemački car Karlo V., nasljednik habsburškog imperija u kojem „sunce nikad ne zalazi“, odlučno se suprotstavio novom vjerskom učenju. *Nalog cara Karla V. o potpunom uništenju raskola i sekti iz 1550. godine* preveo je s brabantuskog na njemački

poznati protestant **Matija Vlačić Ilirik** kako bi na svjetlo dana izašla careva namjera o uništenju Lutherova učenja. Spis se čuva u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. U Nalogu su za 'krivovjernike' predviđene strašne kazne: pogubljenje mačem, zakopavanje živih ljudi, kažnjavanje vatrom, oduzimanje dobara.

Karlo V. je u Augsburškom vjerskom miru 1555., kojim je uz katoličku na području Carstva priznata i luteranska vjeroispovijest, vidio velik poraz svoje unutarnje politike i daljnje nemire unutar države, kojom je bilo sve teže vladati zbog veličine teritorija i brojnosti manjih i većih država koje je obuhvaćala. Nakon Karlove abdikacije 1556. godine car Svetog Rimskog Carstva postao je njegov brat Ferdinand I., kojem je Wormskim i Brüsselskim ugovorom 1521. i 1522. morao prepustiti austrijske pokrajine kako bi sačuvarao mir u obitelji. Sin Filip II. dobio je Španjolsko Kraljevstvo s talijanskim posjedima, američkim kolonijama i Nizozemskom. Razdvojili su se habsburški posjedi španjolske i austrijske linije nasljeđivanja. Nakon Ferdinandove smrti 1564. njegovi su sinovi podijelili nasljeđe tako da je najmlađi Karlo II. dobio područje za koje se od tada koristio administrativan naziv Unutarnja Austrija. Područjem se upravljalo iz **Graza**, a obuhvaćalo je **Štajersku, Korošku, Kranjsku, Goričku i Gradišku, Trst, habsburšku Istru s Rijekom i habsburškom Furlanijom**. Ovaj je prostor rubni dio Svetog Rimskog Carstva koji je imao poseban strateški značaj zbog obrane jugoistočnih granica Carstva od Osmanlija. Upravo zbog toga je habsburška vlast na ovome

prostoru propisivala slabije sankcije za 'krivovjernike' pri čemu se uglavnom ograničavala na progone, opomene i materijalne kazne. Od tuda potječe i katolička uzrečica „Der Türk ist ist der Lutherischen Glück“ (Mecenseffy 1956: 65), što bi u prijevodu značilo „Turci luteranima sreću donose“.

Ordenung vnd Mandat

des Kaisers Caroli V. vernewert im April Anno 1550. Zu außsrotten vnd zu vertilgen/die Secten vnd spaltung/Welche entstanden sind/widder vnsern heiligen Christlichen glauben/Vnd wider die ordenung vnser Mutter der heiligen Christlichen Kirchen. Item ein Register der verurtheilten vnd verbottenen Büchern/Auch von guten Büchern/welche man inn der Schulen lesen mag. Item eine vermanung des Rectors der Vniuersitet zu Löwen. Item ein ander Kaisers Mandat/von dem selbigen handel im 40. jar außgangen.

Apoca. 17.

Vnd ich sahe das Weib sitzen auff einem rosinfarben Thier/das war vol namen der Zerstörung/vnd hatte sieben Höner. Vnd das Weib war bekleidet mit scharlachen vnd rosinfarb/vnd vbergürtet mit gold vnd roten steinen vnd perlen / Vnd hatte einen goldenen Becher in der hand / vol geuels vnd vnlaubhaft ihrer Sünderey. Vnd an irer hant geschriben den Namen / Das geheimnis/die große Babylon/die Mutter der huren vñ/ vnd aller Erwel auff erden. Vnd ich sahe das Weib trandten von dem blut der Heiligen vnd von dem blut der jungen Jhesu.

Naslovna stranica prevedenih i objavljenih spisa cara Karla V. (Čutić Gorup 2009. – 2010: 56)

U to vrijeme, kada je habsburška sila pod svaku cijenu željela održati svoju hegemoniju u Carstvu, vojvoda Christoph von Württemberg, jedan od vođa protestantskih staleža, stavio je unutarjnoaustrijskom barunu Hansu Ungnadu, vrhovnom kapetanu Hrvatsko-slavonske krajine, na raspolaganje dvorac Amandenhof u Urachu, u kojem je Ungnad u dogovoru s Primožem Trubarom i Stjepanom Konzulom utemeljio poznatu protestantsku tiskaru, koja je djelovala od 1561. do 1565. godine. Jedan od njihovih gorljivih suradnika bio je Francesco Barbo, riječki kapetan (1560. – 1568.) upravo u vrijeme kada je djelovala **tiskara u Urachu**, koji je bio zadužen za širenje knjiga u Istri i Rijeci. Transport knjiga iz uraške tiskare do glavnog skladišta u Ljubljani i dalje na jug bio je spor i jako nesiguran. Nevezane knjige prevozile su se u bačvama koje bi se pri carinskim pregledima na brzinu pregledavale i bušile kako bi se dokazalo da se u njima nalazi samo papir. Tako su se mnoge knjige i uništile, pa ih je poslije bilo teško uvezati. **Rijeka** (u ranonovovjekovnim izvorima na njemačkom jeziku St. Veit am Flaum) se nalazila na rubnom dijelu Unutarnje Austrije i Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti te je predstavljala jednu od važnih stanica za transport knjiga iz Uracha. Tako je kranjski plemić Adam Langenmantel iz Kostela na Kupi u pismu 24. lipnja 1562. obavijestio Ungnada da nije u mogućnosti prodati knjige jer je, nažalost, od Kostela na Kupi do područja pod osmanskom vlašću sve pusto te smatra da bi se Ungnad za pomoć trebao obratiti riječkom kapetanu Francescu Barbu jer građani Rijeke trguju morem sa Šibenikom, Trogirom i Dubrovnikom (Kostrenčić 1874: 83–84).

Važno je naglasiti da je Rijeka tada bila pod jurisdikcijom pulskih biskupa. To je bilo vrijeme krize morala u crkvenim redovima te se dio svećenstva odao porocima, pa, između ostaloga, pojedini duhovnici nisu poštivali celibat. Pulski biskup Giovanni Battista Vergerio (1532. – 1548.) bio je protivnik konkubinata iako je i sam imao jednu kćer. Slagao se s učenjem Balde Lupetine, koji je kažnjen utapanjem u venecijanskoj laguni. Upravo zbog toga su biskupove kosti nekoliko godina poslije njegove smrti bile izvađene iz groba i bačene u more. Treba naglasiti da je Kožljak u Pazinskoj knežiji također bio pod jurisdikcijom pulskog biskupa tako da nije čudno da je obitelj Barbo u svom kaštelu mogla imati protestantske knjige i primati protestantske propovjednike. Uz riječki kraj vezana je još jedna zanimljiva priča iz vremena pulskoga biskupa Mattea Barbabianche (1567. – 1582.). Biskup je Matiji Živčiću, bivšem katoličkom svećeniku glagoljašu koji je pristupio reformaciji, najprije oduzeo sva svećenička prava, a nakon toga su započeli Živčićevi progoni tijekom kojih je biskup za pomoć molio i nadvoj-

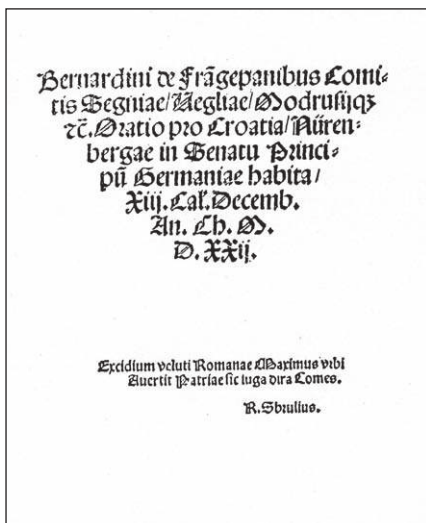
vodu Karla II. Živčić nije želio ostaviti svoju domovinu, nego se skrivao u Ravnom na Krasu, u Rijeci te u svojoj kući u Pazinu (kada u Pazinu ne bi boravio predstavnik vlasti). Unatoč intenzivnoj potrazi pulski biskup ga nije uspio uhvatiti, pa je zatražio da se spali njegova slika („*in effigie*“).

U turbulentnom je 16. st. u gradu na Rječini djelovao **riječki glagoljaški krug**. Rijeka je u vrijeme najveće osmanske opasnosti imala važnu obavještajnu i opskrbeničku ulogu na ovim prostorima. No gradom je vladao strah jer je u vrijeme habsburško-mletačkih sukoba pretrpio velika razaranja, a Osmanlije su prodirući na zapad stalno bile u blizini. Upravo se zbog osmanske opasnosti u Rijeku sklonio i modruški biskup **Šimun Kožičić Benja, osnivač riječke glagoljske tiskare**, koja je djelovala od 15. prosinca 1530. do 27. svibnja 1531. Kod riječkih su se glagoljaša školovali Primož Trubar, ali i spomenuti Francesco Barbo. I upravo nas Primož Trubar uvodi u potragu za *Biblijom* Bernardina Frankopana, obrazovanoga mecene koji je podržavao glagoljaše i narodni jezik. Trubar je u jednome spisu ostavio svjedočanstvo i trag kojim je Barbo pet godina kasnije mogao krenuti. Velika je i hrabra bila uloga grada izloženoga habsburškoj vlasti i utjecaju te mletačkoj i osmanskoj opasnosti koji je unutar svojih zidina čuvao naše najveće blago: jezik, pismo, identitet, kulturu.

M. Č. G.

Važnost Hrvatske kao *predziđa kršćanstva* u očima Bernardina Frankopana

Bernardin Frankopan (1453. – 1529.) bio je sin hrvatskoga bana Stjepana Frankopana i Ižote d'Este od Ferrare i Modene. Cijeli ga je život poput zlo-kobne sjene pratila osmanska opasnost, pa nije ni čudo što je svu svoju energiju uložio u spašavanje Hrvatske ratovanjem s Osmanlijama, diplomacijom i očuvanjem kulturnog identiteta svoga kraja. Njegov su život obilježila najveća osmanlijska osvajanja. Godine 1453., kada je Bernardin rođen, pred Osmanlijama je pokleknuo Carigrad (Bogović 2009: 30), a s njime i Bizant. Godine 1463. ***Bosna šaptom pade*** i Hrvatska postade ***predziđe kršćanstva*** (*Antemurale Christianitatis*), kako ju je 1519. godine nazvao papa Lav X. Pomor hrvatskog plemstva na Krbavi 1493. označio je prekretnicu u Bernardinovu životu. Spasio se iz krvave bitke odlaskom u utvrđenu Udbinu s nekolicinom svojih najbližih ljudi. Ovdje treba naglasiti da je Bernardin bio protiv taktike bana Derencina da se s Osmanlijama treba su-

Naslovna stranica *Govora za Hrvatsku*
 Bernardina Frankopana (Jurković i
 Moretti 2010: 101–113)

kobiti na otvorenom polju. Nakon toga strašnog događaja Bernardin obnavlja kaštele i obrambene zidove od Modruša i kaštela u Vinodolu do Ogulina, Ribnika, Novigrada na Dobri i Ozlja te Dubovca na Kupi (Kruhek 2016: 49). Četiri godine prije katastrofalnoga poraza

Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva od Osmanlija na Mohačkom polju 1526., pri čemu je zbog utapanja kralja Ludovika II. Jagelovića u vlastitu oklopu, hrvatsko-ugarsko prijestolje ostalo prazno, Bernardin je u Nürnbergu na Saboru plemstva Svetoga Rimskoga Carstva Njemačke Narodnosti kao poslanik Hrvatskoga sabora održao **govor za Hrvatsku** (*Oratio pro Croatia*). Jedan je tiskani izvornik *Govora* ostao sačuvan i nalazi se u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču.

S obzirom na to da je bio očevidac i sudionik Krbavske bitke, koja je označila početak rasapa i svođenja na *ostatke ostataka nekad slavnoga Kraljevstva Hrvatskoga*, Bernardin Frankopan predosjećao je veliku opasnost koja će i dalje prijetiti hrvatskim zemljama, ali i cijeloj Europi. Povjesničari i danas smatraju da su sudionici sabora u Nürnbergu trebali mnogo ozbiljnije shvatiti Bernardinove proročanske riječi, pa bi možda povijest bila drugačija, možda povoljnija za Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo i Sveto Rimsko Carstvo. Zbog velikoga povijesnog značaja treba istaći najupečatljiviji dio Bernardinova govora u kojem se osjeća veliko domoljublje jer, kako kaže Bernardin, **io tvojoj se kući radi kada gori susjedov zid:**

Prejasni caru i vi presvijetli i prečasni knezovi, veleuvažena moja gospodo.

Zahvalna srca promišljajući vaše goleme zasluge prema nama, dapače prema kršćanskoj državi, iz dubine duše iskazujemo beskrajne i besmrtno hvale vašim visostima za pobožnu i nasušnu pomoć, koja nam je na vašu naredbu i uz vaše ovlaštenje prethodnih dana poslana

te je odbila i spriječila zajedničkog neprijatelja presvete vjere u opsadi naše sirote domovine Hrvatske. Ti su se pak pomoćni odredi raspršili kud koji i povukli, a preostali su tek vojnici prejasnoga kneza Ferdinanda te nam prijeti velika opasnost, ili radije smatrajmo da je već pred nama, da će onaj vječiti dušmanin iznova krenuti u pohod kroz Hrvatsku (mada nema bojazni da će ovih dana iznova navaliti jer prijete snjegovi). Iz tog sam razloga, prejasni caru i presvijetli knezovi, osobno došao ovamo pred vaš cijenjen skup, da bih ovdje pred vama u ime sirote Hrvatske kazao i ukazao kako Hrvatskoj prijeti krajnja pogibao i da je u krajnjoj nuždi, a jednako tako i vaše pokrajine uz njezinu granicu Kranjska, Koruška, Slavonija, Istra, Furlanija i Italija, te da bih od vaših visosti zatražio pomoć, da bih izmolio bar nužnu vojnu potporu. A prvenstveno da bih vas podsjetio na to da je upravo Hrvatska štit i vrata kršćanstva te da, bude li ona osvojena, ništa u Svetom Rimskom Carstvu neće biti u dovoljnoj mjeri sigurno od opasnosti i propasti (Jurković, Moretti 2010: 108–109).

Bernardin u svom govoru iznosi i velika stradanja koja su počinili osmanski osvajači:

S bolju se prisjećam kako mi je preko sto tvrđava, kaštela i gradova, što razorio, što oduzeo, i već su svi opustjeli. Kroz suze vam prenosim kako su te strašne zvijeri (a vidio sam ih vlastitim očima) počesto sav moj posjed ispunjale stravičnim pokoljem (Jurković, Moretti 2010: 109).

On nadalje objašnjava da su Osmanlije željele s njime sklopiti savez, što je on odbio, pa je došlo do ponovnog pustošenja i pljačkanja njegovih posjeda:

K tomu neka znaju vaše visosti da je proteklih mjeseci turski vojskovođa, kojeg zovu pašom, k meni poslao osobnog glasnika, koji mi je prenio da sa mnom želi sklopiti savez i mir. I tako je on preda mno-me započeo: ‘Znate li, kneže, da ste u Hrvatskoj preostali jedini: ostalo je sve propalo’ (Jurković, Moretti 2010: 110).

Iz Bernardinova govora možemo također saznati koje uvjete saveza su mu ponudili Osmanlije:

‘Naš zapovjednik traži samo to da na Vašoj zemlji nemate nikakvog kršćanskog čuvara ili uhodu i da ne dojavljujete ostalima naš dolazak gromoglasnim pucanjem topova, nego da našima za njihov novac pribavite hranu’ (Jurković, Moretti 2010: 110).

Kako je poznato, Bernardin nije dobio odgovor na svoju zamolbu da se pomogne Hrvatskoj. U vrijeme Sabora u Nürnbergu imao je **69 godina**. Pred kraj svog života zbog sve češćih napada Osmanlija više je vremena provodio u grobničkom kaštelu. I upravo nam je za taj kaštel vezana još jedna zanimljivost i potraga.

M. Ć. G.

Tragom *Biblije* Bernardina Frankopana: od kaštela u Grobniku do djelatnika uraške tiskare?

Već je rečeno da nam je Primož Trubar u jednome svome spisu ostavio trag kojim valja krenuti u potragu za ***Biblijom*** Bernardina Frankopana. Radi se, naime, o Trubarovu predgovoru prvom dijelu slovenskoga Novog zavjeta, izdanoga u Tübingenu 1557. godine pod naslovom ***Deutsche Vorrede zum ersten Halbteil des slowenischen Neuen Testaments***:

Wo aber vnnd bey wölcher Person offtgedachte Crobatische Bibel zu finden / wissen auß euch etlich wol. Sie mag gleichwol des alten Crobatischen Grauen Bernhardin / der zu Grobnik gesessen / gewest sein / von der ich vor sechs vnd dreissig Jaren / da ich zu S. Veit am Pflaum in die Schul gangen bin / offt habe gehört / gemelter Graue lasse die Bibel durch fünff Priester auff sein eigen Kosten verdolmetschen (Sakrausky 1989: 102).

Trubar u ovome predgovoru navodi da se prije 36 godina školovao u Rijeci, a to je, s obzirom na to da je spis tiskan 1557., bilo 1521. godine. Tvrdi da je tada često čuo da je stari hrvatski grof Bernardin, koji je živio u kaštelu u Grobniku, dao petorici svećenika prevesti *Bibliju* na hrvatski jezik i to na vlastiti trošak. Od toga je događaja prošlo skoro 500 godina, a današnja iskapanja u kaštelu Grobnik pokazuju da ondje postoje skriveni prostori u kojima je mogao biti skriptorij, a možda i tiskara. Nedvojbeno je da su svećenici, koji su prevodili *Bibliju*, bili glagoljaši, možda franjevci, a *Biblija* se vjerojatno i dalje prepisivala, tako da zasigurno možemo govoriti o nekoliko primjeraka Bernardinove *Biblije*, od kojih se, nažalost, nijedan nije sačuvao (Vojnović 2006: 151).

I upravo se potraga Francesca Barba za *Biblijom* Bernardina Frankopana odvijala kao najnapetiji **triler** u kojem su, uz glavnoga glumca, sporedne uloge igrali većinom svećenici glagoljaši i plemići (od kojih su neki simpatizirali

protestantizam, a neki su prešli na novu vjeru), a radnja se odvijala na području **Rijeke i Kvarnera**. O Barbinoj potrazi za Bernardinovom *Biblijom* saznajemo iz korespondencije između djelatnika i suradnika uraške tiskare (Kostrenčić 1874). Treba imati na umu da je vladala nestašica liturgijskih knjiga na narodnom jeziku tako da je pojava prijevoda *Biblije* izazvala pozornost i velik interes među katoličkim i protestantskim svećenicima i plemićima te se o tome pričalo i pisalo. Tako je Ungnad pisao Barbi da se *Biblija* prevedena na hrvatski jezik čuva u samostanu na Rabu, pa je Barbo nastojao pronaći nekoga tko će mu pomoći doći do toliko tražene knjige. U međuvremenu je jedan fratar tvrdio da posjeduje prevedenu *Bibliju* na hrvatski jezik, pa mu je Barbo pisao i upitao ga bi li želio surađivati s djelatnicima tiskare na prevođenju *Biblije* i ponijeti sa sobom prijevod ili prodati *Bibliju* po pristojnoj cijeni. Trubar je zamolio Barba da k njemu u Ljubljani dovede tog fratra s kojim je on već razgovarao u Stuttgartu. O sastanku u Ljubljani dogovarao se Trubar također s Annibaleom de Comitibusom, koji se složio da u Ljubljani na dogovor oko prijevoda *Biblije* na hrvatski dođu fratar, za kojeg čitajući korespondenciju saznajemo da se zvao Nicolò Moyses, Francesco Barbo, Josip Nikolić i Ivan Fabijanić, koji je kao vrsni poznavatelj hrvatskoga jezika trebao pregledati prijevod. Sljedeće pismo u kojem se spominje daljnja potraga za *Biblijom* Ungnadu je 28. studenoga 1562. poslao Matija Klombner, a izuzetno to nam je pismo važno jer se u njemu ponovno spominje Bernardin Frankopan:

Barbo sei mit dem Mönche, der die kroatische geschriebene Bibel haben soll, in Laibach angekommen. Das Ganze sei nicht des Mönches Arbeit, sondern des alten Grafen Bernardin von Frangepan (Kostrenčić 1874: 128).

Dakle, očito je Barbo u Ljubljani došao s fratrom koji ima *Bibliju* prevedenu na hrvatski jezik. Tu *Bibliju*, međutim, nije preveo fratar, nego, nastavlja Klombner, stari grof Bernardin Frankopan. Iz daljnje korespondencije saznajemo da je fratar Nicolò Moyses s otoka Cresa i da su ga zemaljski upravitelj Kranjske, kranjski staleži i druga gospoda nakon propovijedi na blagdan svete Katarine pozvali na razgovor o prijevodu *Biblije* i zatražili od njega da je, s ciljem kulturnog uzdizanja kršćanstva, njima proda za pristojnu cijenu, dakako, ako je *Biblija* teološki i jezično ispravno prevedena te razumljivim rukopisom napisana, kako bi knjigu mogli dati u tisak. Fratar je tvrdio da je cijelu *Bibliju* preveo na razumljiv hrvatski jezik glagoljicom te da mu je za to, jer se radi o velikom poslu, trebalo puno vremena. Pristao im je dati prijevod ako mu pomognu ugovoriti mjesto biskupa u Tršćanskoj ili Pićanskoj

biskupiji, ili će im prepisati original prijevoda ako mu godišnje isplate iznos od 300 dukata. *Bibliju* bi fratar, navodno, prepisao u roku od tri ili četiri godine, a želi da mu se što prije isplati većina dogovorenog novca za prvu godinu. S obzirom na to da je fratar imao prevelike zahtjeve, nisu nastavili pregovore s njim, nego su razgovarali s Barbom i zamolili ga ako bi mogao doći do *Biblije* preko drugih redovnika na Cresu. U svakom slučaju, možemo reći da je fratar želio izvući veliku dobit na račun *Biblije* za koju je tvrdio da ju je sam preveo.

Juraj Cvečić nas u svom pismu poslanom Ungnadu 10. siječnja 1563. obavještava da fratar sa sobom u Ljubljanu nije donio *Bibliju* jer da ju donio, dogovorili bi se oni nekako s fratrom ili bi došli do *Biblije* makar prevarom! S obzirom na to da s fratrom nisu uspjeli postići dogovor, saznajemo iz jednog Barbina pisma, fratar se vratio na Cres i ubrzo nakon povratka preminuo. Barbo je nakon toga navodno poslao glasnika na Cres k prijatelju pokojnog fratra da vidi bi li nekako mogli doći do *Biblije* i bi li se mogla otkupiti ostavština pokojnog fratra. I uloženi trud se isplatio! Klombner piše Ungnadu 2. studenoga 1563. da su kod Trubara pronašli *Bibliju* prevedenu na hrvatski jezik glagoljicom, koju mu je donio Annibale de Comitibus te da im je ona u prevođenju od velike pomoći. Predlaže da se taj rukopis *Biblije* kupi pa makar stajao 100 dukata. Trubar prevedenu *Bibliju* nije poslao u Urach zbog loših odnosa sa Stjepanom Konzulom, a nakon što ju je Klombner nabavio od Trubara, 25. studenoga 1563. piše Ungnadu da će mu je poslati.

Protestanti su bili u kontaktu i s jednim hrvatskim svećenikom iz Dalmacije koji je posjedovao *Bibliju* prevedenu na hrvatski jezik za koju je Trubar u svom predgovoru tvrdio da se radi o *Bibliji* Bernardina Frankopana. Koparski biskup Vergerije obećao je svećeniku beneficij od kojeg bi godišnje dobio 100 dukata ako im stavi na raspolaganje svoju *Bibliju* (Vojnović 2006: 144). Međutim, svećenik ju je odnio natrag u Dalmaciju jer vjerojatno nije želio da ju tiskaju protestanti (Vojnović 2006: 147). Hrvatska se *Biblija* također spominje i u zapisniku župne crkve u Omišlju na otoku Krku 1590. godine (Vojnović 2006: 150).

Iako nam do danas nije sačuvan nijedan primjerak prijepisa Bernardinovih *Biblija*, možemo zaključiti da se uistinu radi o događajima i ljudima koji su se uzdigli iznad svoga vremena. Bilo da se radi o plemićima ili svećenicima, koji su ostali katolici ili su prešli na novu vjeru, danas bez ustručavanja možemo reći da nisu poznavali granice, strah, osmansku opasnost, kao ni prijetnje biskupa i habsburških vlasti. Bernardin Frankopan bio je izuzetno

obrazovan te je podržavao glagoljaštvo i uporabu narodnog jezika u liturgiji. Ne čudi da je upravo on u svome kaštelu u **Grobniku** započeo pothvat koji je bio za to vrijeme vijest koja je plijenila pozornost intelektualnih krugova. Koliko je grobnički projekt bio prosvijećen za ono vrijeme, govori nam činjenica da je u isto vrijeme Martin Luther prevodio *Bibliju* na njemački jezik. **Grad na Rječini, grobnički kaštel, Rab, Cres, Krk, uraška tiskara i Bernardinova Biblija** – priča je to o našem prostoru, koji je važno poglavlje hrvatske povijesti, u bremenitom vremenu, kada je domaćem narodu trebalo dati vjeru u budućnost i mogućnost da do njega dopru riječi Svetog pisma na materinskom, hrvatskom jeziku.

M. Č. G.

Suton obitelji Frankopan

Cetinski sabor – ozaljski gambit

Uzevši u obzir dugu tradiciju bliskih habsburško-frankopanskih odnosa suvremenici su zasigurno očekivali da će Frankopani bez puno zadržke prigrliti Maksimilijanova unuka Ferdinanda kao svog kralja, posebno nakon katastrofalnog poraza ugarske vojske na Mohaču 1526. godine. To je bilo realno pogotovo za **Krstu**, koji je od svih članova roda u prvoj polovici 16. st. najduže proveo u habsburškoj službi. Sam je Ferdinand djelovao munjevito nakon što je dobio vijesti iz Ugarske te je imenovao svoje povjerenike za razne dijelove Kraljevstva kako bi u njegovo ime zastupali njegovo pravo na prijestolje među staležima pojedinih zemalja. Krsto je, uz Nikolu Jurišića i Ivana Püchlera, imenovan povjerenikom za Hrvatsku. Međutim, u to je vrijeme Krsto uživao izniman ugled u Hrvatskoj i Slavoniji zbog svoje briljantne kampanje kojom je godinu dana ranije razbio osmansku blokadu Jajca zbog čega ga je kralj Ludovik proglasio „braniteljem Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije“. Umjesto rada za Ferdinanda u Hrvatskoj se Krsto 23. rujna pojavio na saboru slavonskog plemstva u Koprivnici gdje staleži od njega traže da preuzme ulogu branitelja i vrhovnog upravitelja Slavonije, što on i prihvaća. Iako je veći dio hrvatskog plemstva tada već bio sklon Ferdinandu, ugarsko niže plemstvo i dio magnata bili su stava da kralj ne smije biti stranac, u skladu sa zaključkom sabora 1505. godine, iako je navedeni zakon kralj odbio ratificirati. Autor je tog zakona bio erdeljski vojvoda Ivan Zapolja, uz svesrdnu pomoć velikog pravnika i državnika Stjepana Werbóczya, omiljenog među nižim plemstvom. Podrška je nižeg plemstva, koje se pokušavalo nametnuti kao značajan poli-

tički i nacionalni čimbenik protiv želja magnata, bila ključna za Zapoljinu kandidaturu nakon Mohača, a kako je obitelj Zapolja bila podrijetlom iz Slavonije, većina slavonskih plemića simpatizirala je njegovu kandidaturu.

Krsto Frankopan našao se u situaciji da je istovremeno imenovan Ferdinandovim poslanikom i aklamiran za zaštitnika sabora, koji je većinski stajao uz Zapolju. Odluku je koprivničkog sabora da zajedno sa zagrebačkim biskupom Šimunom Erdödyem krene u poslanstvo kraljici Mariji, Ludovikovoj udovici i Ferdinandovoj sestri, zanemario, već je vrijeme iskoristio za učvršćivanje svoje vlasti u južnougarskim županijama između Dunava i Drave. U Kraljevstvu je, po svemu sudeći, vladala velika napetost dok su obje stranke okupljale svoje pristaše i pokušavali vrbovati neodlučne, ali i protivnike. Ferdinand je pozvao utjecajne ugarske i slavonske magnate na sabor u Hainburgu 14. listopada, ali se Krsto oglasio na poziv unatoč osobnoj molbi kraljice Marije. Brojni izvori, prvenstveno pisma sudionika ovih događaja, svjedoče o tome da je Krsto Frankopan dugo i promišljeno vagao kojoj se strani priključiti prije nego li je donio konačnu odluku. Još je u studenom pregovarao s Ferdinandom i kraljicom Marijom o uvjetima za svoju podršku, ali konačno se ipak odlučio za Zapolju te je sudjelovao na njegovu izboru u Stolnom Biogradu 10. studenog 1526.

Koji su mogući razlozi da je Krsto – a ne treba sumnjati da je svoje odluke dogovarao s ocem Bernardinom – okrenuo leđa Habsburgovcima, kojim je godinama služio i s kojima je njegova grana obitelji njegovala vrlo dobre odnose? Razlozi su, nesumnjivo, kompleksni, međutim, vjerojatno se okvirno mogu svesti na dva: osobne i nacionalno-pragmatične.

Bernardin i Krsto višestruko su se dokazali u borbama protiv Osmanlijama, a Krsto nadalje i u službi habsburškim interesima. Zauzvrat su dobivali priznanja, nešto novca, ali i nekoliko posjeda u Istri i Kranjskoj koji su ih trebali čvršće vezati uz Habsburgovce te im jamčiti određene primitke i sigurnost u slučaju da njihovi matični posjedi budu ugroženi. Politika Fridrika III. i Maksimilijana u osnovi se nije razlikovala od Sigismundove (Žigmundove) politike prema srpskom despotu Stefanu Lazareviću, koji je viteškim redom i posjedima u Ugarskoj jačao odanost prema kruni sv. Stjepana i pružao mu sigurnost i odstupnicu. Ratovanje za Maksimilijana protiv Mlečana, međutim, vjerojatno je uključivalo i nadu da će, porazi li njemački car Serenissimu, uspjeti povratiti i svoju drevnu baštinu čiji je pad pod mletačku vladavinu 1480. još uvijek bio u živoj memoriji. S ocem se 1512. i neposredno uključio u planove vraćanja otoka, a zatim je ratovao za Maksimilijana u sjevernoj

Italiji, gdje je 1514. pao u mletačko zatočeništvo u kojem je bio sve do 1519. godine. Moguće je da je dugotrajan boravak u zatvoru i nespremnost ili nemoć Habsburgovaca da ga iz njega izbave izazvalo određeni odmak prema njima unatoč tome što mu je Karlo V. 1520. potvrdio vrhovno zapovjedništvo nad Istrom i posjede koje mu je podario Maksimilijan. Nadalje, Senj je, po svemu sudeći, bio još veća frustracija za rod Frankopana od samoga Krka. Nakon što im ga je Matija Korvin 1469. oduzeo, razni članovi obitelji Frankopani opetovano su tražili da im se vrati u vlasništvo. Anž i Bernardin su uoči **Krbavske bitke** pokušavali vratiti Senj, a govorilo se da se Anž čak urotio i s Osmanlijama kako bi ostvario svoj naum, što sugeriraju i osmanski izvori. Krsto je, nakon povratka iz zatočeništva, pokušavao izboriti povratak Senja, ali nije naišao na plodno tlo ni na habsburškom ni na ugarskom dvoru. Unatoč junaštvu kod Jajca Ludovik II. odbio je ispuniti njegovu jedinu molbu. Čak je u jednoj prilici na početku 1526. predložio hrvatskim staležima da izaberu Habsburgovce za kralja, ogorčen što mu je kralj uskratio Senj. Nakon što je ipak odabrao Zapoljinu stranu, kao nagradu je dobio naslov hrvatsko-dalmatinskog i slavonskog bana, naslov vrhovnog kapetana između Drave i Dunava te, što je za njega možda bilo i najvažnije, Zapolja mu je vratio Senj i ostale posjede koje je Frankopanima oteo Matija Korvin. Vjerojatno je ovo posljednje bilo presudno za dinastičke interese Frankopana jer je luka Senj za njih bila financijski i važna.

S druge strane, Frankopani su se, sa svojim rođacima iz ostalih velikaških hrvatskih kuća, već više od pola desetljeća krvavo borili protiv osmanskih akindžija i njihovi su posjedi, a time i ljudski i ekonomski potencijal, jako stradali tijekom toga razdoblja. Prema Modruškom urbaru trećina je selišta bila napuštena između 1469. i 1483., a grad i okolica su poharani i u vrijeme Krbavske bitke. Krsto Frankopan je u drugom desetljeću 16. st. naseljavao svoje ugrožene podanike u sela koja je osvojio od Venecije na Čičariji, što je i dodatni pokazatelj očajne situacije u kojoj su se našli matični posjedi hrvatskih rodova na putu Osmanlija. Otac Bernardin bio je sin i suprug uglednih talijanskih princeza iz roda Este i Aragon što ga je svrstavalo u sam vrh europske aristokracije. Zahvaljujući svom obiteljskom i ratničkom ugledu pred uglednicima je sabora u Nürnbergu 19. studenog 1522. održao znameniti govor **Oratio pro Croatia**, u kojemu je opisao nevolju Hrvatskog Kraljevstva te molio njemačke velikaše za pomoć. Njegov se govor pokazao jednako uzaludnim kao i kasniji govor Vuka Frankopana Brinjskog, koji je u kolovozu 1529. nastupio pred saborom u Augsburgu, usporedivši tada Hrvate s ovcama privezanim za klanje koje se već osam-

deset godina opiru nezasićenom zmaju. U oba su slučaja obećanja njemačkih kneževa bila samo mrtvo slovo na papiru jer je Njemačka bila zaokupljena vjerskim razdorom nastalim djelovanjem Martina Luthera, a Karlo V. i brat mu Ferdinand morali su se nositi i s francuskim kraljem Franjom I., koji je nastojao razbiti habsburšku hegemoniju u Europi. Vjerojatno su Bernardin i Krsto procijenili da će Habsburgovci uvijek morati velik dio svoje energije trošiti na poslove u Njemačkoj i Italiji, a da će im Hrvatska služiti samo kao tampon-zona prema Osmanlijama. Bernardin se suprotstavio i ranijoj habsburškoj kandidaturi kada je 1490. stao na stranu Ivaniša Korvina, a zatim Vladislava Jagelovića. Vjerojatno je razlog tomu i činjenica da je Maksimilijan svoju mladost proveo boreći se za habsburške interese u Nizozemskoj što mu je zamjerao čak i njegov otac Fridrik III. strahujući da će se otuđiti od nasljednih zemalja i njihovih staleža, a pogotovo od Češke i Ugarske na koje su pretendirali. Krsto je sudionicama Cetinskog sabora, na koji se nisu odazvali ni on ni Bernardin, poručio kako je proveo mnoge godine u habsburškoj službi, a da od njih nije primio primjerene nagrade. Svakako je značajno to što su Bernardin i Krsto ostali praktički jedini značajni hrvatski velikaši koji su se usprotivili izboru Ferdinanda za hrvatskog i ugarskog kralja. Potvrda je to i njihove strateške pronicljivosti – Zapolja je, naime, tada bio jedini koji je raspolagao velikom i svježom vojskom jer je zakasnio na Mohač, a Ferdinand svojih vojnika nije imao – ali ni volje za preuzimanjem odgovornosti i svih posljedica koje ona nosi. U konačnici, posljedice su takve odluke za frankopansku lozu bile sudbonosne.

Na saboru u Cetingradu hrvatski su se magnati redom izjasnili za Ferdinanda, uključujući i utjecajnog Ivana Karlovića te ostalih pripadnika roda Frankopana, poput Vuka i Krste Brinjskog i Jurja Slunjskog. S druge strane, Krsto je hrvatskim velikašima zaprijetio da će im „oči iskopati“ ako ne stanu uz Zapolju, a i Bernardinovi su poslanici glumili podršku Ferdinandu, no u tajnosti su lobirali za Zapolju. Dana 1. siječnja izabran je Ferdinand, uz jamstva da će držati tisuću konjanika i dvije stotine pješaka za obranu Hrvatske, dodatne vojnike u pograničnim zonama nasljednih zemalja te poštivati privilegije plemstva. Koliko je situacija bila usijana, svjedoči i podatak da su se Ferdinandovi poslanici na povratku morali skloniti kod Vuka Brinjskog kako ne bi pali u ruke Bernardinovima i Krstinim snagama koje su im prepriječile put. Krsto je 6. siječnja sazvao sabor u Dubravi pored Čazme gdje su slavonski plemići izabrali Zapolju za kralja čime su se hrvatske zemlje u ovom građanskom ratu podijelile u dva tabora. Krsto je uza sebe držao dvije tisuće konjanika, a svjedoci govore da je imao novaca za još pet tisuća koje je

vjerojatno prikupio od Zapolje i iz poreza slavonskog plemstva. Situacija u Hrvatskoj bila je vrlo napeta. Bernardin je pomagao Zapoljinim poslanicima da slobodno prijeđu hrvatski teritorij kako bi mogli komunicirati sa zapadnim silama, a Ferdinand je istovremeno prijetio Krsti da će iz nasljednih zemalja poharati njegove obiteljske posjede u Vinodolu. Na kraju, obećana pomoć habsburškog kralja nije materijalizirala, a Osmanlije su zauzeli Obrovac i ostatke Krbave te pljačkali Bernardinove posjede. Nakon što je dobio pomoć od brata Karla V. i čeških staleža Ferdinand je zauzeo zapadne dijelove Ugarske te ušao u Budim, a Krsto je okupio vojsku i pokrenuo se protiv habsburške vojske u Slavoniji, u kojoj je bilo i mnogo znamenitih hrvatskih plemića, no oni su se pred njim povukli, pa je osvojio nekoliko manjih gradova te opsjeo Varaždin. U noći 26. rujna Krsto je smrtno ranjen od topovskog zrna te je od zadobivenih ozljeda drugog dana preminuo. Vojska mu se odmah razbježala, a tijelo mu je, pod zaštitom njegova rođaka Ivana Karlovića, koji je bio jedan od vođa habsburške strane, preneseno u Modruš gdje je pokopan.

R. K.

Tržan-grad nad Modrušem (foto D. K.)

Stoljeće pod Bečom – izumiranje loza obitelji Frankopan

Smrću **Krste** i njegova oca **Bernardina** dvije godine kasnije ozaljski je ogranak Frankopan u muškoj lozi spao na Bernardinova unuka, malodobnog **Stjepana IV.** Kako bi zaštitio Stjepanovu golemu baštinu, Bernardin mu je kao skrbnika odredio svog suparnika, kralja Ferdinanda, no kralj je putem

svojih upravitelja iscrpljivao preostalu financijsku snagu Stjepanovih posjeda, pa se Stjepan okrenuo suprugu svoje sestre Katarine, Nikoli Šubiću Zrinskom, kasnijem sigetskom junaku. Nikola je iskoristio nepovoljnu situaciju u kojoj mu se šogor našao te je s njim 1544. sklopio međusobni nasljedni sporazum koji je bio iznimno nepovoljan za Stjepana. Proglasili su se braćom i podijelili na pola dohotke sa svih svojih posjeda, ali i odredili jedan drugoga za nasljednika ako umru bez sinova. Tim su se sporazumom obvezali i na vjernost kralju Ferdinandu. Pritom je potrebno naglasiti da je Nikola Zrinski tada držao **sedamnaest gradova**, mahom na udaru Osmanlija, a Stjepan ih je imao dvadeset i pet, strateški bolje pozicioniranih (Ozalj, Ribnik, Dubovac, Novigrad, Zvečaj, Skrad, Lipu, Mlaku u Zagrebačkoj županiji, Modruš, Vitunj, Ogulin, Plaški, Jasenicu, Ključ, Peč, Janjac i Lukovdol u Kninskoj županiji, Grobnik, Trsat, Bakar, Hreljin, Drivenik, Grižane, Bribir i Novi u Vinodolu). Iako su nasljedni sporazumi među velikaškim obiteljima povezanih bračnim vezama u to vrijeme bili uobičajeni, ovakav je sporazum bio protivan nasljednim pravilima unutar obitelji Frankopan te su ostali pripadnici roda, Slunjski i Brinjsko-Tržački, prosvjedovali protiv njega, ali uzalud. (Smrću kaločkog nadbiskupa Franje Cetinskog 1543. godine loza Cetinski je izumrla.)

Nikola Zrinski stekao je Ferdinandovu zahvalnost i milost nakon što je 1539. pogubio Ivana Katzianera, habsburškog zapovjednika koji je nakon poraza kod Osijeka dvije godine ranije prešao na Zapoljinu stranu zbog čega je proglašen veleizdajnikom. Zbog tog je ubojstva Zrinskom zaprijetio čak i sultan Sulejman, koji je, u međuvremenu, uzeo Zapolju u zaštitu i pomogao mu da se održi protiv Ferdinanda. Nakon Zapoljine smrti i pada Budima u osmanske ruke, Zrinski je predvodio hrvatski kontingent te se iskazao u ključnom trenutku bitke za Peštu. U zahvalu Ferdinand ga je imenovao banom, a 1543. Zrinski se oženio Stjepanovom sestrom Katarinom. Brak je vjerojatno imao dvostruk cilj: Zrinskome je brak s Bernardinovom unukom znatno povećao ugled u Hrvatskom Kraljevstvu, a Katarina i Stjepan rodbinski su se povezali s kraljevim miljenikom i banom koji je mogao zaštititi od mogućih kazni i neprijateljstva zbog Bernardinova i Krstina prijašnjeg djelovanja. Stjepan je, međutim, po svemu sudeći, bio potpuno u sjeni svoga moćnog šogora koji ga je držao čvrsto uz sebe, vjerojatno kako bi što više zagospodario njegovom golemom baštinom. Stjepanu se, nesumnjivo, takav razvoj događaja nije sviđao, pa su 1550. postigli nagodbu kojom je sestri Katarini i njezinu suprugu Nikoli Šubiću pripao grad Ozalj i kaštel Dubovac u Zagrebačkoj županiji, te Grobnik, Bakar i Hreljin, dok je Stjepan

za sebe zadržao ostale gradove u Modruškoj i Zagrebačkoj županiji te Drivenik, Grižane, Bribir i Novi u Vinodolu. Situacija se, međutim, nije smirivala jer je i kralj Ferdinand zaprijetio da će intervenirati, a sam je Zrinski Stjepana opisivao kao nasilnika koji vrši teror nad nižim plemstvom zbog čega dobiva brojne pritužbe. S druge strane, Stjepan se pred Kaptolom tužio da je silom prisiljen na nagodbu, te je čak pokušao sklopiti novi nasljedni sporazum s Jurjem II. Slunjskim, ali bezuspješno. Tijekom pedesetih se godina na razne načine pokušavao osloboditi nasljednog sporazuma i sve veće kontrole Zrinskog nad njegovim posjedima, ali je na kraju odustao od daljnje borbe i 1562. ponovno potpisao sporazum te predao većinu svojih posjeda na zajedničko upravljanje, a za sebe je zadržao samo Ribnik, Skrad i Novigrad.

Stjepanovom smrću 1577. izumire najmoćnija i najuglednija među frankopanskim lozama, a najveći dio njihove nekadašnje baštine prelazi u vlasništvo Zrinskih.

Ostale su loze obitelji Frankopan bile znatno slabije od Ozaljske. Što u bitkama, što od bolesti, mnogi su pripadnici roda umirali mladi. Ivan IX. Cetinski stradao je u Krbavskoj bici, a nakon što se njegov sin jedinac zareidio, Cetingrad je naslijedio Juraj III. Slunjski, čiji je brat Matija poginuo na Mohaču, a njegov je jedini sin Franjo I. Slunjski naslijedio Slunj, Cetin, Malu i Veliku Kladušu, Krstinju, Kremen, Ledenice u Hrvatskom primorju i posjed Gore u Pokuplju, redom posjede koji su se nalazili na granici s osmanskim teritorijem i bili izloženi udarima akindžija. Franjo se u svom kratkom životu – umro je u trideset i šestoj godini života od infekcije na putu na vjenčanje s Julijom, kćeri bogatoga ugarskog magnata Ladislava Kereczenyja – istaknuo kao velik borac protiv Osmanlija da su ga još za života prozvali „**mačem i štitom ostatka Ilirije**“. Nije se zadovoljavao samo obrambenim djelovanjem, već je često provodio i osvetničke pohode na Bosnu. Kralj Maksimilijan II. ga je 1567. godine imenovao banom hrvatsko-dalmatinskim i slavonskim, zajedno s Jurjem Draškovićem, ali su obojica bili u tolikoj besparici da je i Sabor od kralja tražio da im dodijeli neka imanja kako bi se mogli uzdržavati. Nakon njegove je smrti sestra Ana prenijela svoja prava na obiteljske posjede na kralja Maksimilijana II. te su oni prestali biti dijelom frankopanske baštine. Nakon 1572. na životu je ostala još samo **tržačka loza Frankopana**, koja svoje ime duguje mjestu Trzcu, danas u Bosni i Hercegovini. Od nekad golemog teritorija pod kontrolom Frankopana u njihovim su rukama na kraju ostali samo Bosiljevo, Severin na Kupi, Novigrad na Dobri, Zvečaj i Novi u Vinodolu.

Osmanska se osvajanja nije moglo zaustaviti usprkos sjajnim banovima i novoj, stajaćoj vojsci, koju je Sabor osnovao 1574. godine, te su iduće godine pali Bužin i Cazin, a obrambena se crta morala povući na Kupu. Budući da kralja Rudolfa II. dnevno-politički poslovi i rat protiv Osmanlija nisu previše zanimali te ih je prepustio svome bratu Ernestu i stricu Karlu, Hrvatska je u vrijeme njegove vladavine svedena na **najmanji teritorijalni opseg**.

Karlo II., nadvojvoda Unutarnje Austrije je 1578. osnovao **Vojnu krajinu**, koja je financirana od austrijskih staleža i otrgnuta od banske vlasti. Krajina se sastojala od Primorske krajine sa sjedištem u Senju i Otočcu, Hrvatske krajine s Karlovcem te Varaždinske ili Slavonske krajine. Hrvatska je time pretvorena u svojevrsnu tampon-zonu prema Osmanlijama, obrambeni pojas pod neposrednim zapovjedništvom nadvojvode u Grazu na koje su naseljavani Vlasi kao vojnici s posebnim izuzećima od vlastelinske vlasti, što je, nedvojbeno, iritiralo hrvatske velikaše čiji su posjedi ušli u sastav Vojne krajine. **Na političkoj sceni u 17. st. djeluju unuci Nikole VIII. Tržačkog**, sudionika Cetinskog sabora, **Nikola IX.** (1584. – 1647.) i **Vuk II. Krsto** (1578. – 1652.). Nikola IX., koji je u svome posjedu od 1609. držao Bosiljevo, Zvečaj i Novi u Vinodolu, služio je kao krajiški konjički kapetan i senjski kapetan, ali je zbog svoga sustavnog otpora prema naseljavanju Vlaha već 1604. lišen konjičke kapetanije, a 1614. odrekao se i senjske kapetanije. Iako je bio iznimno vjeran vladajućoj dinastiji i gorljiv katolik, te je od kralja Matije II. imenovan i banom 1616., a zadržao je i posebnu naklonost Ferdinanda II. i Ferdinanda III., senjski je kapetan Johann Albrecht Herberstein 1639. na njegova imanja silom naselio Vlahe te mu oduzeo više manjih posjeda. Dinastički su interesi, u vrijeme sve jače centralizacije otpočele za Matije II., nadilazili srednjovjekovne koncepte osobne vjernosti. Pored problema s carskim zapovjednicima Nikola IX. stalno se sukobljavao s Jurjem Zrinskim, sinom Nikole Šubića, zbog goleme baštine Ozaljskih, koja je prešla u ruke Zrinskih, koji su, pak, uživali i potporu nižeg plemstva zbog čega Nikola IV. nije mogao računati na potporu Sabora. Kada su mu carski povjerenici 1642. preoteli mlin Žrnovnicu u Vinodolu, čak je optužio i brata Vuka II. Krstu (1578. – 1652.), tada zapovjednika Vojne krajine, da radi protiv njega. Otimanje mlinova koji su predstavljali neposredan izvor gotovinskih prihoda bila je sveopća pojava. Herberstein je iste godine i Petru Zrinskom pokušao preoteti mlin kraj Martinšćice u blizini Rijeke, ali se Zrinski uspio oduprijeti zbog čega je zaradio i optužbu za veleizdaju. Novi odnosi u Kraljevstvu, u kojem zapovjednički položaji sve više postaju jedini realni izvori novca i privilegija, počeli su utjecati i na međusobne odnose preostalih članova roda. Brat Vuk II. je od mladosti više vezan uz

službe u Krajini te se posebno iskazao u Uskočkom ratu 1615. godine. Tijekom duge karijere držao je niz važnih službi: ogulinski i gojmirski kapetanat, namjesništvo, odnosno podgeneralat Hrvatske krajine, senjski kapetanat, a konačno je 1626., nakon velike pobjede nad Osmanlijama kod Karlovca, imenovan generalom i zapovjednikom Hrvatske i Primorske krajine, na kojim je položajima ostao sve do smrti 1652. godine. No, i on sam pokušavao je spriječiti naseljavanje Vlaha na one posjede koji su njemu pripadali iako je kao krajiški službenik naseljavao Vlahe na posjede drugih hrvatskih velikaša. Proces postupnog opadanja osobne dinastičke vlasti hrvatskih magnatskih obitelji uslijed povećane **centralizacije** očito je bio vrlo složen, a ponekad i kontradiktoran.

R. K.

Urota – žrtva na oltaru bečkog apsolutizma

Posljednji izdanak loze Frankopana, **Fran II. Krsto** rođen je u Bosiljevu 1643. godine kao najmlađi sin Vuka II. Ni stričevi ni braća mu nisu imali potomstva, pa je, nakon smrti svoja dva brata, Gašpara II. i Jurja IV. postao jedinim vlasnikom relativno skromne frankopanske baštine. Na školovanju u Italiji upoznao je buduću suprugu, rimsku plemkinju Julijanu (Julija Ana) de Naro, ali i obnovio bliske odnose s rimskim Frangipanima te je nakon smrti posljednjega od njihova roda, Maria Frangipana, 1654. naslijedio i naslov markiza, koji povremeno ističe u izvorima. Na povratku u domovinu aktivno se uključio u obranu Hrvatske, poput svoga oca i braće, te je sudjelovao u velikoj bici kod Otočca kada je hrvatska vojska pod zapovjedništvom supruga njegove sestre Katarine, Petra Zrinskog, nanijela velik poraz Osmanlijama. Zbog već spomenute činjenice da su vojne službe bile glavni izvor prihoda gospodarski pritisnutoga hrvatskog plemstva pokušao je, pored ogulinskog, 1669. steći i senjski kapetanat no, to je spriječila vojna uprava i time, vjerojatno, izravno pridonijela njegovoj odluci da se priključi uroti protiv habsburške vlasti.

Habsburški su vladari tijekom 17. st. kontinuirano nastojali uvesti apsolutističku vlast u nasljednim zemljama kako bi time kompenzirali slabost decentraliziranog ustroja Njemačkog Carstva, u kojemu je carski naslov još od 14. st. bio ceremonijalnog karaktera, a careva je stvarna moć proizlazila iz snage njegovih matičnih posjeda. Dok su tijekom 15. i 16. st. habsburški vladari morali uvažavati moć staleža svojih nasljednih zemalja, a ponekad

pred njima i uzmicati, Tridesetogodišnji im je rat omogućio da ih slome i zavedu apsolutnu vlast. Prva je 1620. pokleknula Češka nakon bitke na Bijeloj gori. Pobunu čeških staleža Ferdinand II. proglasio je vjerolomstvom, smaknuo mnoge pobunjene plemiće, konfiscirao im imovinu te ukinuo sva tradicionalna staleška prava, uključujući i pravo na podizanje vojske i izbor vladara. Slično je učinio i u Gornjoj Austriji, koja je nakon sloma seoske bune 1626., potpuno katolizirana Westfalskim mirom 1648., a koji je odredio da kneževi određuju vjersku pripadnost svojih posjeda. Time je njegov sin Ferdinand III. dobio odriježene ruke da uredi nasljedne zemlje po svojoj volji, što mu je omogućilo da i u Austriji slomi staleže koji su svoju moć naspram vladara crpili iz dotadašnjeg balansiranja između katolika i protestanata. Pritom je potrebno spomenuti kako su hrvatski plemići i odredi sudjelovali u gotovo svim važnim bitkama, a posebno su se istaknuli Juraj V. i Nikola Zrinski, koji su time pridonijeli i uspostavi temelja apsolutističke vlasti Habsburgovaca. Iako se mirom u Linzu 1645. obvezao kako će poštivati vjerske slobode i prava staleža u Ugarskoj, Ferdinand III. je svejedno pokušao zvesti apsolutnu vlast uvođenjem dvorskog agenta za hrvatske poslove, po uzoru na nasljedne zemlje, ali i pokušajem ograničavanja izbora vladara.

Neposredni **povod za urotu ugarskih i hrvatskih magnata** bio je „**sramotni Vašvarski mir**“ kojim je okončan Prvi osmanski rat (1663. – 1664.). Tim je mirom, potpisanim na dvadeset godina nakon velike pobjede austrijskoga generala Montecuccolija kod Sv. Gottharda u kolovozu 1664., Osmanskom Carstvu prepušteno sve što je ono osvojilo prije rata te je zabranjena obnova poružene utvrde Novi Zrin, što je posebno povrijedilo Nikolu Zrinskog. Iako su mađarska i hrvatska historiografija u Vašvarskom miru vidjele prvenstveno nastojanje habsburškog dvora da ograniči snažnije ugarskog i hrvatskog plemstva vraćanjem drevnih posjeda koji su se nalazili pod osmanskom vlašću, njemačka i austrijska historiografija mišljenja je da je sklapanje mira i posljedica neiskustva Leopolda I., procjene bečkog dvora da je osmanska vojska još uvijek bila znatno nadmoćnija od habsburške te straha od mogućeg rata s Francuskom oko španjolske Nizozemske. Nezadovoljstvo Vašvarskim mirom nije bilo ograničeno samo na plemstvo Ugarske i Hrvatske već su prosvjedovali i njemački kneževi, ali i Venecija, pa čak i francuski kralj, koji je sumnjao u namjere bečkog dvora. Plemstvo predvođeno Nikolom Zrinskim je, međutim, mir doživjelo kao kraljevu izdaju te je odmah nakon mira započelo traženje vanjskih saveznika protiv Habsburgovaca.

Ključnu je ulogu odigrala upravo Katarina Frankopan, koja je u Veneciji vodila pregovore s poslanikom Luja XIV. No, 18. studenog 1664. Nikola Zrinski je, pod sumnjivom okolnostima, nastradao u lovu te je urota izgubila svog najuglednijeg vođu. Tu je ulogu preuzeo njegov brat Petar, koji je zaključio da je međunarodna situacija nepovoljna za pokretanje urote. Iduće četiri godine urotnici su proveli u uzaludnim pregovorima s francuskim poslanikom u Beču koji ih je, po svemu sudeći, zavljučio dok Francuska nije ostvarila svoje ciljeve u Nizozemskoj te ih zatim obavijestio da pomoć ipak neće dobiti. Istovremeno su vođeni i pregovori s Portom, pa je čak i Petar Zrinski 1669. ponudio da Hrvatska i Ugarska s njim kao kraljem budu osmanski vazali. Vjerojatno je već tada Zrinski bio iznimno rezigniran jer mu je Beč odbijao dati bilo koju unosnu službu. Iako izravno jamstva od sultana nije dobio, Zrinski je, vjerojatno ponukan glasinama da Osmanlije pripremaju napad na Habsburgovce, ali i strahom od mogućih poteza bečkog dvora koji ga je počeo pratiti, odlučio pokrenuti pobunu.

Nije poznat točan trenutak kada se **Fran II. Krsto Frankopan** uključio u **urotu**, ali vjerojatno je to bilo negdje u drugoj polovici 1669. kada prevodi Petrovo pismo poljskom kralju Mihajlu Wisnioweckom na talijanski. Frankopan, inače autor više od stotinu pjesama, čini se da je s velikim oduševljenjem prigrlio urotu te se u ožujku 1670. zaputio u Zagreb gdje je 20. ožujka na čelu odreda od tridesetak konjanika pozvao građane Gornjeg Grada da se pridruže Zrinskom i zakunu mu se na odanost. Dana 24. ožujka vatrenim je govorom pridobio plemstvo Brezovice, ali ne i turopoljsko. Počeo je i s vojnim akcijama te pokušao podići Banski krajinu, ali se morao povući pred karlovačkim zapovjednikom Ivanom Josipom Herberteinom i uputiti se Zrinskome u Čakovec. Nakon što je postalo jasno da neće dobiti pomoć Osmanlija, Frankopan i Zrinski odlučili su se pokušati pomiriti s kraljem. U travnju su se uputili u Beč gdje su stavljeni u kućni pritvor, a njihova imanja u Hrvatskoj su konfiscirana i opljačkana od carske vojske. Pritom je dvor Frana II. Krstu Frankopana, zahvaljujući njegovim pismima koja su pala u ruke istražiteljima, smatrao kolovođom urote.

U rujnu su, nakon ispitivanja, zatvoreni u **Bečkom Novom Mjestu**, sudski je proces počeo u studenom 1670., a završio smrtnom presudom Frankopanu 11. te Zrinskom 18. travnja 1671. Obojica su **smaknuti 30. travnja**. Sama urota nije bila jedini razlog što car nije htio ni razmotriti moguće pomilovanje; uništenje dviju ključnih velikaških obitelji uklonilo bi prepreke prema konačnoj uspostavi apsolutizma u Hrvatskoj i Slavoniji, zaustavilo

nelegalne trgovačke putove koji su se odvijali preko njihovih posjeda te povećalo prihode dvorske komore.

Smrću Frana II. Krste izumro je rod Frankopana u muškoj liniji. Njegova sestra Katarina Zrinski smještena je u dominikanski samostan u Grazu gdje je preminula 16. studenog 1673. Njezinom smrću **završava** povijest obitelji Frankopan u Hrvatskoj.

R. K.

„Urota“ – pobuna Zrinskih i Frankopana

Krvavi slom obitelji Zrinskih i Frankopana 1671. ima svoj **državopravni okvir**. Svoj su prvi uzlet Zrinski doživjeli kao knezovi Bribirski iz roda Šubića, osobito kada Pavao I. sudjeluje u dolasku Anžuvina na hrvatsko-ugarsko prijestolje 1301. godine. No već za njegova sina Mladena počinje slabljenje obitelji, kada im 1347. kralj Ludovik I. oduzima važnu utvrdu Ostrovicu te im daje posjed Zrin, prema kojem su dobili novo ime. Nikola IV. Sigetski oženio je 1543. Katarinu Frankopan Ozaljsku. Njezin je brat Stjepan bio zadnja muška glava obitelji, pa je Nikola s njim sklopio ugovor o zajednici imovine i međusobnom nasljeđivanju, kao da su braća. Stjepan je nadživio Nikolu i Katarinu, pa je napisao oporuku u korist njihove djece. Po njegovoj smrti 1577. kralj Rudolf Habsburški ne priznaje oporuku i zahtjeva veliku imovinu Frankopana za sebe. Prema Zakonu o avicitetu Ludovika I. Anžuvina iz 1351. feudalac je mogao raspolagati feudom po svojoj volji i svi pravni poslovi koje je bilo tko sklopio bili su pravovaljani sve do smrti zadnjega muškog potomka prve darovane osobe, a tada se posjed vraćao vladaru. Do toga ipak nije došlo jer je utvrđeno srodstvo tzv. tržačke loze Frankopana, pa je Stjepanova oporuka ostala na snazi i Zrinski su zadržali velike posjede Frankopana. Tako je došlo do obiteljske, imovinske i političke veze Zrinskih i Frankopana.

Nakon poraza kod Siska 1593. nalet Osmanlija prema zapadu kopni, ali je znatan dio hrvatskih prostora u njihovoj vlasti, dok je dio obale u vlasti Mletačke Republike, a **„ostatci ostataka“ (reliquiae reliquiarum)** Hrvatske dio su Habsburške Monarhije. Dvorska je politika Habsburgovaca usmjerena prema očuvanju vlasti u Španjolskoj i Belgiji, a glavni takmac u tome im je Francuska, osobito u doba Luja XIV. Beču nije u interesu trošenje resursa na rat protiv Osmanlija, a naročito ako im se pridruži Francuska kako bi spriječila širenje utjecaja Habsburgovaca u Europi. Zato Beč tijekom prve polo-

vice 16. st. sklapa više mirovnih ugovora s Osmanskim Carstvom, koji ipak nisu onemogućili osmanlijske pljačkaške prodore u graničnim područjima Hrvatske i Ugarske. Rat izbija 1663. kada Osmanlije jačaju svoj utjecaj u Erdelju. U ratu su se pobjedama istaknuli Petar i Nikola Zrinski, ali u strahu od ulaska Francuske u rat Beč sklapa tzv. „sramotni mir“ u Vašvaru, kojim vraća oslobođene prostore i plaća odštetu Osmanlijama. To je bilo suprotno interesima hrvatskog i ugarskog plemstva, koje je očekivalo oslobođenje svojih teritorija. Idealna osoba koja bi povezala nezadovoljnike Mađare i Hrvate bio je hrvatski i ugarski velikaš Nikola Zrinski. Petrova žena Katarina Zrinski, sestra Frana Krste Frankopana, u Mlecima je francuskom poklisaru de Bonzyu prenijela spremnost da Hrvati priznaju Luja XIV., uz uvjet autonomije i banske časti za Zrinske, a kao luku je za iskrcaj francuske vojske predložila Bakar. Nikoli prilaze najviši ugarski dužnosnici, ugarski palatin i ostrogonski nadbiskup.

Prekretnica se dogodila kada je Nikola smrtno **stradao u lovu od vepra** u nesreći koju neki i danas smatraju „naručenom“ iz Beča. Na čelo nezadovoljnika dolazi Petar Zrinski, koji je bio uspješniji kao vojnik, nego kao diplomat. Nakon višestrukih pokušaja dobivanja podrške od Francuske i poljskog kralja Jana III. Sobieskog, ponukan prijedlozima ugarskih saveznika, obratio se za pomoć Osmanskom Carstvu, s ponudom priznanja njihove vlasti, očuvanja autonomije i banske časti za Zrinske. Porta je ljubazno primila hrvatsko-ugarskog izaslanika, kapetana Franju Bukovačkog, ali nije bila voljna pomoći pobunu. Beč je pažljivo pratio događanja, pa kada 12. ožujka 1670. dolazi do pobune, osobito na području Vinodola, dolazi i do njezina brzoga gašenja.

Car Leopold je, posredovanjem zagrebačkog biskupa Martina Borkovića, obećao **slobodan prolaz** (*salvus conductus*) Petru i Franu Krsti ako dođu u Beč tražiti oprost. Ipak, u konačnici su prepušteni plemićkom sudu, a imovina im je konfiscirana, premda su iz Europe stizali pozivi da im se iskaže milost. Pri osudi Frana Krste prekršeno je i pravo da se zadnji muški član obitelji ne smije osuditi na smrt kako se ne bi zatrla obitelj. Također, nije prihvaćena obrana da je riječ o legalnoj pobuni (pravo na oružanu pobunu tj. otpor (*ius resistendi*)) priznao je Zlatnom bulom 1222. godine hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. u slučaju da kralj krši prava i privilegije koje je obećao plemstvu), a ne o djelu urote. Pobuna je opravdavana kršenjem krunidbene prisege Leopolda da će osloboditi prostore koje su zauzeli Osmanlije, no sud to nije usvojio. Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan pogubljeni su 30. travnja 1671. u Bečkom Novom Mjestu. Tim je činom **presječena** višestoljetna loza nekad velikih i moćnih Frankopana.

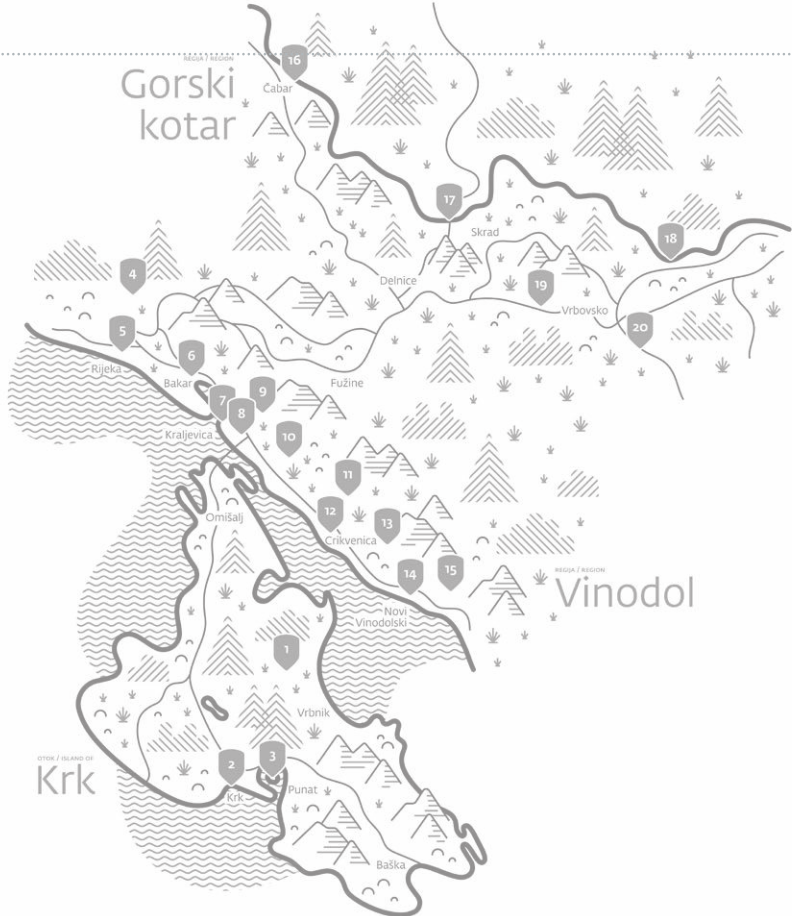
Katarina Zrinski zatvorena je u samostanu u Grazu, gdje je poludjela i 1673. godine umrla. Nikolin je sin Adam skončao sumnjivom smrću, hitcem u leđa, 1691. u bitci protiv Osmanlija kod Slankamena. Petrov je sin Ivan Antun osuđen na doživotni zatvor i umire 1703. godine. Kći Jelena bila je udana za erdeljskog kneza Ferenc Rákóczi, također pobunjenika protiv Beča, a kasnije se udala za Emerika Tökölyja, još jednog ugarskog plemića koji se pobunio protiv Leopolda I. Habsburgovca. Proslavila se vođenjem obrane utvrde Munkač, ali je zarobljena i odvedena u Beč. Muž je oslobađa te nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. odlaze na prostor Osmanskoga Carstva, gdje je i umrla 1703. godine. Njezini su ostaci 1906. prenijeti u Košice. Jelenin sin iz prvog braka, Ferenc Rákóczi II., podigao je ustanak Mađara protiv Beča, pa 1704. bezuspješno poziva i Hrvate spominjući svoje pretke, slavne Zrinske i moćne Frankopane:

Sjetite se toliko heroičnih rodova vaših što ih Austrijanci satreše: gdje su vam Zrinski proslaveći ime vašeg naroda po svemu svijetu? Gdje su vam Frankopani, jaki stupovi za slobodu domovine? Nije mirovala pohlepa austrijska svojim despotskim vladanjem dok prvake kraljevstva ne učini mučenicima predrage domovine?

Ž. B. – Ž. R.

Frankapanski grb iz ljetnoga refektorija u franjevačkom samostanu na Trsatu (foto D. K.)

Otok Krk:
ishodište,
središte, baština

F — — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

Otok Krk *genius loci* Frankapana – Knezova Krčkih

Još je od **prapovijesti otok Krk** presudno obilježio geografski smještaj u sjevernojadranskom zaljevu duboko usječenom u kopno, određivši ga kao mjesto susreta pomorskih i trgovačkih ekspedicija, grčkih i drugih sredoze-mnih moreplovaca, s onima riječnima i kopnenima kojima je, primjerice, **jantar** preko srednje Europe na Jadran pristizao s dalekog Baltika. Isprepliću se tako uokolo krčke luke orijentirane prema Kvarneriću, kao vezi s ostatkom Jadrana, i, podno krčkih gradskih zidina, nalazi **apulске keramike** sa šupljim sjekirama kontinentalne **kulture polja sa žarama**.

Krčku je **protopovijest** obilježila dominacija lučkoga naselja **liburnske zajednice Kurikta** na mjestu današnjega grada Krka. Njihovo je ime u anti-tici dobio ne samo grad već i otok, a kao ime otoka baštinili su ga i u ranom srednjem vijeku doseljeni **Hrvati**. Drži se da su i druge otočne prapovijesne zajednice upravljale teritorijima koji su se otprilike preklapali s onima glav-nih krčkih srednjovjekovnih naselja (Zelić 1993: 7–17). Primjerice, brdsko područje između Vrbnika i Baške, kao najizvornije sačuvani dio krčkoga kul-turnog krajolika, i danas presijecaju impozantni ostatci dugačkog, vjerojatno demarkacijskog **suhozida**, koji je jedan pisani izvor 18. st., u „vje-čitom“ zemljišnom sporu između ovih dvaju kaštela, nazivao **Gerchijom**, dakle grčkim zidom, istočnojadranskim sinonimom za nešto **prastaro** i **predslavensko** (Bradanović 2015: 162–166).

Grad Krk. Pogled na istočne gradske zidine i padine s antičkim i pretpovijesnim arheološkim slojem (foto D. K.).

Ostatci ranokršćanske crkve na rubu rimskoga grada Fulfinuma (foto D. K.)

Promjenu je ustaljenih odnosa u doba rimske uprave predstavljalo osnivanje rimskoga veteranskoga naselja ***Municipium Flavium Fulfinum***, smještenoga u zaljevu na sjeverozapadu otoka, blizu gradine na području današnjega Omišlja, ***sijela Fertinata***, druge otočne pretpovijesne zajednice čije nam je ime historiografija sačuvala. Upravo je artifičijelnost i teška branjivost naselja koje su regulirali rimski gromatici u nesigurnom vremenu prelaska iz kasne antike u rani srednji vijek presudila tom postupno napuštanom gradu koji je u stoljećima frankapanske i mletačke uprave nad otokom razgrađivan i korišten kao kamenolom. Njemu nasuprot stari, ***samonikli grad Kurikta***, pod novim imenom ***Bekla*** (što vjerojatno predstavlja izvedenicu kasnolatinske kovanice ***civitas vetula***), postao je sjedište biskupa i pribježište starosjedilačkoga romaniziranoga, vjerojatno ne samo otočnoga stanovništva već i onoga koji je pristizao s nesigurna kopna.

U **srednjovjekovnom** se **latinskom** nazivao ***Vegla*** ili ***Veggia***, što je u talijanskom postalo ***Veglia***, a u narječju doseljenih Hrvata ***Veja*** (Zelić 1995: 55–62). Upravo je kontinuitet njegova urbanog života presudno utjecao i na njegov srednjovjekovni izgled. Tako su nad prapovijesnim obrambenim prstenom u Veji, današnjem Krku, podizane rimske ranoantičke zatim kanoantičke gradske zidine. Nalazi ostataka u žurbi rađenih potonjih prepuni su spolija, poput onih prezentiranih u kavani na zapadnim gradskim zidinama. Uglavnom su to dijelovi ziđa i dekorativne plastike hrama i grobne

Grad Krk. Supstrukcije zapadnih gradskih zidina, dobrim se dijelom sastoje od sekundarno korištene građe reprezentativnih antičkih građevina (foto D. K.).

arhitekture s nekropole koja se nalazila podno zapadnih gradskih zidina. Na njih su se nadograđivale kule ranobizantskoga obrambenoga sloja, popravci iz doba ranoga i razvijenoga srednjeg vijeka te do danas i nad zemljom dobro sačuvana sustavna refortificiranja iz doba kasne frankapanske uprave 14. i 15. st.

Ne začuđuje da je Krk u 15. st. poput mnogih europskih gradova imao već potpuno razvijenu bicentričnu podjelu na vjersko središte, pokraj katedrale, i komunalno, trgovačko i poslovno središte, okrenuto luci pokraj zapadnih gradskih vrata. Ipak, impresionira da su i mali gradovi koji su ga oponašali, na izmaku srednjeg i u počecima ranog novog vijeka, dosegli taj stupanj urbanog razvoja. Osobito je to uspjelo Vrbniku, koji naspram crkvena središta razvija svoju Placu s komunalnim sadržajima, te Dobrinju, koji je formiranjem Place s uskog područja Dolinjega grada iskoračio u suburbani prostor na kojem se u ranom novom vijeku zatim razvio Gorinji grad. Ovdje valja naglasiti da mletačko osvajanje otoka nije donijelo prekid urbanog razvoja, pače upravo koncem 15. i u 16. st. dolazi do snažne graditeljske aktivnosti, što vjerojatno valja povezati i s priljevom izbjeglica pred osmanskim osvajanjima.

Što se tiče kuća unutar otočnih gradova, tradicija za neke navodi da su bile u posjedu Krčkih, no o tome je teško prosuđivati samo temeljem njihovih očuvanih struktura i bez provedbe opsežnijih arheoloških i konzervatorskih

istraživanja koja su dosad posve izostala. Za ilustraciju problema valja reći da postoje i obrnuti slučajevi nalaza reprezentativnih romaničkih faza na gradskim kućama u Krku, kod kojih je takva tradicija izostala. Problem je dobro rasvijetliti na vrbničkom slučaju, gdje se na mjesnom trgu Placi nalazi nekadašnja školska zgrada u kojoj je danas smještena muzejska zbirka s **Narodnom bibliotekom Vitezić**. Sama je zgrada nastala je u 19. st. adaptacijom nekoliko u nizu povezanih zgrada s unutarnjim dvorištem. Prema pisanim izvorima ondje se nalazila „podeštarija“ sjedište lokalne vlasti u doba mletačke uprave, a pretpostavlja se da joj je na tom mjestu prethodila frankapanska rezidencija. S druge je strane primjer **Baćina dvora** u Vrbniku. Riječ je o reprezentativnoj gradskoj kući smještenoj pri vrhu naselja, blizu najstarijega srednjovjekovnog središta. Njegovu izgradnju tradicija pripisuje Bartolu VII. Frankapanu iz 14. st., no, stilski promatrano, riječ je o arhitekturi cjelovito izvedenoj u prvoj polovici 16. st.

Prepoznatljiv dio otočnoga i primorskoga vinodolskog krajolika čine zemljišta obrubljena **gromačama – suhozidima**. Njihov se postanak uobičajeno tumači kao plod poljodjelskih aktivnosti 19. st., što često i jest slučaj, no dijelovi njihova specifičnog rastera u okolici grada Krka, na poluotoku Prnibi, u Puntarskoj dragi i na polju Kimp, kao i na području bašćanske doline, mogli bi upućivati i na tragove antičkih parcelacija zemljišta, iako ne tako jasno sačuvanih kao što je to slučaj kod primjera centurijacije nedalekih rimskih kolonija *Pole* i *Parentiuma* u Istri. O karakterističnoj organizaciji ruralnoga

Kulturni krajolik otoka Krka na području zaleda Puntarske drage ujedno je i mjesto brojnih nalaza iz razdoblja pretpovijesti i antike (foto D. K.).

Kulturni krajolik bašćanskoga područja (foto I. S. K.)

prostora na području otočkih i vinodolskih kaštela, temeljenoj na ovčarstvu i ratarstvu, uz do danas sačuvane ograđene šumarke – **drmunje, zaroke** – pašnjake, **mrgare** za mužnju ovaca, pokrivena skloništa – **mošune i gumna** za vršidbu žita svjedoče nam i pisani izvori poput akata glagoljskog notarijata, Vrbanskog statuta i Vinodolskog zakona.

M. B.

Srednjovjekovne utvrde – ishodišta moći Frankapana

Stoljeća **srednjovjekovnog razdoblja**, kojima europskim kontinentom dominira feudalno društveno uređenje, iza sebe su ostavila bogatu baštinu, koja se dobrim dijelom očituje u različitim sakralnim i profanim arhitektonskim ostvarenjima. Jedna su od najprepoznatljivijih manifestacija navedenog perioda **feudalne rezidencijalne utvrde**.

Riječ je o utvrđenim kompleksima koji objedinjuju obrambene, javne, gospodarske i simboličke funkcije, ali služe i kao rezidencije plemstvu, koje iz njih nadzire i upravlja okolnim područjem (Stopar 1977: 177; Binding 1983: 957–962; Müller Wiener 1993: 383; Piper 1993: 5; Horvat, Z. 2014: 12). Vrhunac, odnosno klasična epoha njihova razvoja podudara se s vremenom u kojem obitelj Frankopana od svojih relativno skromnih početaka postaje jednom od najmoćnijih i najutjecajnijih velikaških obitelji hrvatskog srednjovjekovlja. S

obzirom na povijesnu važnost te politički i vojni značaj obitelji, kao i brojnost različitih obiteljskih grana koje su kontrolirale posjede razasute na širokom teritoriju kojim upravljaju, ne treba čuditi brojnost njihovih utvrđenih rezidencija.

Treba, stoga, pretpostaviti kako još od vremena prvoga krčkog kneza Dujma i njegovih neposrednih nasljednika, Bartola i Vida, ova plemenitaška obitelj raspolaže utverdama koje koristi kao svoje rezidencije, ali i **nadzorne točke** podignute uz najznačajnije kopnene i pomorske prometnice na **otoku Krku**. Takve su rane frankopanske utvrde često dislocirane od značajnijih naselja, vjerojatno uspostavljene radi njihove osobne sigurnosti, ali i kao sredstva nadzora povjerenog im posjeda.

J. V.

Gradec – Rovoznik

Gradec je po svom smještaju, arhitektonskom obliku i načinu gradnje jedinstven spomenik iz ranog razdoblja izgradnje kaštela na istočnojadranskom priobalju. Nisu nam poznati njegovi graditelji ni vrijeme izgradnje. U pisanim vrelima s početka 14. st. Knezovi Krčki nazivaju ga „**očevinom**“, pa neki pisci misle da je Gradec (u srednjem vijeku imenom **Rovoznik** ili **Rogoznik**) mjestom od kojeg potječu Knezovi Krčki. Svakako, on je, po svojim obilježjima, konačno dovršen negdje tijekom 13. st., u romaničkom stilskom ozračju.

Gradec je smješten na rubu pristupačne flišne zaravni iznad gornjeg dijela potoka, odnosno drage **Vinderska**, koja dijeli područje **Risike** od naselja **Garica**, u unutrašnjosti otoka. Poput omišaljske Fortičine (iako nedostaju znatni dijelovi zidnog plašta) i u Gradec se ulazilo prijeko **pomičnih drvenih stuba** oslonjenih na tijesan ulaz na razini prvog kata, tj. na 3,5 m iznad razine tla. Njegov **peterokutni tlocrtni lik** s unutarnjom podjelom na tri prostorije uz dvorište, s vrlo uskim otvorima strijelnica na vanjskom plaštu zidova pripada vremenu prije uporabe vatrenog oružja.

Određene značajke u načinu zidanja (bijeli vapnenac korišten pri gradnji doveden je s nekoliko kilometara udaljene Garice) i fugiranja upućuju nas na zidarske majstore koji potječu iz urbanih romanskih sredina s istaknutom kanoantičkom tradicijom. Neki nam detalji, poput traga hidraulične ožbukane podnice u dijelu prizemlja kaštela te traga temelja zida koji ima otklon u odnosu na gornji dio pročelja kaštela, samo daju naslutiti mogućnost postojanja

manjega kasnoantičkog objekta. Zanimljiv je potpun nedostatak podnih obloga te krovnih opeka, odnosno kanalica. Čitav je parter interijera kaštela bio nakon njegova napuštanja, polovicom 15. st., prekopan, uklonjeno je korisno klesano kamenje iz velikih dijelova zidnih masa. U nekom je kasnijem vremenu u prostorije kaštela nasuta zemlja, pa su prostori interijera pretvoreni u privatne vrtove, a zaravan je uz kaštel, s ostatcima gospodarskih zgrada, pretvorena u vinograde, napuštene prije Drugoga svjetskog rata.

Gradec je dijelom razgrađen početkom 16. st., kada je i **kapela sv. Nikole** promijenila titular u **Svetoga Duha**. Kapelu, koju je golemim zemljoposjedom podario **knez Mikula I. 1323. godine**, prije nekoliko je godina kao ruševina djelomično konzervirana i sada je pristupačna posjetiocima. Godine 1527. izgrađen je zvonik uz župnu crkvu u Vrbniku, a gradnja je po predaji financirana nalazom **zakopanog blaga** na Gradecu. Godine 1553. uz župnu je crkvu u Vrbniku od klesanog kamena, također dovezenog s Gradeca, izgrađena **kapela Majke Božje Snježne**.

Gradec kao stan i povremena utvrda Krčkih Knezova nije mogao funkcionirati bez niza **okolnih utvrda** i **osmatračnica**. Nasuprot Gradeca, prema Risiki, na rubu brijega nalazi se položaj **zaseoka Glavica (Lončari)**. Njiva ispod sela krije brojne ulomke antičke keramike, a na rubu je brijega, po predaji, bila **kapela sv. Mihovila**. Ipak, terenski obilazak toga prostora nije potvrdio postojanje kapele, tek zidove debljine oko 80 cm, koji tvore dio znatno prostranije zgrade, s obiljem antičkih opeka. Gradec je smješten uz

Gradec, ostatci crkve sv. Nikole, kasnije sv. Duha, s kaštelom u pozadini (foto D. K.)

glavnu otočnu cestovnu prometnicu, koja je od grada Krka, prijeko Lizera, uz Ponikve, prolazila uz Garicu i gradinu sv. Krševana do sela Paprata i Risika. Podno antičke naseobine Mirca u Gornjoj Risiki odvajala se cesta u tri kraka, prema Dobrinju, Vrbniku i morskoj luci kod rta Sv. Marak.

Knezovi Krčki slijede **komunikacijske pravce** zacrtane još u antičkom razdoblju, što nam govori o njihovu izvrsnom **poznavanju topografskih osobitosti** otoka i nasljeđivanju iz prošlosti zacrtanih komunikacijskih pravaca i pripadajućih naselja.

R. S.

Položaj utvrde **Rovoznik**, odnosno **Gradec** pomno je odabran u cilju nadzora važne komunikacije koja je povezivala grad Krk s plodnim područjem na sjevernoj strani otoka između Vrbnika i Dobrinja, ali i prometnice koja je povezivala dva spomenuta kaštela. Utvrda se u povijesnim dokumentima po prvi put spominje početkom 14. st. kada je knez Nikola 1322. godine naziva „očevinom“, što jasno sugerira njezinu raniju izgradnju (Starac 1996: 225–232). Za vladavine kneza Marka 1307. godine u utvrdi su se izdavale različite isprave, a 1309. godine ovdje se održala skupština predstavnika svih krčkih općina, crkvene i mletačke vlasti, uz nazočnost knezova Marka i Škinele (Klaić 1901: 124). Također, prvi mletački providur otoka, Antun Vinciguerra 1489. u svojim **Ordinationes et Reformationes** navodi da je Rovoznik „**prva postojbina i prvi posjed krčkih knezova**“. U spomenutim dokumentima utvrda se naziva Rovoznik, Rogoznik ili Rogosinich.

Gradec, kvadri lica zida koji nedostaju sekundarno su korišteni za gradnju kuća u zaselku Paprata (foto D. K.). Detalj (desno) (foto D. B.)

Riječ je o utvrdi peterokutnog tlocrta, čiji su zidovi sačuvani do maksimalnih 6,5 m visine. Unutar prostora relativno skromnih dimenzija (23 x 20,5 m) prepoznaju se stambeni i gospodarski objekti koji su se protezali uz južni i zapadni zid, dok je sjeveroistočni dio zauzimalo manje otvoreno dvorište. Zgrade su otvorima bile orijentirane dvorištu, dok su obodni zidovi bili perforirani isključivo uskim strijelnicama. Tako je u razini prvog kata sačuvano pet uskih i visokih, lučno zaključenih strijelnica s pripadajućim nišama koje se šire prema unutrašnjosti objekta (Višnjić i dr. 2013: 61). Zidovi su građeni manjim klesancima zidanim u pravilne slojnice, načinom svojstvenim za objekte obilježene **romaničkim stilskim izričajem**.

Na platou okruženom suhozidom, koji se prostire oko utvrde, nalazilo se još nekoliko objekata za koje možemo pretpostaviti određenu gospodarsku namjenu, no unutar istog prostora nalazi se i crkvice sv. Nikole, kasnije preimenovana u kapelu Sv. Duha, izgrađenu 1322. za vrijeme kneza Nikole (Klaić 1901: 134).

Tipološki gledano, Rovoznik spada u skupinu utvrda koje u primarnoj fazi razvoja definiraju tek obodni zidovi poligonalnog tlocrta, prilagođeni dostupnom terenu, bez nekih drugih prepoznatljivih obrambenih elemenata, prvenstveno bez prisustva kula. Vrlo dobre komparativne primjere nalazimo na području susjedne Istre gdje su u inicijalnim fazama utvrda Petrapilose i Momjana prepoznate upravo slične arhitektonske forme (Višnjić 2018: 517) datirane u 12. st. Datacijski i oblikovno poznati su nam dobri komparativni primjeri u Sloveniji i Austriji (Stopar 1977: 41–45; 1991: 161–163; 1997: 65–73; Sapač 2007: 125–126; 2008 13–17, 105; 2011: 140–142; Kühtreiber i dr.: 2007: 409–413), dok se u Hrvatskoj kao komparativni primjer može uzeti utvrda Paka, čija je gradnja datirana oko sredine 13. st. (Šimek 2012: 72). Dolaskom mletačkog upravitelja na otok početkom 16. st. utvrda biva napuštena, a kapela je napuštena krajem istog stoljeća (Starac 1996: 225–232).

Jedan se od zanimljivijih lokaliteta nalazi **nedaleko Vrbnika**, na brijegu koji se uzdiže južno od naselja gdje se nalaze sačuvani arhitektonski ostaci **crkve sv. Mavra, jednobrodne kapele** s istaknutom **polukružnom apsidom**. U njezinoj se okolini površinskim pregledom terena uočavaju razbacani ulomci građevinske opeke koji područje oko crkvice karakteriziraju kao arheološko nalazište (Starac 2002: 35–50; Višnjić i dr. 2013: 59).

U kontekstu frankopanske baštine lokalitet je zanimljiv jer se početkom 14. st. (1307. g.), u vrijeme kneza Marka, u jednom od spisa izdanih u Rovozniku spominje kako je on **„svoje ljude držao i u malom kaštelu sv. Mavra na**

Crkva sv. Mavra na istoimenom brijegu iznad Vrbnika (foto D. K.)

rubu Vrbnika“. Ovdje je primjetna još jedna očita praksa Kneževa Krčkih koji u ranijoj fazi upravljanja otokom utvrde u kojima „drže svoje ljude“ smještaju izvan zidina kaštela, ali u njihovoj neposrednoj blizini, kako se može zaključiti iz primjera Fortičine i Sv. Mavra.

Knez Ivan Frankopan darovao je crkvu sv. Mavra vrbničkom kleru (podatak iz zapisnika kanonske vizitacije iz 1685. g.), što još snažnije potkrepljuje podatak o postojanju posjeda obitelji Frankopan na ovoj lokaciji (Starac 2002: 35–50). Površinski arheološki nalazi koji se pronalaze u okolici sastoje se uglavnom od ulomaka građevinske opeke te sugeriraju dataciju u antički period. Kod pojedinih se autora nailazi na podatak o **nalazima grobnica obzidanih opekom** (Višnjic i dr. 2013: 59), koji bi sukladno tipologiji pripadali kasnoantičkom periodu. S obzirom na navedene podatke možemo zaključiti kako se ovdje nalazio kasnoantički arhitektonski sklop, odnosno zbog povoljnoga položaja ne možemo isključiti i postojanje svojevrsne **antičke nadzorne točke**. No kada je kompleks napušten te kako je izgledao i funkcionirao tijekom srednjovjekovnog perioda, mogu nam odgovoriti tek neka buduća arheološka istraživanja.

J. V.

S druge strane, povrh dijela Vrbničkog polja zvanog **Val**, u **drmunu Crekvišća**, nalazi se ruševina jednoga stambenog objekta, u tlocrtu dimenzija 14 x 7 m, građenog od uslojenih klesanaca u zreloromaničkom stilskom ozračju, koji zasigurno pripada razdoblju uprave Knezova Krčkih nad otokom, i mnogo je bolje zidan od tzv. Baćinog dvora u jezgri Vrbnika.

Palača krčkih knezova bila je na **vrbničkoj Placi**, ali ta je zgrada nadograđena za jedan kat s recentnim otvorima, ožbukanog pročelja (bivša škola, danas Knjižnica obitelji Vitezić), pa o njoj ne možemo ništa reći.

R. S.

Zajednica krčkih kaštela – Omišalj, Dobrinj, Vrbnik, Baška, Dubašnica

Nasuprot gradu Krku i njegovom povijesnom području u srednjem je vijeku stajala **zajednica krčkih kaštela** – gradova koji su, urbanistički promatrano, bili posve srednjovjekovnoga postanka. Izvorno su je činili **Omišalj, Dobrinj, Vrbnik** i **Baška**, a potkraj srednjeg vijeka na graničnom području između grada Krka i kaštela Omišalj formirao se i kaštel **Dubašnica**. Sve je njih najlakše protumačiti kao refleks srednjovjekovnoga urbanog razvoja, kombinaciju drevnoga teritorijalnog ustroja i okolnosti nastalih po dolasku Hrvata i napredovanju procesa feudalizacije u doba Knezova Krčkih. Pojednostavljeno ih možemo definirati srednjovjekovnim planiranim naseljima na tragu francuskih bastida i talijanskih borgada, no svako je od njih imalo svoje specifičnosti.

Omišalj, primjer kontinuiteta naseljenosti od prapovijesti do danas (foto D. K.)

Primjerice, posljednje oblikovani **kaštel Dubašnica** nije ni predstavljao grad sa svojim teritorijem, već administrativnu jedinicu koja je ujedinjavala zbir dijela novonastalih sela u 15. st. doseljenih izbjeglica s kopna, kojima je posljednji frankapanski gospodar otoka **Ivan VII. Mlađi** dopustio naseliti se na opustjelim šumskim područjima između Omišlja i Krka. Namjesto ur-

bane cjeline kao gravitacijske točke ovdje su poslužile **župna crkva sv. Apolinara** i **franjevačka trećoredska crkve sv. Marije Magdalene u Portu**. Obje su procvat doživjele u 16. st., što govori o mletačkoj brizi da ne naruši zatečene odnose na otoku.

M. B.

Za **Vrbnik** i **Dobrinj** uobičajilo se pisati da su to naselja s kontinuitetom iz razdoblja prapovijesti, što uopćeno jest točno. No, kada preciznije analiziramo stanje na terenu, jasno je da se prapovijesne dominantne gradine tih geografski logičnih otočkih mikroregija, kao i kasnoantička utvrđena uporišta, nisu nalazile točno na uzvisinama srednjovjekovnih i današnjih gradova. **Dobrinj** je tako izraziti primjer srednjovjekovnoga smještaja na izdvojenom i strmom, lako branjivom hrptu više uzvisine, s vizualnom kontrolom pristupnih komunikacija, obližnjih solana i pripadajućega dijela akvatorija (Bradanović 2012: 139–155). Slično je i s **Vrbnikom**, na primjeru kojega je dobro rastumačiti dislokaciju naselja, jer se njegov prapovijesni prethodnik nalazio na susjednom **brdu Kostrij**, a dva kasnoantička na također susjednoj uzvisini **sv. Mavra** i nešto udaljenijoj **visoravni Vinca**. A slično je i sa srednjovjekovnim bašćanskim kaštelom koji se uzdizao na uzvisini današnjega bašćanskoga groblja, naspram prapovijesne i kasnoantičke refugijalne naseobine.

U drugoj se polovici 15. st. odvijala izgradnja kasnogotičkoga svetišta **vrbničke župne crkve**, jednog od niza koje je oblikovanjem kopiralo franka-

Vrbnik, obzidani grad na kamenoj hridi. U pozadini je njegov prapovijesni predak, gradina Kostrij (foto D. K.).

Dobrinj, razvučena cjelina Dolinjeg i Gorinjeg grada (foto D. K.)

pansku kapelu krčke katedrale. Iz vizitacija je poznato da se u prednjem dijelu današnje vrbničke župne crkve nalazila njezina trobrodna, vjerojatno romanička prethodnica, kojoj je prigradeno spomenuto kasnogotičko svetište. Do velike pregradnje i promjene orijentacije vrbničke crkve dolazi krajem 16. st. Tijekom toga su stoljeća u Vrbniku, Dobrinju i Omišlju sakralne gradnje već redovito bile ovjekovječene uklesanim glagoljskim posvetnim natpisima, koji uz upravitelje bratovština, župnike, tj. plovane, nerijetko spominju i samosvjесne graditelje.

MB

Vrbnik. Cjelina župne crkve sa zvonikom, kaptolskom ložom i desetincem i danas natkriljuje središte grada (foto D. K.).

Omišalj – Fortičina

Ostatci su **utvrde Fortičina** na vrhu (51 m nad morem) malog, hrastovom šumom obraslog brežuljka iznad uvale **Pesja** u dnu **Omišaljskog zaljeva**. Prirodni oblik vršne zaravni ovalna tlocrtna oblika slijedi obrubni zid koji zatvara površinu od oko tisuću četvornih metara površine. Bedem, širine između 1,50 i 1,70 m, najvećim je dijelom porušen u višestoljetnim vađenjima lijepo klesanog vapnenca. Samo je iz pravca jugoistoka obodni zid očuvan u visini do 3 m.

Fortičina pokraj Omišlja, pogled na ostatke palasa (foto D. P.)

U ovom je dijelu utvrde istražen pravokutni objekt, površine 15 x 6 m, u kome se vide tragovi **vodospreme** te ostaci supstrukcije **drvenog stubišta**, odnosno pristupa (kasnije porušenom) ulaznom otvoru na razini prve etaže. Dijelovi kamenog otvora i nadvoja portala, romaničkog načina oblikovanja klesanaca, pronađeni su među ruševinama.

U rijetkim se pisanim vrelima **Fortičina** navodi pod nazivom **Gradec**. Fortičinu je s pristupačne, istočne strane branila široka graba iskopana u vapnenačkoj litici, poput obrambenih jaraka u Hreljinu i Gradcu kod Bakarca. Prema nepotpunim je spoznajama do kojih se došlo nakon dvije sezone istražnih i konzervatorsko-sanacijskih radova Fortičina izgrađena krajem 12. st. nad putem koji povezuje urbano naselje Omišalj s uvalom **Sepen**. Na rubu je, u kasnoj antici opustjeloga antičkog Fulfinuma tijekom 5. st. izgrađena prostrana ranokršćanska bazilika, koja je potom bila još neko vrijeme prije preseljenja u sigurniji Omišalj jezgrom benediktinske opatije sv. Nikole. U dnu uvale Sepen vidljive su ruševine kule, odnosno nadzornog

tornja vjerojatno iz kasnoantičkog doba, dograđene početkom venecijanskog upravljanja otokom.

Moguće je da je tijekom srednjeg vijeka Fortičina bila povremeno korištena kao pomoćna utvrda (ondje je pronađen novčić ugarskog kralja Emerika I., iskovan u splitskoj kovnici između 1196. i 1204. godine).

R. S.

Fortičina, odnos utvrde i grada Omišlja na susjednoj uzvisini (foto J. V.)

Fortičina je dimenzijama nešto veća od Rovoznika pokraj Vrbnika (47 x 27 m), a u dosadašnjim su konzervatorsko-restauratorskim radovima tek djelomično očišćeni, arheološki istraženi i konzervirani arhitektonski ostaci kompleksa. U jugoistočnom su kutu kompleksa tako definirani temeljni ostaci objekta prigradenog uz perimetralne zidove, dimenzija 6 x 15 m, za kojeg možemo pretpostaviti kako je služio kao rezidencijalna zgrada (Starac 2006: 258–259).

Prikupljeni arheološki nalazi sugeriraju kako je vrhunac razvoja ovaj lokalitet doživio upravo između 12. i 14. st., kada je i sama utvrda izgrađena. Razasuti arheološki nalazi pronađeni u okolici i oni pronađeni tijekom arheoloških istraživanja daju naslutiti i ranije korištenje ovog položaja, odnosno korištenje još od kasnoantičkog perioda, kada vjerojatno služi kao utočište za lokalno stanovništvo, ali i tijekom ranosrednjovjekovnog perioda iz kojeg su zabilježeni keramički nalazi koji bi se mogli povezati s naseljavanjem slavenskog stanovništva u 8. ili 9. st. (Starac 2006: 258–260). Napušten je, međutim, vrlo rano, vjerojatno tijekom 15. st., kada u obližnjem Omišlju već funkcionira frankopanska rezidencijalna utvrda.

Osim dvije opisane utvrde Frankopani su na Krku, kao svojoj prvotnoj i eponimnoj knežiji, posjedovali niz drugih utvrda i rezidencija koje su bile pozicionirane na važnim strateškim položajima, ali i unutar zidina otočnih kaštela i urbane jezgre otočnog civitasa, Krka. Pojedini su lokaliteti zabilježeni u povijesnim izvorima, o pojedinim svjedoče još uvijek sačuvane građevinske strukture, a o nekima ostaju tek arhivski podaci i lokalna tradicija.

J. V.

Omišaljski „kešte“

Posljednji „samostalni“ krčki knez Ivan VII. sa svojim sinom 1467. godine gradi kaštel i **jaku pravokutnu kulu na ulazu u Omišalj**. Zasigurno se pri gradnji mogao poslužiti gotovim klesanim kamenom iz tada napuštene Fortičine. **Omišaljski** je, pak, „**kešte**“ porušen 1910. godine da bi se dobio prostor za novu školsku zgradu.

R. S.

Utvrda smještena unutar gradskih zidina danas je srušena, no iz povijesnih dokumenata, grafika, pa čak i fotografija, poznat je njezin izgled. Riječ je o utvrdi koja se nalazila na jugoistočnom rubu **Omišlja**. Srušena je početkom 20. st., no grafike i fotografije nastale tijekom 19. st. svjedoče o njezinu nekadašnjem izgledu. Spomenuti prikazi upućuju na jednostavnu tlocrtnu peterokutnu osnovu s masivnom kvadratnom kulom u jugozapadnom kutu.

Omišaljska općinska zgrada sa župnikovim stanom na trgu Prikešte podignuta je na mjestu kaštela (foto D. K.).

Omišalj, glagoljski natpis o gradnji kaštela (foto D. K.)

O gradnjama vezanim uz ovu utvrđenu rezidenciju obitelji Frankopan svjedoči **glagoljski natpis** danas uzidan na župnom dvoru:

V ime Božja, amen, 1476, juna, kada se poče zidat ta kaštel va vrime kneza ivana i njega sina kneza Mikule. (Fučić 1982: 263)

Većina autora smatra, međutim, kako je u to vrijeme izgrađena tek kula utvrde, dok njezina osnova potječe iz ranijeg perioda (Bolonić, Žic Rokov 1977: 431; Bradanović 2015: 71–90). M. Bradanović upućuje i na sličnost osnovnoga tlocrtnog koncepta utvrde Rovoznik s omišaljskom te ostavlja mogućnost njihove tipološke i datacijske povezanosti (Bradanović 2015: 81). Prikaz omišaljskog kaštela Mijata Sabljara otkriva pojedine arhitektonske detalje kule, poput „gvelfskih“ zubaca merlature te skošenih donjih dijelova ziđa, koji ju u komparativnom smislu značajno približavaju fazi refortificiranja krčkog kaštela, odnosno ostavljaju mogućnost datiranja izgradnje obodnih zidova krčkog kaštela u vrijeme druge polovice 15. st., odnosno posljednjeg krčkog kneza iz obitelji Frankopan, Ivana VII.

Izgradnju omišaljskog frankopanskog kaštela vjerojatno se može povezati s napuštanjem obližnje utvrde Fortičina i premještanjem rezidencijalnih, obrambenih i nadzornih funkcija bliže samom naselju. Donekle sličnu situaciju nalazimo i u Vrbniku, gdje se na Placi u kasnom srednjem vijeku gradi rezidencija obitelji Frankopan u novom dijelu naselja (Višnjić i dr. 2013: 109). Također, njezina se gradnja vjerojatno može povezati s napuštanjem obližnjih utvrda sv. Mavra i Rovoznika.

J. V.

Velika ranokršćanska crkva smještena na obali nije mogla opstati u doba seobe naroda a postupno je zamro i grad Fulfinum, iz kojeg je proistekla (foto D. K.).

Omišalj je oduvijek predstavljao ključ otoka, kako su redovito u svojim izvješćima primjećivali njegovi mletački upravitelji nakon 1480. godine. Bio je on i prepreka i mostobran za svakoga tko je s kopna htio zaposjesti Krk, tako da usprkos izostanku arheoloških istraživanja, već sa zamiranjem obalnoga Fulfinuma na toj staroj gradini liburnskih Fertinata, koja je svoj ruralni život nastavila i u doba antike, treba očekivati postojanje ranobizantskoga uporišta. Nije slučajno Ivan VII. Mlađi 1476. godine odabrao Omišalj za mjesto izgradnje posve nove utvrde.

Ranokršćansku crkvu na rubu napuštena **Fulfinuma** preuzela je redovnička zajednica prigradivši joj atrij s južne strane. U benediktinskoj je povjesnici znana kao **Opatija sv. Nikole**, što je vjerojatni izvorni titular crkve. Crkva je napuštena, a monasi su kontinuitet kulturnoga mjesta nastojali zadržati adaptacijom obližnje suburbane vile. Iduća lokacija na koju su prešli bila je ona pod okriljem Omišlja, gdje su ostatci njihove crkve, na mjestu današnjega gradskog perivoja bili sačuvani do 19. st.

Među zbornim crkvama krčkih kaštela srednjovjekovnim arhitektonskim slojevima ističe se u jezgri **kasnoromanička omišaljska trobrodna crkva Uznesenja Marijina**. Podno nje kriju se arheološki neistraženi ostatci ranijeg, možda ranobizantskog sakralnog zdanja, početkom 9. st. opremljenog ranosrednjovjekovnim namještajem. Fragmenti su ranosrednjovjekovne skulpture sačuvani na sekundarnim pozicijama, od lunete zapadnog portala

Omišalj, crkva Uznesenja Marijina, romaničko nad ranosrednjovjekovnim zdanjem (foto D. K.)

do zidanih stupaca crkve i bifore lože renesansna zvonika. Najvažniji danas preostali akcent romaničke arhitektonske dekoracije omišaljske župne crkve

predstavlja južni crkveni portal. Začelje oblikuju središnja pravokutna i polukružne bočne apside, koje su odjek polukružnih apsida crkve sv. Kvrina. Pročelje je po svoj prilici gradnja ranog 15. st., nastalo prema predlošku pročelja paške zborne crkve (danas Stari Pag). Omišaljsko je zidao lokalni kvarnerski **majstor Sinoga**. Glagoljskim se natpisom potpisao podno rozete, krune svojega rada. Duž bočnih brodova Stomorine nižu se kapele mahom nastajale tijekom 16. st. Mjesni su ih graditelji svodili križno-rebrastim svodovima.

M. B.

Baška – Sveti Ivan

Vjerojatno nikada nećemo moći odgovoriti odnosi li se općenit naziv za „**Castello di Bescha**“, kako se spominje u izvoru iz 1232. godine, na čitavo naselje i općinu ili je doista na **brijegu Svetog Ivana** postojao fortificirani sklop. Današnje je bašćansko groblje prekrilo ostatke velikog dijela naseobine, a njezini nam ruševni tragovi, posebno s istočne strane, sugeriraju postojanje brojnih kamenih kuća čiji je vanjski rub bio povezan bedemskim opasčem. Danas vidljivi slikoviti ostatci različitih kuća i nekoliko manjih crkva nisu sustavno istraženi ni dokumentirani.

Prema dostupnim je povijesnim vrelima za jedne epizode mletačko-ugarskog rata admiral Loredan 1380. god. razorio Bašku, pa se od tada, tijekom anžuvinske vladavine nad otokom Krkom, postupno naseljava „primorje“. Stara župna crkva sv. Ivana obnovljena je i posvećena 1461. godine. Krajem 16. st. na ovom „gradinskom“ položaju gotovo da nema naseljenih kuća.

Prema brojnim je arheološkim nalazima upravo zapadni obronak ispod Svetog Ivana u prošlosti bio zaposjednut još od pretpovijesnih vremena.

Baška, nekadašnja župna crkva sv. Ivana na istoimenom brijegu s grobljem (foto D. K.)

Brežuljak Kricin, neposredno nad morskom obalom, i danas krije pod recentnim gromačama tragove pretpovijesne gradine. Također, pretpovijesne tragove ima i **Straža kod Zakama**, **Veli Grad nasuprot Jurandvora**, dvije gradine iznad **Zaroka**, ali i **vrhunac Bag**, po kome je Baška mogla dobiti ime. Na Bagu su otkriveni novčići iz doba Rimske republike i Rimskog Carstva, a veliki antičko-kasnoantički sklop s nekropolom stisnut je uz rub žala oko **kapele sv. Marka** u priobalnom djelu Baške. Kod **kapele sv. Kristofora**, na putu za Sveti Ivan, u više je navrata prekopavana pretpovijesna nekropola s bogatim grobnim prilozima, posebno nakitom od srebra. (Tako u znanstvenoj literaturi postoji jedan oblik fibule koji se naziva „tip Baška“.) Na istom obronku, na nekad kultiviranim terasama, 1936. godine iskopana je ostava teškoga lijevanog novca grada Rima, točnije 90-ak primjeraka novca teškog ukupno 8,5 kg, i sirove bronce iz **3. st. prije Krista**.

Mala luka sjeveroistočno od Baške, ostatci kasnoantičke Korintije. U prvom su planu ostatci romaničke crkve sv. Nikole podignute nad većim ranokršćanskim zdanjem (foto I. S. K.).

Do kraja 15. st. građani i crkva iz Senja imali su brojne zemljoposjede u **bašćanskoj kotlini**. Plovidba je senjskim kanalom uvijek bila opasna, pa tako senjski **pavlini** imaju svoj hospicij u Baški, a stoljećima prije senjski su **ivanovci** posjedovali i crkvu **sv. Nikole u Bosaru**. Bosar uz **Malu luku** s gradom **Korintijom** čini prostrani antičko-kasnoantički urbani kompleks na istočnom rubu otoka. Ondje nema tragova života nakon 7. st., a obnavljala se samo skromna kapela na ruševinama prostrane ranokršćanske bazilike. Zsigurno je dio pućanstva Korintije, koji je ovdje tijekom gotsko-bizantskog rata, a potom i za prvog vala slavenskih najezdi prebjegao iz Senja, mogao naseliti strmi i lako branjiv brijeg s crkvom sv. Ivana. Pućka predaja zapisana u bašćanskog kronićara podsjeća na ta okrutna vremena kada su, navodno, 555. godine „gusari“ s mora doplovili do Bosara i Korintije. S broda su iznijeli mrtvaćki lijes i odnijeli ga u crkvu. Kad se narod okupio u crkvi na misi, „gusari“ su otvorili lijes, a u njemu je umjesto mrtvaca bilo skriveno oruđe, kojim su pobili sav narod u crkvi i gradu.

R. S.

Kako se do **Baške** u srednjem vijeku kopnom dolazilo putem koji je iz Vrbnika vrludao gorskim sjeveroistoćnim dijelovima otoka, posebno ju je važno promatrati u kontekstu **pomorskih komunikacija**, osobito njezine tradicionalne otvorenosti prema Senju, koja je vjerojatno imala antićke korijene. Povezanost brdskim zaleđem sputanoga Senja i plodnog podruć-

Plodna dolina u zaleđu Baške mjesto je izrazito bogato arheološkim nalazima iz doba antike (foto D. K.).

ja Baške u izvorima se i u tragovima materijalne baštine jasno prati tijekom kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka. U mletačkim izvješćima iz 16. st. nalazimo na zabrinutost zbog velikih posjeda koje su Senjani imali na bašćanskom području, što je vjerojatno bio refleks daleko ranijega stanja.

Opet se valja vratiti u doba kasne antike, kao izvorišta mnogih srednjovjekovnih situacija na otoku. Duž bašćanske doline, vodom i zemljom obdarena nizinskoga područja, neusporedivoga prostranijega i plodnijega od bilo kojega krškog polja podvelebitskog kraja, tada su se nizali veleposjedi uz koje je podignuto nekoliko **velikih ranokršćanskih crkava** (Starac 2000: 102). Najznamenitija je bila ona trobrodna, opremljena podnim mozaicima i zidnim slikama, s križnim krstioničkim bazenom sačuvanim podno romaničke **crkvice sv. Marka**.

Baška je specifična i zbog toga što je njezin srednjovjekovni urbani razvoj bio uzdrman **mletačkom paleži 1380. godine** (V. Klaić 1901: 173). Sudeći prema ostacima na uzvisini s grobljem i nekadašnjom zbornom **crkvom sv. Ivana Krstitelja**, čini se da je utvrđeno urbano naselje na toj lokaciji nakon toga stagniralo, pa su se ondje od 16. st. održavale samo crkve. Kao njegov pandan već od 15. st. počinje se razvijati tzv. **Primorje**, priobalno naselje zbijeno uokolo **crkvice sv. Antuna Opata**.

Uokolo njega Senjani su u kontekstu zemljišta koje su ovdje posjedovali gradili svoja ladanjska zdanja. Mlečani u 16. st. nisu bili oduševljeni ovakvim stanjem zbog prevelike izloženosti bašćanskoga Primorja Senju i Senjanima, pa su poticali osnivanje naselja poput **Jurandvora**, dakle dublje u kopno uvučenih sela smještenih na povišenom

Pogled na bašćansko groblje, crkvu sv. Ivana Krstitelja i ostatke srednjovjekovnog kaštela (foto I. S. K.)

položaju. Što se tiče tamošnjeg **benediktinskog samostana**, valja naglasiti da je on postojao daleko prije naselja Jurandvor.

U razvijenom srednjem vijeku teritorij otoka kontrolirale su utvrđene feudalne rezidencije Knezova Krčkih poput Gradeca, smještenoga u blizini povijesna sela Risike, na putu između Vrbnika i Dobrinja, malog kaštela sv. Mavra iznad Vrbnika, kaštela nad Omišaljskim zaljevom, čije ostatke Omišljani danas zovu Fortičinom ili krčke gradske utvrde smještene na morskim hridima pokraj katedrale i biskupske rezidencije. U kasnom srednjem vijeku utvrđene rezidencije Krčkih organiziraju se pri samim naseljima i unutar njih, što upućuje na drugačiji **mehanizam feudalne kontrole stanovništva**. Najslabije je poznat upravo najvažniji slučaj krčkoga gradskog kaštela, gdje je u 15. st. čak i sam katedralni zvonik uzurpiran inkorporiranjem u strukture gradskog kaštela. Namjera je dopunjena izgradnjom suvremene okrugle kule, pa je tako kaštelu ojačana ne samo obrana prema moru već i ona prema unutrašnjosti grada (Bradanović 2016: 27–29).

Između Drage Baščanske i Baške na periferiji **Jurandvora**, zbijenoga naselja jednoga od mjesnih rodova iz razdoblja ranog novog vijeka, nalaze se ostatci nekadašnje **benediktinske opatije sv. Lucije**. To je za hrvatsku povijest iznimno važan i još pomalo zagonetan spomenik. Unutar rimske rustičke vile u 6. st. izvedena je crkva, u elevaciji sačuvana u donjoj zoni potkovasto istaknute apside. S početka ili prve četvrtine 12. st. potječe plutej oltarne pregrade u znanosti prozvan **Baščanskom pločom** (Margetić 2007: 1–15). Tek oko 1200.

Unutrašnjost crkve sv. Lucije (foto D. K.)

Crkva sv. Lucije s ostatcima benediktinske opatije u okolici Jurandvora (foto D. K.)

godine nastala je današnja lađa crkve. Njezino je pročelje krasio romanički zabatni portal s figuralnom plastikom. Početkom 14. st., prema uzoru na sličan postupak proveden na benediktinskoj crkvi sv. Mihovila u gradu Krku, portal je ustupio mjesto zvoniku pred pročeljem. **Zvonik** izgleda nezgrapno jer je u 19. st. skraćen. Krajem 15. st. crkvi je prigradena bočna kapela, a zahvat su izveli graditelji svetišta crkve sv. Antuna pokraj rapske katedrale. To je jedan od niza dokaza otvorenosti Baške prekomorskim utjecajima iz Raba i Senja.

Srednjovjekovna se **Baška** nalazila na **uzvisini Sv. Ivana**, mjestu današnje-ga bašćanskoga groblja s istoimenom crkvom koja je zadržala temeljnu romaničku formu sa zvonikom na pročelju. Početkom 16. st. župna je crkva dobila prigradnju renesansnog pravokutnog svetišta. Jednom usvojeni romanički stil širio se otokom čiji je kulturni krajolik tijekom kasnog 12., 13., pa čak i u prvoj polovici 14. st., dopunjavan tipološki gotovo identičnim manjim jednobrodnom crkvama polukružno istaknute apside. One su podizane unutar gradova, na njihovim prilazima, duž putova i na uzvisinama, a opstale su u kultu sve do ranog 19. st., kada ih je na desetke napušteno i propalo zbog ukidanja bratovština koje su ih stoljećima održavale. **Romanički stil**, koji se na Krku poklapa s prvim usponom Krčkih, **i danas obilježava otočni kulturni krajolik.**

M. B.

Grad Krk

Grad Krk povijesno je središte otoka, od **pretpovijesnog liburnskog roda Kurikta** i **antičkog Kurika**, s kontinuiranim trajanjem do danas, zadržavši u jezgri izvornu urbanističku matricu. Prostor kaštela, stisnut između katedralnog sklopa zgrada Biskupije i mora, u danas vidljivom obliku definiran je nakon niza pregradnji tijekom 15. st. Arheološkim su istraživanjima na **trgu Kamplin** i u **dvorištu kaštela** dokumentirani arhitektonski ostatci niza građevina s pravokutnim prostorijama u ortogonalnom tlocrtnom rasteru, a koje pripadaju razdoblju intenzivne urbanizacije tijekom 1. st. Iste su zgrade bile porušene ili, mnogo lošijom tehnikom zidanja, pregrađene nekoliko stoljeća kasnije, ali njihovi položaji slijede orijentaciju zidova ranocararskih objekata. Posljednje dogradnje, prema pokretnim arheološkim nalazima, realizirane su između 5. i 7. st.

Nedostaju tragovi značajnijih promjena u ranom srednjem vijeku. **Kvadratna kula**, tzv. „**Sudnica**” s poznatim natpisom iz 1191. godine, donji je dio nekadašnjeg katedralnog zvonika. U sklopu kaštela nedavno je obnovljena tzv. „**austrijska**” kula, izgrađena tijekom 14. st. Velika kružna kula pripada vremenu uporabe vatrenog oružja, a u njezinim puškarnicama još stoje željezni nosači za smještaj bedemskih pušaka, okrenutih prema susjednim ulicama unutar grada. Evidentno je, dakle, da je čitav kaštel nastao povezivanjem čvrstim bedemom samostojećih objekata različitih funkcija i vremena nastanka.

Zidine grada Krka među najbolje su očuvanim srednjovjekovnim fortifikacijskim građevinama na Jadranu. One velikim dijelom slijede pravce pružanja pretpovijesnog suhozidnog opasača, koji je, vrlo kvalitetnom izvedbom, dijelom obnovljen polovicom 1. st. prije Krista, u vrijeme građanskog rata između Pompejevih i Cezarovih legija. Poput istovjetnih tragova u drugim antičkim gradovima (Zadru, Aseriji, Puli) u kasnoj se antici ruše monumentalne javne antičke građevine i od njihova se kamena krpaju zidine. U krčkim se zidinama to lijepo vidi prema uzidanim velikim kamenim blokovima, dijelovima stupovlja i arhitektonskoj dekorativnoj skulpturi u dionicama bedema na zapadnoj strani grada, kao i u suterenu *caffe-galerije* „*Volsonis*”. Čitav je sustav obodnih gradskih zidina s pravokutnim kulama (danas većinom porušениh), gradskim vratima i kaštelom nastajao u dužem vremenskom razdoblju, a dovršen je tek krajem 15. st., nakon protjerivanja **kneza Ivana VII. Frankopana** s otoka.

Grad Krk, vizura iz priobalja. Kućni niz iznikao je nad gradskim zidinama (foto D. K.).

Frankopanske se utvrde tijekom vremena počinju graditi i unutar bedemima branjenih prostora otočkih naselja. U tom je kontekstu svakako najznačajniji primjer i danas dobro sačuvanoga **krčkoga Frankopanskog kaštela**. Riječ je o obrambenoj strukturi pravokutnog tlocrta, s istaknutim kulama na tri kuta. Najstariji je dio kaštela kvadratna kula na sjeveroistočnom kutu. Pojedini autori koji su se bavili tematikom urbanističkog razvoja Krka smatraju kako je prvotno objekt imao funkciju zvonika (Bradanović 2016: 17–18), no debljina zidova, koji dosežu gotovo dva metra, sugerira kako je njezina prvotna namjena ipak morala biti prvenstveno obrambena. Kula,

Grad Krk, pogled s Kamplina na gradski kaštel (foto D. K.)

koja je imala i funkciju sudnice, dovršena je **1191. godine**, o čemu svjedoči latinski natpis u poluluneti iznad vrata na kojem se čita:

(H)oc opus e(st) to(t)i(u)s h(uius) comunis+a(nno) d(omi)ni
m(illesimo) c(entisimo) no(n)a(gesi)mo l (primo) t(em)po(r)e
l(ohannis) Vegl(ensi)s e(pisco)pi et B(artholomei) ac W(idonis) co(mit)
v(m) V(egle) (h)oc opus e(st) i(n)ceptu(m).

Ovo je djelo čitave zajednice + godine Gospodnje 1191. u vrijeme Ivana biskupa krčkog i Bartula i Vida kneževa krčkih ovo je djelo započeto. (Klaić 1901: 85)

U prizemlju objekta pronađeni su ostaci fresko-slikarstva vjerske tematike, što upućuje na sakralnu namjenu prostorije prizemlja (Bradanović 2016: 17).

Sama je kula najvjerojatnije originalno bila i nešto viša, o čemu svjedoči prikaz na poliptihu **Giro-lama da Santacrocea** iz prve polovice 16. st., koji se čuva u franjevačkom samostanu na otočiću **Košljunu**. Na njemu **sv. Kvirin** drži u naručju **model grada**

Košljun, poliptih na glavnom oltaru crkve Navještenja Marijina, detalj sv. Kvirina s modelom grada Krka (foto D. K.)

Krka na kojem se jasno prepoznaje **krčki kaštel**, a na mjestu sadašnje kule – sudnice nalazi se visoka građevina, što jasno upućuje na to da je objekt originalno morao biti viši i imao formu klasične srednjovjekovne kule.

Krčki je kaštel formiran podizanjem kula smještenih na istoku te inkorporiranjem postojeće kvadratne kule u zajednički plašt sa stražarskim ophodom i karakterističnim kasnogotičkim gibelinskim kruništem. Jugozapadna se kula kaštela, takozvana „austrijska“, temeljem tehnike gradnje i pojedinih stilskih elemenata datira u 14. st. Okrugla „venecijanska“ kula prepravljena je u više navrata. S vanjske je strane kule, prema trgu Kamplin, ugrađena kamena ploča s natpisom ***Aurea Venetorum Libertati*** i **simbolom sv. Marka**.

Grad Krk, gradski kaštel. Krilati lav sv. Marka zamijenio je frankapanski grb (foto D. K.).

Njezin izgled i forma, koji su već prilagođeni uporabi vatrenog oružja, gradnju datiraju vjerojatno na kraj 15. ili početak 16. st. Venecija je kaštel osuvremenila već u 16. st. unutarnjim podebljanjem plašta i izvedbom novih topovskih otvora na način visoke renesanse.

J. V.

Ortogonalni, u antici regulirani raster gradskih ulica unutar zidina, osobito je jasno sačuvan u donjoj zoni današnjega grada. Strossmayerova ulica srednjovjekovna je **Strada Magna**, velika ulica kako se u gradovima antičke tradicije često nazivala komunikacija koja je protežući se od zapada prema istoku slijedila crtu antičkoga dekulmana. Do danas nije razjašnjeno

je li se **antički forum** nalazio na **poljani Kamplin**, dakle istočnom rubu obzidana grada ili podno **Vele place**, kao zapadnog ishodišta glavne gradske ulice. Naprotiv, posve je jasno da je srednjovjekovni urbanistički razvoj, kao i drugdje u gradovima nastalim na razvalinama svojih rimskih prethodnika, upravo u dijalogu s antičkim nasljeđem pronalazio vlastita rješenja, pa se tako za Knezova Krčkih najprije razvio mali trg na sjecištu dekumana s kardom koji je vodio prema katedrali, da bi se potkraj srednjeg vijeka kao komunalno središte posve oblikovao trg Vela placa pokraj zapadnih, **Velikih gradskih vrata**, dakle onih preko kojih se komuniciralo sa srednjovjekovnom gradskom lukom. Ispred zapadnih gradskih zidina razvio se **borgo**, zanatsko i trgovačko predgrađe u doticaju s lukom, uz rapsko jedno od najvećih takvih na kasnosrednjovjekovnom Kvarneru.

I u našem su vremenu nerijetki nalazi ostataka antičke arhitekture u konobama krčkih gradskih kuća, poput podnice s prikazom tritona i dupina, za koju se drži da je pripadala zapadnim gradskim termama, a očuvana je u jednoj gostionici nedaleko od trga Vele place. Možemo samo zamisliti koliko je onda srednjovjekovna otočna metropola Knezova Krčkih bila prožeta ostatcima antičkih artefakata. **Knez Nikola IV. Frankapan** sigurno je vrlo dobro znao što čini kada je novu poligonalnu kulu, koju je podigao 1407. godine u humanističkom duhu, uresio reinterpetiranim rimskim nadgrobničkim spomenikom, heraldički ga opremivši **frankapanskom šestokrakom zvijezdom u štitu i posvetnim natpisom**.

Grad Krk. Reljef kneza Nikole IV. (Mikule), sa starijom inačicom grba, na poligonalnoj kuli prerađena je antička stela (foto D. K.).

U do danas sačuvanim tradicionalnim imenima krčkih gradskih predjela, kao i suburbanih i ladanjskih područja uokolo grada, dobrim je dijelom očuvan trag njihovih kasnoantičkih naziva, svjedočeci o nenarušenu kontinuitetu urbane kulture, kao temeljnom obilježju kulturne baštine grada Krka.

M. B.

Cjelina **katedrale Uznesenja Marijina s crkvom sv. Kvirina** predstavlja najsljebičiji spomenik sakralne arhitekture na području kojim su vladali Knezovi Krčki. Cjelokupnu antičku insulu na kojoj počiva katedralni sklop nekad su zauzimale **terme ukrašene mozaicima**, a *palestra* okružena kolonadom iskoristena je za smještaj ranokršćanske crkve. Na zapadu je dio termalnog sklopa adaptiran u atrij, a na sjeveru u krstionicu (Mohorovičić 1971: 19–34). Katedrala je u svojoj jezgri trobrodno romaničko zdanje koje nadvisuje južni dio gradskog središta unutar zidina. Izgradnja se može datirati u prvu polovicu 12. st. i povezati sa službom biskupa Dominika. Povod velikoj obnovi dotadašnjeg, vjerojatno u znatnoj mjeri još ranokršćanskog zdanja, moglo je predstavljati ratno stradanje grada 1133. godine. Naime, te je godine biskup pomogao Dujmu, prvom poznatom knezu iz roda Krčkih, u obnovi gradskih zidina i plaćanju danka Mlečanima.

S Dominikom se povezuje natpis nad južnom kolonadom katedrale u kojem se spominje „**krčki biskup i domaći sin D.**“ kao inicijator i izvoditelj radova

Majstor Franjo, sjeverni ambon krčke katedrale, prijelaz osamdesetih u devedesete godine 15. stoljeća, dobar je primjer korištenja breče u mjesnom klesarstvu (foto D. K.).

Primjeri korištenja breče (foto D. K.)

na stupovlju. Najveći dio kolonada čine sekundarno korišteni granitni, mramorni i vapnenački stupovi kasnoantičkoga podrijetla. Vjerojatno su pripadali termama, a zatim i ranokršćanskoj crkvi koja je prethodila današnjoj katedrali. Naglasak kolonada predstavlja četvrti par oktogonalnih stupova od crvenkaste breče, karakteristične stijene otoka Raba te vrbničkoga i bašćanskoga područja na otoku Krku (Jurković 1990: 81–98; Bradanović 2016: 12–17). Rapsku i krčku breču nalazimo na važnim zadarskim i šibenskim crkvama, ali i nekim na suprotnoj obali Jadrana, npr. onim u Veneciji.

Vjerojatno je negdje koncem 12. st. uslijedilo produljenje katedralnih brodova prema zapadu, povezano s istovremenom izgradnjom **crkve sv. Kvirina**. Ova dvokatna palatinska kapela jedinstvena je pojava u povijesti ionako impresivne romaničke arhitekture Jadrana. Građena je izvrsno klesanim, velikim i uslojenim blokovima. Donji joj kat čine dva broda zaključena polukružno izbočenim apsidama. Treći nije izveden zbog poštivanja karda. Gornji kat, posvećen sv. Kvirinu, trobrodni je prostor zaključen trima polukružno opisanim apsidama, a dijele ga stupovi s kubičnim kapitelima. Izvorno je kat crkve s katedralom spajao velik, sada zazidan polukružni otvor, na koji su s katedralne strane zajedničkog zida danas prislone kasnobarokne orgulje. Vjerojatno je imao funkciju kneževima Vidu i Bartulu te njihovoj sviti omogućiti povlaštenu poziciju sudjelovanja u euharistijskom slavlju. Izvorni

Apsidalni dio crkve sv. Kvirina u gradu Krku (foto D. K.)

odnos crkve sv. Kvirina i katedrale narušen je izgradnjom pobočnih katedralnih kapela tijekom 15. i 16. st. te povišenjem katedralnih brodova u razdoblju baroka, kao i izgradnjom renesansna zvonika pred katedralnim pročeljem, povišenoga u 18. st. Na vanjštini je osobito reprezentativno oblikovano začelje, provideno polukružno zaključenim otvorima zakošenih stranica. Naglašene su mu horizontale podstoja, razdjelnoga vijenca od crvenkaste

breče, i krune karakteristično romaničkih visećih lukova. Dvobrodni je prostor prizemlja u prošlosti nosio titular antiohijske mučenice **sv. Margarite**. Nakon kultne imao je druge funkcije, poput one **katedralnog fontika**. Svodovi su mu naknadno opsežno ojačavani pojasnicama koje također

Crkva sv. Kvirina u Krku. Trobrodna unutrašnjost u kojoj je uređena sakralna zbirka (foto D. K.).

Grad Krk, romanički portal kule biskupa Ivana, vjerojatnog katedralnog zvonika (foto D. K.)

imaju romanički karakter. Taj je zahvat povezan sa zabilježenim radovima poduzetim za biskupa Lamberta, franjevca koji je Krčkom biskupijom upravljao koncem 13. st. (Jurković 1992: 223–235).

Južno od katedrale podignut je njezin izvorni, **romanički zvonik**. U 15. st. inkorporiran je u obrambene strukture gradskoga kaštela. U njegovoj su unutrašnjosti pronađeni ostatci zidnih slika. Datiran je u 1191. godinu

natpisom u luneti portala, koji ga definira kao realizaciju cijele komune, podignutu u vrijeme biskupa Ivana te knezova Krčkih, Bartola i Vida. Radikalno je snižen razgradnjom u ranom 19. st. Prizemlje i prvi kat bili su mu svođeni križnim svodovima. Neki je od tih prostora vjerojatno imao liturgijsku ulogu oratorija-relikvijarija.

Među izmještenim spomenicima važnim za sagledavanje izvorne romaničke arhitekture ističe se mramorna luneta uzidana na južnoj fasadi katedrale. U njezinu je središtu visokim reljefom prikazan **cvjetni križ** (*crux floreata*), dok se na donjoj gredi proteže natpis koji spominje izgradnju crkve u vrije-

Natpis arhiprezbitera „S“ na luneti sekundarno uzidanoj na južnom zidu krčke katedrale (foto D. K.).

me biskupa Ivana i voditelja poduhvata, „**arhiprezbitera S.**“. Prema stilskim i paleografskim obilježjima riječ je o djelu s konca 12. st. Troapsidalno svetište katedralnog sklopa utvrđeno arheološkim istraživanjima, zajedno sa završnim, u baroku zazidanim interkolumnijem, također se može povezati s procvatom koji se odvijao koncem 12. st. Na južnom je portalu katedrale polikromni efekt realiziran kombiniranjem breče s mramornim blokovima, čak s mogućim tragovima izvornoga bojanja i pozlate.

Položaj **episkopija**, njegov odnos prema katedrali i okolnim komunikacijama, upućuje na njegovo ranokršćansko porijeklo. U njegovoj se unutrašnjosti kriju tragovi vrlo reprezentativnog arhitektonskog sloja komplementarnog s drugim ključnim gradnjama s konca 12. st., zapreteni pod renesansnim, baroknim i kasnijim slojevima. Istom sloju pripada izvorna faza biskupske **kapele sv. Anastazije**.

Prva znatnija pregradnja srednjovjekovnog sloja episkopija zbila se koncem 15. st., a provodili su je creski majstori na čelu s protomajstorom Francescom. Katedralni sklop odražava blisku povezanost crkvenih prelata i ranih pripadnika obitelji Krčkih. Velika je graditeljska aktivnost biskupa Ivana morala bila povezana s podrškom knezova Krčkih, utjecajem Zadarske nadbiskupije, pod koju je potpala Krčka biskupija, i, u odnosu na Osor i Rab, kasnijom nazočnošću reformiranih benediktinaca na otoku, koje pisani izvori potvrđuju od druge polovice 12. st. Korijeni svega izvrsno su vidljivi u nešto ranijoj arhitektonskoj djelatnosti gradskih redovničkih zajednica.

Podno Gornjih gradskih vrata nalazila se **crkva sv. Mihovila s benediktin-skim samostanom**. Danas crkva ima titular **Gospe od Zdravlja**. Izvorno su istočno začelje ove trobrodne bazilike zaključivale tri romaničke polukružno istaknute apside, od kojih su bočne danas porušene, no temelji su im i dalje vidljivi. Zvonik pred pročeljem prizidan je u sljedećoj, kasnoromaničkoj fazi gradnje. Izvorno se nad portalom pročelja nalazila luneta, sačuvana u unutrašnjosti crkve. Na luneti uokolo reljefnog prikaza ruke koja blagoslivlja, *Manus Dei*, sačuvan je natpis o izgradnji crkve, koju je u slavu blaženog Mihovila poduzeo prezbiter Bonus. On se zajedno sa svećenikom, kasnijim krčkim biskupom Ivanom, pojavljuje u nizu dokumenata sedamdesetih i osamdesetih godina 12. st., pa se to vrijeme povezuje s izgradnjom crkve sv. Mihovila (Jurković 1993: 181–182).

Zapadno od Gornjih vrata i sjevernih gradskih zidina prostire se **crkva sv. Franje s trećoredskim samostanom**. Na dijelu sjevernog crkvenog zida dobro se raspoznaju karakteristični izduljeni priklesani kvadri, posve različiti

Pročelje crkve sv. Franje i zapadnog krila franjevačkog samostana u Krku (foto D. Sa.)

od klesanaca gotičke i renesansne arhitektonske faze. Riječ je o ostacima crkve benediktinskog priorata sv. Ivana koja je prethodila današnjem, tipično franjevačkom zdanju. Konzervatorskim zahvatom u dijelu ranobaroknoga klaustra pronađena je natpisna ploča na kojoj se prezbiter Ivan pohvalio da je zajedno sa svojom sestrom Verom podigao hram u čast blaženog Mihovila i svetog Ivana Krstitelja. Dio se aktera pojavljuje i u darovnici iz 1186. godine, kada Ivan, sad već biskup, daruje ovu crkvu opatiji sv. Benedikta na Padu kraj Mantove i samostanu sv. Ciprijana na Muranu (Jurković 1993: 178; Starac 2008: 265–268).

Na sjeverozapadnom rubu grada, podno franjevačkog samostana, prostire se **ženski benediktinski samostan s crkvom Gospe od Anđela**. Barokizirana renesansna crkva ima elementa starije skulpture koja je pripadala nekom od sakralnih zdanja sjevernoga ruba grada, vjerojatno upravo crkvi koja se nalazila na tom mjestu. Unutar samostana pronađen je fragment grede rano-srednjovjekovne oltarne pregrade. Visoko na pročelju crkve Gospe od Anđela uzidan je romanički reljefni križ od mekana južnoistarskog kamena. Vjerojatno je pripadao luneti romaničkog portala. Početkom 16. st. creski graditelji iz radionice majstora Francesca na mjestu ranije izgradili su novu crkvu.

Ispred zapadnih gradskih vrata na mjestu glavne antičke nekropole nalazila se **crkva sv. Lovre**, porušena u 19. st., koja je vjerojatno imala korijene u ranokršćanskoj grobnoj crkvi. U doba Krčkih ondje se nalazio benediktinski

Crkva sv. Krševana iznad
uvale Čavlena (foto D. K.)

Crkva sv. Dunata nadomak Punta (foto D. K.)

samostan. Pisani su nam izvori ostavili vijesti o tri broda koja su raščlanjivala unutrašnjost crkve i dva izuzetno lijepa stupa pred njezinim svetištem. Prepoznamo ih kao granitne stupove, koji su izvorno pripadali termalnom sklopu ili nekoj drugoj kasnoantičkoj reprezentativnoj građevini. Danas su uspravljeni na trgu Kamplin. Iako mnogo puta seljeni, sačuvani su kapiteli koji su ih krasili, kao i druga skulptura s toga lokaliteta, datirana u širem rasponu od 9. do 11. st. Hipotetski se s pročeljem ove crkve povezuje glagoljski natpis iz 11. st. pronađen na kanoničkoj kući u gradu. Natpis spominje gradnju koju je poduzeo opat Maj te Radonja, Rugota i Dobroslav, koji su, moguće, bili njegova redovnička braća (Fučić 1982: 223; Bradanović, Ciković 2013: 183–196; Bradanović 2016: 10, 24–27).

Granice područja grada Krka označavale su trolisne crkve titulara koji potvrđuju širenje zadarskih kultova u drugoj polovici 12. st. Dobro je sačuvana nad antičkim ladanjskim sklopom izgrađena **crkva sv. Krševana** na visoravni iznad uvale **Čavlana**, pokraj sela **Milohnići** na krčkom **Šotoventu**. Znatno slabije, ostatci **crkve sv. Dunata** u **Puntarskoj dragi**. Fini romanički slog lica njezina ziđa u 19. je stoljeću poslužio pri gradnji župne kuće u **Puntu**.

Nov je zamah crkvenoj arhitekturi otoka Krka dao dolazak franjevaca. Negdje u prvoj polovici 14. st. dolazi do pregradnje **crkve benediktinskoga priorata sv. Ivana** pokraj gornjih gradskih vrata u crkvu sv. Franje. Riječ je o jednoj od ranijih sačuvanih franjevačkih crkava građenih duž istočne obale Jadrana, izvedenoj prema uzoru na netom importirano oblikovanje pulske franjevačke crkve. Za razliku od pulskog primjera jednobrodna crkva građena od finih, velikih klesanaca zaključena je jednostavnijim, jednostrukim pravokutnim svetištem, svodnim križno-rebrastim svodom. Crkva je koncem 15. st. produljena prema zapadu, što je možda rezultat i njezina stradavanja tijekom opsade grada, kojim je 1480. godine zapovijedao Korvinov vojskovođa **Blaž Mađar**.

M. B.

Košljun

Na **otočiću Košljunu** u Puntarskoj (Košljunskoj) dragi kasnoantički ladanjski sklop preživio je utvrđujući se. Njegova je ranokršćanska crkva u ranom srednjem vijeku opremljena novom oltarnom pregradom. Benediktinci su na Košljunu u vrijeme procvata druge polovice 12. st. izgradili veliku troapsidalnu crkvu koja je naknadno dobila masivni kasnoromanički zvonik prigraden uz pročelje. Sudeći prema fragmentima arhitektonske plastike izgleda da je uz nju bio podignut i klaustar, razgrađen pri gradnji novoga u 17. st. (Bradanović 2016: 8–9).

Košljun, otočić s franjevačkim samostanom (foto D. K.)

Benediktinski samostan na **Košljunu** franjevci preuzimaju 1448. godine (Galović 2018: 106), zalaganjem Ivana VII. Mlađega Frankapana i krčkoga biskupa Franje Modrušanina. Nedugo po kanonizaciji sv. Bernardina Sijenskoga južno od matične samostanske crkve franjevci grade jednobrodnu crkvu, zaključenu pravokutnim svetištem svođenim zvjezdastim svodom.

Na osliku grednjaka košljunske crkve Navještenja Marijina prikazan je frankapanski i mletački grb (foto D. B.).

Košljun. U crkvi sv. Bernardina čuva se i izlaže zbirka sakralne umjetnosti (foto D. K.).

Košljunska je **crkva sv. Bernardina** tipološki značajna zbog karakteristične sinteze kontinentalnoga i mediteranskoga, kasnogotičkoga arhitektonskog oblikovanja. Nad njezinim se svetištem uzdiže obrambena kula, pa se pribraja grupi utvrđenih crkava građenih duž obale i na otocima istočnoga Jadrana. Dobivši parnicu koja se u Veneciji vodila oko ostavštine Katarine Dandolo,

kćeri Ivana VII., sredstvima koja im je ona oporučno ostavila franjevci su vjerojatno već do 1523. godine izvršili pregradnju romaničke crkve, koja je time pretvorena u standardno franjevačko jednobrodno zdanje otvorena krovista. Na oslicima krovnih greda ističe se donatorski grb Frankapana, uz kojega je i krilati lav sv. Marka, kako ne bi bilo sumnje oko toga tko je tada gospodario otokom.

M. B.

Košljun, crkva Navještenja Marijina, pogled na unutrašnjost (foto D. K.)

Kamena skulptura – otok Krk

Kvarnerski su otoci, a među njima, kao matični posjed Knezova Krčkih, i Krk, već stoljećima poznata nalazišta antičke skulpture. Još su od 18. st. zabilježene vijesti o njezinu sabiranju i odnošenju, nerijetko na brodove učenih Mlečana koji su službu pod zastavom sv. Marka koristili i kao prigodu za skupljanje kamenih artefakata radi obogaćivanja privatnih zbirki antičke skulpture. Otoci su bili **pribježišta** u vremenima kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnoga postupnog zamiranja i gašenja mnogih kontinentalnih gradova. U ranom su srednjem vijeku velike ranokršćanske crkve na Kvarneru mahom još bile u funkciji, ili su se u nesigurnim vremenima seobe naroda na skrovitijim, manje izloženim mjestima, poput lokaliteta Cickini na području šumovite Dubašnice, izgradile njihove slijednice. One su, zatim, prostorno reducirane, doživjele rani srednji vijek, u kojem su opremane novim kamenim namještajem.

Majstori su uvijek imali svoje crtane predloške prema kojima su klesali skulpturu. Ipak, valja pritom naglasiti da su u to doba motivi koji su se klesali često oponašani ili preuzimani sa starijih spomenika, poput zoomorfnih i ornamentalnih ukrasa podnih mozaika velikih crkava ranokršćanskoga i ranobizantskoga razdoblja. Poznato je da se antika oponašala i daleko prije razdoblja renesanse. Rezultat je, povijesnoumjetnički promatrano, impresivan, a novi arheološki nalazi na Kvarneru samo će ga potkrijepiti. Odavno je već zapisano da neki gradići kvarnerskih otoka, poput oduvijek strateški važnoga Omišlja, imaju više primjeraka ranosrednjovjekovne skulpture nego li pojedine europske države (Bradanović 2002: 7). Romaničkih skulptura, naprotiv, na otoku Krku nema tako mnogo sačuvanih. Vjerojatno je jedan od razloga takva stanja izostanak ranije aktivnosti reformiranih benediktinaca, koji su već u 11. st. bili snažno prisutni u susjednima Osoru i Rabu (Jurković 1993: 177).

Kapiteli dijela
sjeverne kolonade
krčke katedrale
(foto D. K.)

Bašćanska ploča. Čuva se u atriju palače Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (foto D. K.).

S povijesnoumjetničke strane osobito treba istaknuti ranoromanički friz **Bašćanske ploče**. Iako još uvijek nije razriješeno gdje se taj Hrvatima dragocjen plutej oltarne pregrade prvotno nalazio, manje je vjerojatno da je bio u crkvi u kojoj se danas može vidjeti, odnosno izglednije je da je izvorno bio u nekoj većoj koja se pružala na mjestu postojeće ili u njezinoj neposrednoj blizini. Zbog bogatstva arheoloških nalazišta bašćanske kotline otvoreno je više mogućnosti. Nekoliko je povjesničara umjetnosti dosad upozorilo na složenost problematike stratigrafije lokaliteta na kojem se prostirala benediktinska crkva sv. Lucije u zaleđu Baške (Jurković 1990: 155–159; Vežić 2000: 165–186). Na polju skulpture uz ranoromaničku lozicu pluteja valja upozoriti i na konzolu koja je pripadala romaničkom preuređenju crkve oko 1200. godine, nakon kojega je, u srednjem vijeku, uslijedilo još jedno veće. Konzola je bila dio skulpturalnog ukrasa zreloromaničkog portala koji je nestao zbog izgradnje kasnoromaničkog zvonika.

Prvoj polovici 12. st. i vremenu kneza Dujma, začetnika dinastije Krčkih, pripada stilski još uvijek **ranoromanička skulptura kapitela krčke katedrale**. Ona je dokaz bogate antičke tradicije, koja je obilježila kulturni krajolik otoka Krka. Na stupovlju se krčke katedrale romanički kapiteli izmjenjuju s onima ranokršćanskim koje su oponašali. Promatrano od pročelja, prvi kapitel sjeverne kolonade ponovno je iskorišten ranokršćanski *achantus spinosa* kapitel. Karakteristična je ponovna upotreba po visini skraćenoga ranokršćanskoga kapitela položenoga na također skraćeni, od pročelja gledano

Krška katedrala. Ranoromanički zoomorfni kapitel sjeverne kolonade jedan je od dekorativnih akcenata romaničke kolonade (foto D. K.).

Krška katedrala. Zreloromanički kapitel s pticama u svetištu (foto D. K.).

šesti, granitni stup južne kolonade. Izrazito je kvalitetno i prema kvalitetnom predlošku klesan drugi kapitel sjeverne kolonade, ukrašen romaničkim bestijarijem i vegetabilnim motivima, poput dvoprute pletenice iz koje izbijaju izdanci zaključeni trolistom. Treba naglasiti i da dijelom vidljiv kapitel sjeverne zazidane arkade svetišta, poput onih u crkvi sv. Kvirina odijeljen prstenom od debla stupa, stilski nikako ne pripada razdoblju ranoga kršćanstva, kako se to često ističe, već zreloj romanici. Ukrašen je motivima cvjetova i ptica koje ključaju ribe, izvedenima u visokom reljefu (Jurković 1990: 81–98; Lulić 2005: 113–128; Bradanović 2016: 12–17).

U ranoromaničkom su duhu isklesani i **kapiteli današnje crkve Gospe od Zdravlja**, tj. srednjovjekovne crkve benediktinskog samostana sv. Mihovila.

Iz druge polovice 12. st. sačuvani su primjeri dekorativne arhitektonske plastike povezane s velikim arhitektonskim programom koji su u suradnji s mjesnim biskupom Ivanom pokrenuli Knezovi Krčki. Primjer toga sloja predstavlja ures crkve sv. Kvirina, kojim je podno njezina istočnoga broda ukrašen prolaz nad kardom koji je vodio prema portalu biskupske rezidencije.

Grad Krk. Romanička dekorativna plastika crkve sv. Kvirina kruni prolaz prema biskupskoj palači (foto D. K.).

Navještenje iz krčke katedralne zbirke (foto D. K.)

Valja spomenuti **antropomorfne konzole krčke franjevačke crkve** na gornjim gradskim vratima, rad putujuće franjevačke radionice vjerojatno nastao u prvoj polovici 14. st. Drugoj polovici 14. st. pripada **mramorna grupa Navještenja**, danas predstavljena u krčkoj katedralnoj zbirci. Pronađena je u recentnoj edikuli na kući u krčkoj Strossmayerovoj ulici, nedaleko od

krčke katedrale. Mramorne skulpture Navještenja pripisane su akvilejsko-koparskoj kiparskoj radionici, posvećenoj stvaranju u duhu mletačkoga trečenta. Riječ je o fragmentima neke veće cjeline koja je u Krk dospjela brodom. Možda je bila dijelom luksuznoga sarkofaga iz katedrale ili katedralnog tabernakula (Bradanović 2004: 247–252).

O povezanosti s kopnenom unutrašnjošću svjedoči nam kasnogotički koncipirana arhitektura i skulptura frankapanske kapele krčke katedrale. Kada je riječ o reljefima ove kapele izvorno posvećene Bogorodici, a kasnije sv. Barbari,

Frankapanški grbovi na konzolama svoda frankapanske kapele u krčkoj katedrali (foto D. K.).

jasno je da oni predstavljaju ikonografski i politički jasnu poruku jedinstva frankapanskih heraldičkih simbola, inačica šestokrakih zvijezda na štitovima. Svaka od zvijezda na štitovima s rebra ove kapele krčke katedrale predstavlja brizuru, osobni znak pojedinog člana obitelji Krčkih, ujedinenoga u slavi novog grba s propetim lavovima koji lome kruh.

Štit s propetim lavovima koji lome kruh na zaglavnom kamenu svoda frankapanske kapele krčke katedrale (foto D. K.)

Nažalost, spomenik nam nije cjelovito sačuvan jer je njegov sastavni dio predstavljala izvorna polikromija. Grbovi su se oslikavali prema preciznim heraldičkim pravilima, a ovdje je jasna poruka uzdizanja roda i uspomene na Nikolu IV. Frankopana, hrvatsko-dalmatinskoga bana kojemu je papa Martin V., u duhu humanizma 15. st., potvrdio vezu s rimskim patricijima Frangipanima, a time i rimskim rodnom Anicija. Kao politički se trenutak realizacije ovog programa nameće sporazum među zavađenim nasljednicima Nikole IV. 1449. godine, kojim su zbog bogatih prihoda Krk i Senj bili izuzeti iz podjele i prepušteni zajedničkoj upravi (Bradanović, Braut 2015: 421–429).

Uz suprotni južni zid krčke katedrale prigradna je **kapela** na čijoj je dekorativnoj plastici prepoznat rad Andrije Alešija, predstavnika srednjodalmatinske kiparske škole nadahnute jadranskom tradicijom, u ovom slučaju osobito načinom rada koji se njegovao u kasnogotičkoj Veneciji. Riječ je o kapeli koja je nekada nosila titular Pohoda Marijina, prvoj u nizu južnih promatrano od portala. Njezina je utemeljiteljica bila Elizabeta, supruga Ivana VII. Mlađeg Frankopana. Alešijev prinos valja gledati u kontekstu većeg majstorova rapskog opusa (Bradanović 2012: 451–459). Drugim riječima, na Kvarneru bi se ovaj **spretni poduzetnik** pogodio za poslove – njegovi suradnici i pomoćnici gradili bi kapele, a sa svojim je kiparskim pomoćnicima u splitskoj radionici Andrija klesao skulpture, katkad od bračkoga sivca, a katkad od rapske ili krčke crvenkaste breče.

Ubrzo nakon **mletačkog preuzimanja otoka Krka 1480.** godine u vezi s planovima „venecijanizacije“ glavnih urbanih točaka dotadašnje otočne me-

tropole u Krku razvila se aktivnost stilski ranorenesansne, creske skulptorske i graditeljske radionice majstora koji se u pisanim izvorima nazivao Francescom. On je imao iskustvo rada na venecijanskim ranorenesansnim gradilištima, a zatim i na osorskoj katedrali te creskoj zbornoj crkvi. U Cresu se udomaćio brzo šireći djelatnost na Kvarneru. U Krku ga je angažirao poduzetni mletački upravitelj Antonio Vinciguerra, gdje je prema njegovim uputama Francesco vodio realizaciju redizajna katedralnog svetišta s novom pregradom kora izvedenom prema uzoru na letner bazilike sv. Marka i druge značajne venecijanske crkve, kao i niz radova na glavnim gradskim vratima i glavnom trgu Veloj placi. Francescova je radionica kamen za svoja djela nabavljala iz istarskih kamenoloma u okolici Pule, Rovinja i s Brijuna, a nerijetko se koristila i mramorom, koji je nabavljala na venecijanskom tržištu (Bradacović 2008: 167–182). Uz Francescov opus u gradu Krku je nešto kasnije, oko 1500. godine, evidentiran i način rada koji vezujemo uz rapsku radionicu Petra Radova zvanoga Trogiranin, no valja istaknuti da su grede, klupčice i lukovi kićenih renesansnih monofora do Krka mogle stići brodom. Česta je praksa bila izgraditi kuću i ostaviti prazno mjesto za ugradbu prozorskih okvira.

Prema franjevačkoj su tradiciji na otočić Košljun dopremljeni i ondje pokopani zemni ostatci glavnih donatora franjevačkog samostana Ivana VII. Mlađeg i

njegove kćeri Katarine. Ako to jest bilo tako, mogli su biti pokopani u dvije od tri grobne rake koje se nalaze pod podnicom svetišta. Franjevačka tradicija s njima povezuje dvije nadgrobne ploče lokalno uobičajenih visokorenesansnih obilježja, obje lišene izrazitije kvalitete oblikovanja. Njihovi reljefi imaju mnogo poveznica s istodobnim rapskim i paškim

Zapadna gradska vrata i Gradenigova kruna cisterne na Veloj placi u Krku (foto D. K.)

Košljun, crkva Navještenja Marijina. Nadgrobnica pod kojom je prema franjevačkoj tradiciji pokopana Katarina, kći Ivana VII. Mlađeg Frankopana (foto D. K.).

U košljunskoj crkvi Navještenja Marijina čuvaju se i fragmenti nadgrobne ploče pod kojom je prema franjevačkoj tradiciji pokopano tijelo Ivana VII. Mlađeg Frankopana (foto D. K.).

nadgrobnim pločama, a likovno je ishodište za obje nadgrobna ploča rapskoga slikara Juana Boschetusa, sačuvana u crkvi sv. Franje na rapskom Komrčaru, koja je nekad pripadala franjevcima trećoredcima. Osobito je karakterističan rubni vegetabilni ornament navodne Ivanove ploče kao i tabula ansata navodne Katarinine nadgrobnice (Bradanović 2016: 116–117).

Zanimljiv je slučaj majstora **Gradenigove krune** cisterne iz 1558. godine, koja se izvorno nalazila u krčkoj providurovoj palači. Isti majstor, za kojeg držimo da je bio pod utjecajem iskustva velikih zadarskih i šibenskih visokorenesansnih arhitektonskih ostvarenja povezanih s naporima obrane od Osmanlija, klesao je grobnu ploču Ivana i njegove sestre Marije Šubić u krčkoj katedrali. Šubićevska krila reljefa nadgrobne ploče podsjećaju nas na slabo istraženu krčku heraldiku te mogućnost da je ogranak i ove velikaške obitelji utočište potražio na otoku Krku (Bradanović 2003–2004: 239–254).

Drvorezbarena polikromirana srednjovjekovna skulptura

Drvorezbarena polikromirana srednjovjekovna skulptura na posjedima Knezova Krčkih, koji su se protezali od otoka Krka preko dijela kvarnerskog primorja do Like, sačuvana je u tragovima. S jedne strane, riječ je o umjetinama koje se čuvaju na otoku Krku i u značajnoj mjeri upućuju na snažne veze vladara s mletačkim radionicama i majstorima, dok, s druge strane, umjetnine sačuvane na priobalnom dijelu Kvarnera i unutrašnjosti Like vezuju umjetničku produkciju uz likovnost srednje Europe.

Nažalost, znatan je dio te kulturne baštine nepovratno uništen ili nestao s obzirom na to da je drvo iznimno osjetljiv materijal ovisan o uvjetima čuvanja. Mikroklimatski uvjeti, temperatura i prisutnost vlage u prostoru snažno djeluju na razvoj mikroorganizama koji se u potrazi za hranom često nastanjuju u drvenim umjetninama i sustavno ih i polako uništavaju. Međutim, valja istaknuti da je ipak najveći „neprijatelj“ drvenih skulptura bio čovjek, pa su one uslijed promjena ukusa razdoblja učestalo zamjenjivane novim umjetničkim radovima. Isto tako, danas sačuvani kipovi uglavnom su zbog važnosti kulta štovani svakodnevno, pa su u znatnoj mjeri „uređivani“ tijekom stoljeća novim premazima boje. Iako je nova polikromija u pravilu bila neusklađena s izvornim bojama, upravo zahvaljujući tim, ponekad neadekvatnim, obnovama sačuvan je određen broj drvorezbaranih umjetničkih radova koje su brojni premazi boje konzervirali i sačuvali od propadanja.

Na posjedima Knezova Krčkih na **otoku Krku** sakralni su prostori opremani tijekom 14. i 15. st. brojnim umjetninama, a drvorezbarski su radovi bili postavljeni na oltare kao važan dio crkvene opreme. U **katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije** u **gradu Krku** oltare su krasila **dva rezbarena raspela**, a među rijetkim su sačuvanim kipovima 14. st. izrađenima od punog drva.

Danas se u zbirci krčke biskupije, smještene u **crkvi sv. Kvirina u Krku**, čuva rezbareni **okrunjeni Krist na križu**. Kristovo izduženo tijelo s oštrim lomovima osobito naglašenima u postavljanju nogu, te izobličena fizionomija lica sa zatvorenim očima i otvorenim ustima u kojima se nazire jezik upućuju na pripadnost krčke umjetnine tzv. tipu **bolnog raspela**. Tijekom 14. st. Kristova se patnja na križu naglašavala oblikovanjem rassetog ispijenog i izmučenog tijela s bolnim izrazom lica, a pojačavala se isticanjem trnove krune koja je postala jedan od osnovnih atributa Kristove ovozemaljske muke. Međutim, za razliku od uobičajenog prikaza Krista okrunjenog trnovom krunom, sastavni dio kipa u Krku jest drvorezbarena

Grad Krk, katedralna zbirka, raspelo, prva polovica 14. st. (foto D. K.)

Grad Krk, katedralna zbirka, raspeće, druga polovica 14. stoljeća (foto D. K.)

kraljevska kruna. Pri tom se jasno miješaju elementi prenaplašavanja patnje uz zadržavanje kraljevskog simbola, istodobno prikazujući Kristovu patnju, ali i njegovu snagu. Kraljevska kruna vezuje skulpturu uz raniju tradiciju oblikovanja **ikonografske teme raspeća** te se slijedom toga može datirati u prvu polovicu 14. st. Na pitanje autorstva dosadašnja istraživanja nisu dala odgovor, no bez sumnje je riječ o drvorezbaru koji je poznavao način oblikovanja venecijanskih majstora, jednako kao i radove srednjoeuropskih radionica koje već početkom 14. st. ističu Kristovu bol pred smrt na križu. O mjestu izvornog smještaja raspela može se samo nagađati, no s obzirom na to da je riječ o kipu visine oko 100 cm, može se pretpostaviti da se nalazio na nekom od oltara katedrale.

Zbirci krčke biskupije je nakon restauracije vraćeno **monumentalno raspelo** visine oko 200 cm. Podno križa, kao sastavni dio grupe **Raspeća iz kapele Sv. Križa krčke katedrale**, smjestili su se **kipovi sv. Marije i sv. Ivana**. Na križu oblika slova Y postavljeno je izrazito izduženo tijelo Krista s prekriznim nogama te s desnim koljenom snažno izbačenim u prostor. Ekspresivnost umirućeg tijela naglašena je krvavim ranama, od kojih je posebno istaknuta velika rana pod rebrima s desne strane, kao i glavom beživotno spuštenom prema desnom ramenu. Dugačka se perizoma u

gustim polukružnim naborima spušta preko lijevog koljena, dok joj niz bokove okomito padaju okrajci tkanine. Likovno-stilska obilježja Krista vezuju ga uz grupu raspela rasutih diljem istočne obale Jadrana, od Pirana, preko Splita do Kotora, koja se zahvaljujući pronađenim novčićima u rani kotorskoj i raspela datiraju u vrijeme oko 1370. godine, a smatra se da ih je izradio mletački kipar.

B. Š. P.

Drvena skulptura i oltari Krka u suton Frankapana

Laskavim je riječima trsatski franjevac Franjo Glavinić započeo knjigu o povijesti crkve i samostana na Trsatu. Glavinićeva je *Historia Tersattana* tiskana u Udinama 1648., a posvetio ju je gospodinu Gašparu II. Frankapanu, presvijetlome gospodinu grofu trsatskom, Senja, Krka i Modruša doživotnom grofu, komorniku Njegova Carskog i Kraljevskog Veličanstva, zamjeniku generala Kraljevine Hrvatske i Primorja te kapetanu ogulinskom. Razlozi su Glavinićeve posvete bili očiti jer, kako sam pisac navodi:

(...) posve je, dakle, umjesno da to posvetim Vašem Presvijetlom Gospodstvu, a ne nekom drugom, jer su gore spomenutu crkvu i samostan na Trsatu podignuli Vaši pradjedovi, kao i zbog neprekidne blagonaklonosti, zbog Vašega velikog ugleda i Vaših zasluga, a isto tako i zbog zaštite što je pružate katoličkoj vjeri, a naročito našem serafskom franjevačkom redu.

Glorificiranje je obitelji Frankapan i „pobožno sjećanje“, na njih, u pučkim tradicijama trajalo puno duže od 1480. godine, do kada su baštinili otok Krk. Nakon tragične urote 1671., u kojoj je stradao Fran Krsto, a obitelj zatrta, prezime Frankapan dobilo je dimenziju jednog od najvažnijih nacionalnih mitova, posebno milih 19. st.

Čini se da su legende najduže trajale u prvotnoj Frankapanskoj prapostojbini, **gradu Vrbniku na otoku Krku**. Ondje je u župnoj crkvi drevnoga otočkoga kaštela, u bočnoj gotičkoj kapeli bio podignut **oltar u čast Gospe od Ružarija**. Pozlaćeni oltar u obliku klasične edikule s četiri kompozitna stupa povezana gređem i nadvišena trokutnim timpanom na mjestu oltarne pale ima velik drveni reljef Bogorodice s Djetetom kako dijeli krunice svetom Dominiku i svetoj Katarini Sijenskoj. Pred njima klečeći mole dva muška i dva ženska lika odjevena u raskošnu odjeću.

Vrbnik, župna crkva, oltar Gospe od Ružarija (foto D. T.)

U njima je lokalna tradicija stoljećima kao **donatore** oltara gledala **Ivana VII. Frankopana** i ženu mu **Elizabetu Morosini** te njihovu djecu **Nikolu** i **Mariju Katarinu**, a vjerovalo se da oltar potječe iz 1477. godine (Klaić 1901: 285–286; Schneider 1934: 127). No, stilsku je analiza ove kvalitetne rezbarije pokazala kako je riječ o kasnorenesansnom oltaru nastalom u prvoj četvrtini 17. st. te da je njegovo podizanje bilo povezano uz lokalnu bratovštinu Gospe od Ružarija (Gršković,

Štefanić 1953: 92, 138–139; R. Matejčić 1982: 488–490). Bratovština je ovaj vrijedni oltar nabavila najvjerojatnije u Veneciji, kod nekoga tamošnjeg drvorezbara i kipara. Na sličan je način oko 1600. u Veneciji nabavljen i glavni oltar vrbničke župne crkve.

U drugoj je polovici 15. st., svojevrsnoj eri kneza Ivana VII. Frankopana (1451. – 1480.), **na otoku Krku** naručeno nekoliko umjetnina koje se ističu kao ogledni **primjeri stilske promjene iz kasne gotike u ranu renesansu**. Te su se promjene počele događati narudžbama ne mramorne, već **drvene skulpture**. Zanimljivo je istaknuti kako je renesansna kamena skulptura na Krk počela intenzivnije prodirati nakon 1480., odnosno po prelasku otoka pod vlast Serenissime. Svojevrsna „venecijanizacija“ grada i otoka tako se poklapa sa stilskom promjenom u kojoj dominira uvođenje novih renesansnih motiva u arhitektonsko-dekorativnoj plastici te kiparstvu (Bradanić 2008: 167–182; *isti*, 2016: 121–138).

U trećoj četvrtini 15. st. nastaje nekoliko **drvenih reljefnih kipova svetica** te **Bogorodice s Djetetom**, a koji se mogu povezati uz venecijanskog drvorezbara i slikara **Andreu da Murana**, djelatnog u Laguni i Venetu u drugoj polovici 15. i prvoj četvrtini 16. st. (I. Matejčić 1992: 5–14; *isti*, 2003–2004: 183–187; *isti*, 2004: 20–25; *isti*, 2006: 189–202). Ovaj je majstor

Grad Cres, zbirka franjevačkog samostana, Bogorodica s Djetetom, Andrea da Murano (foto D. K.)

potpisao drvenu skulpturu sjedeće Bogorodice koja u krilu drži dijete s češljugarom u rukama. Skulptura se nalazi u zbirci franjevačkog samostanu u Cresu, a nastala je u osmom desetljeću 15. st., kako se i doznaje iz godine na bazi, kojoj, međutim, nedostaje zadnja znamenka.

Na temelju su ovog kipa Andrei da Muranu atribuirane **skulpture Bogorodice koja sklopljenih ruku adorira ležeće dijete na koljenima** u župnoj zbirci u Vrbniku te **sjedeća Bogorodica kako doji dijete** iz zbirke krčke katedrale. Oba su lika, bez sumnje, pripadala oltarnim poliptisima s raskošnim kasnogotičkim okvirima, kakav je, pri-

mjerice, onaj Antonija i Bartolomea Vivarinija iz 1458. za franjevačku crkvu svetog Bernardina na otoku Rabu. Smirenog lica i pažljivo složenih rubova draperije te s bucmastim djetetom u krilu, **krčke Bogorodice** posjeduju karakteristike kakve se prepoznaju u venecijanskim ranorenesansnim slikarskim ostvarenjima Andree Mantegni te Antonija i Bartolomea Vivarinija.

Kada je riječ o Mantegni, tada se upravo na Krku, u crkvi svetog Bernardina na Košljunu, nalaze tri drvena reljefna sveca, a koji se ne mogu interpretirati bez poznavanja Mantegnina slikarstva. To su drvene skulpture, odnosno reljefi s prikazom **svetog Bernardina** te **svetog Ivana Krstitelja** i, najvjerojatnije,

svetog Ivana Evanđelista.

Tako je košljunski sveti Ivan Krstitelj nastao ugledanjem na istoimeni lik sa slavne Mantegnine slike Bogorodica

Košljun, crkva sv. Bernardina, sv. Bernardin, sv. Ivan Krstitelj i sv. Ivan Evanđelist (foto D. K.)

sa svecima na glavnom oltaru crkve San Zeno u Veroni, (I. Matejčić 1992: 9–13). Mantegna je ovo djelo naslikao u Padovi između 1457. i 1460., a autor košljunskih skulptura, nepoznati venecijanski drvorezbar, mogao ga je vidjeti uživo ili, vjerojatnije, poznavati preko crteža. Iako je košljunski Krstitelj u cjelini možda najsugestivnija skulptura s triptiha, ne treba zaboraviti ni kvalitetno izrezbarenog titulara crkve, svetog Bernardina koštunjavog lica, gotovo s portretnim karakteristikama. **Košljunski su triptih**, prema predaji, fratrima poklonili Frankapani kao utemeljitelji samostana na otočiću (I. Fisković 2010: 207–208). Ovih bi se nekoliko vrijednih drvenih umjetnina, koje su sve izgubile izvorni kontekst, bez pripadajućih oltara ili poliptiha moglo dovesti u vezu najvjerojatnije s Ivanom VII. Frankapanom. On je bio dovoljno moćan da bi za crkve i samostane svog otoka nabavljao skupocjene te onodobno stilski inventivne umjetnine. Sve se ovo moglo zbiti neposredno prije 1480., no na Krku prava je renesansa, stilski gledano, tek trebala doći.

Iako je dominacija Frankapana na Krku prestala početkom devetog desetljeća 15. st., gotovo pedeset godina kasnije, točnije 1535. za franjevački je samostan na Košljunu naručena velebna umjetnina, **monumentalni poliptih** u drvenom raskošnom okviru namijenjen glavnom oltaru redovničke crkve. Novac za njegovu nabavu iskorišten je iz **ostavštine Katarine** udane Dandolo, kćeri posljednjega krčkog kneza Ivana VII. Frankapana. Katarina je oporuku napisala 1520. uz zahtjev da joj tijelo bude preneseno na Košljun i pokopano u franjevačkoj crkvi, kojoj poklanja tisuću dukata za gradnju i opremu (Sobota Matejčić 2011: 179–183). Prilikom sklapanja ugovora za košljunski poliptih 4. kolovoza 1535. izrijekom se navodi da je novac za njegovu realizaciju **frankapanska donacija**.

Ugovor su sklopili naručitelji, košljunski gvardijan fra Frane Šubić, prokurator samostana Stjepan Trevisan i prokurator dalmatinske provincije svetog Jeronima Alvise Renier s majstorima, odnosno stolarom Bartolomeom pokojnog Andrije, drvorezbarom Sebastijanom Jakovljevim, pozlatarom Francescom Bragadinom te slikarom Girolamom da Santa Croceom (Tomić 2010: 167–169). Narudžba se izvršavala prema pripremnom crtežu, najvjerojatnije idejnoj skici koju je donio gvardijan. Poliptih je bio gotov u roku od osam mjeseci, kada su isplaćena 174 ugovorena dukata, a **središnji je panel s prikazom Bogorodice u slavi nad franjevačkim svecima potpisao slikar Girolamo da Santa Croce**.

Iako je poliptih najpoznatiji po svojim slikanim poljima s prikazom Bogorodice i svetaca, među kojim se s lijeve strane ističe krčki zaštitnik sveti Kvirin s

Košljun, poliptih na glavnom oltaru crkve Navještenja Marijina, autor slikanih panela Girolamo da Santacroce (foto D. K.)

vedutom Krka u rukama, flankiran svetom Katarinom i Ivanom Krstiteljem kao jasnom aluzijom na donatore, Ivana VII. i njegovu kćer Katarinu Frankapan, njegov drveni okvir nije ništa manje zanimljiv. Dapače, može se reći da je **košljunski oltar najprofinjniji i najkvalitetniji renesansni oltar na Kvarneru**. Iz ugovora zna-

mo koliko su bili plaćeni majstori za njegovu izvedbu. Tako je stolar dobio 36, rezbar 25, pozlatar 57, a slikar 56 dukata (Pelc 2017: 381). Iz toga se lako da zaključiti da je najviše novaca dano za pozlatu, a najmanje za delikatne rezbarije na postamentima, stupovima i vijencima.

Poliptih se radio simultano, odnosno svaki je od četiri majstora radio na svojoj specijalizaciji, da bi potom svi njegovi dijelovi bili pažljivo zapakirani u drvene sanduke i prevezeni brodom iz Venecije na Košljun i konačno montirani u cjelinu. Konstruktivna shema poliptiha odgovara slavolučnoj ideji oltara, odnosno, još više, nadgrobni spomenika i oltara kakve su u venecijanskim crkvama podizali Pietro i Tulio Lombardo u zadnjoj četvrtini 15. i prvoj polovici 16. st. (Čapeta Rakić 2011: 93–102). Arhitektonski su redovi s pripadajućim gređem osnovni elementi ovog oltara. Nad četiri se postamenta dižu korintski

stupovi i nose gređe, što je u središnjem dijelu prekinuto velikom lučnom nišom. Luk niše flankiran je dvama kvadratnim poljima omeđenim lisnatim konzolama te natkriven gređem s timpanom na vrhu. Ovu trijeznu i klasičnu

Košljun, poliptih na glavnom oltaru crkve Uznesenja Marijina, detalji rezbarija na postamentima stupova (foto D. T.)

arhitekturu u potpunosti prekrivaju plitke, minuciozno izvedene i pozlaćene rezbarije. To su vaze s cvijećem i grbovima na postamentima, listovi opleteni oko stupova te raskošni vijenci u lisnatim arabeskama akantusova lišća i vitica. Pozlaćeni je okvir u živom kontrastu s jarkim bojama oslikanih Santa Croceovih panela kojima dominira plava pozadina. Iako je nastao 1535., košljunski je poliptih možda najmonumentalnija i najrafiniranija sačuvana umjetnina povezana uz Frankopane.

D. T.

Slikarstvo na otoku Krku do 1480. godine

Poliptih sv. Lucije, što se danas čuva u **Biskupskom dvoru u Krku**, izvorno je resio glavni oltar istoj svetici posvećene crkve u **Jurandvoru kraj Baške**. Djelo je prvi put zabilježeno u rukopisu pastoralnih vizitacija iz 1617. te je opisano kao *icona vetusta et in multis locis rupta* (Štefanić 1936–1937: 73–74). Uz crkvu je nekada postojao i benediktinski samostan, a prisustvo prikaza svetaca zaštitnika onodobne Krčke i Osorske biskupije, **svetih Kvirina i Gaudencija**, upućuje da naručitelje poliptiha valja tražiti među lokalnim klerom ili bratovštinama.

Početak 20. st. djelo je bilo restaurirano u Beču, no nakon Prvoga svjetskog rata nije vraćeno na Krk, već je zadržano u tršćanskom Gradskom muzeju. Sredinom je tridesetih godina premješteno u Kopar, a početkom Drugoga svjetskog rata „povučeno“ je u Furlaniju skupa s brojnim drugim djelima iz Istre. Tek nakon velikoga angažmana krčkog biskupa Josipa Srebrnića Poliptih sv. Lucije vraćen je u Krk 1944., o čemu se u Trstu čuva iscrpna dokumentacija (Cozzi 2017: 245–281).

Djelo ima izuzetno bogatu *fortunu criticu*, a njime su se bavili neki od najvećih poznavatelja venecijanskog slikarstva, poput Rodolfa Pallucchinija (1955: 91–94), Victora Lasareffa (1966: 119–

Paolo Veneziano i radionica, Poliptih sv. Lucije, nekad u Jurandvoru, Biskupski ordinarijat, Krk (foto D. K.)

Paolo Veneziano i radionica, Poliptih sv. Lucije, nekad u Jurandvoru, Biskupski ordinarijat, Krk (foto D. K.)

121), Michelangela Murara (1969: 61, 141–142), Filippa Pedrocca (2003: 50, 54, 210) i Miklosa Boskovitsa (2009: 81–90), ali i neki naši ugledniji povjesničari umjetnosti, poput Grge Gamulina (1964: 150–151) i Krune Prijatelja (1959–1960: 25–29). Danas prevladava mišljenje da je riječ o radu najboljega venecijanskoga gotičkog slikara **Paola Veneziana** i njegove radionice (najvjerojatnije sinova Luche i Giovannija), i to na temelju znatnih razlika u kvaliteti izvedbe pojedinih prizora i detalja, iako se gotovo svi stručnjaci slažu da su brojni pasusi izvedeni vrhunskom suptilnošću i delikatno narativnim stilom obogaćenim raskošnim koloritom kakav je svojstven isključivo samom majstoru Paolu. Iako se neki autori zalažu da se Poliptih sv. Lucije datira oko 1350. godine, puno se uvjerljivijim čini prijedlog koji je prvi iznio Lasareff, a podupro i Boskovits, da ga se datira u drugu polovicu četvrtog desetljeća *trecenta*.

U desnoj se (južnoj) apside **omišaljske župne crkve** nalazi triptih u čijem se središnjem dijelu nalazi drveni, rezbareni, polikromirani te pozlaćeni reljefni prikaz **sv. Ivana u nadahnutom činu pisanja Evanđelja**. Lijevo i

desno od njega, u vertikalnom nizu, smještene su po tri prikaza slikana temperom na dasci. Lijevo gore je dopojasno prikazan sv. Ivan Krstitelj koji navješćuje dolazak Kristov s medaljonom *Agnus Dei* u ruci, a nakon toga

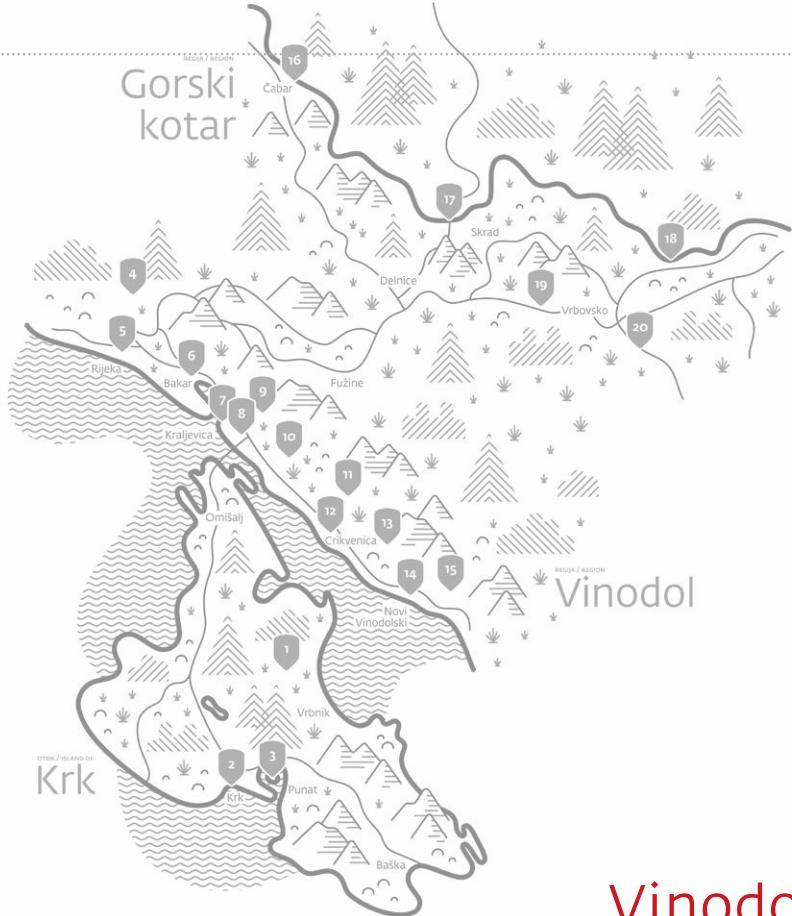
Poliptih sv. Ivana Evanđelista, autor slikanih dijelova: Jacobello del Fiore, župna crkva Uznesenja BDM, Omišalj (foto D. K.)

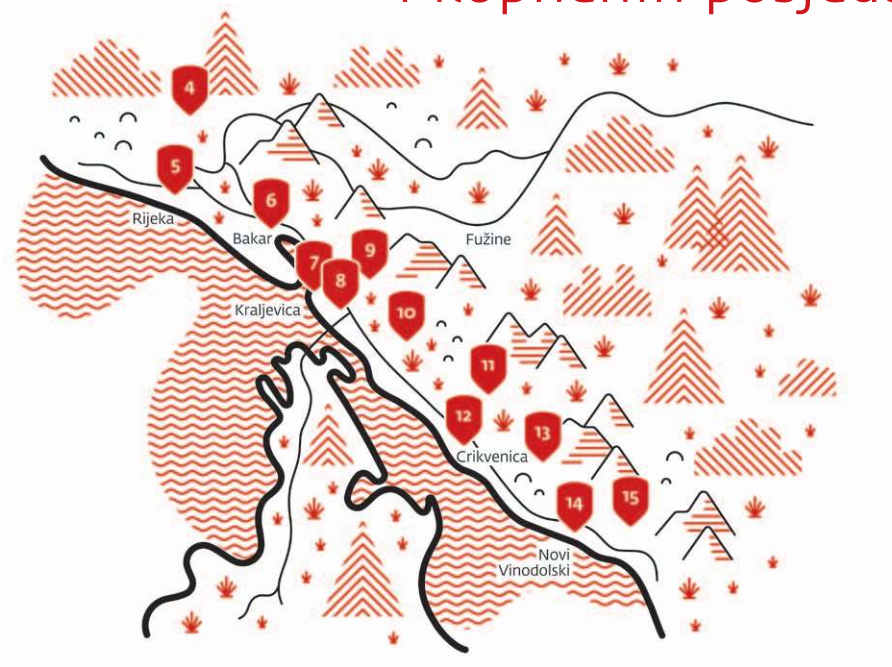
Jacobello del Fiore, župna crkva
Uznesenja BDM, Omišalj, detalj sv. Ivana
pred konzulom i sv. Ivan na Patmosu
(desno) (foto D. K.)

slijede scene iz života sv. Ivana
Evandelistu: Sv. Ivan pred prokon-
zulom i uskrsnuće Druzijane. Na
desnom nizu, odozgo prema dolje, prikazano je Ivanovo mučeništvo vrelim
uljem, sv. Ivan na Patmosu i Ivanovo samopokapanje (Reau III/II 1958: 718–
719). Nije poznato tko je naručitelj ove umjetnine, no tijekom 17. st. oltar sv.
Ivana Evandelistu na kojem se je ona, čini se, oduvijek nalazila pod patronatom
je lokalne obitelji Žuvić (Ciković 2018: 221). Poliptih je u više navrata bio
restauriran, njegovi su slikani dijelovi mjestimično vrlo loše sačuvani, a tijekom
neke je od ranijih intervencija izgubio objedinjavajući drveni rezbareni okvir.
No, kvaliteta rezbarenog, kao i slikanog dijela upućuju na to da je ovdje riječ o
vrijednom djelu mletačke proizvodnje koje valja datirati oko 1410. godine. Da
je autor slikanog dijela kasnogotički majstor Jacobello del Fiore (Venecija, oko
1370. – 1439.) prvi je predložio Grgo Gamulin (1957: 217) te je ta atribucija i
danas uglavnom prihvaćena (Guarnieri 2016: 13; Ciković 2018: 224).

Najvažniji dokumentirani primjer **frankopanske donacije** jest **poliptih
Girolama da Santa Croce** (Santa Croce, 1480./1485. – Venecija, 1556.)
smješten na glavnom oltaru franjevačke crkve na **otočiću Košljunu**. Iz saču-
vanog prijepisa dijela oporuke Katarine Dandolo, kćeri posljednjega krčkog
kneza Ivana Frankopana, sastavljene neposredno prije njezine smrti, sazna-
jemo da je ona poželjela biti pokopana ispred glavnog oltara u franjevačkoj
crkvi na Košljunu te da za uređenje crkve ostavlja 1000 zlatnih dukata. Godine
1535. njezina je volja izvršena, sklopljen je ugovor između fratara predstavnika
samostana i majstora, između kojih je i slikar Santa Croce. Majstori su se
obavezali da će izraditi poliptih s oko 50 prikazanih likova za ukupno 174 du-
kata. Poliptih je bio dogotovljen i stavljen na oltar osam mjeseci kasnije. Čini se
da je ugovoru između naručitelja i majstora izvorno bio priložen i crtež oltara,
kako je to bilo u Veneciji uobičajeno. Velika je rijetkost da se je takav crtež
sačuvao, a danas se nalazi u Nacionalnoj galeriji u Londonu (Sobota Matejčić
2011: 179–183). Girolamo da Santa Croce, najtalentiraniji slikar u svojoj obitelji,
bio je, u stvari, vrlo konzervativni sljedbenik Giovannija Bellinija, a u
košljunskom poliptihu iskazuje veliku crtačku i kolorističku vještinu.

Vinodol: poveznica otočnih i kopnenih posjeda

F — — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

Kašteli srednjovjekovnog Vinodola

Model i princip po kojemu je građena većina **frankopanskih utvrda na kontinentu**, kod kojeg je sama utvrda građena i branjena po načelima kasnog romaničkog, ili ranog gotičkog graditeljstva, dok je obrana podgrađa uglavnom prilagođena obrani od vatrenog oružja te se njihovu izgradnju može povezati s periodom povećane opasnosti od osmanskih osvajanja, uglavnom je primjenjivana i u Vinodolu. Tamo je Frankopane dočekalo naseljeno područje s nekoliko manjih naselja koje oni uređuju kao sistem od devet općina, s „gradom“ kao središtem (Goss 1989: 91). Spomenuti „grad“ bio je Novi, u kojemu se nalazila i utvrđena rezidencija frankopanske gospode. Značaj Vinodola za Frankopane ponovno se očituje i u nadzornoj funkciji. Taj je teritorij predstavljao poveznicu između njihovih otočnih i kopnenih posjeda pa je njegova komunikacijska komponenta bila naglašena i gradnjom utvrda namijenjenih nadzoru prometnica koje vode prema važnim morskim lukama.

J. V.

Novi Vinodolski. Utvrđena frankopanska rezidencija očuvala se usprkos brojnim pregradnjama (foto I. J.).

Grobnik

Već sam naziv mjesta sugerira položaj na kome su od davnina otkriveni grobovi. **Grobnički kaštel**, smješten na vrhu dominantne uzvisine iznad doline Rječine i zapadnog dijela Grobničkog polja, najzapadnija je obrambena točka srednjovjekovnog Vinodola. Unatoč brojnim pregradnjama i restauratorskim zahvatima najstariji tragovi kaštela nisu nam poznati. Tragovi pretpovijesne gradine i antičko-kasnoantičke naseobine nestali su u novovjekovnim pregradnjama. Dijelovi ziđa kaštela iz 14. i 15. st. preslojeni su izgradnjom niza kružnih kula u cilju obrane od vatrenog oružja tijekom 16. st. Dosadašnjim su prekopavanjima interijera kaštela uglavnom otkriveni ulomci odbačene keramike i stakla iz novog vijeka. Starije su naslage otplavljene niz okolne obronke.

Grad Grobnik s Grobničkim kaštelom, utvrđenom feudalnom rezidencijom (foto D. K.)

Na obližnjoj se ledini, zvanjoj **Grobišće**, od 19. st. pronalaze brojni predmeti iz pretpovijesnih, ranoantičkih i kasnoantičkih grobova. Vrlo kvalitetni, skupocjeni predmeti od bronce, jantara, staklene paste i uvezene keramike iz razdoblja između 5. st. prije Krista i 2. st. nakon Krista svjedoče nam o važnosti Grobnika i materijalnom standardu njegovih tadašnjih žitelja. Nažalost, nema očuvanih epigrafičkih spomenika iz kojih bi se moglo saznati više o etničkom porijeklu i samom imenu predantičkog Grobnika. Čini se da je ranosrednjovjekovni naziv bio **Jelen-grad**, pa otuda i ime naselja **Jelenje**. Zapadnije od ruba polja, povrh Donjeg Jelenja i Podkilavca pruža se dionica **Claustrea Alpium lularum** s kulama na istaknutim točkama. Pristup grobničkom

gradu s jugoistoka, povrh ledine Grobišće, brani više stotina metara dug suhozidni bedem s nadzornim gomilama na **Straži**.

Zapadnije od Grobnika, između gornjeg toka Rječine i planinskog masiva **Obruč** nalaze se prostrani pašnjaci, koji su se nadzirali sa pretpovijesnih položaja **Gračišće** i **Cvije**. Nalazi antičkih grobova, ali i srednjovjekovnog viteškog mača zabilježeni su uz danas nestalo **Jezero** kod **Majura**. Istočnim dijelom Grobinštine dominira gradina na **Cerničkom vrhu**, a prilaz prema moru i pašnjacima prema istoku čuva lijepo očuvana gradina **Orlac**. U novije je vrijeme gotovo u potpunosti razrušena utvrda kružnog oblika, odnosno kula promjera dvadesetak metara, zidana od vodoravno uslojenog sitnijeg kamena, zvana **Gradišće**, iza brijega **Konj**, u podnožju **Bele Peše**, na krajnje istočnom rubu **Grobničkoga polja**. Prema obliku koji podsjeća na tlocrt utvrde Badanj u Vinodolu ona je građena između 12. i 14. st. na ishodištu „živenjskog“ puta i drugog puta, kojim se prije izgradnje Lujzinske ceste moglo proći do pašnjaka oko Gornjeg Jelenja.

R. S.

Grobnički je **kaštel** također morao biti obnavljan uslijed višekratnog razaranja tijekom turskih provala u prvoj polovici 16. st. Sagrađen je na trokutnoj osnovi, pri čemu je svaki od uglova definiran kružnom kulom, s tim da južna ima poluovalni oblik. Kao izrazit detalj s početka 16. st. sačuvan je portal, s polukružnom lunetom i dovratnicima s kapitelima, danas sekundarno ugrađen na dvorišnu stranu južne kule, koji podsjeća na portale renesansnih gradskih kuća u Primorju (Rab) i Dalmaciji. Čitav je grad okružen i vanjskim pojasom zidina koje su mogle nastati kao naknadno utvrđenje od polovine 16. st., kada dolazi u vlasništvo Zrinskih.

P. P.

Grobnička župna crkva sv. Filipa i Jakova dvadesetih godina 16. st. opsežnije je preinačena. Prigrađeno je novo svetište i južni brod, traveja svodenih križno-rebrastim svodovima. Prigradnja je opremljena kasnogotičkom i renesansnom dekorativnom plastikom, poput glagoljskim natpisom u 1524. godinu datirana portala ukrašenoga geometrijskom profilacijom, zupcima i kristogramom u medaljonu, te karakterističnim visokim podstojem s vijencem zakošena brida. U drugoj polovici 16. st. pred pročeljem je prigrađen i zvonik.

M. B.

Trsat

Trsatska je **gradina** danas jedan od simbola grada Rijeke. No, u srednjem je vijeku Rječina bila granicom, pa su posjedi omeđeni tokom Rječine, granicom Grobnika i Bakrom, činili jednu površinom vrlo malu općinu koja je, uz Grobnik, bila zapadnom granicom srednjovjekovnog Vinodola. Međutim, ishodištem trsatskog kaštela, spomenute gradine, smatramo kasnoantičko razdoblje, u kome je priobalni grad Tarsatika postao opskrbnim i zapovjednim središtem sustava bedemskih zatvarača i nadzornih kula – **Claustrea** – a položaj Trsata, nasuprot linije zida koja se od obale mora pružala prijeko Kalvarije i Kozale do Velog vrha, određen je nadzorom donjeg toka Rječine s istočne strane, od kuda je prijetila „barbarska” najezda.

Arheološkim su istraživanjima zapadnoga, stambenog dijela kaštela, među raspucanim gromadama stijena i urušenog kamena, otkriveni tragovi pret-povijesne utvrde, koja je bila smještena na strmom, od bure zaštićenom jugozapadnom obronku u podnožju „rimske” kule. Skromni tragovi kasnoantičke keramike jedinim su materijalnim tragom boravka posade u kasnoj antici, a neki primjerci grube ognjišne keramike pripadaju razdoblju ranoga srednjeg vijeka. Kasnije su izgradnje zgrada i obodnih zidina, početkom novog vijeka, uništile ostatke prethodnih građevina. Zatečene su podne površine u interijeru kaštela nastale priklesavanjem vapnenačkih litica, a način gradnje zidova vrlo je grub, odnosno u zidnom platnu nema vidljivih tragova artikuliranih otvora ili zidnog sloga koji bi se po obradi kamena

Trsat, zapadni rub srednjovjekovnoga Vinodola (foto D. K.)

mogli pripisati određenom povijesnom razdoblju. Pokretne nalaze, poput brojnih ulomaka stolne i ognjišne keramike, stakla, metalnih predmeta datiramo u razdoblje od kraja 14. do kraja 17. st.

Gradina je bila intenzivno korištena tijekom 15. i 16. st., o čemu govore i nalazi renesansnih pećnjaka od kaljevih peći. Valja reći i da dosad nisu pronađeni dokazi u nekih pisaca spomenutoga osmanlijskog zauzeća Trsata. Ipak, treba uzeti u obzir da je prednji dio kaštela s obodnim kulama i najvišom, rimskom kulom, radikalno preoblikovan za Paronuzzijeve „restauracije“ u prvoj polovici 19. st., kada se grade i novi objekti, poput mauzoleja povrh prirodne, od ranije poznate jame. Također, speleološka istraživanja nisu potvrdila legendu o tajnom prolazu između trsatske jame i kanjona Rječine. Naime, u dokumentiranju triju paralelnih spiljskih kanala koji se nalaze u obronku iznad Lujzinske ceste (a valja reći da je jedna od pećina, čiji je dio u Drugom svjetskom ratu bio sklonište, duga 135 m) nije utvrđena povezanost s jamom na Gradini. Ljudske kosti koje su odbačene na dnu trsatske jame pripadaju ostatcima prenesenim iz neke od niša s ljesovima članova obitelji Nugent. Iskop tla u dnu jame nije ponudio tragove čovjekova boravka u ranijim razdobljima. Ipak, gradina na Trsatu čuva mnoge tajne.

Naseobina na trsatskom brijegu mogla je nastati u trenutcima napuštanja priobalne **Tarsatike**. Stanovnici Tarsatike na novi su, obranjivi položaj prenijeli i naziv svog tada već razrušenog grada. U podnožju Trsata, uz današnju Strossmayerovu ulicu, stajala je drevna **crkvice sv. Lovre**, podignuta nad kasnoantičkim grobljem. Groblje je bilo smješteno uz rimsku cestu koja se, poput suvremenih ulica, uspinjala uz **Krimeju** do **Svete Ane** na **Gornjoj Vežici**, pa je **sušačkom Dragom** trasirana na **Sveti Kuzam** i **Bakar**. Na gradini **Sveti Križ**, povrh naselja **Vežica**, otkriveni su arheološki tragovi pretpovijesne gradine, koja je bila zaposjednuta i tijekom ranoantičkog razdoblja. Ona je bila dijelom sustava nadzora komunikacija između zaleđa i priobalja u pretpovijesti, antici i kasnoj antici, koji čine gradine: Solin nad Kostrenom, Sveti Križ, Orlac iznad Buzdohnja, Trsat, Pulac (dio Velog vrha), Stupnjak (nad Rujevicom) i Vela Straža iznad Škurinja. Jedino je utvrda na Trsatu, i pored brojnih razaranja, pregradnji te funkcija ovisno o vlasniku i političkom trenutku, preživjela do današnjih dana.

R. S.

Da nije bilo intenzivnih pregradnji provedenih tijekom 19. st. i **trsatska** bi **utvrda** zasigurno pokazivala brojne podudarnosti s opisanim primjerima. Za

Trsat, gradina i vrh kule
(foto D. B.)

ovu je radikalnu pregradnju „zaslužan“ **grof Laval Nugent**, koji je utvrdu otkupio 1824. g., isti onaj kojemu možemo zahvaliti i radikalne pregradnje utvrda u Bosiljevu i Dubovici (Miletić 2012: 329–331). No unatoč spomenutim pregradnjama u građevinskim se strukturama prepoznaju originalni srednjovjekovni elementi. To se prije svega odnosi na takozvanu „rimsku“ kulu, zapravo srednjovjekovnu branič-kulu pomalo netipičnog tlocrta za naše krajeve, ali i ruševne ostatke palasa koji zauzimaju sjeverozapadni dio kompleksa. Toliko karakteristične pregradnje vezane uz vrijeme osmanskih provala s početka 16. st. prepoznaju se i na Trsatu gdje je istočni dio kompleksa, svojevrsno vanjsko dvorište, opasano bedemima s polukružnim kulama (Bradanović 2012: 66).

J. V.

Godine 1453. papa Nikola V. odobrio je **Martinu Frankapanu i franjevcima opservantima** uspostavu **samostana na Trsatu**. Na šiljastom trijumfalnom luku svetišta od rapske ili krčke breče i *in situ* podno njega sačuvanom utemeljiteljskom grobnicom jasno se raspoznaje arhitektonska faza druge polovice 15. st. Slijedila je izgradnja pobočnih kapela specifične dvobrodne crkve, kojima se tragovi i danas raspoznaju usprkos baroknom stapanju i

prigradnji u 19. st. Elementi su kasnogotičke dekorativne plastike sa-

Trsat, crkva Gospe Trsatske. U glavnom brodu i u svetištu sačuvani su najstariji dijelovi franjevačke crkve (foto D. K.).

čuvani u sakristiji i u okolišu crkve, no ne i u velikoj samostanskoj cjelini čije je podizanje velikim dijelom realizirano koncem prve polovice 17. st. (Bradanić 2017: 26–30).

M. B.

Bakar

Bakar je povijesno središte s kontinuiranim trajanjem života na istom položaju više od tri tisućljeća. O pretpovijesnom ishodištu naseobine svjedoči nam još kod antičkih geografa zabilježen naziv *Volcera*. Polovicom 12. st. arapski putopisac Edrisi bilježi Lovran kao posljednji grad u Istri, a za Bakar kaže da je prvi grad uz obalu u Hrvatskoj. Znakovita je činjenica da ploveći uz obalu ne smatra vrijednim zabilježiti položaj porušene Tarsatike, odnosno srednjovjekovne Rijeke Svetoga Vida.

Pretpovijesni Bakar leži na stjenovitom brežuljku povrh dubokog zaljeva bogatog izvorima zdrave vode. Tijekom ranoantičkog je razdoblja težište naselja premješteno uz obalu mora, na današnje Primorje. Ulice Voj, Lokaj do Senjske ceste slijede pravac pružanja rimske državne ceste, s vrlo prostranom, grobnim prilozima bogatom nekropolom. U sutonu antike naselje se udaljava od priobalja i zaposjeda uzvišen položaj pretpovijesne gradine. U gornjem dijelu bedemom omeđenog naselja, na mjestu pristupačnom za komunikaciju sa zaleđem (Svetim Kuzmom) postupnim dogradnjama nastaje kaštel. Prema dosadašnjim spoznajama dobivenim arheološkim istraživanjima u suterenu kaštela najstariji tragovi čovjekova boravka pripadaju razdoblju kraja bakrenoga i ranoga brončanog doba, odnosno polovici

Bakar, lučko naselje s kontinuitetom iz prapovijesti i antike (foto D. K.)

3. tisućljeća pr. Krista. Od kasnoga brončanog doba te razdoblja dominacije naroda Liburna prostor podno kaštela trajno je zaposjednut. Nedostaju nalazi iz antičkog doba, ali tek nekoliko ulomaka amfora iz ranobizantskog razdoblja svjedoči o novom zaposjedanju ovog položaja.

Tijekom ranoga srednjeg vijeka u gornjem kutu naselja s unutarnje strane bedemskog opasača prigraden je niz prostorija pačetrovinasta tlocrta. Brojni pokretni arheološki nalazi, poput ulomaka keramičkoga stolnog posuđa te lonaca za kuhanje, upućuju na intenzivno korištenje ovoga prostora između 12. i 14. st. Kasnije dogradnje ovalnih kula, spajanje svih prostorija u cjelinu i ojačavanje obodnih bedema u rekonstrukciji izvedenoj u prvoj četvrtini 16. st. imalo je za posljedicu zemljane radove u kojima su nivelirane podnice, odnosno uklonjene su taložine iz ranijih stoljeća. Najveći je broj arheoloških nalaza iz razdoblja između kraja 15. i 17. st. otkriven čišćenjem vertikalnog kanala u zapadnom vanjskom zidnom plaštu, kojim se odbacivao pepeo i drugi kućanski otpad iz kuhinjskih prostorija. Tu posebno izdvajamo ulomke glaziranih pećnjaka od kaljevih peći, srodnih primjercima s renesansnim dekorativnim motivima pronađenim u kaštelima na Trsatu, Grobniku i u Klani.

Bakarski kaštel nije mogao funkcionirati bez vizualne komunikacije s nadzornim položajima na okolnim uzvisinama, s kojih se nadgledao pomorski promet prema drugim dijelovima Riječkog zaljeva i tjesnacu Maltempo. Takve su **nadzorne točke**, odnosno kućice za stražu, bile postavljene

Bakarski kaštel (foto P. P.)

unutar prapovijesnih gomila na vrhu Turčin kod Škrljeva, na Kavraniću povrh Bakarca, kao i unutar pretpovijesnih gradina na Gradini iznad uvale Črno kod Praputnjaka i gradini na vrhu Sopalj prema Kostreni. U vremenu sukoba Bakrana (Bakar je bio opskrbnom bazom i utočištem senjskih uskoka!) s mletačkom mornaricom, koji su svoj krvavi vrhunac doživjeli početkom 17. st. u tzv. uskočko-mletačkom ratu, važnu su ulogu u zaštiti ulaza u Bakarski zaljev (koji je, po predaji, bio zatvaran i lancem) imale utvrde na vrhu brijega blizu groblja Svete Barbare na Kostreni, višekratno obnavljane utvrde nad Malom i Velom Sršćicom te utvrda i danas očuvana u suterenu bolnice na rtu uz uvalu Carevo u Kraljevici.

R. S.

Zrinski su bili zaslužni i za renesansnu obnovu kaštela u **Bakru**, koji također ima trokutast oblik. Taj se kaštel nadograđuje dvjema kulama karakterističnim po kamenim kordonskim vijencima s pokosima u donjoj zoni. Do zapadne ulazne kule vodio je most, a na njoj se nalazi i portal uleknut u masu zida te obrubljen linijom kordonskog vijenca koji se oko njega pravokutno lomi. Sjeverna je kula, pak, okrenuta prema nekadašnjem unutrašnjem dvorištu, a na njoj je i manji portal na čijem je nadvratniku glagoljski zapis o obnovi kaštela za vrijeme kapetana Jeronima Zadrana i Jakova de Panija 1530. godine (Ludwig Salvator 1871: 32–33; Laszowski 1923: 133). Renesansa je vidljiva i u detaljima. U dvorištu je maleni portal čiji nadvratnik pridržavaju sučelice položene konzole u obliku lavljih glava, vrijedno klesarsko djelo, čije dekorativno oblikovanje govori u prilog tome da je bakarski kaštel bio u to vrijeme namijenjen i stanovanju. Naime, u Bakru je sačuvano znatno više kamenih klesanih detalja nego na drugim zrinsko-frankopanskim kaštelima 16. st., što je donekle razumljivo jer je jedan od rijetkih koji se nalazio u izgrađenoj gradskoj cjelini, pa je u skladu s tim morao biti i primjereno uređen.

P. P.

Hreljin – Bakarac – Kraljevica

Hreljin su, prema pučkoj predaji, utemeljili Grci uz pomoć mitološkog junaka Hrelje, odnosno Herakla. No, pustimo li po strani ovu predaju, ostaje činjenica da o starosti i ishodištima srednjovjekovnoga hreljinskoga grada ne znamo ništa jer ondje nikada nije bilo arheoloških istraživanja. Ako položaj hreljinske gradine stavimo u kontekst poznatih činjenica njegova užega, ali i širega

okružja, smještaj Hreljina, na vrhu uzvisine s izvanrednim panoramskim pogledom na Mali Dol s Bakarcem, kao hreljinskom lukom, i Kraljevicom, kao drugom lukom, nije slučajno odabran. Današnjim je Malim Dolom prolazila trasa rimske državne ceste, odavno potvrđena otkrićem triju miljokaza na rubu Bakarca, koji nam prema sadržaju natpisa govore o učestaloj obnovi ceste na izmaku 3. i početkom 4. st. Na kamenitom brežuljku Gradac, povrh Bakarca nalaze se ostaci male utvrde iz kasnoantičkog razdoblja, dograđene u srednjem vijeku. Gradac tlocrtnim likom slijedi uski hrbat vapnenačke litice, duljine 41 m, širine 7 – 8 m, širine obodnih zidova 1,40 m. Na obroncima se ispod utvrde nailazi na brojne ulomke pretpovijesne liburnske keramike.

Nalazi različitih tipova antičkih amfora pod rtom Sršćicom, na ulazu u Bakarski zaljev te u podmorju uvale Sansovo, ispred Bakarca i u podmorju uvale Črno, ispod praputnjarske gradine svjedoče o intenzivnoj plovidbi i sidrenju antičkih lađa. Iz Bakarca se odvajao **drevni put prema planinskom zaleđu**, višekratno obnavljan u kasnijim stoljećima srednjeg vijeka, koji se dijelom prepliće s trasom novovjekovne Karolinske ceste. Poznati su skromni tragovi antičkih opeka i keramike s ledine Pavlinovica u Hreljinu, s prijevoja na Zlobin-brdu, kao i nalaz antičkog kovanog novca u Lučicama, odnosno starim Delnicama.

U srednjem je vijeku Hreljin **upravljao područjem Kraljevice**. Kraljevički je *portorium* mnogo prije izgradnje dvoraca obitelji Zrinskih nadzirao nebeski zaštitnik sv. Nikola, s crkvom izgrađenom u ranorenesansnom slogu, koju su spomenuti Zrinski pretvorili u magazin za sol. S druge strane, Hreljin je posjedovao bogate pašnjake i šume od Liča do Mrkoplja.

Hreljin, kontrolna točka pomorskih i kopnenih komunikacija (foto J. V.)

U Malom Dolu, između Bakarca (s drevnom, danas potpuno pregrađenom crkvom posvećenom apostolu Petru) i Hreljina (s patronom tipičnim za vinske položaje – sv. Jurjem) nalazi se grobljanska crkva Svetog Trojstva. Uz nju se provlači kameniti, rimski put, koji se prijeko Križišća spušta u Veli Dol. Povrh Križišća, u zelenilu borove šume skrivena je pretpovijesna gradina Škabac. Unutar njezina perimetra nalazi se pećina Škrbina, najznačajniji arheološki i speleološki lokalitet ovog kraja. Na površini tla unutar pećine uočeni su tragovi ranobizantske i ranosrednjovjekovne lončarije.

U selu Veli Dol 50-ih godina 20. st. istražen je manji dio starohrvatskog groblja s ukopima iz ranog 9. st. Groblje je smješteno tik uz trasu rimske ceste, danas lokalne, uske prometnice u središtu naselja. Sve nabrojane činjenice upućuju nas na kasnoantičko-ranosrednjovjekovno porijeklo hreljinske gradine. Od brojnih danas vidljivih zidova ondje se jasno uočavaju ostatci obodnog bedema koji je, poput zidina u Bakru, ojačan dogradnjom novoga zidnog platna krajem 15. st. Stara je hreljinska pravokutna kula, građena od fino klesanih, manjih uslojenih klesanaca romaničkog tipa, gotovo nestala zbog vađenja kamena. Uz najstariju je kulu u doba uporabe vatrenog oružja izgrađen, očito na brzu ruku, novi kaštel. Višeetažna zgrada kneževa dvora – palasa, na rubu brijega s pogledom na Dol i Kraljevicu, posljednjih se godina postupno urušava i nestaje nam pred očima. Spomenimo na kraju jedan arhitektonski detalj – gradina ima s pristupne, jugoistočne strane iskopan dubok i širok jarak. Identičnu obrambenu grabu usječenu u litici imaju i već spomenuta utvrda Gradac podno Hreljina, ali i utvrda Fortičina (srednjovjekovni Gradec) iznad uvale Pesja u Omišaljskom zaljevu.

R. S.

Tako se ruševine nekoć značajnog grada **Hreljina** nalaze iznad povijesnih **komunikacijskih pravaca** koji su se **od Gorskog kotara** spuštali **prema Bakarskom zaljevu** i koji su **od Bakra vodili prema Vinodolu**. Naselje je izgrađeno nedaleko Bakarca i Kraljevice, na dominantnoj uzvisini okruženoj strmim padinama koja je pružala optimalne uvjete za obranu i nadzor okolnog prostora te kopnenog i pomorskog prometa. Obrambene prednosti položaja dodatno su naglašene izgradnjom bedema koji se u nepravilnoj izduženoj formi pružaju od sjevera prema jugu, prateći pri tome konfiguraciju terena. Same su zidine ojačane s dvije polukružne kule na sjeverozapadu i jugozapadu te feudalnom utvrdom s pripadajućom kvadratnom kulom na južnoj strani naselja.

Unutar bedemima branjenog prostora nalaze se ostaci brojnih stambenih i gospodarskih objekata smještenih uz rubne dijelove naselje, nerijetko prislone uz gradske bedeme, dok je središnji dio naseobinskog platoa bio rezerviran za sakralne sadržaje. U samom se središtu nalaze ostaci crkve sv. Jurja, isprva jednobrodne crkve sa zvonikom na pročelju, koja je tijekom 16. ili 17. st. pregrađena u trobrodnu građevinu. Nešto istočnije nalazi se još uvijek očuvana **crkvice Gospe Snježne**.

Jugoistočni je dio naselja bio rezerviran za plemićku rezidencijalnu utvrdu obitelji Frankopan. Prema ustaljenim principima gradnje gradskih utvrda ona se nalazi na rubnom dijelu naselja kako bi s jedne strane štitila sam grad, ali i nudila zaštitu stanovnicima utvrde u odnosu na stanovnike naselja. Iako oskudno sačuvani, na građevinskim se ostacima jasno razaznaju prethodno spomenuta branič-kula kvadratnog tlocrta i zgrada palasa. O tome da su i sami Frankopani boravili u utvrdi svjedoče podaci o dokumentima koji su ovdje pisani i izdavani, poput primjerice glagoljske listine iz 1440. g. kojom je knez Ivan Frankopan obdario nekim posjedima pavlinski crkvenički samostan sv. Marije (Nadilo 2002: 123).

J. V.

U kategoriji većih crkava smještenih unutar naselja ističe se nekadašnja **hreljinska župna crkva sv. Jurja**. Zbog napuštanja naselja konzervirano je

njezino primarno stanje. Ona arhitektonski objedinjuje karakteristike **rane romanike i rane gotike**, tipološki se više naslanjajući na stariji stil. Zvonik je na njezinu pročelju izvorno imao obrambeno krunište, koje je na fotografijama s prijelaza 19. u 20. st. još bilo dobro vidljivo.

M. B.

Hreljin, pročelje crkva sv. Jurja i crkva Gospe Snježne (foto D. K.)

Kraljevica – nagovještaji ranobaroknog doba

Arhitektonska baština Frankopana i Zrinskih bit će, u osvit novog doba, okrunjena dvama kaštelima u Kraljevici podignutima u 17. st. Kraljevica se uglavnom ne spominje u 16. st., a još 1639. ondje nema nikakvog kaštela (Laszowski 1902: 145). Kada je 1649. došlo do podjele imovine između braće Petra i Nikole Zrinskog, Kraljevica je pripala Petru, koji je netom nakon toga ondje dao podići dva kaštela. Tzv. stari kaštel nalazi se u središtu mjesta, a vjerojatna godine izgradnje je 1651., zapisana na kruni bunara uz natpis **C.P.A.Z. (Comes Petrus a Zrinio)** s grbom Petra Zrinskog (Laszowski 1902: 138–145).

Kraljevica, tzv. stari kaštel (foto D. K.)

Kaštel čini nekoliko krila i dva unutrašnja dvorišta raščlanjena arkadama. Prvo, odnosno manje dvorište, čini se da je sačuvalo izvoran format i oblikovanje, s visokim izduženim arkadama u donjoj etaži i manjim zdepastima u gornjoj etaži, položenima neposredno ispod krovne strehe. Drugo, veliko dvorište i krila koja ga okružuju vjerojatno duguje svoj izgled naknadnim obnovama u 18. ili 19. st. kada se kaštel nadograđuje, a pročelja oblikuju slijepim lukovima kroz dvije etaže, pa je bez detaljnih istraživanja teško govoriti o izvornim arhitektonskim obilježjima ovog zdanja.

Zrinski su iznimno voljeli Kraljevicu, pa je Petar Zrinski istodobno podigao i tzv. **Novu Kraljevicu**, najosebujnije arhitektonsko djelo čitavog 17. st. u Hrvatskom primorju. Vjeruje se da je gradnja započeta oko 1650. i, kako

Nova Kraljevica (foto D. K.)

stoji u povijesnim izvorima, Petar ju je sagradio „**od temelja, veličanstvenim i skupim djelom**“ („*ex fundamentis magnifico et sumptuoso opere*“). Već 1653. u njemu piše pisma i kaštel naziva „**našom Kraljevicom**“, pa se zaključuje da je građevina tada već dovršena (Laszowski 1902: 172; Adamček 1972: 78). Pravičan četverokrlni kaštel s četiri kružne kule na uglovima na dominantnom je položaju ulaza u Bakarski zaljev. Njegov izgled u obliku utvrde s kulama dijelom odražava ratno vrijeme, ali činjenica da se na kulama i kurtinama javljaju prilično veliki prozori, kao i da

Nova Kraljevica, arkadno raščlanjeno dvorište (foto D. B.)

krila zatvaraju dvorište raščlanjeno prozračnim arkadama poput palače, te da su prostori bili uređeni portalima, kaminima, podovima, skulpturama i raskošnim namještajem (Horvat 1908: 233; Laszowski 1948: 172–173) govori u prilog tome da je ovo zdanje zamišljeno kao rezidencijalna palača. Premda nije riječ o ladanju, arhitektura Kraljevice upravo najzornije svjedoči o **novom shvaćanju stanovanja**, s otvorenim vizurama na more te bogatom uređenju koje već **nagovješćuje barokno doba**. Valja uočiti i reprezentativnost Nove Kraljevice u odnosu na druga imanja Zrinskih i Frankopana, kojoj je jedino mogao parirati monumentalni dvor u Čakovcu, tada u vlasništvu Petrova brata Nikole Zrinskog.

P. P.

Kraljevica, Stari kaštel Zrinskih, detalj velikoga dvorišta (foto D. B.)

Pravokutno svetište **župne crkve u Kraljevici** recentnog je postanka, no šiljasto-bačvasto svodjenje broda i slog izvana vidljive donje zone ziđa upućuju na vrlo reprezentativno izvorno oblikovanje. Toj fazi pripada i donja zona zvonika. Sve se vjerojatno može dovesti u vezu s natpisom majstora Ilije, datiranim u 1471. godinu.

M. B.

Drivenik – Jadranovo

Drivenički je **kaštel** u potpunosti arheološki istražen spomenik ranonovovjekovnog fortifikacijskog graditeljstva 16. st. Upravo interijer kaštela nije pružio odgovarajuće materijalne tragove ranijih gradbenih faza jer su ti tragovi izbrisani kod niveliranja vapnenačke litice početkom 16. st. U zidu zapadne ugaone kule otkriven je glagoljičnim znakovljem uparana godina gradnje – 1476., no vjerojatno je riječ o sekundarnom položaju kamenog odlomka. Nalazi iz pukotina stijena pripadaju pretpovijesnoj gradini, utemeljenoj početkom srednjega brončanog doba s trajanjem do željeznog doba. Drivenički dio vinodolske kotline bio je još tada povezan s priobaljem stazama koje vode uz brončanodobnu gradinu Gračišće. Nadzor priobalja, s kojeg su signalizirane prijetnje stanovnicima driveničkog dijela Vinodola u stoljećima srednjeg i novog vijeka, prenošen je na izdaleka vidljive položaje poput Vele Stražnice, Orljaka i vrha Beč. Drivenik je imao svoju priobalnu luku u današnjem **Jadranovu – srednjovjekovnom Svetom Jakovu**. Na rtu Havišće ističe se pretpovijesna gradina Čelo. U njezinu podnožju, uz uvale Trstena i Lokvišća nalaze se tragovi predantičkih (spomenimo nalaz novca numidijskog vladara Micipse (148. – 118. god. pr. Kr.) i antičkih priobalnih objekata s ranoantičkom nekropolom na položaju Rtac. Od druge polovice 3. st. do kraja antike uz uvalu Lokvišća egzistirala je fortificirana vila, čiji su ostatci danas vidljivi i prezentirani u priobalju. Srednjovjekovna je drivenička općina posjedovala ovdje, na mjestu kasnoantičke porušene građevine, jednu manju zgradu u funkciji zakloništa i magazina. Tu su otkriveni brojni ulomci

Drivenički kaštel (foto D. K)

importirane mletačke stolne keramike, ali i više primjeraka kovanoga srebrnog novca iz razdoblja između 15. i početka 17. st.

Vratimo se **driveničkom kaštelu**. Ondje su pokusnim arheološkim istraživanjima izvan zidina kaštela pronađeni brojni ulomci srednjovjekovne i novovjekovne keramike. Driveničko je naselje iz srednjeg vijeka u potpunosti nestalo zbog odnošenja kamena za gradnju novih kuća u obližnjoj dolini. Iskopavanjima partera u crkvi sv. Stjepana kod nekadašnje su župne kuće otkriveni temelji mnogo starije jednobrodne crkve s polukružno opisanom apsidom, ali su ispod tragova ožbukane podnice opet bili prisutni ulomci pretpovijesne keramike. Župna crkva sv. Dujma recentna je građevina na mjestu mnogo manjega porušenog zdanja, a kapela sv. Martina na današnjem groblju samo upućuje na drevne tragove iz ranosrednjovjekovnog doba.

R. S.

U razdoblju renesanse, ratna vremena značila su potrebu za obranom i utvrđivanjem gradova, a pojava topništva ubrzani razvoj fortifikacijskih sustava u kojima se sada dominantno javljaju kružne kule. One su vrlo često na uglovima, pri čemu prostorna organizacija kaštela tendira izvjesnoj simetriji, čime se približava idealnim prototipovima tvrđava prikazanim u traktatima kojima se šire arhitektonska rješenja. Monumentalni je primjer takve arhitekture **Drivenik**, koji svoj izgled najvećim dijelom duguje razdoblju 16. stoljeća. Zapis o gradnji ili popravku 1572. na kamenom ulomku, koji se nekad nalazio na ulazu, no danas mu lokacija nije poznata (Laszowski 1923: 182, 186), govori u prilog nastanku u doba Bernardinova unuka Stjepana IV. Frankopana, koji je umro 1577. godine. Prostorni raspored Drivenika čini četverokut s kulama približno položenim na uglove, od kojih je jedna znatno veća i istaknutija od drugih, dok je ulazna, pravokutna kula sasvim izmaknuta od središnje osi te položena s vanjske strane perimetralnog ziđa. Na ulazu je velik lučno zaključeni portal, upisan u istaknuti pravokutni okvir od nepravilnih kamenih klesanaca. Velebna tvrđava u cjelosti odražava najsuvremenije dosege renesansnog utvrđnog graditeljstva 16. st., a kao takva je, kao i po svojoj sačuvanosti, jedinstvena u Hrvatskom primorju.

P. P.

Grizane – Belgrad – Kotor

Ruševine grizanskog grada rastaču se i nestaju na trusnoj podlozi ispod osunčanih litica, **griza**, što je poput crikveničke Hruste još jedna potvrda romanske jezične ostavštine i nazivlja za različite kamene oblike u prirodi koje su preuzeli doseljeni Hrvati početkom srednjeg vijeka. Grizanski posjed s Drivenikom graniči kod crkve sv. Marije u Donjem Triblju, proteže se od šuma u planinskom zaleđu do priobalnog brdskog niza kojim dominiraju pretpovijesne gradine na Dreninu, Kotoru, Kavranovom brijegu povrh

Sopaljske, Obli i Soplju (u Sv. Kuzmu). Grizanski kaštel nije arheološki istražen položaj, ali arheološka struka poznaje mnoštvo predmeta, vrlo značajnih za poznavanje etnogeneze naroda Liburna na primorju, poput brončanog mača (10. st. pr. Kr.) iz Grizana, fibule „grizanskog” tipa, ostave vrhova brončanih kopalja, niza narukvica itd. Svi su spo-

Grizane, ostaci utvrde (lijevo) i odnos današnjeg naselja i utvrde (foto D. K.)

Belgrad. Crkva Gospe Snježne podno grižanskog kaštela riznica je epigrafskih glagoljskih natpisa (foto D. K.).

menuti predmeti davno iskopani unutar velike nekropole s grobnim humcima koje je većim dijelom „progutao” kamenolom na Podbadnju, u podnožju Grižana, uz put prema Crikvenici. Ostava vrhova brončanih

kopalja otkrivena je miniranjem stijene kod ceste uz spomenuti kamenolom nakon Drugoga svjetskog rata. Poznati **grižanski brončani mač**, danas izložen u Arheološkom muzeju u Zagrebu, ima naknadno turpijom naoštren vrh, njime su se po okolnim ledinama igrala djeca i zabijala ga u tlo.

Dio je nalaza otkrivan u sekundarnom položaju, u gromačama kojima su vrijedni Vinodolci omeđivali svoje čestice radi zaštite od erozije i udara bure. U neposrednoj je blizini ruševina grižanskog grada, uz put za Belgrad, ispod novoizgrađenih kuća prije dvadesetak godina uočen sloj tamne zemlje prepune ulomaka antičkih tegula i keramike, prekriven debelim slojem naplavljene sive sterilne zemlje. Ova je antička „zgrada” smještena uz izvor pitke vode nestala u vihoru srednjeg vijeka, ali je kamen njezinih zidova bio korišten za izgradnju (danas nestale) crkvice sv. Andrije. Terasa okrenute suncu između Grižana i Belgrada bile su kultivirane u antici, što pretpostavljamo po rasutim ulomcima amfora.

R. S.

I dok u strukturama Badnja prepoznamo ranije srednjovjekovne forme, na suprotnoj strani Vinodolske doline, na izoliranoj stijeni visoko iznad komunikacijskih pravaca, u strukturama se utvrde **Grižane** prepoznaju arhitektonski elementi koji su već potpuno prilagođeni uporabi vatrenog oružja, odnosno obrambene arhitekture prilagođene zahtjevima novog vremena. Iako su takve strukture već spomenute i na drugim utvrđama, popu Hreljina i Ledenica,

na Grižanama su znatno bolje sačuvane i prepoznatljivije. Danas se na terenu raspoznaju oskudni ostaci utvrde s podgrađem koje je zauzimalo cjelokupni raspoloživi prostor izolirane stijene. Uz njezine se rubove raspoznaju ogradni zidovi, ponekad definirani stambenim zgradama, dok se na najvišem i zapravo pristupnom dijelu nalazila sama utvrda. Njezina je obrana bila dodatno ojačana vitkim kružnim kulama čiji su zidovi perforirani kruškolikim strijelnicama kakve zasigurno ne nastaju prije kraja 15. ili početka 16. st. Sama se utvrda po prvi put spominje prilikom potpisivanja Vinodolskog zakonika 1288. g., no čini se kako je 1323. g., kada je Vinodol pogodio potres (Matejčić 1978: 262), oštećena. Postojanje i funkcioniranje Grižana zabilježeno je i kasnije, tijekom 15. st., no čini se kako su značajnije pregradnje bile krajem 15. ili u 16. st., što je očito povezano sa sveobuhvatnijom **refortifikacijom vinodolskih utvrda** kao reakcijom na sve veću **opasnost od osmanlijskih napada**. Kada su nakon propasti urote 1671. g. kraljevi povjerenici popisivali posjede Frankopana i Zrinskih, kaštel Grižane nazvali su „kasteo s varošicom“. On je nakon toga opljačkan, a vjerojatno ubrzo i napušten (Szabo 2006: 184–185).

J. V.

Badanj

Posljednjih desetljeća utvrda Badanj zbog svoga neobičnog oblika i tajnovite prošlosti privlači pozornost istraživača. Badanj je svojim smještajem na izdvojenom brežuljku povrh donjeg dijela vodotoka Dubračine, u sjeni Kavranova brijega, bio **ključnom nadzornom postajom** između vinodolske kotline i crikveničkog priobalja. Badanj je smješten na području srednjovjekovnih Grižana, ali se ne spominje u pisanim povijesnim vrelima.

Pučka nam predaja govori da je na Badnju živjela neposlušna djevojka, koju je majka proklela pretvorivši je u zmiju. Ukletu, ali naravno, vrlo lijepu djevojku prokletstva je mogao osloboditi mladić koji bi zmiju uspio dovući svojoj kući bez osvrtnja i gledanja u nju. Tek bi se u kući zmija pretvorila u ljepoticu koja je uz sebe nosila badanjsko blago. Jedan je pastir u tome gotovo uspio: zmija je stigla do njegova kućna praga kad je mladić iza sebe začuo zvuk zvona. Okrenuvši se, zmija je pobjegla u ruševine Badnja, gdje i danas čuva zakopano blago.

Prema pokretnom arheološkom materijalu, poput ulomaka građevnih opeka, amfora i jednom sitnom brončanom novčiću, unutarnji je dio utvrde kružnog oblika bio zaposjednut još u kasnoj antici kada je Badanj bio dije-

Badanj je napušten još u srednjem vijeku (foto M. K.).

lom nadzornog sustava u donjem dijelu toka Dubračine. Sustav poznat pod skupnim imenom **Ad Turres** čine nadzorne postaje kod crikveničkog kaštela (Dvorska), Kotor, Godač i Badanj. Terenskim su obilaskom položaja Godač uočeni sitni arheološki nalazi iz razdoblja rane i kasne antike te početka srednjeg vijeka. Posada na Godaču ima vizualni pregled nad položajem priobalnog antičkog naselja i luke u Crikvenici, ali i mogućnost signaliziranja opasnosti posadi na Badnju. Naravno, kasnoantički su arhitektonski tragovi na Badnju uglavnom izbrisani srednjovjekovnom artikulacijom površine, koja je svakako dovršena tijekom 12. st. Arheološki nalazi poput naseobinske keramike i slučajnog nalaza ostave srebrnog novca grofova Goričkih pripadaju zadnjoj fazi života na Badnju, iz 13. i prve polovice 14. st. Ostaje upitan položaj civilnog naselja i groblja badanjske posade. Naime, nedaleko se Badnja nalaze ruševni ostaci crkvice Sv. Duha na Duševu, pregrađene u 15. st., izvorno ranoromaničkog porijekla, uz koju je moglo biti groblje. Uz antičku prometnicu prema Triblju smješteno je veliko groblje „na redove” Gorica u selu Stranče, s bogatim arheološkim priložima i tragovima nošnje uz tijela pokojnika, ukopanim od kraja 8. do kraja 11. st. U središtu se vinodolske kotline nalazi u izvorima poznato Stomorino polje. Drevna crkvice sv. Marije uništena je gradnjom recentne župne crkve, ali višekratnim su iskopavanjima ovdje otkrivani grobovi iz razdoblja od 10. do 13. st. Toponim Tribalj nas odvlači u prošlost, vrijeme prvih slavenskih naseljenika, prije njihova pokrštavanja. Između Donjeg i Gornjeg Triblja nalazi se još jedno groblje s tragovima ukopa iz ranog 9. st. Ono je smješteno nedaleko pretpovijesne

gradine Humac, na obronku ispod položaja Kloštar – Gašparovići, na kome su uočeni tragovi antičke i kasnoantičke cestovne postaje. Na kraju spomenimo da se izvorno, romansko ime položaja Badanj može skrivati u imenu obližnjeg naselja Kostelj.

R. S.

Jedna od utvrda o kojima povijesni izvori ne donose gotovo nikakve informacije, no koja je, sudeći prema arhitektonskim ostacima i pronađenim arheološkim nalazima, u srednjovjekovnom periodu imala značajnu ulogu na vinodolskom području je gradina **Badanj**. Utvrda je podignuta na dominantnoj poziciji uz prometnicu koja je od Crikvenice vodila prema Vinodolu i s koje su se vrlo dobro mogle kontrolirati prometni pravci u okolini. Rudimentarni arhitektonski ostaci u kojima se prepoznaje središnji dio ovalnog tlocrta opasan visokim zidom te vanjski, nešto niži obodni zid mjestimice ojačavan kontraforima daju naslutiti relativno rani nastanak struktura. U središnjem se dijelu u tlocrtu prepoznaje veći objekt, koji je vjerojatno imao stambenu namjenu, dok se u vanjskom dijelu raspoznaje cijeli niz manjih prostorija, među kojima i one zahodske. Iako se u postojećoj literaturi navodi kako arheološki nalazi datiraju period korištenja položaja od približno 4. do 14. st., objavljeni crteži pronađenih keramičkih nalaza sugeriraju kako se u osnovi radi o nalazima koji se najvećim dijelom mogu datirati u period 12. do 14. st. (Matejčić 1978: 253–256; TAB. IX–XII).

Badanj (foto M. K.)

Ipak, dosadašnja istraživanja nisu razjasnila arhitektonski razvoj utvrde, no temeljem pojedinih arhitektonskih detalja i komparativnih primjera možemo pretpostaviti kako je najstariji dio utvrde i ishodište iz kojeg se razvija, upravo njezin središnji dio. Na sačuvanim se zidovima raspoznaju sukcesivnost razvoja i relativno brojne pregradnje, no vrlo je malo detalja koji bi upućivali na dataciju pripadajućih struktura. Tako je na vanjskom obodnom zidu, koji se može definirati kao **Ringmauer**, sačuvana jedna uska i visoka strijelnica, na temelju čijih bi karakteristika ovaj dio kompleksa trebalo datirati između kraja 12. i 14. st. Unutarnji, vjerojatno stariji dio kompleksa pripada, stoga, ranijem periodu koji prethodi dolasku Frankopana u posjed ovog područja. Njezina je arhitektura, međutim, značajno različita i od primjera kasnoantičkog i bizantskog graditeljstva kakve poznajemo na okolnom prostoru. Rijedak je to slučaj sačuvanih obrambenih struktura iz perioda razvijenog srednjeg vijeka, što Badanj čini jednim od najizuzetnijih fortifikacijskih objekata šireg područja.

Izostanak pisanih izvora o ovom lokalitetu vjerojatno upućuje na to kako na ovom položaju nije funkcioniralo značajnije naselje, čiji bi stanovnici sudjelovali prilikom usvajanja Vinodolskog zakonika. Također, teško možemo pretpostaviti postojanje značajnije feudalne rezidencije s obzirom na to da nemamo potvrde o izdavanju bilo kakvih isprava u njoj. Najizglednija tako ostaje refugijalna i vojna namjena povezana s kontrolom okolnog prostora i prometnica, a u prilog čemu bi svjedočio i uređen sustav sanitarnih čvorova (Matejčić 1978: 256–257), kakav bi se mogao očekivati tek kod planski formiranog i uređenog prostora funkcionalne namjene, svojstvene prije svega vojnoj organizaciji.

J. V.

Bribir – Selce

Od moćnog bribirskog kaštela danas je vidljiva pravokutna kula, izgrađena 1305. godine s dijelom obodnog bedema. Rušenjem je velike kružne kule, izgrađene za vladavine Bernardina Frankopana, austrijska vlast dobila prostor za izgradnju zgrada općine i škole. Arheoloških istraživanja ondje nije bilo, ali uvidom su u tlo na mjesnom groblju uočeni ulomci brončanodobne keramike. Prigodom izgradnje društvenog doma na položaju Štale, uz cestu Bribir – Ledenice, zabilježeni su ranosrednjovjekovni grobovi. Prema titularu crkve, Sv. Petru možemo samo nagađati da se ispod prostranoga barokiziranog

Pretpovijesna gradina sa srednjovjekovnom crkvom sv. Jurja, između Selca i Bribira (foto M. K.)

sklopa kriju tragovi ranosrednjovjekovne građevine. Prema svom statusu arhiprvadije (nadžupe), zabilježenom u Vinodolskom zakonu, **Bribir je od početka srednjeg vijeka imao vodeću ulogu među vinodolskim općinama.**

Sjeverozapadnije od srednjovjekovne jezgre, na terasastim obroncima spominjemo toponim Gradac, položaj koji je prekriven suvremenom izgradnjom kuća. Stara su „grobišća“, odnosno mjesta ranosrednjovjekovnih groblja popisana prema kazivanjima mještana, bila na kružnoj ledini uz ruševinu crkvice sv. Jeronima kod naselja Podgori te uz trag apside davno napuštene crkvice sv. Ane, na osunčanoj padini između naselja Miroši i Papići, odnosno uz granicu grižanske i bribirske srednjovjekovne općine. Bribirci i danas posjeduju velike šumske površine u planinskom zaleđu, a na porušenim srednjovjekovnim kapele na tom prostoru nas podsjećaju toponimi Lukovo i Maševo. Srednjovjekovni je Bribir imao, poput svih vinodolskih općina, i svoj izlaz na more, odnosno **luke u Selcu** i uvali Jesenova.

Suvremeno Selce leži nad tragovima prostranoga antičkog i kasnoantičkog naselja s nekropolom, a drevnu komunikaciju između Bribira i mora i danas „nadzire“ utvrda na brijegu Sveti Juraj. Gradina na Svetom Jurju, s dobro vidljivim ostacima suhozidnoga bedemskog opasača, osnovana je tijekom brončanog doba, ali je dio bedema s južne i istočne strane rekonstruiran i ojačan vapnenim mortom u kasnoj antici ili ranobizantskom razdoblju.

Razdoblju egzistiranja osmatračnice pripada i najstarija građevna etapa crkve sv. Jurja. Ista crkva dodatkom unutrašnjih polupilona u ranom srednjem vijeku dobiva svod, koji je iznova izgrađen u obnovi negdje u 14. st. kada je crkva produljena dobivši novo lice pročelja i polukružno opisani zid svetišta u stilu okašnjele romanike. Pučka predaja tvrdi da je crkva sv. Jurja najstarija bibrirska crkva koju su gradili Grci, tj. oni koji su živjeli u našem kraju prije dolaska Slavena, odnosno Hrvata.

R. S.

Izgled i odnos feudalnih frankopanskih utvrda prema okolnim naseljima djelomično nam otkrivaju i primjeri Bribira i Novog. Riječ je, međutim, o naseljima koja za razliku od Ledenica i Hreljina nisu napuštena, već su se i u recentnijim vremenima nastavila urbanistički mijenjati i formirati te su ostaci srednjovjekovnih struktura znatno oskudnije sačuvani. Ipak, u **Bribiru** se nalazi **najbolje sačuvana kvadratna branič-kula vinodolskog područja**, koja je datirana natpisom na nadvratniku u 1302. g. Riječ je o klasičnoj robusnoj kuli ranije faze izgradnje feudalnih utvrda, čiji su zidovi bili perforirani tek ulaznim vratima i uskim strijelnicama, što jasno isključuje njezinu stambenu namjenu. Postojeći prozorski otvori i vrata u prizemlju kule rezultat su naknadnih građevinskih intervencija povezanih s njezinom prenamjenom i pregradnjom za potrebe zatvora tijekom 19. st. (Miletić 2012: 258). Ostale su strukture utvrde znatno slabije sačuvane, no katastarski planovi iz

Bribir, naselje s kontinuitetom koji seže do antike i prapovijesti (foto D. K.).

19. st. sugeriraju kako je još u tom periodu feudalna rezidencija bila cjelovito sačuvana. Isti nam planovi pokazuju kako i ovdje treba tražiti isti graditeljski model, već prikazan kod Hreljina i Ledenica. Čini se kako je i u Bribiru feudalna utvrda bila opasana zidinama ojačanim polukružnim kulama prilagođenim obrani od vatrenog oružja, a zidine istih karakteristika branile su i naselje koje se razvilo oko središnje utvrde. Već primjetan model u kojem feudalna utvrda zauzima najdominantniji položaj u naselju, unutar koje je smještena i nezaobilazna kvadratna kula i ovdje je prisutan, a datacija kule otkriva period u kojem su takve strukture nastajale.

J. V.

Među ladanjskim se crkvama ističe ona **sv. Martina** u **Podskočima kod Bribira** s dominantno sačuvanim slojevima 16. i 17. st. No srpasti je luk portala vrlo nalik portalu bribirske utočišne kule. Vjerojatno je kasnoromanička crkva opsežnije pregrađena u kasnogotičkim oblicima 1526. godine, a zatim još jednom u 17. st. Glagoljski natpis na nadvratniku podno lunete spominje meštra Tomaša, vjerojatno onoga koji se s kolegom Blažom Neratom potpisao i kao graditelj vrbničkoga zvonika iduće, 1527. godine (Starac 2000: 63–64). Iz Vinodola je možda bio i meštar Mihovil koji se 1445. godine potpisao na pročelju crkve **Sv. Nedjelje** nadomak Vrbnika, koja je bila svodena na otoku Krku rijetkim, a u Vinodolu čestim, šiljasto-bačvastim svodom. Zanimljivo, prema tradiciji, gradnju je ove crkve kao zavjet poduzeo krčki bi-

Podskoči, crkva sv. Martina (foto D. K.)

skup Franjo iz Modruša (1444. – 1456.). Sve su ovo povijesnoumjetničke potvrde povijesno poznatih okolnosti da su bez obzira na političku promjenu 1480. godine krčki kašteli još desetljećima nakon mletačkog preuzimanja otoka s Vinodolom činili jedinstven i dobro povezan kulturni krug.

M. B.

Novi Grad (Novi Vinodolski)

Na kamenitom je brežuljku povrh mora u razvijenom srednjem vijeku nastao Novi Grad, koji to ime dobiva u odnosu na Stari Grad, koji je tada još bio u funkciji, tj. priobalnu utvrdu Lopar. Od srednjovjekovnog kaštela danas imamo vidljive skromne ostatke: dio stambenog palasa, u kome je danas smještena gradska uprava i muzej, mali dio zidina i ugaonu pravokutnu kulu, koja je u ranijim pregradnjama izgubila izvorne otvore, krov i strijelnice. Moćna kružna kula, koju je u vremenu ratova s Osmanlijama dao izgraditi knez Bernardin Frankopan, porušena je kod adaptacije prije stotinjak godina. **Kaštel u Novom** očito je bio dovoljno **prostranim i udobnim mjestom**, pa se ondje mogla održati skupština svih predstavnika vinodolskih općina s knezom Leonardom Krčkim, u kojoj su utvrđene i popisane odredbe Vinodolskog zakona. Arheološke nalaze iz priobalja Novoga spomenuti ćemo u tekstu o Loparu. Unutar povijesne jezgre grada nisu zabilježeni arheološki tragovi iz starijih razdoblja. Iznad Novog dominira brežuljak Osap (izdaleka vidljiv po zgradi vodotornja), s ostatcima gradine, u tlocrtu, kružnog oblika. Ista je gradina višekratno uništavana brojnim iskopima infrastrukturnih vodova, ali se terenskim pregledom nailazi na ulomke pret-povijesne, odnosno kasnobrončanodobne i željeznodobne keramike. U zaleđu Novoga, u Velikom i Malom polju bilježimo više arheoloških lokaliteta iz antičkog i kasnoantičkog doba. Na sjevernom rubu Pavlomira, na brežuljku Humac (Grobnik) uočavaju se tragovi antičke zgrade, vjerojatno postaje uz trasu rimske ceste na dijelu između Bribira – Svetog Vida i brežuljka Sveti Mihovil u Pavlomiru. Crkvice sv. Mihovila u Pavlomiru nestala je izgradnjom vinarije, a moderan je asfalt prekrpio i dio donedavno očuvane di-onice rimskog kolovoza, koji se pruža u smjeru zapad-istok. U okolici vrela Ivanj iznad Pavlomira (ispod crkvice sv. Kuzme) rasuti su ulomci antičkih amfora, kao i u dijelu polja oko crkvice sv. Marka. Značajan antički sklop, ugrožen recentnom izgradnjom, smješten je oko ruševina crkvice sv. Martina, na istočnom rubu malog polja, uz stari put prema Ledenicama.

R. S.

173

U **Novom** su znatno slabije sačuvane strukture utvrde, no i ovdje pronalazimo **sačuvanu kvadratnu kulu**, čiji su veliki prozori i vrata, kao i sam vrh kule rezultat kasnijih građevinskih intervencija. Ostali su dijelovi feudalne utvrde uništeni kasnijim građevinskim zahvatima, no podaci koji datiraju iz 19. i s početka 20. st. potvrđuju da je i najznačajnija frankopanska vinodolska utvrda također bila prilagođavana potrebi obrane od vatrenog oružja. Tako je oko kvadratne kule bio izgrađen rondel (Szabo 2006: 188), kakav primjerice nalazimo sačuvan na dubrovačkim zidinama (Deanović 2001: 53–67), a sudeći po Klobučarićevu prikazu Rijeke, čini se kako je sličan princip bio prisutan i u susjedstvu, bar sudeći prema prikazu bastiona sv. Jeronima. Na jugozapadnom se kutu naselja nalazila kružna kula koja je štitila tzv. vela vrata smještena neposredno uz nju (Szabo 2006: 188). O izgledu ove važne utvrde na temelju danas sačuvanih ostataka je, nažalost, gotovo nemoguće donositi konkretnije zaključke. Tek jedna sačuvana gotička bifora svjedoči o nekadašnjem izgledu, dok G. Sabo spominje dva prozora s klupama u nekadašnjem stambenom traktu, kakvi su krasili arhitekturu gotičkog razdoblja (Szabo 2006: 189). Utvrda je imala četverokutni tlocrt, no nije poznato je li na sjevernom dijelu bila dodatno branjena kulama. Stoga, iako su ostaci utvrde minimalni, spominjanje utvrde krajem 13. st., posvjedočeno postojanje kvadratne kule, prozorskih otvora gotičkih stilskih karakteristika i obrambenih struktura svojstvenih novovjekovnom periodu, svjedoči o dinamičnom građevinskom razvoju koji se prilagođavao zahtjevima vremena, a kakav se i može očekivati od feudalne rezidencije takva značaja.

J. V.

Zaleđe Novog, komunikacija prema kontinentalnom dijelu frankopanske državine (foto D. K.)

Za razliku od u glavnim crtama relativno mirnog prijelaza otoka Krka iz razdoblja kasne antike u rani srednji vijek slučaj **Vinodola** ipak je bio drugačiji. Zbog kopnena položaja i rimske magistralne ceste koja je kroz njega protjecala vjerojatno je već od Alarikova pohoda na Italiju bio daleko izloženiji ratnim pustošenjima. O diskontinuitetu možda i najčvršće svjedoče starohrvatska, ranosrednjovjekovna groblja koja su se kompaktno pružala duž antičke ceste u unutrašnjosti Vinodola te ondje dominantna slavenska topografija. O određenom kontinuitetu crkvene uprave svjedoči i uspomena na antička imena naselja sačuvana u pohrvaćenim inačicama, poput Bakra – **Volkere** i Bribira – vjerojatne **Varvarie** (Margetić 2008: 64–65) ili Kotora – **Ad Turres** (Starac 2004). Zanimljiv je primjer Novoga, tj. Novoga grada Vinodolskoga zakona, koji se tako vjerojatno nazivao u opreci s imponantnim ruševinama „starog grada“, tj. obližnje kasnoantičke utvrde Lopar.

Kako Krčkima tek **od sredine 13. st.** hrvatsko-ugarski vladari priznaju **vlast nad Vinodolom**, ondje je još i lakše pratiti njihovu ključnu ulogu u procesu srednjovjekovne reurbanizacije prostora. Kada pišemo o užem teritorijalnom okviru Vinodola, još je jednom karakterističan slučaj Novoga, ne slučajno položenoga nasuprot Vrbniku, na krčkoj strani vinodolskoga kanala. U Novom je i danas jasno sačuvan odnos obzidana grada i utvrđene feudalne rezidencije dominantno smještene na njegovu rubu i uz pristupni put. Slično je i kod drugih vinodolskih kaštela. Podno grada nalazila se glavna vinodolska luka ili **vinodolsko pristanišće**, kako je naziva Vinodolski zakon iz 1288. godine.

M. B.

Crkva Sv. Trojstva u Novom

ističe se u kategoriji manjih, smještajem suburbanih gotičkih crkava iz 15. st. Smještena je na putu prema mjesnom pristaništu. Jednobrodna građevina zidana uslojenim klesancima zaključena je pravokutnim sve-

Novi, crkva Sv. Trojstva na putu prema luci (foto D. K.)

Novi, župna crkva, datacija na vanjskom zidu svetišta (foto D. K.)

tištem i svođena šiljasto-bačvastim svodom. Ističu se izvorno sačuvani portali te mali prozori južnoga zida.

M. B.

Nakon Krbavske bitke župna **crkva sv. Filipa i Jakova** u **Novom** postala je **alternativna katedrala modruških biskupa**. Opsežno je pregrađena u vrijeme baroknog klasicizma i u vrijeme historicizma, no netaknut je ostao donji dio oplošja svetišta. Nad njime se vjerojatno prvotno uzdizala neka vrsta kasnogotičkoga rebrastog svoda. Poligonalno je svetište arapskim brojevima i glagoljicom epigrafski datirano u 1520. godinu. Njegova forma nije slijedila tada uobičajeno oblikovanje crkvenih svetišta u Vinodolu, nego je oponašala ono što je napušteno u Modrušu.

Samostane su daleko više nego li katedralne i zborne crkve podupirali feudalni gospodari, i to ne samo kao priželjkivana mjesta svojih posljednjih počivališta. Naime, suburbani i ladanjski samostani bili su učinkoviti i u kontroli feudalnog teritorija. Tako se na dominantnoj točki točno iznad pristaništa u **Novom** nalazio **pavlini samostan** čije se osnivanje vezuje uz **Martina Frankapana** i 1462. godinu. Od njega je danas na mjesnom groblju preostao tek jedan zid. Samostanska se crkva može prema grafičkoj arhivskoj dokumentaciji i preostalim elementima dekorativne plastike datirati u početke 16. st. Sjeverno od crkve pružala se renesansna jezgra samostana s klaustrom. Nakon stradanja u Uskočkom ratu početkom 17. st. samostan je obnovljen i proširen u nekoliko baroknih etapa.

M. B.

Daleko su bolje sačuvani bivša **pavlini crkva i samostan** na ušću današnje **Dubračine u Crikvenici**, iako ni ondje nema traga arhitekturi iz razdoblja fundacijske isprave 1412. godine. Ostaci renesansne kamene plastike upućuju na kasne osamdesete godine 15. st., a današnje oblikovanje crkve i samostana na polovicu 17. st., kada se u Vinodolu općenito dosta gradilo, slijedom oporavka nekoliko desetljeća nakon Uskočkoga rata. Uslijedile su i dvije pregradnje 18. stoljeća. I bez arheoloških se istraživanja

ovdje jasno naslućuje raniji sloj, pa se možemo zapitati jesu li kao i u istarskom dijelu istarsko-primorske pavlinske provincije prije pavlina ovdje boravili benediktinci (Horvat 1999: 130–150; Bradanović 2012: 61–80).

M. B.

Novljanski Lopar

Na novljanskom se Loparu posljednjih godina vode opsežna arheološka istraživanja, ali od moćne i dobro očuvane utvrde, zabilježene na brojnim fotografijama, ostao je tek jedan ulomak obodnog zida. Glad za turističkim objektima između dvaju svjetskih ratova presudila je Loparu: zidine su raznesene eksplozivom, a preostali je ulomak spašen nakon intervencije zagrebačkih konzervatora. Novi je hotel „Lišanj” izmješten na današnji položaj uz obalnu šetnicu. Izgradnjom su obalne šetnice i širenjem groblja uništeni ostatci pavlinske samostanske crkve, ali i priobalne antičke nekropole. Neki nam pojedinačni nalazi iz predantičkog doba svjedoče o obližnjem položaju trgovišta i luke, koja je vjerojatno bila unutar uvale, zamuljene stoljetnom naplavinom potoka ispod Kalvarije. Lopar je u tlocrtu bio trapezastog oblika, s dvije pravokutne kule na uglovima uz obalu mora. On je bio nadzornom postajom i opskrbnom bazom u burom šibanom kanalu prema otoku Krku. Na istočnim obalama otoka Krka nalazi se moćan kastrum na poluotoku Sokol, zvan Korintija, s civilnim podgrađem u Maloj luci. Manja je kasnoantička utvrda bila na rtu Glavina, a štitila je civilne naseobine i pristaništa u Ogrulu i Vinci. Lopar je najbliža kopnena točka ovim

Otočić s crkvom sv. Marina nasuprot novljanskog Lopara (foto D. K.)

položajima na susjednom Krku, uz nešto povoljnije sidrište u uvali Povile, nedaleko Lopara, gdje je otkriven niz sjevernoafričkih amfora iz 4. st. Iste su amfore pronađene i uz Lopar, odnosno uokolo otočića San Marino, udaljenog manje od stotinu metara od utvrde. Arheološkim su iskopavanjima potvrđene pretpostavke o kasnoantičkom vremenu izgradnje Lopara, koji je imao kontinuirano trajanje kroz bizantsko razdoblje i rani srednji vijek sve do 14. st. U kasnijim se razdobljima, do razaranja Novog i okolice u uskočko-mletačkom ratu početkom 17. st. povremeno koristila samo zgrada, vjerojatno u funkciji magazina.

Novljanski Lopar (foto I. J.)

Ključ za razumijevanje razvoja i kontinuiteta Lopara leži u tlu uokolo crkvice sv. Marina na istoimenom školju (zvanom i Čaplen) ispred Lopara. Ondje je koncem 19. st. prigodom (neuspješne) sadnje stabala čempresa otkriven dio mramorne natpisne ploče u kome se spominje graditelj utvrde, odnosno tadašnji namjesnik provincije Dalmacije, koji je stolovao u Saloni, Flavije Rufin Sarmencije. On je dužnost obnašao između 337. i 350. godine, a natpis postavlja, već u kršćanskom duhu, u čast carice Helene, majke cara Konstantina. U arheološkom su sondiranju uz vanjsko lice postojeće barokizirane kapele otkriveni ostatci ranoromaničke ili predromaničke kapele (vanjsko je lice apsida raščlanjeno plitkim pravokutnim lezenama) s pokrajnjim zidovima, zatrpanim urušenim kamenjem u kome je bilo antičkih opeka, ali i amfora ranobizantskog tipa. Nedvojbeno je da se ispod recentnog sv. Marina kriju ostatci kasnoantičke memorije, koja je u kasnijim kršćanskim stoljećima pretvorena u kapelu. Posveta sv. Marinu nije izvorna, ali jest zanimljiva koincidencija s rapskim Loparom i njegovim najpoznatijim stanovnikom – kamenorescem Marinom, legendarnim osnivačem grada i Republike San Marina.

Ledenice

Ruševine se ledeničkoga grada u zaleđu Novoga Vinodolskog izdaleka ističu poput kamenih zubaca, na strmom krševitom brijegu šibanom burom. U kraškom su se polju u podnožju srednjovjekovnog naselja rasporedile kuće današnjih Ledenica, uz trasu ceste prema nepreglednim šumama Bjelolasice i Ogulinu. O početcima Ledenica ne znamo mnogo; kao sjedište općine i župe Ledeničani su prisutni 1288. god. pri donošenju Vinodolskog zakona. Danas se na Ledenicama raspoznaju ruševine više desetaka kamenih kuća, dijelovi obodnih zidina i dijelovi kaštela, odnosno niza fortificiranih prostorija na najvišoj točki brijega. Na sjeverozapadnom rubu grada uz gradski zid smještena je župna i grobljanska crkva sv. Stjepana. Crkva je zasigurno starija od obodnog bedema; bila je to presvođena zreloromanička jednobrodna građevina, s kasnije prizidanom bočnom kapelom, kao i svetištem produljenim krajem 15. st. Uz južni bočni zid crkve bio je oslonjen okvir gotičkoga ulaznog portala nad glavnom gradskom komunikacijom. Čitav je sklop crkve i glavnih gradskih vrata srušen tijekom oštre zime prije više desetljeća, pa je cijeli prostor danas tužna slika zapuštenosti i nemara. Nemara prema gradu, kojeg je, poput Trsata na zapadu Vinodola, Frankopanima preotela carska vlast podvrgnuvši ga senjskim kapetanima. Vojna je posada učvrstila kaštel i zidine, pa su **Ledenice imale ključnu ulogu u obrani Vinodola od osmanlijskih martologa**. Na ledini u podnožju grada i danas su ostaci crkve sv. Jurja, koja je prema načinu zidanja i obliku polukružnog začelja bila izgrađena tijekom

Ostaci feudalne rezidencije u Ledenicama. Utvrda unutar utvrde podignuta je na vrhu uzvisine (foto J.V.).

Stari grad Ledenice, ostatci župne crkve (foto D. B.)

13. ili 14. st. Uokolo ruševnih tragova, unutar suhozidne ograde kružnog oblika crkve nalazi se zanimljivo, no danas zapušteno i devastirano groblje, u kome su se ukapali ispod kamenih spomenika novovjekovni Ledeničani, koji su ovaj dio zaleđa Vinodola naselili u 17. i 18. st.

Ispod Ledenica nalazi se kasnoantička luka s poznatim nalazom amfora u **Povilama**, a sidrište možemo naslutiti i u dubokoj dragi **Žrnovnici**, s nekadašnjim **mlinovima** na nepresušnom izvoru. Uz rub Žrnovnice nalazi se danas urbaniziran položaj Veles, koji u svom imenu čuva spomen na mitsko praslavensko božanstvo i pretkršćansko razdoblje nepisane povijesti ledeničkog kraja.

R. S.

Ledenice su položajem, funkcijom i konceptom gradnje slične Hreljinu. Podignute su uz prometnicu koja je od Vinodola, odnosno Novog vodila prema Banskim vratima odakle se putevi račvaju u raznim smjerovima prema Velikoj i Maloj Kapeli. Spomenuto naselje nalazimo relativno rano u povijesnim dokumentima, odnosno još i prije sastavljanja Vinodolskog zakonika. Ono u osnovi ponovno upućuje na iste razvojne procese kakvi su već istaknuti kod opisanih utvrda. Tako se na najvišem platou bedemima branjenog prostora nalaze građevinski ostaci utvrđene rezidencije branjene vlastitim bedemima. Unutar struktura utvrde nalaze se ostaci kvadratne branič kule i stambenih zgrada, a prepoznaju se i ostaci cisterne. Podno fe-

udalne utvrde, na južnim padinama brda, okrenutim moru, s vremenom se formiralo naselje s brojnim stambenim objektima te crkvom sv. Stjepana s pripadajućim zvonikom. I samo je naselje bilo opasano bedemima koje su zajedno s utvrdom na vrhu brijega štatile njegove stanovnike. Polukružne kule parcijalno sačuvane na bedemima naselja i utvrde sugeriraju kako su građeni, ili bar refortificirani tijekom kasnog 15. ili 16. st., što se svakako može povezati s nemirnim vremenom učestalih sukoba s Osmanlijama, kada Ledenice predstavljaju jednu od važnih točaka krajiške obrane, odnosno Senjske kapetanije. Čini se, međutim, kako je i sam zvonik crkve sv. Stjepana, koji je bio smješten tik do ulaznih gradskih vrata, imao i određenu obrambenu ulogu (Starac 2000: 63). Ovakav sustav obrane, sačuvan primjerice u Humu, sugerira ipak znatno raniji postanak, pa navodi na zaključak da su srednjovjekovni gradski bedemi tek prilagođavani obrani od vatrenog oružja u kasnijim, ranonovovjekovnim vremenima.

J. V.

Kao primjer vinodolske sakralne arhitekture iz razdoblja romanike valja istaknuti ruševnu, ali naknadnim pregradnjama netaknutu **crkvu sv. Jurja** podno **Ledenica**. Izduljena jednobrodna crkva zaključena je polukružno istaknutom apsidom. Prvotne su, romaničke župne crkve u glavnim vinodolskim naseljima vjerojatno mahom predstavljale samo inačice ovakvih, do danas preostalih, ladanjskih primjera. Primjer kvalitetne romaničke grad-

Ledenice, ostaci utvrđena grada. Na pristupnom putu podno naselja ostatci su romaničke crkve sv. Jurja (foto D. K.).

nje konca 12. ili početka 13. st., podignute na ranijem arheološkom sloju (Starac 2000: 49), predstavlja crkva sv. Jurja na uzvisini između Bribira i Selca. Na ovoj je crkvi, kao rijetkost u Vinodolu, sačuvan i u obnovi, koju je vodio R. Starac, popravljen pokrov od škriala kojim je bila svođena polukalota svetišta.

M. B.

Srednjovjekovna fortifikacijska baština Frankopana može podijeliti na **tri osnovna perioda**. U **prvom**, onom najranijem, prepoznatom na nekoliko objekata na Krku **dominiraju vrlo jednostavne forme utvrda**, s visokim bedemima višekutnih tlocrta, unutar kojih su se nalazili stambeni i gospodarski objekti, no u kojima ne nalazimo tragova kula. Relativno dobro očuvani te parcijalno arheološki istraženi primjeri ovog tipa utvrda su **Rovoznik i Fortičina**.

Sljedeću fazu, koja započinje gradnjama na kopnu, poput grada Tržana, ali je zastupljena i na samom otoku Krku, mogli bismo definirati kao **vrijeme izgradnje klasičnih feudalnih utvrda**. Tada se, naime, pojavljuju klasične forme utvrde **s istaknutim kvadratnim kulama**. Najranije od njih su već spomenuti **Tržan**, koji se gradi najvjerojatnije nedugo nakon prijelaza posjeda u vlasništvo Bartula II. 1193. g., te **kula u gradu Krku** datirana natpisom u 1191. g. Do sastavljanja Vinodolskog zakonika vjerojatno je izgrađena feudalna utvrda i u samom Vinodolu, dok primjer Bribira pokazuje kako je izgradnja spomenutog tipa utvrda nastavljena i do ranog 14. st. Spomenuti je period 13. i 14. st. vrijeme nastanka velike većine u tekstu obrađenih utvrda, no bez detaljnijih istraživanja nemoguće je utvrditi eventualno postojanje ranijih razvojnih faza ili preciznije datirati vrijeme njihove izgradnje i kasnijih pregradnji.

Takvih je pregradnji zasigurno bilo mnogo u narednom periodu, no značajne su promjene, kao i drugdje, uslijedile nakon sve intenzivnije uporabe vatrenog oružja. Frankopanski su posjedi bili iznimno ugroženi osmanskim prodorima, što je iziskivalo brojne pregradnje i pokušaje **utvrđivanja naselja koja su izgrađena uz same utvrde**. Za taj su period osobito karakteristične u tlocrtu **kružne kule**, zdepastije i niže od srednjovjekovnih, no **prilagođene uvjetima ratovanja s vatrenim oružjem**. Njihova je gradnja karakteristična za kasno 15. i rano 16. st., odnosno upravo za razdoblje u kojem Osmanlije značajno ugrožavaju vinodolsko područje.

J. V.

Razvoj arhitekture Zrinskih i Frankopana na njihovim imanjima od Međimurja do Vinodola bit će naglo zaustavljen političkim zbivanjima oko zrinsko-frankopanske urote te pogubljenjem Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana 1671. godine. Zapljena i popisivanje njihove imovine u to doba svjedoči o velikom bogatstvu koje je razneseno i pokradeno, a sve je posjede preuzela Dvorska komora. Komora će tijekom idućih desetljeća na njima uspostaviti vlastelinstva, kojima će upravljati tijekom sljedećih stotinjak godina, dio će biti prodan privatnim vlasnicima ili će ostati bez namjene, urušiti se i posve pasti u zaborav. **Nasljeđe** je Zrinskih i Frankopana najsnažniji **trag u kulturnoj povijesti** Hrvatskog primorja ostavilo **u srednjem i ranom novom vijeku**, ali će njegovi materijalni ostaci, uslijed burnih stoljeća koja su uslijedila, danas biti tek fragmentarno očuvani.

P. P.

Kamena skulptura

Hreljin, konzola sekundarno uzidana na kući u današnjem naselju (foto D. K.)

Kasnoromaničkom razdoblju stilski pripadaju masivne **zoomorfne konzole** sekundarno uzidane u jednoj od kuća današnjega **Hreljina**. Donesene su sa srednjovjekovne hreljinske gradine, a izvorno su možda pripadale kompoziciji nekoga reprezentativnog portala, moguće onoga bočnoga hreljinske župne crkve.

Svetohranište bribirske župne crkve sv. Petra i Pavla nedavno je, s nekoliko primjeraka senjske skulpture, polukapitelima koji potječu iz crkve

pavlinskoga samostana na Ospu i frankapanskim grbom unutar renesansnoga lovorova vijenca s kaštela u Novom, uvršteno u grupu spomenika pripisanih **lokalnoj radionici, razvijenoj na tradiciji dekoracije** koju su donijeli majstori s iskustvom Korvinova dvora. Tako je skulptura panonske renesanse kao fenomen kojem su ključni poticaj dali vrsni majstori dalmatinskoga i prekojadranskoga, čak i rimskoga iskustva, poput Ivana Duknovića, svoju reinterpretaciju našla i u djelatnosti radionice skromnih dosega, prisutne na području Senja i Vinodola (Braut 2012: 84–85).

Nadgrobna ploča biskupa Kristofora, župna crkva sv. Filipa i Jakova u Novom Vinodolskom (foto D. K.)

Nakon što je Matija Korvin Frankapanima oduzeo Senj i nakon propasti Modruša **trsatska** je **crkva** postala jedan od najvažnijih frankapanskih mauzoleja. Ondje su do danas sačuvane nadgrobne ploče Martina i Bartola Frankapana, Elizabete Petuhi de Gerse umrle 1513. godine i Nikole Tržaćkoga Frankapana, umrloga 1523. godine (Horvat 2003: 25–58; Pelc 2007: 312–313).

Graničnost se kvarnerskog područja, primjetna u venecijanski i/ili dalmatinski i/ili toskanski ili kontinentalno ukorijenjenim primjercima skulpture, kod **potonje dvije nadgrobnice ogleda u** hibridnim karakteristikama njihova uresa, koji kao da je plod različitih sveščića skica. Prepliću se tako geometrijski profili, denti, girlande i dupini južnih renesansnih majstora sa sjevernjačkom tipologijom heraldičkih štitova i figuralnim prikazom pokojnika u viteškom oklopu. Kronološki im je bliska **nadgrobница modruškog biskupa Kristofora** iz svetišta župne crkve u Novom iz 1517. godine.

M. B.

Drvrezbarena polikromirana srednjovjekovna skulptura

Raspelima iz krčke katedrale u kontekstu vremena djelovanja Knezova Krčkih valja pridružiti **raspelo** na glavnom oltaru katedrale sv. Vida u **Rijeci** iz ranog 14. st. Poput raspela s kraljevskom krunom iz Krka riječka se umjetnina može vezati uz ikonografiju bolnog tipa Krista na križu. Blaga S-krivulja tijela s laganim otklonom glave najavljuje početak kasnogotičkog prenaglašavanja patnje na križu. Kao i na krčkom primjeru s kraljevskom krunom na riječkom Kristu nema značajnijeg isticanja ekspresije boli, iako poluzatvorene oči s naglašenim jagodicama lica i duboko uvučenim trbuhom upućuju na poznavanje oblikovanja srednjoeuropske provenijencije.

Čudotvorno raspelo s glavnog oltara katedrale sv. Vida u Rijeci (foto D. K.)

O porijeklu raspela, naručitelju ili majstoru koji ga je izrezbario još uvijek nemamo podataka, međutim, način oblikovanja potvrđuje da su naručitelji i drvorezbari 14. stoljeća imali potrebu istaknuti Kristovu žrtvu na križu izrađujući skulpture koje nisu nastojale pobuditi strah, već sažaljenje i poštovanje promatrača.

Pobuđivanju istih ili sličnih osjećaja pridonosila je i **ikonografska tema Oplakivanja**

osobito tijekom 15. st. S frankopanskog posjeda u Vinodolu sačuvan je **drveni reljef Oplakivanja** iz crkve sv. Stjepana u **Driveniku**, sklonjen za vrijeme Drugoga svjetskog rata, a danas dio građe Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu. U središtu kompozicije Marija sjedi, a mrtvi Krist položen joj je u krilo. Desno od Bogorodice sv. Ivan Apostol objema rukama pridržava Kristovu glavu, a s lijeve strane stoji lik sv. Marije Magdalene, koja je svojom

desnom rukom primila Kristovu ruku. Ikonografija prikaza upućuje na **srednjoeuropske radionice** druge polovice, odnosno kraja 15. st. Naime, melankolični izrazi lica Ivana, Marije i Marije Magdalene, blagih pogleda

Oplakivanja Krista, izvorno iz crkve sv. Stjepana u Driveniku danas u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu (foto D. K.)

usmjerenih prema umirućem Kristu, dodatno su naglašeni ravno modeliranim usnama, a karakterističan su način oblikovanja drvorezbara preko Alpa. Osim modelacijom fizionomija likova odabir karakteristične suvremene srednjoeuropske odjeće, osobito dviju Marija, vezuje reljef uz sjevernjačku produkciju.

Reljef je pronađen na glavnom oltaru crkve sv. Stjepana iz 17. st. Kako je relativno malih dimenzija (70 x 68 cm), može biti da je izvorno bio dio neke veće cjeline, a nema sumnje da barokni oltar nije bio njegova izvorna pozicija. Neovisno o tome je li bio namijenjen nekoj od kapela ili crkava vinodolskog područja ili, pak, privatnom štovanju, način njegova oblikovanja svakako upućuje na žive trgovačke veze knezova Frankopana sa srednjoeuropskim drvorezbarskim radionicama i majstorima druge polovice 15. st.

Vremenu druge polovice 15. st., kada nasljednici Nikole IV. Frankopana, slavnog kneza Mikule, vladaju brojnim posjedima, pripada i skulptura **Bogorodice sućutne** (*Pietà*), koja se **izvorno nalazila u crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci**, a 1920. godine premještena je u *Museo civico*, današnji Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka. Poput svih kasnosrednjovjekovnih rezbarenih umjetnina kip je izvorno bio obojan, no danas se na njoj samo naziru tragovi polikromije, a kako je stražnja strana skulpture ravno rezana, vjerojatno je stajala priljubljena uza zid, najvjerojatnije jednog od gotičkih drvenih oltara crkve. Marija sjedi na prijestolju, a u krilu pridržava tijelo mrtvoga sina, čije je ukočeno tijelo istaknuto rebrima i uvučenim trbuhom. Dok je Kristova fizionomija prikazana izmučena od boli, na Marijinom okruglom licu sa smirujućim melankolič-

nim pogledom u daljinu nema naznaka tuge. Oblikovanje skulpture, osobito lika Marije, njezinih blagih crta lica te oštro rezanih nabora haljine upućuje na likovne utjecaje internacionalnog stila druge polovice 15. st.

Pietà, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka (foto D. K.)

Za razliku od manjeg broja sačuvanih drvorezarenih raspela ili svetačkih likova najveći se broj punih skulptura odnosi na kipove Bogorodice s Djetetom, koji svjedoče o živoj **tradiciji šovanja Bogorodičina kulta**. Marija s Djetetom, osobito krajem 14. i početkom 15. st., postaje simbolom i idealom majčinstva te se naglašava njezina nježnost i blagonaklonost prema djetetu Isusu. Upravo je ta promjena u shvaćanju kipa ili slike rezultirala novim načinima oblikovanja.

U župnoj crkvi svetih Filipa i Jakova u **Novom Vinodolskom** unutar drvenoga baroknog tabernakula na sjevernom zidu smješten je **reljef Bogorodice** koji se izvorno nalazio u crkvi Blažene Djevice Marije pavlinskog samostana na Ospu. Pavlinska crkva i samostan srušeni su 1916. godine, a crkveni je inventar tada raznesen po crkvama i zbirkama Vinodola i šire, pa tako i reljef Bogorodice, koji je vjerojatno tada ukomponiran u barokni oltar župne crkve. Visok reljef Bogorodice zasigurno je bio dio veće cjeline politpiha, najvjerojatnije njegov središnji dio. Bogorodica, kojoj u krilu nedostaje dijete, sjedi sklopljenih ruku u molitvi, a dinamiku reljefa naglašava dijagonala njezine desne noge oštro postavljena na način da si ječe donji dio prikaza. Marijino okruglo lice s velikim očima i naglašenim vjeđama, izduženim nosom i malom bradom podsjeća na likove reljefa bliških oblikovanju likova nastalih u drvorezbarskoj radionici Venecijanaca

Jakova Moronzona, koja je djelovala sredinom 15. st. na području sjevernog Jadrana. Poznato je da je upravo u to vrijeme osnovan samostan na Ospu, a nakon što je Martin Frankopan obnovio crkvu, 1462. godine ju je, uz ostale posjede, darovao redovnicima. Za razliku od prethodno spomenutih umjetnina koje su, čini se, nabavljane u radionica srednjoeuropskih majstora

Reljef Bogorodice s pokrajnjeg oltara župne crkve sv. Filipa i Jakova u Novom Vinodolskom (foto D. K.)

prisutnost **Bogorodice sućutne venecijanskih obilježja** u Novom Vinodolskom navodi na zaključak da su naručitelji iz Vinodola u 15. st. imali kontakte s kulturnim krugom mletačkih drvorezbara i majstora.

Članovi porodice Frankopan moć i ugled stjecali su brojnim ženidbenim vezama s pripadnicama uglednih vlastelinskih obitelji različita podrijetla. Svoje su pokroviteljstvo zasigurno oplemenjivali **kupovinom umjetnina** te se može pretpostaviti da su neke od spomenutih skulptura kupljene na „tržištu“, osobito zato što su se u nekim kapelama i crkvama sačuvala umjetnička djela koja se svojim likovno-stilskim obilježjima vezuju uz radionice koje su stvarale pod utjecajem likovnosti srednje Europe. S obzirom na relativno skroman broj sačuvanih skulptura, ne može se, nažalost, govoriti o lokalnim radionicama ili majstorima.

Vjerojatnija je pretpostavka da su pojedini članovi ili članice obitelji Frankopan odigrali važnu ulogu u nabavi umjetnina i opremanju crkvenih inventara na prostorima pod svojom vlašću, osobito u unutrašnjosti. Naravno, valja uzeti u obzir fragmentarnost očuvane drvorezbarske baštine, koja, u konačnici, ne pokazuje cjelovitost kasnosrednjovjekovne kiparske proizvodnje. U likovnom smislu većinu sačuvanih primjera čine radovi prosječne ili ispodprosječne kvalitete, no oni nas ipak upućuju na važnost drvorezbarskih radova u oblikovanju srednjovjekovnih crkvenih prostora. Isto tako, riječ je o umjetničkim radovima koji svjedoče kako su naručitelji u vrijeme kasnosrednjovjekovne frankopanske vladavine **u dodiru s dva različita senzibiliteta**, s **mletačkom** umjetničkom produkcijom s jedne strane i s druge strane s umjetninama nastalima na prostorima **srednje Europe** 14. i 15. st.

B. Š. P.

Drvena skulptura i oltari Vinodola u suton Frankopana

Isticanje je zaslužnih pojedinaca, odnosno obitelji dio uobičajene tradicije novovjekovne Europe, posebno u 17. st. Tada su se, na zasadama **Trident-skog koncila** (1545 – 1563), veličali pothvati i osobe koje su kroz povijest pridonijele učvršćenju katoličke vjere, slavili su se fundatori crkava i samostana, a sve s ciljem kako bi se potaknuo pijetet i pokroviteljstvo budućih generacija po uzoru na njihove pradjedove.

Kada je riječ o obitelji Frankopan, u Vinodolu tada od njih nije bilo važnijih pokrovitelja Crkve. Dovoljno se prisjetiti Nikole IV., fundatora crkveničkoga

pavlinskog samostana iz 1412.; Martina IV., osnivača franjevačkog samostana na Trsatu 1453. i utemeljitelja pavlinskog samostana na Ospu u luci Novog Vinodolskog 1462. ili Bernardina, graditelja zavjetne crkve svetog Roka i Sebastijana također u Novom iz 1511. godine (Hoško 2004: 39–54; Mileusnić 2012: 20; Bradanović 2017: 27–30; R. Matejčić 1989: 68).

Kada promatramo Vinodol, njegove krivudave doline s brežuljcima okruženima srednjovjekovnim gradićima i ruševinama utvrda stiješnjenima brdskim lancem na sjeveru te krivudavim morskim uvalama na jugu, djeluje pitoreskno, poput Istre u malom. No, izostanak jakoga i bogatoga urbanog centra u ovom području između Rijeke i Senja znatno se osjeća i u samom Vinodolu. To se odrazilo i na umjetničku baštinu u crkvama i samostanima na nekadašnjim Frankapanskim posjedima. Ono što danas posjedujemo od drvenih oltara i skulptura u Vinodolu do 1671., doista se može okarakterizirati kao „ostaci ostataka“, vjerovati nam je, nekoć umjetninama bogatijeg podneblja. Takvoj su situaciji zacijelo pridonijeli opće siromaštvo, povijesna previranja, turski prodori, konfiskacija Frankapanskih posjeda, ali ne manje štetan nemar kasnijih vlasnika. Kada je riječ od drvenim oltarima 17. st. u Vinodolu, dva su paradigmatiska primjera. Djelomično sačuvan **oltar iz srušene crkve svetog Roka i Sebastijana**, danas u Narodnom muzeju i galeriji u Novom Vinodolskom, jedini se sa sigurnošću može povezati uz Frankapane (Tulić 2012: 92).

Od oltara je sačuvan prepravljen antependij, gdje su u izduženoj četveroličnoj niši smještene skulpture Krista i Boga Oca kako krune Djevicu. Niša je okružena rezbarenim vegetabilnim uzorkom, poznatijim kao motiv algi i hrskavica, tipičnim za oltare kontinentalne provenijencije 17. st. Sačuvana je predela s četiri kartuše i godinom 1656. te na njoj oslikan nečitki natpis s lijeva te frankapanski grb s desna. Crkva svetog Roka i Sebastijana srušena je početkom 20. st., a oltar je raskomadani. Smatralo se da je njegov donator bio Vuk II. Krsto Frankapan (R. Matejčić 1982: 491), no kako je on umro 1652., izgledniji je donator njegov sin Juraj IV. Frankapan (Zajec 2014: 162–163). Naime, Juraj je upravo 1656. uspješno ratovao protiv Turaka te je obdario pavlinski samostan u Novom Vinodolskom sa sto dukata, a podizanje oltara u frankapanskoj crkvi svetog Roka i Sebastijana mogao je tom prigodom biti njegov osobni zavjet iz pobožnosti.

Najvažniji je vinodolski oltar 17. st. onaj izvorno smješten u crkvi svetog Stjepana u Driveniku, koji se od 1939. nalazi u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu (Tulić 2012: 92–94).

Glavni oltar, crkva svetog Stjepana u Driveniku (fotografija A. Schneidera iz 1934., Arhiv HAZU-a, Zagreb)

Na izvornom mjestu, u zatvorenoj i u sjenik pretvorenoj crkvi zatekao ga je Gjuro Szabo 1923., a fotografski dokumentirao Arthur Schneider 1934. godine (Szabo 1923: 238; Schneider 1935: 173). Drivenički oltar ima četiri korinthska stupa koji zatvaraju tri lučne niše. Vanjski su stupovi ovijeni reljefnom lozom te flankirani vrpčastim prošupljenim trakama s girlandom. Nad atikom je polje s nišom u kojoj je kip Bogorodice, a u središnjoj donjoj niši, na mjestu pale, postavljena je grupa s prikazom kamenovanja svetog Stjepana. Dva vojnika nabacaju kamenje na mladog đakona, a u pozadini lik dječaka donosi košaru sa stijenama. Ova kiparska grupa, iako pomalo naivna u impostaciji likova, odiše **jednostavnom pučkom pobožnošću**. Njoj je svakako godila raskošna pozlata i polikromija kipova dok se svijetlo voštanica ljeskalo o pozlaćene tunike svetaca, uz obilje dima i mirisa tamjana.

U takvu duhu treba promatrati i ostale rijetke primjere vinodolske drvene skulpture i oltara nastalih u trećoj četvrtini 17. st. To se na prvom mjestu odnosi na dva oltara uz trijumfalni luk nekadašnje pavlinske crkve u Crikvenici. Među njihovim se kiparskim ukrasom posebno ističe kip svetog Mihovila na

Sveti Mihovil, oltar s lijeve strane trijumfalnog luka, nekadašnja pavlinska, danas župna crkva, Crikvenica (foto D. T.)

Glavni oltar iz crkve svetog Stjepana u Driveniku, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (foto D. T.)

atici lijevog oltara, koji kao i svi spomenuti oltari u Vinodolu pokazuje kontinentalne utjecaje.

Mogli bismo zaključiti kako je ova skulptura proizišla iz još uvijek ne-definirane rezbarske radionice koja je djelovala u drugoj polovici 17. st. na području od Istre preko kvarnerskih otoka i Vinodola do zadarskog zaleđa (Tulić 2012: 165).

U 17. st. Frankapani su se pobrinuli i za franjevačku crkvu s obiteljskim mazolejom na **Trsatu**. No, sve je to bilo ipak skromno, kako je i sam Nikola Frankapan istaknuo: „Ne velike inovacije, zač to škodi devocionu“ (Rački 1929: 118). Potom njegov brat Vuk II. Krsto Frankapan darujući 500 dukata fra Franji Glaviniću upozorava kako ne treba pregrađivati crkvu ni stavljati

Novi Vinodolski, dijelovi oltara iz porušene zavjetne crkve svetog Roka i Sebastijana, Narodni muzej i galerija (foto D. T.)

ново popločenje „ča bi bil veliki potrošak, a devotio mala“ (Rački 1929: 118). Ipak, spletom okolnosti, frankapanska se „štedljivost“ odrazila u činjenici da danas u trsatskoj crkvi, uz povijesnu tradiciju, jedino što podsjeća na Frankapane, jesu njihove **tri stare nadgrobne ploče** te **Gospina ikona**.

U pokušaju da se tek u osnovnim crtama sagleda rano novovjekovno kiparsko nasljeđe u drvu na području Krka i Vinodola iz vremena Frankapana može se zaključiti da su se vezano uz ove donatore dogodila metaforički „dva sutona bez zore“. Prvi je bio u trećoj četvrtini 15. st., kada je u doba Ivana VII. naručeno nekoliko važnih drvenih umjetnina, svježih i vrlo zanimljivih po svojim ranorenesansnim osobinama. No, već 1480. uslijedio je kraj frankapanske vlasti na Krku, odnosno prije nego li je svanula zora renesanse. Drugi se suton odvio u Vinodolu, gdje je u 16. i 17. st. do tragične 1671. ostao sačuvan vrlo skroman broj drvenih umjetnina, uglavnom oštećenih oltara i preslikanih skulptura. Raskošni se barok u mramoru nije, u biti, u Vinodolu nikada ni dogodio. Kada je 1692. sagrađen prvi mramorni oltar s kvalitetnim mramornim skulpturama venecijanskog majstora Giovannija Comina u svetištu franjevačke i frankapanske crkve na Trsatu, prošla je već dvadeset i jedna godina od pogubljenja Frana Krste Frankapana u Bečkom Novom Mjestu (Tulić 2017: 35–43). Pomalo ironično, nad obiteljskom kriptom Martina Frankapana, osnivača samostana na Trsatu, sada se dizao mramorni grb Ivana i Franje Uzolina, koji su donirali najraniji mramorni oltar s kipovima na području Banske Hrvatske. A tik uz Gospinu ikonu na mramornim stupovima netom izgrađenog oltara od 1693. visjeli su srebrni svijećnjaci, zavjetni dar cara Leopolda I. Habsburga, koji ih je poklonio Gospi Trsatskoj kao zahvalu za pobjedu nad Turcima kod Budima (Jerman 2016: 139–142). Bio je to isti onaj Leopold I. po čijoj je naredbi 1671. kuća Frankapana utonula u mrak.

D. T.

Slikarstvo u Vinodolu do 1670. godine

O bogatstvu i raznolikosti slikarske baštine na Krku i sjevernojadranskom priobalju u vrijeme kada su pripadali obitelji Frankopan danas nije moguće suditi. Do nas su kroz povijesne nedaće doplutala malobrojna djela, od kojih su neka u prilično slabom stanju sačuvanosti. Ona zasigurno predstavljaju tek fragment ukupnog broja oltarnih slika i poliptiha koji su resili oltare brojnih krčkih i vinodolskih crkava i crkvice.

lako se imena nekih Frankopana spominju u vezi s narudžbom kultno i povijesno-umjetnički važnih djela nastalih tijekom ranijih stoljeća obiteljske povijesti, čini se da od sredine 16. st. nadalje obitelj gubi interes za doniranje oltarnih slika crkvama i samostanima na svojim posjedima. Uz to, kako Frankopani, tako ni Zrinski nisu bili veliki kolekcionari slika. Na primjer, u popisu se njihove imovine, razgrabljene 1670. godine, iz bakarskog kaštela (*Ex arce Buccari*) spominje tek pet slika čija je ukupna vrijednost iznosila trideset škuda, odnosno po šest za svaku. Tom je prilikom, međutim, jedan kandelabar procijenjen na vrijednost od petnaest škuda, a novi tepih kojim se pokrivao stol, kao što se može vidjeti na mnogim slikama srednjoeuropskih i sjevernoeuropskih majstora iz 17. st., na čak osam škuda (Laszowski 1948: 171–172). Stoga valja pretpostaviti da pet otuđenih slika nije bilo znatnih dimenzija, a ni da njihova umjetnička vrijednost nije naročito impresionirala procjenitelja. S druge je strane iz Nove Kraljevice bilo otuđeno lijepih slika različitih žanrova (*imagines varii generis pulchrae*), također u vrijednosti od trideset škuda, no ondje su dva lijepa ogledala bila procijenjena na čak devedeset škuda (Laszowski 1948: 172).

Četrdesetak je slika nepoznate vrijednosti, vjerojatno manjih dimenzija, bilo otuđeno iz kaštela u Novom Vinodolskom (Laszowski 1948: 194). Frankopani i Zrinski su 1670. u svojim kaštelima i palačama u kontinentalnim dijelovima Hrvatske posjedovali još slika, no samo nekoliko ih je bilo većih dimenzija i značajnije vrijednosti, pa ove plemenitaške obitelji teško možemo nazvati kolekcionarima ili ljubiteljima slikarstva. Ovdje je, vrlo vjerojatno, bila riječ o uobičajenoj dekoraciji reprezentativnih prostorija njihovih obitavališta. Kako se navodi u zapisniku otuđene imovine, sastavljenom dvije godine nakon otimačine koja je uslijedila po uhićenju Frana Krsta Frankopana i Petra Zrinskog, neke su slike predstavljale Bogorodicu, no većina je prikazivala žanr ili alegorijske scene. Zabilježena je tek jedna velika slika s prikazom bitke u Ozlju (Laszowski 1948: 210).

No više od četiri stoljeća ranije, tijekom prve polovice 14. st., Frankopani su se iskazali kao velikodušni donatori, skloni i znatnom trošku s ciljem pribavljanja umjetnina visoke vrijednosti, ali najvjerojatnije ne i profinjeni poznavatelji umjetnosti. Bez obzira je li slika **Gospe Trsatske** izvorno bila namijenjena franjevačkoj crkvi sv. Petra izvan senjskih gradskih zidina, a u kojoj su se Frankopani pokapali do trenutka kada im je ugarski kralj Matija (Matijaš) Korvin oduzeo ovaj grad krajem osmog desetljeća 15. st. (Bradanić 2017: 27–28), ili je cijeli triptih izvorno bio prijenosni slikani oltarić za privatnu pobožnost Knezova Krčkih (Demori Staničić 2017: 277), danas se smatra da

Ikona Gospe Trsatske (foto D. K.)

predaja prema kojoj je djelo trsatskoj franjevačkoj crkvi poklonio papa Urban V. (1310. – 1370.) nije točna.

Njega su, sudeći prema prisustvu prikaza svetaca čija su imena bila česta među članovima obitelji Frankopan, pribavili ovi plemići u vrijeme snažnog uspona obiteljske moći i stjecanja znatnog bogatstva. Zorida Demori Staničić (2017: 278–279) mišljenja je da se triptih može datirati u prvu četvrtinu 14. st. te da ima odlike venecijanskog trecentističkog slikarstva prije pojave najvećega mletačkoga gotičkog slikara Paola Veneziana (vijesti od 1333. do 1358.). Iako je tijekom stoljeća u više navrata bila preslikavana i od njezine izvorne slikane površine nije mnogo sačuvano, trsatska se slika Gospe svojom kvalitetom ističe među velikim brojem vrlo sličnih prikaza Bogorodice koji se mogu naći na različitim lokalitetima duž jadranske obale, ali čak i u udaljenim mediteranskim gradovima, npr. u Španjolskoj. Neki su stručnjaci tijekom druge polovice 20. st. zaključili da sličnost brojnih prikaza Marije koja doji malog Krista upućuje na istog majstora ili radionicu, no Demori Staničić je ispravno upozorila da je ovdje riječ o postojanju jedinstvenog i do sada neutvrđenog predloška, odnosno prototipa. Trsatska slika danas ima izuzetno veliku kultnu važnost te se, prema predaji, povezuje sa štovanjem mjesta na kojemu se nalazila nazaretska kućica Blažene Djevice Marije od 1291. do 1294., prije nego li je čudesno odletjela do Loreta u talijanskoj pokrajini Marche.

U prvu bi četvrtinu 15. stoljeća trebalo datirati i sliku *Bogorodice s Djetetom* (72 x 44 cm) što se nalazi na glavnom oltaru danas župne, a nekada pavlinske crkve u **Crikvenici**. Narudžbu ovog djela valja povezati s osnivanjem samostana što je nikao uz postojeću, zapuštenu crkvicu Blažene Djevice Marije, oko 1412. godine. Crkvicu je pavlinima darovao knez Nikola IV. Frankopan, a možda im je donirao i sliku koja će tijekom idućih stoljeća postati najvažnijim kulturnim predmetom na širem crikveničkom području. Zbog toga je prilikom obnove crikveničke pavlinske crkve 1776. ona uklopljena u novi oltar koji ponosno potpisuju pavlinski redovnici Franciscus Shmelz i Philippus Vidrich – stolari i drvorezbar te kipar Paulus Riedl. Pozlatu i polikromiju na novom je oltaru načinio Lucas Hanser (Baričević 1973–1974: 141–142). Osim što je *Bogorodica s Djetetom* tada bila rezana da se prilagodi novom okviru, doživjela je i potpuno preslikavanje kazeinskom temperom, najvjerojatnije od ruke istog majstora koji je obojio i pozlatio cijeli oltar. Nakon još nekoliko preslikavanja i restauracija slika je konačno ponovno restaurirana 2004. godine, kada su s nje tek djelomično uklonjeni preslici jer je utvrđeno da je izvorni slikani sloj, a posebno pozlata u pozadini prikaza, vrlo slabo sačuvan. Na to upozorava sonda koju je prigodom posljednje intervencije ostavio restaurator Denis Vokić u donjem dijelu slike, lijevo. Riječ je o vodoravnom pravokutniku koji pokazuje da je Marijin

maforion tamnozeleno boje te da je ukrašen zlatnim zvjezdicama i obrubljen vrhom tkanine izvezene zlatnim nitima, naslikanom tankim i vrlo preciznim potezom. Gruba i jednolična tekstura ostatka ove slike svjedoči o tome koliko je sadašnji izgled crikveničke slike udaljen od izvornoga.

Čini se, ipak, da je Lucas Hanser prilikom preslikavanja pokušao što vjernije ponoviti

Bogorodica s Djetetom, slika na glavnom oltaru župne crkve u Crikvenici (foto D. K.)

izvornu kompoziciju djela, a nakon posljednje restauracije postale su vidljive i konture prijestolja od sivkasta i ružičasta kamena koje u znatnoj mjeri podsjećaju na rješenja prisutna na venecijanskim slikama nastalim tijekom druge polovice 14. i na samom početku 15. st. Sudeći prema ovim vrlo oskudnim informacijama o izvornom izgledu *Bogorodice s Djetetom* iz crikveničke župne crkve, možemo zaključiti da je najvjerojatnije riječ o djelu **slikara venecijanske provenijencije**. Njegov je autor bio vrlo dobro upoznat s djelima najutjecajnijeg i najkvalitetnijega mletačkog slikara *trecenta* – **Paola Veneziana** – te je poput mnogih njegovih sljedbenika, desetljećima nakon iščeznuća velikog majstora sa slikarske scene marljivo ponavljao njegova ingeniozna rješenja (Kudiš 2012: 175–177).

Može se pretpostaviti da je oprema crikveničkoga i novljanskoga pavlinskog samostana, ali i drugih sakralnih objekata u Vinodolu u 15. i 16. st., uključivala više oltarnih slika ili poliptiha, no od njih se sačuvao samo jedan iz crkvice svetih Fabijana i Sebastijana u Novome Vinodolskom. Riječ je o triptihu koji na središnjem panelu prikazuje Bogorodicu s Djetetom na prijestolju, lijevo od nje stoji sveti Rok, a desno sveti Sebastijan. Nastanak ovog djela valja vezati uz datum izgradnje crkvice koja je izvorno najvjerojatnije bila posvećena svetim Roku i Sebastijanu, ili samo Sebastijanu, odnosno uz 1511. godinu. Stanje sačuvanosti slikane površine ovog djela vrlo je slabo, no na temelju elemenata tipologije likova, kompozicije i izvornih dijelova kolorita može se pretpostaviti da je riječ o djelu venecijanskog podrijetla. Oštre konture i naglašeno korištenje obrubne linije, niski horizont sa stjenovitim pejzažom, kao i nježna građa svetaca upućuju na to da je novljanski triptih djelo manjeg majstora koji je još početkom 16. st. ponavljao sheme nastale u radionicama obitelji Bellini i Vivarini tijekom druge četvrtine 15. st., a kojima se još dugo služio i, na primjer, Vittore Carpaccio (Venecija, 1460./66. – 1525./26). Iako se u literaturi navodi da je djelo načinjeno u tehnici ulja na drvu, može se pretpostaviti da je ipak riječ o temperi ili barem kombiniranoj tehnici na drvu. Godine 1909. crkvice svetih Fabijana i Sebastijana srušena je kako bi se dobilo više mjesta za novi zvonik župne crkve. Tom je prilikom razvrgnut oltar na kojem je bio triptih ***Bogorodice sa svetim Rokom i Sebastijanom***, a župni je ured sliku 1913. godine darovao Povijesnomu muzeju Hrvatske (danas Hrvatski povijesni muzej) (Kudiš 2012: 106–108).

Dolazak i boravak franjevačkog slikara laika **Serafina Schöna** (Menzingen, ? – Trsat, 24. kolovoz 1642.) na **Trsatu**, međutim, nije izravno povezan s patronatom obitelji Frankopan. Njega je pozvao Michael Kumar, tadašnji provincijal franjevačke Provincije svetih Ćirila i Metoda i glavni pokretač ob-

nove trsatskog franjevačkog samostana i crkve Majke Božje nakon požara iz 1629. godine. Iako švicarskog podrijetla, Schön je svoje slikarsko obrazovanje morao steći, najvjerojatnije tijekom drugog desetljeća 17. st., na području srednje Europe, koje se rasprostire od Innsbrucka na zapadu do Beča na istoku te od Münchena na sjeveru do Klagenfurta na jugu. Riječ je katoličkim zemljama kojima u to vrijeme vladaju Habsburzi i Maksimilijan I. Wittelsbach. Povećanu potražnju za umjetninama, posebno slikarstvom protureformacijske tematike, zadovoljavaju slikari koji počinju pristizati iz sjeverne Italije, posebno Venecije i Veneta, ali i iz flamanskih zemalja i Nizozemske. Baš među takvim majstorima valja tražiti Schönove kasnorenesansne uzore koji ponekad koketiraju sa srednjoeuropskim manirizmom, koji se je posebno njegovao na dvoru Rudolfa II. u Pragu. Riječ je ovdje o slikarima poput kapucina Paola Piazze (Castelfranco, 1557. – Venecija, 1621.) (Kudiš 1997: 81–90) ili Petera de Wittea (Bruges, 1548. – München, 1628.) (Repanić-Braun 2004: 26–45). Na Trsatu je, gdje je proveo ostatak svojeg, vjerojatno, relativno kratkog života, Schön ostavio šest kvalitetnih ulja na platnu te niz zidnih oslika u tehnici *fresco secco*.

Ljepotom i impozantnim dimenzijama ističe se njegova ***Večera Svete obitelji***, koja resi zapadni zid ljetne blagovaonice franjevačkog samostana na Trsatu. Riječ je o donekle neobičnom izboru teme za refektorij, koji se je obično ukrašavao motivom Isusove posljednje večere. Na Schönovoj se slici, međutim, slavi Sveta obitelj koja se je, u skladu s poslijetridentskim učenjem, tijekom

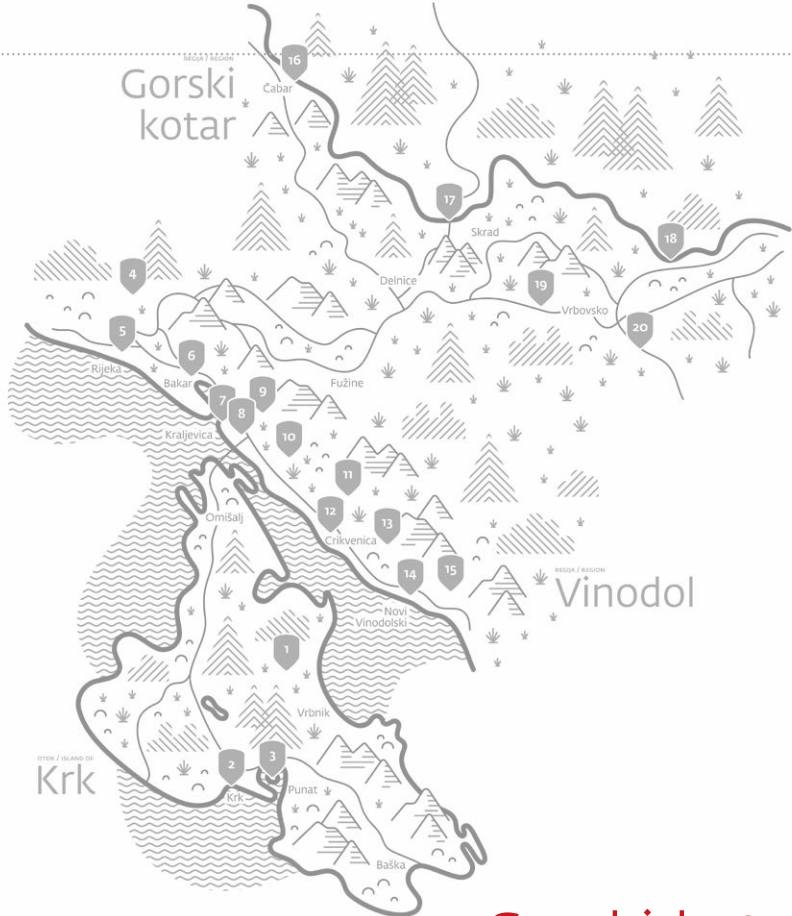

Ljetni refektorij franjevačkoga samostana na Trsatu (foto D. K.)

17. st. počela smatrati „zemaljskim presvetim trojstvom“. U trsatskoj se crkvi nalaze tri Schönove oltarne pale, **Sv. Mihovil arkanđeo, Sv. Katarina i svete mučenice** te **Sv. Nikola sa zagovornicima**. Nastale su 1631. godine i, kao i ostala njegova djela, iskazuju znatnu slikarsku vještinu, kako u dočaravanju detalja odjeće i nakita, tako u oblikovanju kolorističke kompozicije. Sustavno korištenje grafičkih predložaka za svoja djela kod Serafina Schöna ne indicira izostanak talenta ili kreativnosti, već predstavlja uobičajenu praksu među kasnorenesansnim slikarima Apeninskog poluotoka, a još više srednje Europe.

Ovaj niz povijesno, umjetnički, ali i kultno značajnih djela završava primjermom oltarne pale koja svojom skromnom kvalitetom i pučkom intonacijom simbolički zaključuje eru važnih narudžbi lokalnog plemstva ili zajednice. Riječ je o **Bogorodici od Ružarija sa sv. Dominikom**, što se nalazi na trećem oltaru u desnom brodu bakarske župne crkve (Kudiš 2004: 46–47). Iako se čini da je nastala prema grafičkom predlošku uglednog bakroresca Antoniusa III. Wierixa (Antwerpen, 1596. – 1624.) (Bralić 2012: kat. 1), ova je teško preslikana pala slabo djelo kontinentalnog majstora. Likovi Bogorodice, djeteta Isusa i anđela su stilizirani i tipološki vrlo slični, nezgrapnih kretnji i nelijepih kontura. Kasnije doslikani maleni lik sv. Dominika je gotovo rustikalan, dok intervencija slikara V. Mifke iz 1936. godine, nažalost, ne doprinosi općem dojmu djela. Bakarski je slikar preslikao i godinu koja se je na djelu izvorno nalazila, pa sada možemo samo nagađati je li to bila 1655. ili 1682. godina.

N. K.

Gorski kotar: spoj sjevernojadranske i kontinentalne tradicije

F — — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

Arheološki i povijesni tragovi

Brdsko-planinsko zaleđe **Kvarnera** danas je među najrjeđe naseljenim područjima u Hrvatskoj. Gorski kotar regija je nevelike površine, ali iznimne gustoće prirodnih ljepota koje pruža **dinarski krš**, ispunjen brojnim planinskim vrhuncima, ispresijecan dubokim dolinama i malim poljima. Zbog oštre klime i oskudnog tla ovaj kraj nikad nije pružao uvjete za život većih skupina ljudi. Najstariji su zabilježeni tragovi ljudskih staništa vrlo oskudni, što može biti posljedicom veoma slabe istraženosti. Iskopavanja taložina u **pećini Golubinjak kod Lokava** nisu dala očekivane rezultate, osim velike količini kostiju životinja i malo ugljenog trunja, ostatkom kratkotrajnog boravka paleolitičkih lovaca. Pretpovijesni čovjek mogao je najlakše prolaziti dubokom dolinom rijeke Kupe. Hrvatska je strana riječne obale uglavnom u sjeni, okrenuta sjeveru, a slovenska je, lijeva strana kupske doline osunčana i mnogo blaže klime.

Tako je moguće da se u zoni izvora Kupe, nedaleko zaseoka Žurge u Sloveniji, u pećinama nalaze arheološki tragovi iz eneolitika i brončanog doba. U sustavu pećina i polupećina **Hajdova hiža**, podno Drgomlja, spominju se nalazi pretpovijesnih predmeta, a slični su nalazi i mnogo dalje niz Kupu, u **Židovskoj jami kod Plemenitaša**, pećini **kod Zapeći i Tetinji jami** kod **Lukovdola**. U Tetinji jami posljednjih se godina obavljaju arheološka istraživanja, koja su potvrdila važnost ove naseobine, korištene krajem brončanog i tijekom željeznog doba, ali povremeno i u kasnijim stoljećima. U mnogo pitomijim predjelima kupske doline, oko Lukovdola, već smo na rubu utjecaja naroda **Japoda**, koji iz svoje jezgre u Ogulinsko-plašćanskoj dolini i glavnoga gradinskog naselja **na Viničici kod Josipdola** komuniciraju sa susjedima s lijeve strane Kupe, primjerice s gradinom na **Kostelu**. U šljunčanom je žalu toka Kupe kod Blaževaca (blizu Lukovdola) slučajno pronađena jedna kamena sjekirica s rupom za nasad drške, koja potječe iz eneolitičkoga (bakrenog) doba.

Istom razdoblju pripadaju nalazi odbitaka i cjelovitih ruketvorina od raznobojnih kremenih rožnjaka, prikupljeni u okolici lokve u dolini Podpribeniš na **Platku**. Ovi tragovi, kao i ulomci keramike iz kasnijih stoljeća, svjedoče o sezonskim, ljetnim migracijama stočara iz primorja prema planinskim pašnjacima.

Moravička Sela,
rukohvat brončanog
mača, 10. st. prije Krista,
dio ostave polomljenih
predmeta (foto R. S.)

Slučajni nalaz skupine polomljenih predmeta od bronce, odnosno dijelova nekoliko srpova, jednog skiptra, dviju narukvica, grumenja lijevane bronce te **rukohvata mača** prerađenog u **oblik bodeža** pripada ostavi „blaga“ koju je zakopao putujući ljevač na ledini nedaleko središta Moravičkih Sela u općini **Brod Moravice**. Ostava je nedavno pribavljena za Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka i upravo se analizira, a datira iz nemirnih vremena s kraja brončanog doba.

Opet na rubu Gorskog kotara, uz granicu povrh naselja **Prezid**, nalazi se pretpovijesna gradina i osmatračnica **Vražji vrtec**. Ondje su pronađeni ulomci različitih keramičkih posuda iz željeznog doba, a gradinom su se koristili i graditelji bedemskoga kasnoantičkog zatvarača iz sustava **Claustre**, no dio je tih položaja pred Drugi svjetski rat nepovratno uništen vojnim iskopima u sklopu tzv. **Rupnikove linije**.

Zbog prirodnih obilježja i, posebno zimi, surove klime kroz Gorski kotar nisu bile izgrađene rimske ceste. Glavni komunikacijski pravci idu mnogo blažim i niže položenim dolinama između Ogulinsko-plašćanske kotline i Senja, **preko Vratnika**. Zapadniji je „magistralni“ pravac komunikacija iz Rijeke (Tarsatike) prema Kastvu i zaleđu Trsta, odnosno ogrankom prema Bistriškoj kotlini i dalje **prema Ljubljani**. Postojala je mreža lokalnih staza i uskih putova, primjerice od **Klane** prijeko **Gumanca** prema sjeveru, od Grobnika postoji niz davno utrlih stočarskih staza (npr. Živenjski put) prema šumama oko **Obruča** i Snježnika, od Bakra i Hreljina postoji niz starih putova prema Lokvama, Delnicama i Mrkoplju. Toponimi, poput Želiznih vrata, upućuju na uske i opasne prolaze između primorja i planinskog zaleđa. Upravo su dijelovi rimskog zida, odnosno bedemskih zatvarača i nadzornih kula građenih u 3. st. u sustavu **Alpske klauzure** (Claustra Alpia lularum) sa sjedištem u tarsatičkom principiju, postavljeni da nadziru prolaze oko doline Rječine, Grobničkog polja i zaleđa Studene s primorske strane planina, odnosno na području Prezida i Babnog Polja u zaleđu masiva Risnjaka. Najnovija će arheološka istraživanja dijelova rimskog zida na lokalitetima Gredice i Deuce iznad Prezida dati znanstvene potvrde o položaju dijelova fortifikacija i graditeljima **Claustre**.

Prezid – Deuce, dio kasnoantičkog zida iz sustava Claustre, 3. st. poslije Krista (foto R. S.)

U kasnijim se stoljećima srednjeg vijeka ovaj kraj vrlo sporo naseljava, a među prvima su primorci koji ljeti gone stoku na pašnjake bogate rosnom travom. Tako vlastelinstva u Grobniku i Hreljinu imaju prostrane posjede u planinskom zaleđu.

Prema povijesnim je vrelima najstarije naselje **Gerovo**, koje se kao župa spominje 1404. godine. Prema zapisima iz 18. st. gerovska je župna crkva sv. Hermagore (zaštitnik **akvilejske patrijaršije** u ranom srednjem vijeku) imala dva zvona izlivena 1396. godine. **Stara Gerona**, odnosno Gerovo, svoj naziv duguje upravo svom patronu **Hermagori**. Ostaje upitan položaj stare crkve, koji se možda krije ispod temelja današnje kasnobarokne građevine. U krtičnjacima su na malom brežuljku povrh igrališta osnovne škole u Gerovu uočeni sitni ulomci srednjovjekovne i ranonovovjekovne keramike. Vjerojatno je ondje stajala drvena utvrda izgrađena 1582. godine.

Gerovo (foto D. K.)

S druge strane, **Mrkopalj** je bio dijelom hreljinskog posjeda, pa je primjerice 1477. bio u posjedu Dujma Frankopana. Na položaju **Fortica**, na rubu mrkopaljskog polja, nalaze se ostaci jednobrodne crkvice s polukružno opisanom apsidom (širine 4,5 m i dužine 8 m), koja potječe s kraja 14. ili početka 15. st.

Mrkopalj – Fortica, ostatci srednjovjekovne crkve (foto D. K.)

Prema kazivanju mještana u podnožju su Fortice prilikom oranja polja pronađene ljudske kosti. Okolica crkvice zasigurno je bila naseljena, no te su drvene nastambe davno nestale, a po okolnim su **krtičnjacima** uočeni usitnjeni komadići srednjovjekovne lončarije.

Tako su npr. slični komadići keramičkog posuđa, grube domaće izrade, ali i uvezene majolike, vidljivi na vrhu jedne male zaravni okružene zemljanim bedemom na obronku nedaleko crkve u Moravičkim Selima, zapravo nekoliko desetaka metara niže od mjesta nalaza već spomenute kasnobrončanodobne ostave. Nedaleko začelja crkve u **Moravičkim Selima** naslućuju se tragovi zidanoga pravokutnog objekta, stražarske kule, koji još nisu istraženi. Stražarske kule iz vremena provala osmanlijskih pljačkaša, poput **Turnja u Brod Moravicima** ili kule u **Gomirju**, postale su dijelovima kasnijih sakralnih sklopova. Kula osmatračnica i položaja na kojima su paljene signalne vatre moralo je biti više, ali se istraživanjima ovog segmenta baštine nitko nije bavio. Grof Juraj Zrinski 1595. god. traži od zemaljske uprave novac za plaće 15 vojnika koji bi bili smješteni u moravičkom Turnju.

Manastir Gomirje. Na mjestu crkvenog zvonika nalazila se branič-kula (foto D. K.).

Počeci funkcioniranja suvremenijega prometnog pravca, koji prethodi izgradnji **Karolinske i Lujzinske ceste**, u pravcu Karlovac – Delnice – Rijeka (Bakar), mogu se naslutiti još 1481. godine. Tada kralj Matija Korvin izdaje povelju građanima, točnije trgovcima zagrebačkog Gradeca, u kojoj piše da su oslobođeni plaćanja „tridesetnice“, odnosno da slobodno mogu proći naseljima Lukovdol, Moravice, Vrbovsko, Brod, Delnice i Lokve.

Delnice su u srednjem vijeku bile na mjestu današnjih **Lučica**, a ime su dobile jer se nalaze na međi (razdjelnici) Brodske i Hreljinske gospositije. Godine 1585. napuštene su stare Delnice, a nove se grade od 17. st.

Sjeveroistočni dijelovi Gorskog kotara pripadali su srednjovjekovnoj **Modruškoj županiji** te se u tom kontekstu 1486. god. spominju **Ljubošina, Gomirje i Lukovdol**. Već 1493. Osmanlije pustoše Modruš, pa se u doba vladanja Bernardina Frankopana gradi nova utvrda i trgovište **Ogulin**. Kaštel u **Severinu na Kupu** bio je u funkciji tijekom 16. st., ali je kasnijim pregradnjama pretvoren u barokni dvorac.

Stara utvrda u **Brodu na Kupu** bila je izvorno dijelom drvena građevina, koju su dogradili grofovi Zrinski nakon što su 1572. godine preuzeli imanja Brod i Čabar. Obitelji Frankopan preostali su tada posjedi Lukovdol i Bosiljevo. Još je krajem 16. st. broj stanovnika zbog stalnih ratnih opasnosti bio beznačajan, pa tako „veliko“ naselje Gerovo 1558. godine ima tek trideset kmetskih selišta.

Otkrićem se željeza u Čabru do polovice 17. st. razvija velika topionica željeza, odnosno prva industrija u hrvatskim krajevima nastala na osnovu prerade željeza, koja je 1673. godine imala 204 zaposlenika. Zbog specifičnosti krajobraza i skromnih mogućnosti za poljoprivredu novodoseljeno se stanovništvo

mahom bavi uslužnim poslovima i obrtima, te radom u mlinovima i pilanama, novim kovačnicama, poput pogona u **Crnom Lugu**, ali i staklarnama u **Mrzloj Vodici i Staroj Sušici**. Tako se postu-

Stara Sušica (foto D. K.)

Manastir Gornji Grad (foto D. K.)

pno nestajanjem osmanlijske opasnosti obnavlja mreža starih karavanskih putova, pa nastaju nova naselja poput Fužina, Lokava, Skrada, Ravne Gore, Vrbovskog.

S druge strane, u istočne se dijelove Gorskog kotara naseljava pravoslavno stanovništvo, kome duhovno i kulturno središte postaje manastir u **Gornji Grad**. Vlasi se 1603. god. naseljavaju u Tuk i Begovo Razdolje, a Vlasi iz zadarske okoline i Medviđe kod Obrovca nakon 1605. godine u više navrata zaposjedaju **Lič**, pa se iznad Ličkog polja nalazi lokalitet **Gradina**, koju su, navodno, tada izgradili. Uz **crkvu sv. Jurja**, porušenu **crkvu Majke Božje Snježne**, nestalu **crkvu sv. Ivana** spomenimo uzgred da se u Ličkom polju nalaze i ostaci, zasigurno srednjovjekovne, **crkvice sv. Marije Magdalene**, smještene na maloj kružnoj gomili okruženoj iskopanijem jarkom.

R. S.

Kasnija arhitektura Gorskog kotara: Bosiljevo, Severin, Čabar i Brod na Kupi

U kontinentalnom su dijelu Hrvatske, a osobito na području Gorskog kotara, zrinski i frankopanski posjedi dobili na svom značaju tek u kasnom 16. i tijekom 17. st. Neki od njih služili su kao sjedišta gospodarskih imanja jer su bili okruženi šumama, poljoprivrednim površinama i **rudokopima**. Kašteli na njima bili su tako mjesta iz kojih se upravljalo imanjem, a rjeđe su bili namijenjeni za život feudalnih gospodara. Ipak, građevine katkad imaju i **obrambenu funkciju** jer su u to doba u Gorskom kotaru, osim ratnih nemira, česta razbojništva i pljačke.

U **Bosiljevu**, koje je možda najznačajniji posjed iz tog vremena, osim jedne pravokutne kule (Laszowski 1902: 111), nije ostalo sačuvano gotovo ništa. U **Severinu na Kupi** je niski jednokatni trokrilni dvorac s dvije kule, koji je, čini se, očuvao ponešto **ziđa s kulama** i puškarnicama. Kule svojim oblikom sugeriraju moguć nastanak u 17. st. otkada, čini se, potječe i veći dio njegove građevne strukture. U **Čabru** je manji zidani dvor s naglašenom pravokutnom kulom i nekoliko zgrada spojenih ogradnim zidom, a on je služio prvenstve-

Bosiljevo (foto D. K.)

no kao sjedište veleposjeda u funkciji upravljanja tvornicom željeza, kovnicom i rudnikom, koje su od sredine 17. st. ondje držali Zrinski.

Arhitektonski je najzanimljiviji kaštel u **Brodu na Kupi**, visok trokatni zidani dvor, zapravo **kurija** iz sredine 17. st., također u posjedu Petra Zrinskog (Laszowski 1923: 33–36; Horvat 1975: 263). Tlocrt kurije ima pravilan oblik kvadrata, a u organizaciji se ističe središnji hodnik uz kojega se bočno nižu prostorije, što je karakteristično za **profanu arhitekturu** 17. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj. Prema nekim, zasad nepotvrđenim podacima, gornji su katovi izvorno

Severin na Kupi (foto D. K.)

Čabar, na mjestu nekadašnjeg dvora Zrinskih danas je sjedište uprave Grada Čabra (foto D. K.)

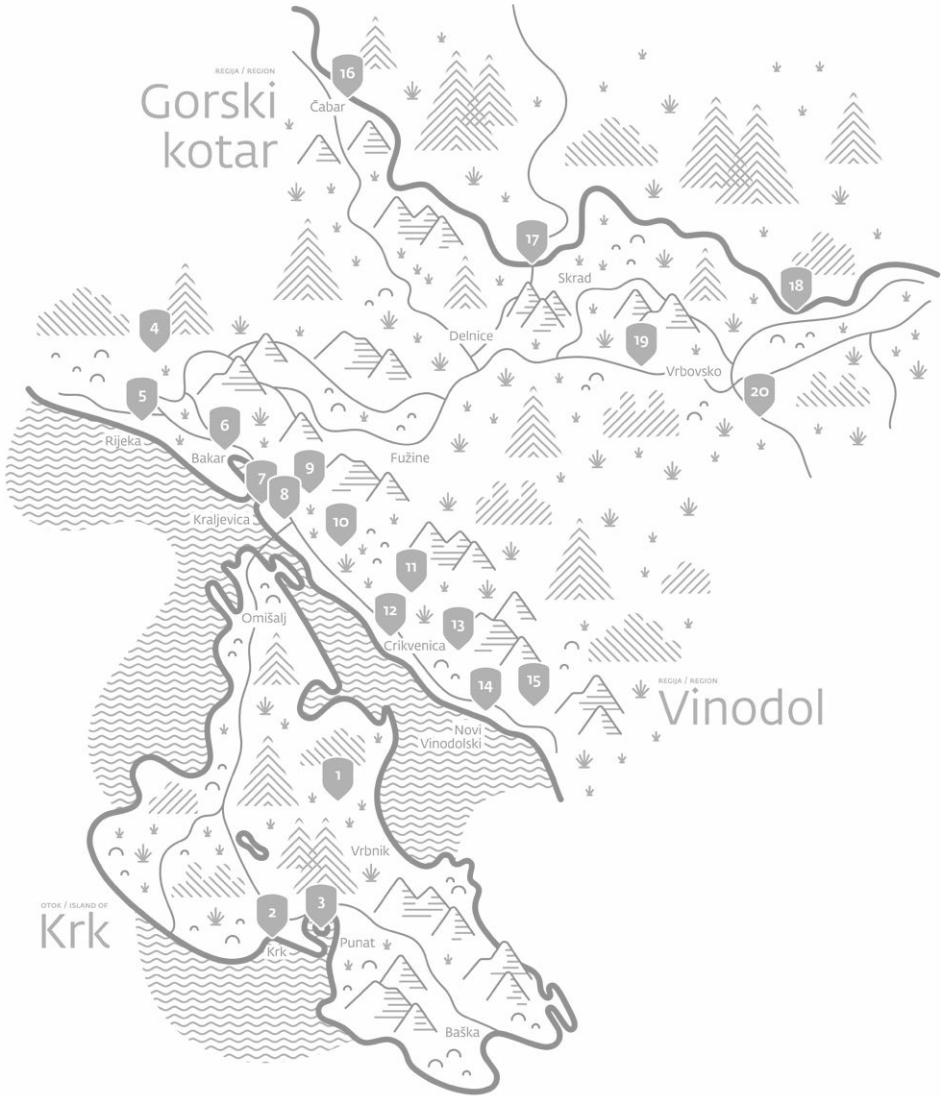
bili drveni, ali su naknadno nadozidani u kamenu. Pročelja čine simetrični nizovi prozorskih osi, po tri na svakom pročelju, s osovinski smještenim ulaznim portalom, kao i niz vodoravno položenih manjih ovalnih prozora na posljednjoj etaži, što je obilježje građevina 17. st. na sjevernojadranskom prostoru.

Brod na Kupi, ali i gorskokotarska regija općenito, još se jednom pokazuje kao **mjesto spoja** arhitekture **sjevernojadranske** i **kontinentalne tradicije**, u čemu su Zrinski i Frankopani, kao najvažniji naručitelji, svakako bili ključna poveznica.

P. P.

Brod na Kupi (foto D. K.)

Senj i Modruš:
područja posebnoga
frankapanskog interesa

F — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

Senj u rukama Knezova Krčkih

Nakon učvršćivanja vlasti u Vinodolu i Modrušu te vraćanja kontrole nad krčkim kneštvom sljedeći je cilj Knezova Krčkih bilo **zaokruživanje posjeda**. Za to im je valjalo ovladati Senjom. Senj je još od vremena Rimskog Carstva predstavljao izuzetno važnu **prometnu i pomorsku točku** sjevernog Jadrana. Tijekom srednjeg vijeka on je jedina **sigurna morska luka** Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva te **sjecište kopnenih putova**. Blizina prijevoja **Vratnik** (698 mnv) preko velebitskog masiva čini ga ujedno najbližom i najdostupnijom točkom na obali u odnosu na panonski prostor. U drugoj polovici 12. st., točnije oko 1184. godine, Senj se nalazi u rukama **templara**. Opseg njihove vlasti nije u potpunosti jasan, no čini se kako je obuhvaćao kontrolu nad gradskom utvrdom (ako je uopće tada postojala) i određenim prostorima unutar grada te ubiranja gradskih dohodaka (Dobronić 2003: 194).

U gradu templare predstavlja službenik koje ubire daće, a sama je **senjska komuna** zadržala dio svoje samouprave. Tijekom **templarske vladavine** grad proživljava nekoliko burnih i destruktivnih događaja, a odnos templara sa senjskom, ali i susjednim komunama poput **krčke** i **rapske**, nije uvijek bio na zavidnoj razini. Tako je 1239. grad **opustošen** i dobrim dijelom **spaljen**. Kao jednog od mogućih krivaca historiografija je identificirala upravo templare (Strčić 2007: 167). Naime, upravo su tada Senjani, skupa s mletačkim, rapskim i krčkim trgovcima, odbili plaćati trgovačke pristojbe templarima na što su oni, kao **viteški red**, mogli odgovoriti i silom. Već je 1242. grad ponovno izložen opasnosti i ratnim stradanjima, ovog puta u **mongolskoj** provali. Pomalo ironično, bježeći pred Mongolima templari se sklanjaju na Krk, gdje ih pljačkaju stanovnici Baške. Razmirice templara i okolnih komuna nastavljaju se i u narednim godinama, pa i Venecija i ugarsko-hrvatski kralj pokušavaju razriješiti probleme, svaki na svoju ruku.

Tako se sredinom 13. st. Senj zatiče u **centru interesa** i političkih borbi između ugarsko-hrvatskog kralja, templara, Knezova Krčkih i same senjske komune. Oslabljenu templarsku poziciju pokušale su iskoristiti sve uključene strane. Zamršenost situacije dobro oslikava isprava iz 1257. godine o sporu templara i dubrovačkih trgovaca oko lučkih pristojbi zvanih **arboraticum**. Po kraljevu nalogu ulogu medijatora preuzima krčki knez Fridrik II. kao senjski potestat, zajedno s općinskim sucima. Fridrik presuđuje u du-

Senj, pogled s renesansne utvrde Nehaj (foto D. K.)

brovačku korist te ih oslobađa plaćanja pristojbe. Tako templari u Senju, koji je nominalno pod njihovom kontrolom, bivaju degradirani na razinu „puhkih“ sudionika parnice, a k tome i gubitnika.

Ova situacija također upućuje i na vrlo **agilnu politiku** Knezova Krčkih, ali i na mjesto koje su imali u politici Kraljevstva. Valja imati na umu kako je kralju u bilo kojem trenutku najvažnije osigurati stabilnu kontrolu nad Senjom i **neometanu prometnu komunikaciju s obalom**. Stoga je sasvim logična kraljevska odluka o micanju templara u stranu i guranju Knezova Krčkih u prvi plan. Tako se u nadolazećim godinama geopolitička situacija grada dobro izmijenila. Osiguravši ponovno otok Krk, kao i unutrašnjost (Vinodol i Modruš), Knezovi Krčki imaju gotovo potpunu kontrolu pristupa gradu. I kralj i templari shvaćaju kako je njihovo vrijeme upravljanja Senjom prošlost te traže izlaz iz neugodne situacije. Iako nevoljko, templari 1269. postižu dogovor s kraljem **Belom IV.** i predaju mu Senj i gacku županiju. Zauzvrat primaju dubičku županiju i **1500 srebrnjaka**. No, izbacivanjem templara iz igre situacija i dalje nije bila razriješena. Čini se kako u najmanje dvije sljedeće godine Senjom upravljaju kraljevski službenici. Za to se vrijeme u pozadini vodi političko nadmudrivanje između kralja, koji želi steći što bolju poziciju spram budućih gradskih upravitelja, Krčkih Knezova, koji pokušavaju preuzeti stvarnu i potpunu kontrolu nad Senjom i senjske komune, koja, pak, nastoji iskoristiti priliku i zadržati upravljanje za sebe.

Ipak, nedoumice nisu dugo potrajale. Dana 20. lipnja 1271. godine ispred **katedrale blažene djevice Marije senjski suci, vijećnici i građani izabiru**

Vida IV., kneza Krka, Modruša i Vinodola, kao i njegove nasljednike, za nasljedne načelnike Senja. Ovo iste godine potvrđuje i kralj Stjepan, a kasnije ga u tom slijedi i kralj Ladislav 1275. i 1279. godine. **Potpuno preuzimanje** nekadašnjih templarskih posjeda Knezovi Krčki zaokružuju dobivanjem Gacke od kralja Karla I. Roberta Anžuvinca. Ovakav razvoj događaja možemo smatrati inicijalnim kompromisom između senjske komune i Knezova Krčkih. S jedne strane, knezovi zaokružuju svoj posjed te dolaze na čelo Senja, makar i u svojstvu kraljevskih službenika, a s druge, senjska komuna zadržava određenu razinu samostalnosti te barem u teoriji može kontrirati knezovima.

Da knezovi nisu bili u potpunosti zadovoljni svojim **statusom**, pokazuju njihova daljnja nastojanja da ga promjene. Tako se umjesto nasljednim načelnicima tijekom 14. st. Knezovi Krčki tituliraju „**trajnim gospodarima Senja**“ ili, pak, „**nasljednim gospodarima Senja**“. Naravno, za ove titularne inovacije nisu imali nikakvu pravnu podlogu. To se očituje i u ponašanju senjske komune koja, barem prema sačuvanim izvorima, naprosto **ignorira** ove promjene te se drži svojih prava i uvjeta iz inicijalnog dogovora. Pitanje tituliranja i prirode upravljanja Knezova Krčkih nad gradom nije bila jedina točka prijepora jer je i izbor gradskih dužnosnika bio temom sporenja. Službu potknežina komuna „**zadržava za sebe**“ te su je većinom obnašali članovi istaknutih senjskih obitelji, dok su onu vikara najčešće držali stranci. Iako službeno u hijerarhiji ispod one potknežina, služba vikara se ni po čemu nije razlikovala od nje. Ovo se može tumačiti kao pokušaj zaobilaženja ustaljenih obrazaca unutar senjske komune i stvaranja protuteže **gradskim elitama** (Kosanović 2012: 46).

Trgovačka kontrola i uz nju vezani prihodi još su jedan od razloga tolike težnje Knezova Krčkih za potpunim kontroliranjem Senja. U gradu su postojala brojna strana trgovačka predstavništva. Mlečanima je senjska luka bila važnom lokacijom za nabavku sirovina poput **mesa** ili **drva**. Također, predstavljala je i **tranzitni prostor** za artikle poput **začina, vina, hrane** ili **metalurških proizvoda** iz unutrašnjosti kraljevstva. Zbog svoje brojnosti, ali i veza Knezova Krčkih s Venecijom mletački su trgovci vrlo često bili u povlaštenom položaju kada su u pitanju uvozne i izvozne kvote i davanja. Venecija je bila vrlo agilna u zaštiti svojih interesa u Senju. Dobar je primjer toga početkom 15. st. zahtjev Nikole IV. svim stanovnicima, uključujući Mlečane, za sudjelovanje u financiranju izgradnje gradskih zidina. Nakon pritiska iz Venecije te opoziva svih mletačkih trgovaca iz grada Nikola nije imao izbora, nego popustiti i izuzeti Mlečane ne samo od davanja za **gradske zidine** već i nekih drugih nameta.

Krčki su knezovi preferirali Senj kao mjesto za **izgradnju brodova** i **brodske opreme**. Pri tome su uspješno zanemarivali **brodogradnju** na Krku te time ignorirali obveze spram mletačke općine. Da je određena proizvodnja u Senju zaista postojala, svjedoči mletačka isprava iz 1363. kojom se njihovim građanima i stanovnicima zabranjuje kupnja ili uvoz **vesala** iz Senja i ostalih posjeda kneza Bartola VIII. Drugom prilikom, 1397. godine, kneginja Ana otкупljuje, među ostalim i veslima, svoju **srebrninu založenu u Veneciji**.

U svojim konstantnim nastojanjima za promjenom naravi vlasti u Senju knezovi su konačno uspjeli tijekom druge polovice 14. st. Tako svoj status nasljednih načelnika Senja zamjenjuju onim **općega gospodara** (*dominus generalis*, u slučaju kneza Bartola 1353. godine), a u konačnici 1365. godine postaju **prirodnim gospodarima** Senja (*domini naturalis*). Ova ih pozicija približava željenom cilju zamjene načelničke s feudalnom vlašću nad gradom. Koliko je **Senj** zaista bio **važan u političkom, gospodarskom, socijalnom i osobnom životu knezova**, govore dvije situacije. Po dolasku knezova na čelo grada franjevački samostan u Senju postaje **glavnom obiteljskom grobnicom**, što ostaje sve do diobe obitelji 1449. godine. A upravo prilikom velike diobe frankapanske kneževine jedino Krk i Senj **ostaju posjedima** kojima **svi** članovi obitelji i dalje **zajednički upravljaju** i na koje **ravnopravno polažu pravo**.

K. B.

Senj, pogled na zvonik crkve sv. Franje (foto D. K.)

Senia

Najstariji se tragovi naseobina na senjskom području nalaze na **terasasto** oblikovanom obronku brijega Kuk te na brežuljku uokolo utvrde Nehaj. Pojedinačni nalazi pretpovijesne keramike, ali i drugih, posebno značajnih **numizmatičkih nalaza** na padini ispod **Nehaja**, koji potječu iz grčko-helenističkih kovnica, podsjećaju nas na važnost senjskog trgovišta i luke, smještene na prirodnoj komunikaciji između zaobalja, kojim gospodare rodovi Japoda, i priobalnih luka pod nadzorom Liburna. Ranoantička je **Senia** zaposjela dno drage između morske obale i dva spomenuta brijega. Srednjovjekovni je grad Senj, okružen zidinama obnovljenim za neposredne ugroze osmanlijskih četa, nastao u ranom srednjem vijeku nad ruševinama antičkoga grada i njegovih nekropola. Arheološkim su istraživanjima uz katedralni sklop pronađeni tragovi starijih antičkih hramova, ali i ranokršćanske bazilike. Brojni su nam kvalitetni nadgrobni spomenici i skulpture iz poganskih svetišta jedina očuvana svjedočanstva iz razdoblja antičke civilizacije, u kojem je Senj bio **važnim gradom** i živom **trgovačkom postajom**.

Nedostatna arheološka istraživanja u povijesnoj jezgri grada ne pružaju nam dovoljno informacija o stanju i izgledu grada početkom srednjeg vijeka. Nedvojbeno je na mjestu ranokršćanske bazilike u 12. st. već bila obnovljena katedrala (Nekić 1997: 31–48). Na povišenom je položaju iznad grada u ranoromaničkom stilskom obilježju bila izgrađena jednobrodna **crkva sv. Jurja**. Ista je crkva, poput drugih sakralnih i samostanskih zdanja u Senjskoj dragi, radikalno porušena polovicom 16. st. Na mjestu Sv. Jurja, od kamena prikupljenog iz porušenih sklopova zgrada izvan gradskih zidina, gradi se **utvrda Nehaj**. Iz Sv. Jurja potječu dijelovi pluteja, odnosno ploče oltarne ograde – tzv. **Senjske ploče** – naknadno uzidane u kulu Nehaj, a danas izložene u Gradskom muzeju Senj (Fučić 1973: 121–132). Senjska ploča, poput Bašćanske ploče, ima ispod gornje dekorirane gredice tekst uklesan glagoljskim slovima početkom 12. st. Međutim, kao i Bašćanska ploča (na kojoj je tekst uklesan radiranjem prvobitnih reljefnih motiva nakon 1105. godine) Senjska ploča prema analizi dekorativnog motiva u gornjem dijelu okvira isklesana je nešto ranije, u drugoj polovici 11. st. Obje su ploče oltarne ograde nastale u klesarskoj radionici ili pod utjecajem rapske kamenoklesarske radionice. Analogni motivi na liturgijskoj opremi crkava u Rabu, Baški i Senju samo potvrđuju čvrste ljudske i komunikacijske veze ovih triju povijesnih središta na Kvarneru.

Gradska vrata u Senju – ulaz u Senj i završetak Jozefine (foto D. K.)

Fortifikacije Senja pripadaju mahom ranom novom vijeku. Starije tragove kaštela treba tražiti u danas ruševnom i zapuštenom sklopu „Ožegovićanuma“, višekратно pregrađenom srednjovjekovnom kaštelu smještenom uz bedem nedaleko gradskih vrata, odnosno tisućljetne **cestovne komunikacije** između Senja i **prijevoja Vratnik**. Na Vratniku je, nedaleko od-

morišta, pronađen spomenik iz vremena kasnoga Carstva posvećen **bog** **Mitri**. U blizini suvremenog odmorišta u **Žutoj Lokvi**, tj. priključku na autocestu, nedavno je istražena antička postaja s odmorištem. Ipak, izgleda da senzacionalna otkrića u jezgri Senja tek predstoje.

RS

Nakon mletačkog napada 1380. godine Krčki obnavljaju **senjske zidine** i **gradski kaštel** na južnom rubu grada. Njega ne treba miješati s daleko poznatijom senjskom utvrdom Nehaj iz 1558. godine. Obrisi gradskoga kaštela i danas se raspoznaju ispod klasicističkoga i historicističkoga oblikovanja pročelja **biskupskoga konvikta Ožegovićanuma**. Unatoč strašnim razaranjima koje je Senj u više navrata pretrpio u Drugom svjetskom ratu i danas su sačuvani jasni tragovi urbanog procvata koji je grad doživio za kasne frankapanske i korvinske uprave u drugoj polovici 15. st. U 16. st. osmanska je opasnost dotad lučki i trgovački grad pretvorila u snažno utvrđeno vojno uporište.

Zahvatom restauracije pročelja katedrale nakon stradanja u Drugom svjetskom ratu prezentirana je njegova romanička faza, s karakterističnim slijepim

Katedrala Uznesenja B. D. Marije u Senju. Romaničko pročelje središnjeg broda prezentirano je i restaurirano nakon stradanja u Drugom svjetskom ratu (foto D. K.).

arkadama izvedenima u, za hrvatski dio obale Jadrana, atipičnoj opeci. Korpusu romaničke arhitekture Senja svakako treba pridodati nestale spomenike, poput romaničkoga zvonika koji je dominirao na mnogim baroknim vedutama obzidana grada. Nalaz ulomka **Senjske ploče** kao pandana Bašćanskoj, kao i ulomaka koji su protumačeni kao ostatci drugog senjskog pluteja urešenog ranoromaničkom lozicom samo potvrđuju povezanost Senja s bašćanskim područjem, iz čega se mogu izvlačiti dalekosežni zaključci (Galović 2015–2016: 327–340).

Crkva sv. Jurja, čiji su temelji prezentirani u prizemlju renesansne utvrde Nehaj, otkriva nam karakteristike romaničke arhitekture senjskoga, ali i viodolskoga područja, na koje je utjecala tipologija sakralne arhitekture otoka Krka (Bradanić 2012: 67). O važnosti prvotne franjevačke, a vjerojatno i **predfranjevačke crkve sv. Petra izvan zidina**, svjedoči podatak da je do Korvinova preuzimanja Senja bila **redovito mjesto ukapanja istaknutih članova obitelji Krčkih**. Morala je biti porušena zbog opasnosti od Osmanlija, a njezina sljednica iz 1558. godine, gradska **crkva sv. Franje**, stradala je u Drugom svjetskom ratu.

M. B.

Kamena skulptura

Urbanu kulturu srednjovjekovnoga **Senja**, otvorenu utjecajima s mora, dobro predstavlja spomenik iz senjske katedrale koji je, srećom, preživio bombardiranja u Drugom svjetskom ratu. **Sarkofag biskupa de Cardinalibusa** iz 1392. godine, rad pripisan zadarskom majstoru Pavlu iz Sulmone, ima atipičnosti koje možemo pripisati udjelu nekog kiparova pomoćnika, poput Nikole Ivanova iz Senja, koji se spominje u pisanim izvorima. Logičan je to utjecaj odjeka likovne kulture Zadra, kao kulturnoga središta, ali i obližnjega gradilišta novog pročelja zborne crkve Paga, današnjega tzv. Starog Paga (Hilje 2003: 35–41). Zanimljivo je da upravo te atipičnosti ovaj spomenik povezuju s nadgrobnom pločom biskupa Ivana iz svetišta krčke katedrale. Veliki su poslovi dovodili radionice čiji su se ogranci zatim širili regijom. Kasnogotičku dekorativnu plastiku kao i ostatke ostataka urbanih dosega srednjovjekovnoga Senja dobro reprezentira **trifora senjske kuće Daničić**, s kapitelima vješto izvedenih akantovih listova, proizišlih iz istočnojadranske, mletačkim iskustvima inspirirane kasne gotike. Sama je kuća prvotno možda imala javnu funkciju ili je predstavljala **rezidenciju** samih Frankopana, jer se nalazi u komunalnom srcu kasnosrednjovjekovnoga Senja, pokraj **lože i vijećnice** na trgu **Kampuzija**. Istome kulturnom krugu, preciznije ponajboljoj radionici kasnogotičke mletačke skulpture, pripisani su fragmenti kasnogotičke skulpture za koje se drži da su pripadali sarkofazima Nikole IV. i njegova najstarijega sina Ivana VI. Frankopana (Marković 2006: 9–28).

Zanimljivo je da je **lik bolnoga Krista** s kuće senjskoga zlatara Martina Živkovića pripisan creaskom majstoru Francescu, kao i **Imago pietatis** s jednog crikveničkog reljefa, sekundarno uzidanog visoko na južnom zidu svetišta nekadašnje pavlinske crkve u Crikvenici. Sve su to potvrde živosti i povezanosti kvarnerskih

Senj, lik Bolnog Krista. Ugao kuće zlatara Martina Živkovića, kraj osamdesetih godina 15. stoljeća (foto D. K.)

otoka, Vinodola i Senja koncem osamdesetih i početkom devedesetih godina 19. st. (Bradanović 2016: 121–138).

Vrlo karakterističan ciklus vinodolske i senjske skulpture predstavljaju stilski izrazito ranorenesansni radovi iz posljednjih desetljeća 15. st. Sudeći prema sačuvanim djelima senjskoga kiparstva, oni su preostali materijalni odjek šireg značenja Senja kao jadranske luke **središta** Hrvatsko-Ugarske Kraljevine, osobito nakon što je Matija (Matijaš) Korvin 1469. Frankapanima oduzeo Senj i osobito nakon kraljeve smrti, kada su na povratku prema Dalmaciji i Toskani kroz grad prolazili i u njemu zastajali kipari glasovitoga Korvinova kulturnoga kruga ostavivši pritom vrsna djela poput skulpture **Lavljega dvora** (Marković 2004: 100; Pelc 2007: 131–132, 290–291). U tom su smislu značajni reljefi s karakteristikama toskanske renesanse, pripisani tzv. **Majstoru Mramornih Madona**, u novije vrijeme povezanom s imenom Gregoria di Lorenza, kipara koji je traga ostavio u Ugarskoj, Senju, frankapanskome Vinodolu, pa čak i u Baški, za koju smo istakli njezinu povezanost s gradom od kojega ju je dijelio uzak morski prolaz Senjska vrata.

U Bribiru, vjerskom središtu Vinodola, sačuvan je osobito kvalitetan di Lorenzov mramorni reljef **Bogorodice s Djetetom**, a sličan se nalazi u privatnom vlasništvu u Senju; u senjskoj katedrali čuva se reljefni prikaz **Prijestolja milosti**, a iz Hreljina potječe **svetohranište**

iz 1491. godine, na čijem su podnožju u štitovima prikazani **hreljinski zaštitnik kao vitez na propetom konju** koji **probada zmaja** i **frankapanski grb**. Kod potonjega je također riječ o kombinaciji starog i novog grba, kako su Frankapani običavali heraldički se prezentirati i u drugoj polovici 15. st., jer su pro-

Bribir, župna crkva sv. Petra i Pavla. Bogorodica s Djetetom pripisana je Gregoriju di Lorenzu, majstoru toskanskih korijena koji je traga ostavio u Senju i na frankapanskom posjedu u Vinodolu (foto D. K.).

Senjska katedrala, sarkofag biskupa iz obitelji de Cardinalibus (foto D. K.)

peti lavovi prikazani podno zvijezde (Matejčić 2004: 257–258; Bellandi 2010: 235–268; Braut 2012: 81–90, 151–162). Način rada Petra Radova Trogiranina, još jednog kipara iz kruga onih koji su radili na Korvinovu dvoru u Budimu, koji se koncem 15. st. oženio i udomaćio na Rabu ostavivši ondje velik broj djela, prepoznaje se na klupčici s konzolama u obliku **lavljih glava kuće Posedarić** u Senju. Time je potvrđen očekivan put kojim je Petar dospio na Rab.

M. B.

MODRUŠ – PRVA KOPNENA STEČEVINA KRČKIH

Povrh stare trase **Jozefinske ceste**, izgrađene većim dijelom na pravcu pružanja antičke i srednjovjekovne prometnice između zapadne Panonije i grada Senja, podno padina strmog vrha omeđenog zidinama **Tržan-grad**, nalaze se ostatci **modruškog trgovišta** (Kruhek 2009: 187–235). Modruš je izgrađen početkom srednjeg vijeka na povišenom položaju iznad komunikacije prema **Pllašanskoj dolini**, koju čuvaju gradine na **Trojvrhu**, i glavne ceste u današnjem **Josipdolu**, gdje su na **Carevu polju** i **Munjavi** u prošlosti otkriveni kameni spomenici iz antičkog razdoblja. Nedaleko se Josipdola uzdiže gradina **Viničica**, za koju istraživači misle da je položaj slavnog **Metuluma, japodske gradine** u čijoj su obrani od napada rimskih legija herojski izginuli svi branitelji.

Modruš (foto D. K.)

Od nekada prostranoga grada danas se na vrhu brijega, u duljini od oko 1200 m, ističu ostatci utvrde Tržan te tragovi obodnih zidina Modruškog trgovišta. Jezgra Tržana vrlo je kvalitetno zidana, u kasnoantičkoj graditeljskoj tradiciji, očito rukama majstora dovedenih s Kvarnera, zasigurno nedugo nakon **1193. godine**, kada **Knezovi Krčki dobivaju Modrušku županiju**. Tržanski je kaštel dograđivan u više navrata, a zbog strateške je važnosti korišten i nakon **osmanlijskih pustošenja** i propadanja civilnog naselja u podgrađu (Horvat 2009: 237–285). Nakon tragičnih događaja i poraza u bitci na **Krbavskom polju** (1493.) Modruš kraće vrijeme postaje biskupijskim središtem. Početkom 16. st. Modruš posve propada, a razvija se novo upravno središte uz tek izgrađeni kaštel, zapadnije smješten **Ogulin**.

Ogulin Bernardina Frankapana (foto D. K.)

Na šumovitim su obroncima **Kapele** (srednjovjekovnoga **Gvozda**), uz staru makadamsku dionicu Jozefinske ceste, u gustoj smrekovoj šumi skriveni ruševni tragovi pavlinske crkve i **samostana sv. Nikole** iz 14. st. Nažalost, poput srušenih modruških crkava i ovaj značajan povijesni spomenik neumitno propada. Prije izgradnje **Struppijeva ogranka** Jozefinske ceste po starom je i strmom srednjovjekovnom putu 1775. godine, **jašući konja u pratnji dostojanstvenika**, prolazio i **car Josip II.** Na jednom se dijelu konj okliznuo i pao niz strminu, pri čemu je car prošao bez povreda, no ozlijeđenog je konja, njegova ljubljenog lipicanca, morao ubiti. Natpis na latinskom jeziku uklesan je u liticu ispod ceste u spomen na taj događaj.

R. S.

Vlast Krčkih knezova nije se dugo zadržala isključivo na njihovu ishodišnom posjedu. Tako je Bartul II., inače sin iz drugog braka kneza Dujma, koji nije mogao ostvariti prava na otočku kneževinu, otišao s otoka i stavio se u službu hrvatsko-ugarskog kralja Bele III. (1172. – 1196.) oko 1186. godine. **Bela III. mu je zbog zasluga 1193. g. predao županiju Modruš na upravu, a nedugo zatim grad i kotar Vinodol** (Klaić 1901: 86–90). Bila su to **ishodišta** iz kojih se u kasnijem periodu širio posjed Frankopana na kopnu do svojih vrhunaca u 15. i 16. st. Prelaskom u posjed Frankopana **Modruš**, čiji je značaj naglašen osobito povoljnim zemljopisnim položajem na **glavnoj prometnici koja s kontinenta vodi prema Senju**, započinje snažan uspon tijekom kojega je do 15. st. postao jedno od najznačajnijih naselja kontinentalne Hrvatske, izdigao se do statusa „**civitatesa**“ te postao biskupsko središte.

Nad samim civilnim naseljem uzdizala se utvrđena feudalna rezidencija (**grad Tržan**) koja nepravilnim izduženim tlocrtom prati konfiguraciju terena i kojom je dominirala jedna od najstarijih i najprostranijih **branič-kula** u Hrvatskoj. Važno je to naglasiti jer branič-kule nemaju isključivo obrambenu, nadzornu pa ni stambenu funkciju, već često preuzimaju prvenstveno onu **simboličku**. Važno je reći da su Frankopani Modruš smatrali svojim **najznačajnijim kopnenim posjedom**, u kojemu se tijekom stoljeća odvijao intenzivan politički, kulturni, gospodarski i društveni život, te je on pri podjelama posjeda među nasljednicima u pravilu pripadao najstarijem sinu. Dimenzije kule daju naslutiti kako je inicijalno ona služila i kao rezidencija plemićke obitelji (Horvat 2014: 121). Podgrađe same plemićke rezidencije bilo je također opasano **bedemima** ojačanim polukružnim kulama svojstvenim ranonovovjekovnom periodu, odnosno kraju 15. i u 16. st.

J. V.

Modruš, Tržan-grad (foto I. J.)

Grad Tržan izgrađen je na Maloj Kapeli, sa sjeverne strane prijevoja Razvala, dok je južna strana spomenutog prijevoja bila osigurana utvrdom **Sokolac u Brinju**, izgrađenom najkasnije početkom petog desetljeća 14. st. (Miletić 2012: 300). U građevinskim se ostacima utvrde, kojom dominiraju obnovljena, bogato ukrašena gotička kapela Sv. Trojstva i ostaci trokatne ulazne kule, ocrtava **financijska moć i kulturološki stupanj** koji su Frankopani dosegli, a koji, nažalost, nije toliko izražen na ostalim tek parcijalno sačuvanim sjedištima njihove moći. Naravno, i ovdje je zastupljen prethodno opisani princip izgradnje.

Karakterističan je i primjer Modruša, **prve kopnene stečevine Krčkih**. Najprije se na strmoj, čunjastoj uzvisini razvila srednjovjekovna feudalna utvrda zvana Tržan, a zatim se podno nje razvio **grad** okružen zidinama. Modruš je postupno napušten zbog osmanske paleži 1493. godine, no i prije toga Frankopani su, slijedeći svoje europske, a osobito prekojadranske

Ostatci Sokolca iznad Brinja (foto J. V.)

uzore, u **Oštarijama** nastojali osnovati nov, nizinski grad. Nakon Krbave ambicije se racionalno reduciraju na izgradnju suvremenom ratovanju va-trenim oružjem prilagođene utvrđene rezidencije na strateškoj poziciji, pogodnoj za zaustavljanje osmanskih prodora. Tako nastaje **Ogulina** Bernardina Frankapana (Horvat 1997: 130–150; Kruhek 2011: 7–36).

Zapretnu baštinu du-bljeg frankapanskog kopna na planu sakralne arhitek-ture predstavljamo **kapelom Sv. Trojstva** frankapanskoga **Sokolca**. To je najraskošnija srednjovje-kovna kapela jednoga hrvatskog plemićkog gra-da. Njezina je visoka supstrukcija nastala da bi se svladala visina između već izgrađena prostora dvorišta i vanjske padine,

Sokolac, najbolje je sačuvana dvorska kapela Sv. Trojstva (foto J. V.)

na koju se zbog nedostatka prostora moralo proširiti sakralno zdanje. Neobičan, cjelovito svođen tlocrt sastoji se od lađe zaključene trolisno istaknutim poligonalnim svetištem, kojemu je sa zapada pridodan prostor sa sačuvanim izvornim zidanim pjevalištem. S juga je lađi priključena poligonalna kapela Gospe od Sedam Žalosti, iz koje se komunicira sa sakristijom. Medaljoni u sjecištima rebara ukrašeni su grbovima dviju obitelji, Krčkih i Gorjanskih (Miletić 2012: 233–238; Marković 2012: 21–32).

M. B.

Drvorezbarena polikromirana srednjovjekovna skulptura u zaobalju Vinodola i Senja

Osim na Krku i Vinodolu najkasnije je od 1340-ih godina važna uloga Knezova Krčkih i u zaleđu priobalja. U vrijeme vrhunca Frankopanske moći početkom 15. st. moćni Nikola IV. Frankopan podiže kapelu Sv. Trojstva u **gradu Sokolcu u Brinju**, vjerojatno nakon što se 1405. oženio Dorotejom Gorjanskom. Reprezentativna je kapela opremljena novim baroknim oltari-

ma posvećenima 1663. godine, kada je u visoku nišu na glavnom oltaru u svetištu postavljena kasno-srednjovjekovna **drvena Bogorodica s Djetetom**, a u kapelu **Gospe od Sedam Žalosti** kamena Pietà. Prema nekim autorima obje skulpture nisu izvorno pripadale kapeli Sv. Trojstva, već se pretpostavlja da su na oltare stigle iz pavlinske crkve. **Drveni kip Bogorodice s Djetetom** je nakon obnove Hrvatskoga restauratorskog zavoda 2018. godine izložen u

Reljef Bogorodice s Djetetom iz brinjske župne crkve izvorno se nalazio u kapeli Sv. Trojstva frankopanskog Sokolca (izvor: HRZ, foto J. K., 2011.).

vitrini u župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije, dok je na oltaru u kapeli postavljena njegova kopija.

Skulptura pripada tipu tzv. **lijepih Madona**, u najvećoj mjeri koje nastaju u drvorezbarskim radionicama Praga ili Salzburga. Savijanje tijela u S-krivulju, oblikovanje nježnog i umilnog lica te bogatstvo lepršave haljine bogato razvedenih nabora pridonosi lirskom dojmu u kojem je odnos majke i djeteta važniji od isticanja Marije kao Majke Božje, te djeteta kao Krista Spasitelja. Bogorodica iz Brinja likovno stilski pripada krugu umjetnina nastalih na prostoru srednje Europe te se može datirati u vrijeme oko 1400. godine. Može se samo nagađati na koji je način nabavljena i gdje je izvorno stajala, prije obnove oltara u 17. st., no svakako govori u prilog pretpostavci da su članovi obitelji Frankopan sudjelovali u nabavi tih radova, osobito ako se uzmu u obzir njihove ženidbene veze.

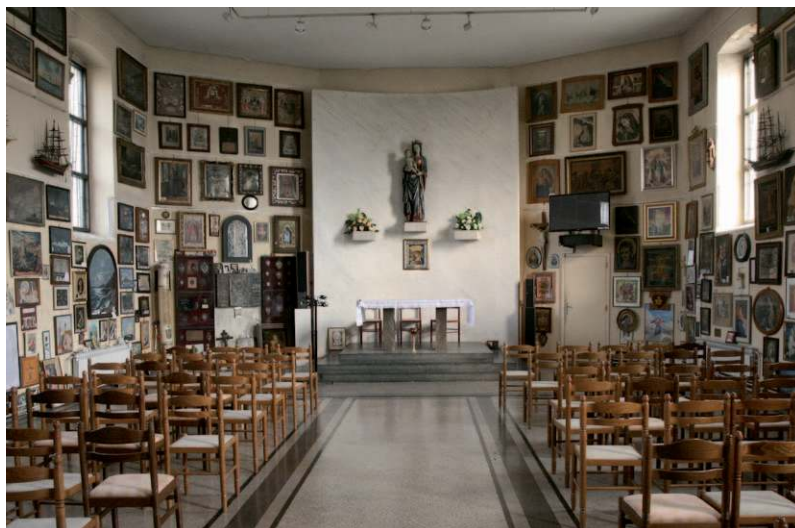

Na ušću rječice **Slunjčice** u Koranu formiralo se naselje **Slunj**, koje se krajem 14. st. istaknulo kao ključno središte Drežničke županije, a slunjsko je šire područje veći dio 14. st. bilo pod vlašću Knezova Krčkih. Ne zna se sa sigurnošću točan trenutak dolaska franjevacu u Slunj, no može se pretpostaviti da su sredinom 15. st. prisutni u gradu posredstvom Frankopana, u vrijeme kada su papa Eugen IV. i Nikola V. dopustili širenje Bosanske vikarije.

Umjetnine izrađene od drva često su lagane i lako prenosive, pa nije rijetkost da se danas nalaze u prostorima kojima izvorno nisu bile namijenjene. Tako je jedan od zanimljivih primjera prenese- ne skulpture nastale u vrijeme vladavine Frankopana čuveni **kip Gospe Slunjske**, koji se danas nalazi u **Zavjetnoj kapeli franjevačkog samostana na Trsatu u Rijeci**. Naime, u

Kip Gospe Slunjske (foto B. Š. P.)

samostanskoj crkvi sv. Bernardina u Slunju štovao se kip Bogorodice s Djetetom, no zbog navala Turaka krajem 16. st. franjevci su napustili samostan nakon čega je skulptura dopremljena na Trsat. Naime, posljednji franjevac koji je napustio samostan bio je fra Bernardin Lopušinić, te se može pretpostaviti da je on bio zaslužan za prijenos kipa franjevcima na Trsat nakon 1582. godine. Odabir franjevačkog samostana na Trsatu vjerojatno je bio povezan slijedom obiteljskih veza trsatskih i slunjskih Frankopana. Međutim, u franjevačkom svetištu na Trsatu, usprkos tome što je kip do 1614. godine bio postavljen u središtu crkve, Bogorodica s Djetetom nikada nije preuzela svećtački primat nad ikonom Majke Božje Trsatske. Navedene ju je godine fra Franjo Glavinić premjestio u nišu iza preuređenoga glavnog oltara franjevačke crkve na Trsatu, a svoje je zasluženno mjesto u franjevačkom svetištu dobila 1966. godine od kada se nalazi u **Kapeli zavjetnih darova**.

Gospa Slunjska, Kapela zavjetnih darova franjevačkog samostana na Trsatu (foto D. K.)

Drvena rezbarena polikromirana skulptura upravo je zbog svog podrijetla najpoznatija pod nazivom Gospa Slunjska. Uspravna figura Marije s krunom na glavi izvedena je u blagom raskoraku. Odjevena je u crvenu haljinu visoko stegnuta pod grudima, preko koje pada plavi plašt, čija je draperija razigrana i gusto nabrana u prednjem dijelu s naglašenim naborima oštro rezanim u obliku slova V. **Majka** u naručju drži nago dijete frontalno postavljeno i prilično ukočeno. Način oblikovanja likova upućuje na miješanje različitih likovnih utjecaja, kako srednjoeuropskih, tako i talijanskih, tipičnih za modelaciju umjetnina nastalih tijekom druge polovice 15. st.

Bogorodica s Djetetom iz kapele Uznesenja B. D. Marije u Gradišću iznad Bosiljeva (izvor: HRZ, foto N. V., 2014.)

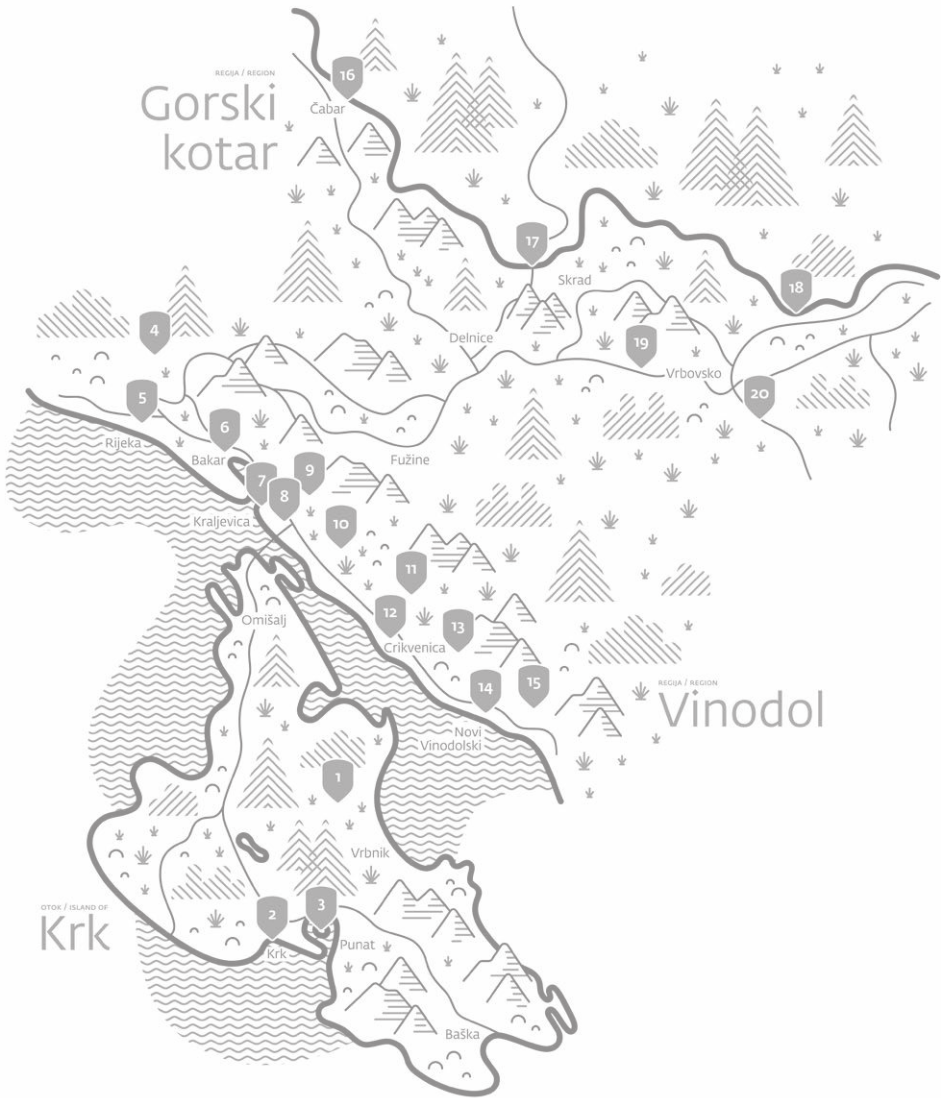
U drugu polovicu 15. st. datira se i **kip Bogorodice s Djetetom** iz kapele Uznesenja Blažene Djevice Marije kraj **Ogulina** (brdo Gradišće iznad Bosiljeva), mjestu koje je u to vrijeme u posjedu Frankopana. Skulptura je od vremena svog nastanka pa sve do danas posebno štovana, što je bez sumnje pridonijelo njezinu očuvanju. Višekratno polikromiranje i život čudotvornog kipa u kultu

sačuvao je njezinu srednjovjekovnu strukturu, no izvorni oslik nije pronađen u posljednjem restauratorskim zahvatu Hrvatskoga restauratorskog zavoda.

Marijin uspravni lik u naručju na lijevoj ruci drži **dijete**, dok je u desnoj ruci pridržavala **srebrno žezlo**, koje nije sačuvano. Pod nogama je umjesto postamenta izrezbaren personificirani prikaz **polumjeseca**. Umjetnina je često spominjana u vizitacijama, pa je na osnovi tih zapisa poznato kako je u 17. st. okrunjena srebrnom krunom, a često je bila odijevana u svilenu odjeću i ukrašavana vrijednim nakitom. Podaci su to koji svjedoče o živom štovanju kulta Bogorodice s Djetetom u narodu, zaslužnom za brižno čuvanje kipa do danas.

Marija je oblikovana u blagoj S-liniji prilično statično, dok joj **dugačka valovita kosa** pada niz ramena. Haljina joj je stegnuta tankim remenom pod grudima, a preko nje pada plašt pokrenutih i dinamičnih nabora. Dijete je nago i jednako kruto oblikovano, s ispruženim rukama, **nevina pogleda** i **kratke kovrčave kose**. Skulptura se datira se u vrijeme oko 1470. – 1480. godine, a njezine likovno-stilske karakteristike povezuju je sa sjevernjačkim radionicama.

B. Š. P.

Frankapanski zagovori u zlatu i svili

F — — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

Donacije skupocjenih svila i zlatarskih predmeta u doba vladavine obitelji Frankapan

Knezovi Krčki, od 1430. godine Frankapani, svoje su skromno otočno podrijetlo po onodobnoj modi u vrijeme humanizma transformirali u rimsku plemićku porodicu Frangipani. Istovremeno su stvarali i materijalno bogatstvo na posjedima koje su opremali **raskošnim uporabnim predmetima** i **umjetničkim djelima**. Iz dvaju se popisa imovine uglednih pripadnika obitelji može djelomično rekonstruirati njihovo bogatstvo i umjetnički ukus. Ono je zasigurno bilo pod utjecajem mletačke kulture, ali i običaja koji su do njih dopirali iz srednje Europe. Naime, tijekom 12. st. Frankapani su bili mletački vazali, a stoljeće kasnije već su bili u službi hrvatsko-ugarskih vladara.

M. J.

Značajne tekstilne narudžbe u 14. st. na otoku Krku

U 14. st., u vrijeme kada su Knezovi Krčki bili među najmoćnijim i najcjenjenijim hrvatskim plemićkim obiteljima, za krčku katedralu i župnu crkvu sv. Stjepana u Dobrinju izrađuju se, do danas sačuvane, dvije vrijedne tekstilne umjetnine. Riječ je o **antependijima sa svetačkim figurama** izvedenima na grimiznoj svilenoj podlozi (taftu) tehnikom veza pozlaćenim *filé* i raznobojnim svilenim nitima. Svileni antependij, koji se i **danas čuva u zbirci dobrinjske župne crkve**, sadrži vezene prikaze Krunjenja Bogorodice te sv.

Jakova i sv. Stjepana zaštitnika mjesta (89 x 125 cm), a nastao je, vrlo vjerojatno, u nekoj od venecijanskih vezilačkih radionica neposredno nakon 1358. godine (Kudiš Burić 2004: 190–191).

Vezeni antependij iz župne crkve u Dobrinju (foto D. K.)

Iako su oštećenja vezenog sloja i grimizne svile u podlozi znatna, kvalitetu su izrade i pripremnog crteža uvidjeli i njegovi prvi istraživači povezujući ga s djelovanjem tada najznačajnijeg venecijanskog umjetnika Paola Veneziana (Kurth 1931: 47–48; Kniewald 1933: 81–84; Gamulin 1964: 153–155).

Za katedralu je Marijina Uznesenja u Krku u 14. st. naručena druga impresivna tekstilna umjetnina, također **antependij s figuralnim vezom** (106 x 276 cm). Do kraja se trećeg desetljeća 20. st. čuvao u sakristiji krčke katedrale, a od 1964. godine čuva se u Londonu (Victoria and Albert Museum). Kompozicija ovoga londonskog antependija organizirana je na način da središnji dio zauzima najšira niša s prikazom **Krunjenja Bogorodice** dok sa svake strane slijede po tri niše s figurama sv. Kvirina, sv. Petra, sv. Ivana Evanđelista, sv. Ivana Krstitelja, sv. Pavla i sv. Gaudencija. Osim sličnosti u ikonografiji središnjeg prikaza Krunjenja Bogorodice oba su antependija izrađena na način koji je bio uobičajen za 14. st., o čemu saznajemo iz istovremenog traktata Cennina Cenninija pod nazivom **Libro dell'arte**.

U poglavlju *Come si dee disegnare in tela o in zendado per servizio de'ricamatori* Cennini opisuje postupak **izrade veza** savjetujući majstore da upotrebljavaju taft (odnosno laganu svilenu tkaninu *zendado*) podložen lanenom tkaninom kao podlogu za vez. Crtež ugljenom, prema kojemu bi radili veziozi, s papirnate se podloge precrtavao na svilenu podlogu (Cennini 2007: 137, 275). Na londonskom antependiju na mjestima na kojima je svileni taft oštećen jasno su vidljive tamne obrisne linije, ali i sjenčanje u boji, pripremnog crteža koje su preslikane i na svileni taft. Gustim vezom metalnim nitima izvedeni su arhitektonski dijelovi i odjeća likova dok su najsuptilniji dijelovi, poput lica i svetačkih atributa, izrađeni višebojnim svilenim nitima. Svilenim su nitima određene i konture nabora tkanine te drugi istaknuti dijelovi kompozicije.

Stilski i izvedbeno londonski antependij smatra se najuspješnijim radom unutar skupine sličnih primjera u koju, osim dobrinskog, valja ubrojiti i antependij iz Muzeja primijenjene umjetnosti u Budimpešti, izvorno iz benediktinske crkve sv. Krševana u Zadru, antependij iz crkve samostana benediktinki sv. Marije u Zadru te fragment antependija s likom sv. Petra, koji se danas nalazi u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu (Banić 2014: 75–94). Riječ je o **jednoj od najimpresivnijih tekstilnih umjetnina**, i s obzirom na to da predstavlja rijedak primjer venecijanske vezilačke djelatnosti 14. st. nastao u suradnji s jednim od najznačajnijih umjetnika toga vremena.

Istraživanja mogućih donatora ove umjetnine upućuju na krčkog biskupa Ivana II., a datacija umjetnine pomaknuta je u treću četvrtinu 14. st. (Ciković

2017: 143–159). Ova monumentalna narudžba cijenjenog episkopa zasigurno nije mogla proći nezamijećeno od strane Knezova Krčkih, u kontekstu čega je vrijedno uputiti i na njihov međusobni odnos s obzirom na to da je krčki knez Nikola III. naveo upravo biskupa Ivana II. kao jednog od izvršitelja svoje oporuke (Ciković 2017: 143–159).

I. J. T.

Zagovori u svili – tekstilne donacije članova obitelji Frankapan

Moćne plemićke obitelji i imućni građani vrlo su često oporučno, ali i za života, crkvama i samostanima poklanjali svoju imovinu, nadajući se zagovoru svetaca i osobnom probitku u ovom ili onom, zagrobnom životu. Osim izdašnih novčanih iznosa namijenjenih izgradnji, obnovi ili opremanju sakralnih objekata donacije su se vrlo često odnosile na predmete izrađene od skupocjenih materijala poput **nakita i devocionalija** ili raskošnih odjevnih predmeta. Plemićka odjeća, najčešće gospodske haljine, izrađene od skupocjenih svilenih tkanina, smatrale su se vrijednom obiteljskom imovinom te su vrlo često služile i kao zamjena za novčani залог, diplomatski poklon ili vrijedna ostavština, čija se sudbina nakon smrti prvotnog vlasnika ili vlasnice određivala oporukom. Praksa doniranja **odjevnih predmeta** izrađenih od **skupocjenih svila** kao zaloga crkvama i samostanima vrlo je star običaj. Zbog skupoće i nedostupnosti svile crkvene su zajednice takve poklone zahvalno prihvaćale, a od donirane bi se svjetovne odjeće potom krojili liturgijski predmeti.

Osim istaknutih donacija zlatarskih predmeta iz arhivskih izvora saznajemo ponešto i o tekstilnim donacijama članova obitelji Frankapan. Iz oporuke krčkog kneza Ivana VII. Frankapana, sastavljene 2. ožujka 1453. godine, saznajemo da je, između ostaloga, knez svoju odjeću ostavio „...crkvi, ili samostanu, ili bilo kojem svetom mjestu...” (Ljubić 1876: 98–101). S obzirom na njegovo velikodušno darivanje krčkih crkava i samostana opravdano je pretpostaviti da je njegova skupocjena odjeća, ali i ona njegove kćeri Katarine, mogla biti predana košljunskim franjevcima ili svećenstvu krčke katedrale.

O kvaliteti i kvantiteti **garderobe frankapanskih plemkinja** svjedoči i popis imovine Barbare Frankapan, koju je njezin suprug Franjo Berislavić Grabarski 1505. godine preuzeo na Medvedgradu i preselio na njihov posjed u Bijeloj Stijeni. Prema dostupnom je prijepisu moguće pretpostaviti da je tada posjedovala jednu pozlaćenu tuniku, jednu grimiznu haljinu

ukrašenu zlatom uz rubove (moguće s bordurom ili vezenim našivkom izvedenim pozlaćenim nitima), jednu pozlaćenu haljinu od baršuna (vrlo je vjerojatno riječ o baršunu s uzorkom izvedenim pozlaćenim *filé*-nitima) s ukrasom u obliku zlatnih vezica, jednu satensku pozlaćenu košulju s biser-nim ukrasom, jednu crvenu grimiznu košulju s biserima, jedan pojas (traku) s biserima, jedan srebren pojas, jednu koprenu sa zlatnim zrnima i dva šešira ukrašena zlatom, biserima i draguljima (Koprčina 2013: 65).

Odjeću izrađenu od svila navedenih u ovom popisu mogao si je priuštiti tek vrlo uzak krug naručitelja, a usporedbom sa sačuvanim popisima imovine plemkinja s utjecajnih europskih dvorova evidentno je da se način života Barbare Frankapan nije puno razlikovao od njihova.

Jedna haljina izrađena od baršuna s uzorkom izvedenim metalnim nitima, poput one Barbare Frankapan, navodi se i u popisu imovine iz 1502. godine Lucrezije Borgie, vojvotkinje od Ferrare i kćeri pape Aleksandra VI. Lucrezija je svakako bila među rijetkim ženama koje su si mogle priuštiti haljinu od skupocjena baršuna protkanoga zlatnim nitima, ali i među rijetkima kojima je to bilo dozvoljeno. Naime, zbog činjenice da su kupci baršuna redovito bili iz najviših društvenih slojeva te imućnijih imovinskih razreda, baršun je postao **statusni simbol**. Konkretno, nošenje se baršuna smatralo ekstravagantnim, pa je uporaba ovog luksuznog materijala, vrlo brzo nakon što je započela njegova proizvodnja u Europi, ograničena nizom zakonskih propisa s jasnim uputama o tome tko i u kojim prilikama može nositi baršun te, primjerice, koju količinu odjevnih predmeta izrađenih od te tkanine može posjedovati (Monnas 2012: 37–38). **Barbara Frankapan** bila je jedna od najznačajnijih **naručiteljica i donatorica** Katoličke Crkve i franjevačkih samostana, pa je sasvim opravdano pretpostaviti da su raskošne svilene tkanine od kojih su bili izrađeni predmeti navedeni u popisu njezine imovine oporučno donirani u liturgijske svrhe.

I. J. T.

Zlatarska umjetnička djela vezana uz obitelj Frankapan

Barbara Frankapan (? – prije 1508.) bila je kći Žigmunda Frankapana Tržačkog, sina hrvatsko-slavonskog bana Nikole, a istu su dužnost obnašali i njezini stričevi Ivan i Stjepan (Karbić 2012: 146). Rodbinske je veze imala i s obitelji Gorjanski te s najmoćnijim porodicama u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu. Kao supruga srpskog despota Vuka Grgurevića Brankovića živjela je u utvrđi

Relikvijar Barbare Frankapan, kraj 15. stoljeća i 1576. godina, Franjevački samostan na Trsatu, Rijeka (foto D. K.)

Bijela Stijena na obroncima Psunja i nakon što je postala udovicom 1485. godine. Ondje je nastavila živjeti i kao žena Franje Berislavića Grabarskog, jajačkog bana (Karbić 2012: 149), za kojeg se udala desetljeće kasnije. Brojni posjedi koje je naslijedila od svoje obitelji, ali i prvog muža, vjerojatno su donosili velike prihode, na što upućuje i popis imovine iz 1505. godine, sastavljen u trenutku kad je Franjo Berislavić Grabarski preuzimao osobne predmete svoje supruge.

Među ostalim se inventarom ističe **pokaznica**, nekoliko srebrnih plitica i čaša te srebrna pozlačena kadionica. Valja istaknuti i nekoliko komada nakita, poput **pektorala s biserima**, **bisernu ogrlicu** i dva **zlatna privjeska** (Sakcinski 1854: 105–106; Koprčina 2013: 65). Ovaj popis imovine svjedoči da je Barbara Frankapan imala običaj naručivanja zlatarskih djela, a sudeći po sačuvanim predmetima, vjerojatno je na dvoru imala svog majstora zlatara ili, pak, osobnog zlatara u Budimpešti. Spomenuti bi pektoral s biserima mogao činiti središnji dio relikvijara što se čuva u svetištu Gospe Trsatske.

Riječ je o zlatarskom umjetničkom djelu s ikonografski razrađenom kompozicijom Jeseova stabla (Koprčina 2013: 64), odnosno razgranatog stabla kojem je u korijenu Jesej, otac kralja Davida, dok su u bočnim granama izraelski kraljevi i proroci (Fučić 200: 330). Na **trsatskom relikvijaru** uokolo središnjega kružnog dijela – *panaghie* ukrašene biserima i dragim kamenjem – izrastaju zlatne grane s listićima i trnovima koje povezuju okvire s trideset i pet različitih relikvija. Na poledinama pozlaćenih kutijica u kojima su smještene relikvije svetaca Zapadne i Istočne Crkve mogu se iščitati njihova imena napisana na ćirilici. Iz publikacije Franje Glavinića *Historia Tersattana*, sastavljene 1646. godine, vidljiv je mogući izvorni izgled relikvijara s kružnim podnožjem u kojem je bila smještena trideset i šesta relikvija, možda ona Svetoga Križa (Glavinich 1646: bez paginacije). U tom je kontekstu moguće uputiti na simboliku drva križa iz kojeg izrasta ružino stablo s trnovitim granama, onima kojima je Isus

Krist okrunjen. Danas je relikvijar pričvršćen na srebrno postolje izrađeno 1576. godine (Lentić 1988: 140–141), a ukrašen je urezanim prikazima četiriju Evanđelista i stiliziranim viticama. To je postolje vjerojatno izradio venecijanski zlatar uslijed propadanja originalnog postolja, a tom je prilikom dodao i vrlo sugestivne srebrne anđele te, pomalo, egzotične sirene koji nose gornji dio relikvijara s gotičkim dekorativnim karakteristikama. Donji, pak, dio relikvijara čini svojevrsni kontrast, u smislu izbora plemenitog metala te oblikovanjem u duhu renesansnog stilskog razdoblja. Razgranato je stablo relikvijara izradio vjerojatno mađarski zlatar, možda djelatnik na frankapanskom dvoru (Koprčina 2013: 65–66). Na porijeklo relikvijara upućuje natpis na poleđini središnje *panaghie*: „Siju mošt svetago Bitolmea učini Gospogja despotovica Barbara na slavu Božju i Pričistoj B(o)gomateri da ju pomaže i pomiluje“ (Lentić 1988: 140). Iako je nemoguće sa sigurnošću tvrditi da je ovaj relikvijar učinjen za franjevačko svetište na Trsatu, očigledno je da je Barbara Frankapan, iako udaljena od svoje obitelji, njegovala tradiciju zavjeta Gospi Trsatskoj, koju je započeo njezin predak Martin Frankapan.

Sve do 1941. godine u župnoj crkvi Marijina Uznesenja u Rijeci nalazila se **gotička pokaznica** koju se prema natpisu na podnožju također može povezati s Barbarom Frankapan: „Fecit fieri hoc opus magnifica Domina Barbara relicta condam inlucstris Vuok Despot ad onorem dei 1489“ (Spiazzi, Poletto 2005: 66).

Danas se pokaznica nalazi u Italiji jer, nažalost, nakon što je za vrijeme Drugoga svjetskog rata pohranjena na sigurno kao i mnoge druge umjetnine iz tadašnjeg talijanskog dijela Jadrana, nikad nije vraćena u Rijeku. Riječ je o gotičkoj pokaznici arhitektonskog tipa s brojnim fjalama, imitacijama gotičkih bifora, ažuriranih elemenata s florealnim motivima te vješto izlivenim figurama što flankiraju središnju staklenu kutiju za izlaganje hostije. Ovo se **zlatarsko djelo** prema oblikovnim karakteristikama može povezati s dva umjetnička kruga koja su utjecala na prostor sjevernog Jadrana. Slične su se pokaznice osim u njemačkim zlatarskim centrima izrađivale i u Veneciji, stoga je bez daljnjih arhivskih istraživanja nemoguće utvrditi njezinu provenijenciju. Ipak, vjerojatnije je da je predmet nabavljen u istoj radionici gdje je izrađen gornji dio trsatskog relikvijara. Sličan se liturgijski predmet, nastao vjerojatno u istom razdoblju, čuva u župnoj crkvi svetog Jurja u Hreljinu, a možda se može poistovjetiti s pokaznicom koju je Franjo Berislavić Grabarski preuzeo na Medvedgradu 1505. godine (Sakcinski 1854: 105–106; Koprčina 2013: 65).

Riječ je o djelu koje također pripada arhitektonskom tipu pokaznica ukrašenom fjalama i ostalim elementima gotičke arhitekture, a gdje središnji sta-

Pokaznica, crkva Svete Trojice, Novi Vinodolski, izvorno iz crkve svetog Stjepana u Ledenicama, prva polovica 16. stoljeća (foto D. K.)

kleni cilindar za izlaganje hostije flankira scena Navještenja (Jerma 2012: 121). Podnožje je ove pokaznice ukrašeno urezanim prikazima četiriju Evanđelista, koji se mogu povezati s grafičkim listovima majstora E. S., što se datiraju u 1466. godinu (Gigante 1910: 138).

Skupini arhitektonskih **pokaznica**, kakve je Barbara Frankapan darovala riječkoj zbornoj crkvi i župnoj crkvi u Hreljinu, može se pridružiti još nekoliko primjera, mahom nepoznatih donatora, sačuvanih u Novom Vinodolskom i Lovranu. Potonju su za lovransku župnu crkvu nabavili župnik Anton Maurić i kanonik Ivan Orbanić, a datira se u posljednju četvrtinu 16. st. S obzirom na oblikovanje, vezuje se uz nepoznatu kontinentalnu radionicu koja nije implementirala nove renesanse stilske značajke u zlatarska djela (Jerma 2014: 286). Međutim, pokaznice izložene u crkvi Svete Trojice u Novom Vinodolskom mogu se datirati u prvu polovicu 16. st., kada obitelj Frankapan posjeduje velik dio Vinodola. Sudeći prema ostavštini Barbare Frankapan, može se pretpostaviti da su i ostali članovi naručivali umjetnička djela koja su potom darivali kao zavjet crkvama na području Vinodola. Iz Ledenica se tako sačuvala pokaznica vrlo slična onoj na Hreljinu: na raskošnom podnožju s urezanim stiliziranim viticama izdiže se držač s

Pokaznica, crkva Svete Trojice, Novi Vinodolski, prva polovica 16. stoljeća (foto D. K.)

gotičkim arhitektonskim motivima koji se ponavljaju i na bočnim stranama staklenog cilindra zaključenog poklopcem s tornjem.

Nešto je drugačijeg oblikovanja, koje upućuje na prihvaćanje renesansnih stilskih značajki, pokaznica s šesterolisnim podnožjem i kružnom staklenom kutijom za **izlaganje hostije**, koja će postati najuobičajeniji element ove vrste liturgijskih predmeta sve do danas. U nodusu, odnosno ukrasnom dijelu drška, u gotičkim se biforama nalaze lijevane figure, dok su dvije smještene podno gotičkih baldahina i flankiraju središnji stakleni dio.

Bogatstvo zlatarskih predmeta sakralne zbirke u Novom Vinodolskom svakako bi upućivalo na postojanje **imućnih donatora**. Ako to nisu osobno bili članovi obitelji Frankapan, realno je pretpostaviti da su iskazivali privrženost Katoličkoj Crkvi te da su sudjelovali u obnovama i opremanju sakralnih objekata u Vinodolu.

Nedavno je u crkvi svetog Filipa i Jakova u Novom Vinodolskom nađen **gotički križ** razvedenih krakova trolisnih završetaka s međušiljcima i djelomično sačuvanim aplikama.

Ophodni križ – avers i revers, župna crkva svetog Filipa i Jakova, Novi Vinodolski, prva polovica 15. stoljeća (foto D. K.)

Nažalost, nedostaje središnji prikaz raspetog Krista na aversu križa te reljef vola koji predstavlja svetog Luku Evanđelistu. Površina je križa ispunjena stiliziranim viticama s lišćem, a vrlo je zanimljiv detalj križa aureola koja je poput baldahina nadvisivala Kristovu glavu. Na reversu križa prikazan je nepoznati svetac u sjedećem položaju koji je u **rukama i krilu** vjerojatno držao atribute. Slični se ophodni križevi nalaze u riznicama Venecije, Veneta i Friulija što bi upućivalo na venecijanskog majstora djelatnog tijekom prve polovice 15. st., a nešto se bliži primjeri nalaze u Pagu i Balama.

Ophodni križ – relikvijar, katedrala Marijina Uznesenja, Krk, 1471. godina (foto D. K.)

U krčkoj je katedrali Marijina Uznesenja sačuvan **ophodni križ – relikvijar** u kojemu su pohranjene relikvije Svetog Križa (Velčić 2013: 66; Bradanović 2016: 29). Trilobnih završetaka krakova s kutijicom za relikvije u obliku križa smještenom na spoju krakova ovaj se križ ističe po apli-

ciranju poludragog kamenja i cvjetnih ukrasa na pozlaćenoj površini.

Zanimljiv kontrast čine srebrne dekorativne trake pričvršćene na bočne strane križa, kao i ukrasni čvor križa na kojima se u iskucanim ribljim mjehurima ponavlja motiv **šesterolatičnog cvijeta**. Navedene se karakteristike javljaju na zlatarskim predmetima tijekom druge polovice 15. st., kada je dužnost krčkog biskupa obnašao franjevac Nikola III. (1457. – 1484.). Franjevački je red imao posebnu pobožnost prema relikviji Svetog Križa jer su se svetom Franji javile rane na istim mjestima kao i Kristu, čiju je Pasiju svetac posebno naglašavao prilikom svojih propovjedi (Thompson 2004: 61). U tom je kontekstu moguće povezati narudžbu krčkog križa s biskupom na čije su imenovanje u to vrijeme utjecali članovi obitelji Frankapan. Na relikvijaru je, k tome, urezana 1471. godina što je šest godina prije nego što je Ivan VII. Frankapan za katedralu naručio srebrnu pozlaćenu palu sa središnjim prikazima Uznesenja i Krunjenja Bogorodice (Pelc 2007: 415). U prilog tezi da je križ vezan uz obitelj Frankapan upućuje i **legenda o daru** Ivanova oca, bana Nikole IV., koji je župnoj crkvi u Baški poklonio ophodno raspelo (Seršić, Marković-Randić 2008: 134–142). Iako su mu izvorne aplikacije zamijenjene renesansnima, postavljenima na ikonografski pogrešna mjesta, obrada površine križa te završeci krakova upućuju na zlatarski rad prve polovice 15. st. Budući da na njemu nema nikakvih heraldičkih oznaka ni natpisa, nije moguće sa sigurnošću potvrditi istinitost bašćanske legende.

Krčki je ophodni križ – relikvijar tek jedan od svega nekoliko poznatih predmeta ove tipologije na području istočne obale Jadrana. Ophodni križ što se čuva u Tkonu na Pašmanu i datira se u 14. st., sadrži više od desetak kutijica za relikvije pokrivene kristalom, a na sjecištu krakova ima iskucanu scenu

Kristova raspeća (Jakšić 2004: 23, 96–97). Najsličniji je krčkom ophodnom križu relikvijar u obliku križa iz dominikanskog samostana u Trogiru, izvorno iz crkve svetog Križa na Čiovu, koji se datira u prvu polovicu 15. st. (Demori Staničić 2011: 424; Fisković 1985: bez paginacije). Krase ga pravokutni i kružni spremnici za relikvije s dekoriranim okvirima uokolo kojih se isprepliću stilizirane biljne vitice. Ista se tipologija javlja i u kasnijim stoljećima, primjerice u Barbanu, gdje se sačuvalo oltarno raspelo s relikvijama smještenima u nekoliko ovalnih spremnika te kutiji u obliku križa što se nalazi na sjecištu krakova (Jerman 2018: bez paginacije). Na njegovu je podnožju iskucan grb pulskog biskupa Francesca Polesinija (1772. – 1778.), što upućuje na dataciju u posljednju četvrtinu 18. st.

Križevi koji su ujedno i relikvijari izrađivali su se i tijekom srednjega vijeka. Najstariji zlatarski rad sačuvan u Vinodolu pripada upravo toj tipologiji.

Riječ je o **križu krbavskih biskupa** koji sadrži relikvije svetog Vida i svete Ilarije. Za biskupe ga je u čast Blažene Djevice Marije izradio majstor Milonić (Milunić ili Milonek), kako se čita iz natpisa urezanog na pozlaćene pločice što prekrivaju površinu križa (Kniewald 1935: 365). Na aversu križa, u sjecištu krakova jednake dužine nalazi se staklena pasta kružnog oblika, a još se četiri kristalna ovala nalaze na krajevima krakova obrubljenima trakama filigrana. Sjecište reversa križa krase **reljefni prikaz Jaganjca** s križem i zastavicom, kako ga opisuje Knjiga Otkrivenja (Grgić 2000: 324). Na krajevima krakova ispunjenima natpisima te obrubljenima trakama sa zncima nalaze se rozete. Prema oblikovanju i pismu križ se datira u početak 13. st., a sličan se primjer, iako s reljefnim prikazima četiriju Evanđelista na aversu, sačuvao u katedrali u Besci (Montevecchi 1988: 333). Na mozaiku u San Vitaleu u Ravenni, u rukama biskupa Maksimilijana, vidljiv je jedan križ s plavim poludragim kamenjem. Kao preteča ophodnih križeva služili su za blagoslov vjernika. Križ krbavskih biskupa je vjerojatno krajem 15. st. pričvršćen na držak gotičkih stilskih karakteristika, na što bi mogao upućivati natpis na podnožju s urezom 1491. godinom (Kniewald 1935: 368; Bolonić 2015: 48). Novi je držak zamijenio onaj izvorni iako nije moguće tvrditi da je i novi držak izrađen baš u tu svrhu. Naime, jednostavno je šesterolisno podnožje sa spljoštenim nodusom ukrašenim rombovima moglo biti dio kaleža ili kakve pikside. Ipak, postojanje je nastalo u vrijeme biskupa Kristofora Dubrovčanina, nekoliko desetljeća nakon što je papa Pio II. na molbu Stjepana Frankopana izdao bulu kojom odobrava prijenos biskupskog sjedišta Krbavske biskupije u Modruš. **Kristofor** je pred Turcima pobjegao u Novi Vinodolski i sa sobom uzeo sve crkvene dragocjenosti, uključujući i križ. Biskup je bio ustoličen uz

Relikvijar svete Ursule ili njezine pratiteljice, crkva Svete Trojice, Novi Vinodolski, izvorno iz crkve svetog Stjepana u Ledenicama, druga polovica 14. stoljeća (foto D. K.)

Relikvijar svete Ursule ili njezine pratiteljice, crkva Svete Trojice, Novi Vinodolski, druga polovica 14. stoljeća (foto D. K.)

odobrenje Frankapana, što bi moglo upućivati na to da su i članovi obitelji sudjelovali u nabavci ovoga postolja. Iako je to nemoguće utvrditi, izgledno je da su obogaćivanju crkvenih riznica pridonijeli i ostali iz roda Frankapan u vrijeme kad je Ferdinand Frankapan obnašao dužnost modruškog biskupa (1501. – 1508.). Povezivanje pojedinih članova obitelji s određenim predmetima utvrđivat će se tek budućim istraživanjima.

Zanimljiva su pojava na prostoru frankapanskih posjeda svakako brojni **relikvijari u obliku glava ili poprsja svetica** sačuvanih u nekoliko različitih župa. Pretpostavlja se da predstavljaju djevice mučenice koje su pratile svetu Ursulu. Naime, prema srednjovjekovnoj legendi sveta je Ursula bila princeza Bretanje u 5. st. i imala je mnogobrojne prosee koje je redom odbijala. Naposljetku joj je kralj Engleske, Agripa, ponudio ženidbu za svog sina Konona. Ursula je obećala pristati na prosidbu ako joj se ispunje tri želje. Zatražila je da se za nju skupi deset djevoja od kojih će svaka imati po tisuću pratiteljica. Njoj samoj je trebalo pribaviti tisuću djevojaka kako bi bile njezine službenice. Za obilazak je svih kršćanskih svetišta prije vjenčanja zatražila tri godine, a zahtijevala je i da se princ Konon preobradi na kršćanstvo. Pri povratku s **hodočašća u Rim** Ursula je sa svojom brojnom pratnjom od 11 000 pratiteljica zatekla Hune kod Kölna, koji su poubijali svu princezinu pratnju. Kako je Ursula odbila ženidbenu ponudu vođe Huna, ubijena je s tri odapete strelice

Relikvijar svete Ursule ili njezine pratiteljice, crkva Svete Trojice, Novi Vinodolski, početak 15. stoljeća (foto D. K.)

(Grgić 2000: 609). Ovu je legendu popularizirala **Zlatna legenda** (*Legenda Aurea*) Jacobusa de Voraginea u 13. st., a sudeći po brojnosti sačuvanih relikvijara u obliku djevojačkih glava ili poprsja, posebno je bila omiljena u Habsburškom Carstvu. Najstariji primjeri takvih relikvijara na području vladavine plemićke obitelji Frankapan izloženi su u **crkvi Svete Trojice u Novom Vinodolskom** i mogu se datirati u drugu polovicu 14. st.

Dok je za jednu od njih poznato da se nekoć nalazila u Ledenicama, preostale su dvije možda nabavljene za novljanske crkve.

Karakteriziraju ih izrazito stilizirane crte lica, prošupljene zjenice bademastih očiju, detaljno cizelirane trepavice, dugački i na krajevima trokutasti nosovi te tanke usnice (Jerman 2012: 117). Kosa je naznačena jednostavnim potezima, a sačuvani dijelovi kruna upućuju na shematski izvedene motive ljljana. Navedene karakteristike posjeduju dvije glave u spomenutoj zbirci koje se možda mogu pripisati i istoj zlatarskoj radionici (Kovačević 2005: 24–25) dok ona treća, što se može datirati u početak 15. st., odiše već mekanijim i ljupkijim crtama lica, blago urezanim očima te valovito naznačenim pramenovima kose.

Sličan se relikvijar nalazi u župnoj crkvi svetog Stjepana u Dobrinju, iako se prema malo grubljem oblikovanju može datirati u sam kraj 14. st.

Najvrjedniji su se relikvijari u obliku **ženskog poprsja** sve do nedavno nalazili u sakralnim zbirkama u Rijeci i na Hreljinu. Jedan je, kao i pokaznica Barbare Frankapan, radi zaštite tijekom Drugoga svjetskog rata pohranjen u Italiji 1941. godine i nikad vraćen u župnu crkvu Marijina Uznesenja u Rijeci. Drugi je, međutim, nedavno ukraden. Riječ je o vrsnim zlatarskim djelima na kojima je vidljiva kompleksnost izrade ove tipologije predmeta. Uspoređujući ih, sudeći prema bogatim uresima svetičine haljine na kojoj se razaznaju mistične životinje obavijene stiliziranim viticama, valja zaključiti da je riječki relikvijar izradio vještiji majstor.

Obod relikvijara naglašen je perforiranom trakom s motivom **gotico fiorito**, a figura je ukrašena tordiranom ogrlicom i krunom koja je, nažalost, samo djelomično sačuvana. Da je riječ o vrsnom majstoru, upućuje i tehnička obrada materijala te detaljno oblikovana frizura s **urezanim vlasima kose**. Nešto je jednostavnije obrade hreljinski relikvijar, no, iako je poprsje lišeno dekoracije, valja uputiti na precizno oblikovanje vrata s realistično naznačenim žilama.

Značaj je ovoga relikvijara i u tome što je na čelu svete sačuvan izvorni četverolisni otvor kroz koji se mogla vidjeti relikvija. Naime, poznato je da

su se ovi relikvijari na blagdan svete nosili u procesiji te su ih vjernici mogli dodirivati ili, pak, ljubiti na mjesto za koje se smatralo da je najbliže relikviji sveca. U tom kontekstu valja naglasiti da se riječki relikvijar oštetio upravo na dijelu čela svete na kojemu je bio otvor za relikviju, a koji je prilikom restauracije zatvoren (Spiazzi, Poletto 2005: 59–63).

Količina relikvijara u obliku djevojačke glave ili poprsja na području Kvarnera i Vinodola **upućuje na bogate donatore**. Budući da je riječ o djelima koja se datiraju u razdoblje od 14. do prve polovice 15. st., kada su Frankapani bila na vrhuncu moći, moguće je da su neke relikvijare nabavili upravo oni. Relikvijari u obliku glava sačuvali su se u više sakralnih riznica duž istočne obale Jadrana, primjerice u Zadru, Splitu i Dubrovniku, te se mahom mogu povezati s venecijanskim ili lokalnim zlatarskim radionicama, no relikvijare u obliku ženskih poprsja iz Rijeke i Hreljina vjerojatno su izradili majstori djelatni u nekom od srednjoeuropskih zlatarskih središta.

Tradiciju naručivanja umjetnina slijedili su i pripadnici obitelji Frankapan koji su živjeli tijekom 16. i 17. st. Na to, primjerice, upućuje popis predmeta grofa Petra Zrinskog i Franje Krsta Frankapana te njihovih pristaša, sastavljen između 1670. i 1671. godine, netom prije pogubljenja u Bečkom Novom Mjestu (Laszowski 1948: 159). Spominje se, primjerice, srebrno posuđe i nakit te razni predmeti umjetničkog obrta ukrašeni pozlatom i izrađeni od plemenitih metala, koji su nekoć ukrašavali interijere njihovih brojnih dvorova.

M. J.

Srebrna pala u krčkoj katedrali

Među donacijama se liturgijske opreme članova obitelji Frankapan ističe **srebrna pozlaćena pala** iz krčke katedrale. Danas se čuva u Sakralnoj zbirci u crkvi sv. Kvirina, a izvorno je u drugoj polovici 15. st. izvedena za glavni oltar katedrale, na kojem se nalazila do trećeg desetljeća 19. st. Krčka srebrna pala predstavlja jedan od rijetkih primjera liturgijske opreme sačuvanih do danas koji se pouzdano mogu pripisati naručiteljskoj djelatnosti nekog od članova ove slavne hrvatske plemićke obitelji. Riječ je, naime, o donaciji, štoviše **oporučnoj donaciji** posljednjeg kneza iz obitelji Frankapan vladara otoka Krka, **Ivana VII.** Prema oporuci sastavljenoj 2. ožujka 1453. godine tada mladi knez Ivan VII. ostavio je, između ostalog, **stotinu dukata** kao pomoć za izradu srebrne pale glavnog oltara katedrale (Ljubić 1876: 98–101). Kneževa je oporučna donacija izvršena još za njegova života 1477.

Krk, katedrala Uznesenja B. D. Marije, srebrna pala, 1477., Paulus Koler (foto D. K.)

godine, dakle tri godine prije Ivanova odlaska s otoka 1480. godine (Bolonić 1975: 102).

Pala je izrađena od pozlaćenog srebra i izvedena gotičkim stilom (Pelc 2007: 415). Podijeljena je u dva registra, a u svakom je registru trinaest niša s prikazima svetaca. Niz niša što imitiraju gotičku arhitekturu sastavljen je od trostranih polustupova koji su u gornjem dijelu povezani trilobnim lukovima. Prikazi svetaca u plitkom reljefu postavljeni su iznad istaknutih postamenata. Oba su središnja polja dvostruko šira od ostalih. U gornjem je prikaz apokaliptične žene koji se temelji na Ivanovoj viziji iz Knjige Otkrivenja **„...žena zaodjevena suncem, a mjesec pod njenim nogama, iznad glave kruna od dvanaest zvijezda“** (Otk 12, 1–2). U sredini se donjeg

Središnji prikaz u gornjem redu – Apokaliptična žena (foto D. K.)

Prikaz sv. Ivana Krstitelja – prvi zdesna sv. Kvirinu (lijevo) i prikaz sv. Kvirina – u donjem redu četvrti slijeva (desno) (foto D. K.)

Srebrna pločica Pale s natpisom u sredini donjega reda (foto D. K.)

registra nalazi Marijino krunjenje, prikazano u karakterističnoj trećentističkoj kompoziciji. Oba središnja polja flankiraju niše u

kojima su prikazana po tri anđela adoranta. Između preostalih dvadeset svetaca prikazanih na pali iz gornjeg niza izdvajaju se apostolski prvaci sv. Petar i Pavao, prvi zdesna i slijeva središnjeg prikaza, odnosno anđela adoranata, te sv. Mihovil arkandeo, postavljen krajnje desno. U donjem se registru ističu prikazi sv. Jurja na drugom mjestu s lijeva te zaštitnika grada i biskupije sv. Kvirina i sv. Ivana Krstitelja, a na četvrtom i petom mjestu slijeva.

Ispod prikaza Marijina krunjenja nalazi se srebrna pločica s dvama grbovima i natpisom:

AD MAIOREM DEI GLORIAM / SERENISSIMO DIVINIS DOMINUS
PETRO GRIMANI VENETIARUM DUCE IMPERANTE / SUB REGIMINE
VIRI NOBILIS ANGELI PRIOLO VEGLE / PROVISORIS INSTAURATUM
FUIT ANNO DÑI MDCCXLII.

Ova barokna pločica s istaknutim imenima predstavnika državne vlasti, dužda Pietra Grimanija i krčkog providura Angela Priulija te flankirana grbovima dužda i obitelji Grimani, 1742. je godine zamijenila izvornu. Originalna pločica nije sačuvana, no sadržaj se natpisa doznaje iz zapisnika pastoralne vizitacije biskupa Stefana Davida, sastavljenog 20. ožujka 1685. godine. Prema Davidu pri dnu je pale bio grb obitelji Frankapan uz natpis:

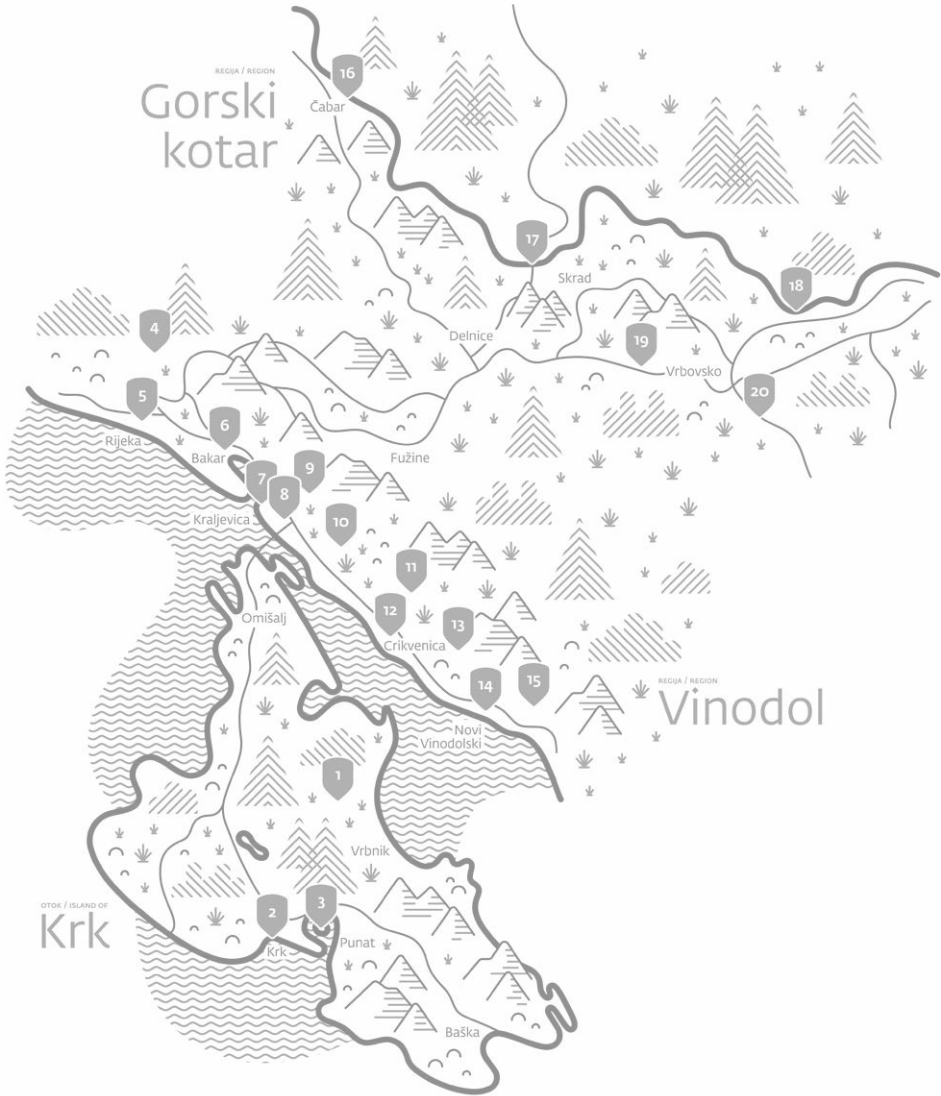
Hoc opus fecit fieri Iulius T. R. I. S., et Potens Dominus Dominus
Ioannes de Frangipanibus Veglae, et Insulae Dominus, Segniae,
Modrusiaeque Comes. Per Manus Magistri Pauli Kolerij, factum fuit
anno Domini 1477 (Kniewald 1929: 49–52).

Srebrnu je **palu** za glavni oltar katedrale u Krku 1477. godine **izradio**, dakle, majstor **Paulus Koler** prema želji kneza Ivana VII. (Lentić 1991: 121).

Srebrna pala za krčku katedralu zasigurno je nastala ugledanjem na znatno poznatije venecijanske primjere, *Palu d'Oro* u duždevoj kapeli crkvi San

Marco ili onu u tadašnjoj katedrali San Pietro di Castello. U jadranskom je bazenu do danas sačuvano jedanaest cjelovitih srebrnih pala te dvije fragmentarno (Niero 1978: 257–291). Srebrne su pale bile izlagane samo za blagdane, dok su tijekom preostalog dijela liturgijske godine bile zaštićene oslikanom *palom feriale* (Ciković 2017: 76). Na osnovi opisa u već spomenutom zapisniku pastoralne vizitacije biskupa Davida moguće je zaključiti da je i krčka srebrna pala najkasnije od sredine 17. st. bila zaštićena slikanom *palom feriale*.

D. C.

Pismo, tekst, knjiga, glazba

F — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

Srednjovjekovna pisana baština državine Frankapana

Kulturna baština – u starohrvatskom **baščina** – određenog područja, poglavito ona spomeničkog i(li) pisanog karaktera zauzima iznimno važno mjesto kako u istraživačkom smislu, tako i u identitetskome značenju za svaki narod i njegovu samosvijest. Kulturna baština može biti materijalna i nematerijalna, a prema jednoj od mogućih definicija označava zajedničko „bogatstvo čovječanstva u svojoj raznolikosti i posebnosti“. Njezina je zadaća zaštita ne samo pozvanih i mjerodavnih institucija već svih nas koji s njom ili uz nju živimo. Poznavanje i prezentiranje takve baštine ključno je u potpunom i ispravnom shvaćanju minulih vremena i njegovih aktera, udaljenih od našega današnjeg nizom stoljeća. Unutar svega toga pisana baština bilo kojeg područja od iznimna je značenja u stvaranju njegova kulturnog i nacionalnog identiteta.

Hrvatski velikaški rod Frankapana (Frankopana) ostavio je iza sebe iznimno bogatu pisanu baštinu. Njihov rodonačelnik bio je Dujam, vjerojatno lokalnoga krčkog podrijetla, kome mletački dužd Domenico Michieli daje otok Krk na upravu pod određenim uvjetima. Kao krčki se knez Dujam u pojedinim dokumentima navodi od 1118. (prvi spomen) do 1130. te 1163. godine.

Unutar sebe ovaj plemićki rod formira **loze** ili **porodične ogranke**, od kojih prve dvije datiraju od krčkih knezova – Bartola Škinele I. (1254. – 1261.) i Vida III. (1242. – 1251.). Oni su začetnici tzv. **Škineline** i **Vidove loze** na otoku Krku. Kako su širili područje svoje državine, tako su se nazivali Vinodolskima, Modruškima, Senjskima i dr.

Državina ili **baština** je zemlja koju netko ima kao svoj posjed. To je dakle stvarna vlast nad prostorom i upravljanje posjedima. Frankapanska se državina od prvotnih teritorija Krka, Vinodola i Senja kasnije dijelila na osam velikih gospoštija.

Knez Nikola IV. (poslije 1352. – 1432.) po prvi se put 1422. godine počinje navoditi kao Frangipan, tj. Frankapan (***magnifici viri domini Nicolai de Frangipanibus, Vegle et Modrussie etc. comitis***).

Kroničar i prvi mletački upravitelj otoka Krka, Antonio Vinciguerra (oko 1439. ili 1446. – 1502.) podrijetlo je Knezova Krčkih opisao ovako:

Obiteljsko ime ´Frankapani´ potječe od vremena pape Martina V., kad se ban Nikola, otac posljednjega kneza, Ivana, iz pobožnosti uputio u Rim, gdje ga je kao uglednu i poštovanu osobu papa Martin srdačno primio. Kad je Njegova Svetost vidjela da je Nikola knez krčki, da mu polaska, rekla mu je da je pročitala u nekim rimskim kronikama da su stanovita braća Frangipani od stare rimske krvi i od roda sv. Grgura otišla živjeti na otok Krk, i da su ovi knezovi potekli od te braće. Dala mu je grb s dva lava kako zajedno lome dva kruha, dok je raniji grb Knezova Krčkih bio napola bijel, napola crven, sa zlatnom zvijezdom na bijelom polju. Tako je s papom Martinom V. nastala obitelj Frankapan, koja se ranije nikad nije spominjala na otoku Krku i ne nalazi se ni u jednom zapisu.

Iako u historiografiji postoje dva pravca u tumačenju podrijetla ovih knezova, onaj koji se zalaže za **rimsko podrijetlo** i onaj za **lokalno**, krčko, tek je nedavno L. Špoljarić komparativnom analizom i novim tumačenjima dokazao kako su pojedini hrvatski velikaški rodovi tijekom 15. i 16. st. isticali svoje (**mit-sko**) rimsko porijeklo kao moćna sredstva dinastičke diplomacije, a „koja su učeni poslanici u službi velikaša redovito prilagođavali danim političkim okolnostima“. Moguće je da su i Frankapani samo slijedili tu modu.

Prema glavnom se mjestu vladanja uz postojeće loze formiraju rodovi Frankapana: **Cetinski, Ozaljski, Slunjski, Tržački** itd. Kroz nastupajuća stoljeća bili su knezovi **krčki, vinodolski, senjski, modruški, rapski, brački, hvarski, korčulanski, brinjski, cetinski, drežnički, gatanski, požeški, slunjski i tržački**. Osim toga, duže ili kraće vrijeme upravljali su **Splitom, Trogirom, Omišem, Rašporom, Krasom, Postojnom, Muggiom, Bihaćem** i dr. Na većini tih mjesta postoje tragovi njihove nazočnosti, i to ponajviše u vidu pisane i spomeničke baštine.

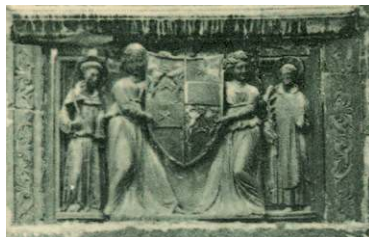
Stoga, sumarno gledajući, Frankapani su hrvatskoj povijesti i kulturi u **naslijeđe** ostavili iznimno **bogatu pisanu baštinu** – kako kvantitativno (zbog veličine svoje državine), tako i kvalitativno (u vidu raznolikosti) – koja je u svojoj osnovici **dvojezična**, na **hrvatskom i latinskom jeziku**, te **dvopismena**, na **glagoljici i latinici**. Ovdje treba spomenuti da su također u svojim dokumentima sporadično rabili i **hrvatsko ćirilično pismo**, no ono je, u usporedbi s dva navedena pisma, ipak vremenski i teritorijalno vrlo limitirano.

Propeti lavovi koji lome kruh

Upravo je na prijelazu iz srednjega u rani novi vijek krčko područje bilo obilježeno onim procesom uvjetovanim odvođenjem posljednjega krčkog kneza Ivana VII. i dolaskom mletačke uprave na otok. Tada je ključna osoba u ne samo u političkom već, ubrzo će se vidjeti, u graditeljskom i umjetničkom pogledu bio prvi krčki providur **Antonio Vinciguerra** (između 1439. i 1446. – 1502.), koji od 1480. do travnja 1481. te ponovno od 1488. do 1489. godine vrši službu mletačkog providura na Krku. Zanimljiv je njegov izvještaj iz 1481. o staroj upravi na otoku Krku (*Giuridizione antica di Veglia*), koji će kasnije, prepravljen i dopunjen, biti poznat pod imenom **Krčka kronika – La cronaca/cronica di Veglia**. Danas se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu čuva jedna varijanta te kronike u rukopisu iz druge pol. 18. st. pod naslovom *Informatione delle cose di Veglia* (Zbirka rijetkosti, signatura R 7542).

Upravo Vinciguerra za vrijeme svoje uprave **skida** frankapanske grbove smještene na krčkim javnim mjestima postavljajući na njihova mjesta simbol Mletačke Republike – krilatog lava, atribut evanđelista Marka (*Leone di San Marco*). Međutim, nešto se od frankapanskih biljega ipak sačuvalo, i to u pojedinim sakralnim zdanjima i na teže dostupnim mjestima. U krčkoj katedrali na svodu kasnogotičke kapele današnjeg titulara sv. Barbare nalazi se niz kamenih grbova, među njima naglašeno, dakako, novi (**propeti lavovi koji lome kruh**) i stari (**šesterokraka zvijezda u gornjem polju**) grb Frankapana. Ta frankapanska heraldika vjerno svjedoči o povezanosti Crkve i Knezova, ali i važnoj ulozi koji su oni imali u crkvenom životu, te krčkoj Crkvi, koja je na taj način očuvala spomen na njih. U susjednom je Senju sačuvan lijepo izveden grb Knezova Krčkih – Frankopana – kombinacija starog i novog grba – sa skulpturama lijevo i desno od grba, a koji je bio postavljen na glavnom pročelju crkve sv. Franje.

Stari i novi frankapanski grbovi u Krku (foto D. K.), u Senju (izvor Gradski muzej Senj) i na Trsatu (foto D. K.).

U pogledu razumijevanja **pisane krčke baštine novovjekovnog doba** treba naglasiti jezično stanje i s time povezanu pismenost napose za vrijeme mletačke vladavine, a koja održava bogatstvo krčke prošlosti, koje je bilo izgrađivano vokabularom svih onih pojedinaca i skupina koje su, uz dominantni hrvatski narod, ovdje obitavali ili našli novi dom unoseći u taj prostor ne samo kulturološke i etnološke već jezične i druge novine. No, glavno je obilježje čitavog otoka njegov **hrvatski jezik**, s brojnim govornim inačicama čakavskoga ikavsko-ekavskoga narječja (srednjočakavskog) dok je još tek u gradu Krku danas prisutna varijanta staroga krčkoga mletačkoga govora.

U prošlosti je (srednji i novi vijek) **jezična slika** otoka bila je nešto složenija, a činili su je uz dominantni hrvatski (čakavski) te srednjovjekovni latinski jezik i: a) **dalmatski** – krčki varijetet dalmatoromanskoga, koji nazivamo **veljotski** i koji se do druge pol. 19. st. očuvao u gradu Krku; b) **vlaški jezik** – krčki rumunjski idiom, srodan istrorumunjskomu i također sačuvan sve do druge pol. 19. st. u Poljicima – Šotoventu, te c) **mletački jezik**, zapravo mletački idiom korišten u upravi od strane Mletačke Republike, koji od druge pol. 16. st. prelazi na toskanski.

T. G.

Hreljinsko svethoranište iz 1491. godine (Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, foto D. K.). Na podnožju su u štitovima prikazani novi frankapanski grb i sv. Juraj, hreljinski zaštitnik, kao vitez na propetom konju koji probada zmaja.

Pragmatična pismenost: dvojezična i dvopismena kancelarija krčkih knezova Frankapana

U dvojnosti – hrvatski i latinski – treba tržiti začetke i razvoj srednjovjekovne kancelarije krčkih knezova Frankapana, koja je bila dvopismena (latinica i glagoljica) i dvojezična (hrvatski i latinski). Upravo će na tim temeljima na otoku nicati i kasnije se plodno razvijati **hrvatskoglagoljski notarijat**. Nažalost, nisu nam poznati obrasci funkcioniranja jedne ovakve kancelarije, već jedino raspolažemo korpusom frankapanskih diplomatskih spomenika koji su publicirani u nekoliko zbirki takvoga gradiva. Korpus glagoljičkih objavljen je u zbirci *Acta Croatica – Listine hrvatske* (prir. I. Kukuljević Sakcinski), potom *Hrvatski spomenici – Acta Croatica* (prir. Đ. Šurmin), odnosno *Hrvatske glagoljične i ćirilичne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527.* (prir. J. Bratulić), a latinskih u *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* (prir. L. Thallóczy i S. Barabás) i u *Diplomatičkom zborniku Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (prir. T. Smičklas i dr.). Spomenimo i manji broj isprava koje su napisane na hrvatskoj ćirilici. Takve su, primjerice, dvije kneza Ivana (Anža) VI. Frankapana, koje je izdao Omišanima 1436. godine; prvom ispravom potvrđuje stare omiške privilegije, zakone i prava, a drugom potvrđuje Omišanima da nisu dužni plaćati više od 15 libara u ime desetine splitskom nadbiskupu.

Prve sačuvane glagoljičke isprave izdane od ove kancelarije datiraju tek iz 14. st. Tome razdoblju pripadaju isprava kneza Ivana (Anža) IV. iz 1372. godine, kojom pavlinskom samostanu Sv. Spasa kod Senja daruje prihode sa svojih posjeda u Dragi Baškoj (*v Drazi Baščanskoj*). Isprava darovnica napisana je i ovjerena, tj. izdana u Brinju. Prema terminologiji korištenoj u samoj ispravi (*n>a<šb listb otvorenb*) vidimo da je riječ o „otvorenoj ispravi“, što odgovara u latinskoj diplomaciji terminu ***littere patentes***.

Slijedi niz drugih isprava. Tako ispravom – ***naš list odtvoren pod našim pečatom*** – od 4. siječnja 1428. godine izdanoj u Novom knez Nikola IV. Frankapan (*Mi knez Mikula de Frankapan, krčki, senski i modruški knez i pročaja, ban Dalmacije i hrvatski*) dodjeljuje pravo izgradnje pilane u crikveničkoj dragi pavlinskom samostanu u Crikvenici.

Kao primjer jedne latinske isprave iz kancelarije ovih knezova može nam poslužiti isprava iz 1320. godine izdana u Otočcu, kojom krčki i modruški knez te gospodar Vinodola i Gacke Fridrik III. († nakon 1333.) prodaje svoje posjede u Koruškoj:

Nos Fridericus comes Vegle et Modrusse, dominus Vinodoli atque Gezke, damus pro memoria significantes quibus expedit vniuersis presencium sub tenore, quod postquam fidelis noster Fridericus Norenbergarius, bona sua in Karinthia sita, in villa Emlach vendiderat Heinrico iudici de hospitali sub Ortenburch, pro certa pecunie quantitate, quam se ab eodem iudice percepisse asserit per totum finaliter et pagatum. (...) Datum Ottoczacz, anno domini M^oCCC^oXX^o., in festo sancti Luce ewangeliste.

Ono što se općenito može kazati jest da frankapanska kancelarija za glagoljičke isprave rabi i(li) oponaša strukturu latinske isprave, tj. latinske diplomatske formule. Sjedište kancelarije nije bilo stalno, već je zavisilo od mjesta gdje su pojedini knezovi odsjedali. Boravili su u Krku, Senju, po vinodolskim općinama, Otočcu i dr., no koliko se to može zaključiti iz sačuvanih izvora, ponajviše su bili u Modrušu i Brinju.

S područja Vinodola sačuvan je određen broj izvornih **glagoljičkih isprava** koje su izdali Frankapani. Ovdje prilažemo jednu takvu ispravu **kneza Martina IV. Frankopana**, izdanu u Novom 28. listopada 1455. godine, kojom se potvrđuju prava, učinjena od njegovih predšasnika, samostanu svete Marije u Crikvenici:

Mi kn(e)z M(a)rt(i)n Frankapan, krčki, senski i modruški i pročaja, dam(o) vidi(ti) v)sim i vsakomu komu se dostoi i pred kih obraz ta naš list pride k(a)ko mi slišasmo i razumismo lis(te) ke su dali vzveličeni naši prvi a navlastito vzveličeni i pokoini o(ta)c n(a)š kn(e)z Mikula Frankapan, krčki i senski i modr(u)ški, ki biše ban D(a)lmacie i

Isprava kneza
Martina IV
(izvor: *Privilegia
fundationis
monasterii
sanctae Mariae
Czriqueniczae*;
priř. i prev.
Matijević Sokol
– Galović).

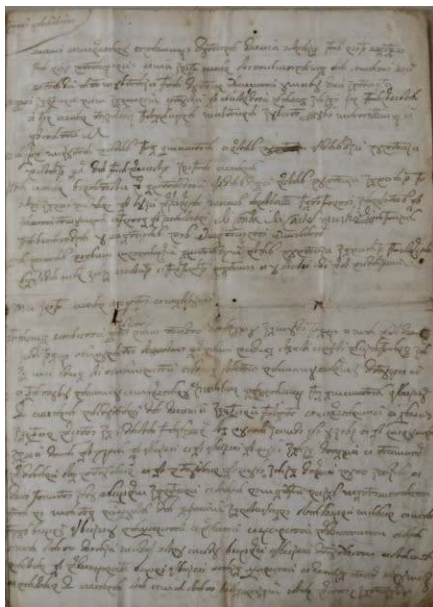
Hrvat(ske), s(ve)toi M(a)rii v Crikvenici v Vinodoli v kih listih esu slobodi i dote crkvene. I mi ne hotijući razbiti listi vzveličenih n(a)š(i)h prvih da hotećie potvrditi toi istoi cr(i)kvi s(ve)te M(a)rie v Cr(i)kvenici da bi mogli ti fratri, ki ondi stoe, reda s(veta)go P(a)vla, prvoga remete, veće pokoino živiti i činiti službu g(ospo)d(i)nu B(og)u i moliti B(og)a za d(u)še vzveličenih n(a)š(i)h prvih i takoe za naše grihi i konac n(a)ših dni za našu d(u)šu. I zato zapovidamo vsim n(a)šim podknežinom i sudcem i inim oficielom da ih imiite v tom obdržati k(a)ko imaju listi o vzveličenih n(a)š(i)h prvih ke liste mi im potvrdismo i nato im dasmo ta naš list otv(o)ren pod našim pečatom. Po letih G(ospo)dnih ·č·u·l·d· (=1455.), dan v Novom, m(i)s(e)ca okt(o)bra ·i·ê· (=28.) d(a)n.

[Utisnuti pečat]

A ja pop Grgur, budući kapelan kn(e)za Martina i budući plovano gradski i vikar vinodolski, pisah sie po ukazanju više rečenoga kn(e)za Martina, krčkoga i modruškoga i senskoga, ki v to vrime po milosti Bož(i)ei gospod(o)vaše vrbaškim gradom i biše špan vse zemle Vrbasa i gradom Kozaru ki e v Bosni i inimi gradi: Komogo(v)inu i Kosta(j)nicu i kaštelom na Krupi i Erovlem(!) i Gradcem i Lipovcem i Jastrebarskim i Okićem i Ostrivicu v Bužah, a poli mora gospodujući Starigradom i delom S(e)na a v Vinodoli gospodujući Novim, Bribirom, Griža(ni)mi, Belgradom, Kotorom, Bakrom, Crsatom(!) i pročaja.

Nažalost, puno se diplomatskoga gradiva Knežova Krčkih sačuvalo samo u kasnim prijepisima. Ovdje ćemo kao primjer jednoga takvog prijepisa navesti glagoljičku ispravu o crkvi sv. Ivana Krstitelja u Sužanu na otoku Krku, zadužbini kneza Ivana VII. Frankopana. Crkva je inače potpadala pod glagoljašku benediktinsku opatiju sv. Nikole u Omišlju. U ispravi od 15. kolovoza 1464. godine, a sačuvanoj u prijepisu iz 1724., doznajemo da knez Ivan VII. Frankopan daje u patronat svome upravitelju i činovniku Marinu Gujašiću crkvu sv. Ivana u Sužanu pod uvjetom da istu crkvu obnovi i naruči služenje mjesečnih misa za kneževu dušu. Isprava se danas čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (*Glagolitica* II. 1. Krk, 1464., kolovoz 15.), a u cijelosti glasi:

Mi knez Ivan Velje i Modruše dajemo viditi ova prite naš list svakomu, komu se hoće ima pred svak ki se hoće tribunale ovo naše pismo dojde i bude prikazano kako mi jesmo detirmenali i jesmo dali našem vernomu slugi i i (!) faturu našem imenovanu Marin Gujaš[i]ć zo (!) Omislja crkvu s. Ivana na Sužani sa svimi konfini zdol imenovanimi.

Frankapanska glagoljska povelja iz 1464. za crkvu sv. Ivana u Sužanu

I prvi je konfin polje, ko je sada zagrejeno do puta, kim se gre u Kerk, i od Benuša (?), koji sta od juga od crikve, i od crikve od bure, koako (!) stoji i limito po strani do Plužin, i od Plužin od bure, kako stoji put Kerka, i s te zemlje, ke su v rečenom kunfini i da ga ne možži nikor moleštati za ne malo ni čuda, sa ofvim kondicione: da rečeni Marin ima zgor rečenu crikvu načiniti i pokriti i činiti posvititi i da ima dat svaki misec jednu misu re-

čenoj crikvi služiti i da ima na dan od posvećenija rečene crikve tako činiti i svako lito jednu misu i na dan s. Ivana da ima dat redovnikom jedan pošten, koliko se koliko se (!) uzmože, i da ima svakomu opatu ki bude s Mikul sprid Omislja svako lito kontribuir jednu libricu timiana, i da rečeni Marin Gojašić bud[e] obligan, on i njega ostanki vičnim zakonom obderžati kako jest odizgor v rečenom' listu se uzderži i da bude na njega dobro htin'je zgora imenovana crikva sa svojim' konfini deržati, uživati i zgora imenuvanum službu *ju* dat i darovat i na svojej sverhi pustiti komu njemu bude paralo kako svoje vlašće dobra (!).

I ovo smo mu dali njemu i njega ostankom' ova naš list odtvoren z našim' pečatom' prilipljenim il visećim'.

V letih Gospodnjih .č.u.m.g. (1464), dan .di. (15) agusta.

Ja Petar Petriš' odanle rič jesam' kopija iz jedne škartace stare razkidane pisane slovinski koju izvadir virno, dan .e. (6) juna .č.o.g.ï. (1714.)

Ja po[p] [I]van Urav[i]ć plovian, zneh iz jedne prilične pisane talijanski od ruke vi[š]e imenovana noda[ra] Petriša .č.o.i.g. (1724), dan .gi. (14) juna.

Latinski epitafi

Osim javnih natpisa sačuvalo se desetak frankapanskih nadgrobnih ploča ili grobnica nastalih od 15. do 17. st. Nažalost, puno je toga uništeno i u nepovrat izgubljeno.

Mramorni reljefi koji su nekoć bili postavljeni na pročelju nove franjevačke crkve u Senju bili su zapravo dijelovi nadgrobnih spomenika knezova Frankapana – prvotno situiranih u starom franjevačkom izvangradskom samostanu, a sada ovdje sekundarno iskorišteni. Prema novijim istraživanjima P. Markovića radi se o sarkofazima kneza Nikole IV. († 1432.) i njegova starijeg sina Ivana (Anža) VI. († 1436.), što bi značilo da su bili sahranjeni upravo na prostoru Senja.

Međutim, razlomljena nadgrobna ploča Ivana (Anža) VI. Krčkog Frankapana, koji je umro 1436. godine, čuva se danas na dva mjesta u Mađarskoj: u Mađarskom nacionalnom muzeju u Budimpešti i u župnoj crkvi u Sárospataku (Muzej Rákóczi). Na ploči je uz obrub bio i latinski natpis:

Hic est sepult(us) magnific(us) d(omi)n(u)s Iohan(n)es groph de Frangepanibus, Segnie, Veglie, Modrusseq(ue) comes qui obiit XX. die mensis Novembris anno Domini MCCCCXXXVI. Requiescat in pace.

U prijevodu: Ovdje je grob prečasnog gospodina Ivana, grofa od Frankopana, kneza Senjskog, Krčkog i Modruškog, koji je umro dana 20. mjeseca studenoga godine Gospodnje 1436. Počivao u miru.

Vrlo je lijepo izvedena i nadgrobna ploča Martina IV. († 1479.) i Bartola X. († 1474.) Frankapana. Danas se nalazi u franjevačkoj crkvi sv. Marije na Trsatu, a na sebi ima prikaze pokojnika, grbove te latinski natpis. Knez Martin bio je zasigurno jedan od najvećih donatora crkvenih zdanja na Trsatu i Košljunu te u gradovima Novom i Crikvenici.

U istoj je trsatskoj crkvi i nadgrobna ploča Nikole VI. Frankapana Tržačkog († 1523.), na kojoj stoji:

HIC IACET DOMINUS NICOLAVS DE FRANGHAPANIBVS VEGLE,
SEGNE, MODRSIE COMES.

U prijevodu: Ovdje počiva gospodin Nikola od Frankopana, knez Krčki, Senjski i Modruški.

Prema nekim se mišljenjima u franjevačkom samostanu na Košljunu, u kapeli sv. Bernardina nalazila nadgrobna ploča Ivana VII. Frankopana, posljednjega krčkog kneza, koji je umro 1486. godine. Z. Horvat u vezi s tim piše:

S obzirom na stanje odnosa s Venecijom, sva je vjerojatnost da je (Ivan VII., op. a.) potajno sahranjen u kapelu sv. Bernardina, u neoznačenu grobnicu. Tada je bila započeta gradnja nove franjevačke crkve, pa je kapela sv. Bernardina bila jedini sakralni prostor u funkciji. Prigodom nedavne (1975) rekonstrukcije i obnove kapele sv. Bernardina, otkrivena je ploča oltarnog antependija, na kojem su isklesana dva grba, jedan knezova Krčkih a drugi s odrezanom glavom Ivana Krstitelja – možda osobna oznaka kneza Ivana VII. S dosta vjerojatnosti pretpostavlja se da je ondje sahranjen zadnji knez Krčki, Ivan VII. Frankopan.

T. G.

Nadgrobna ploča Elizabete Petuhi de Gerse († 1513), supruge Nikole VI., iz franjevačke crkve sv. Marije na Trsatu (foto D. K.).

Nadgrobna ploča Nikole VI. Frankopana Tržačkog († 1523.) iz franjevačke crkve sv. Marije na Trsatu (foto D. K.).

Iluminirani rukopisi nastali na frankopanskim posjedima

Iluminirane rukopisne knjige nastale na području nekadašnjeg djelovanja knezova Frankopana predstavljaju iznimnu cjelinu unutar cjelokupnoga sačuvanog korpusa u Hrvatskoj. S obzirom na činjenicu da su bili izraziti štovatelji tradicije, u doba se njihove vladavine njegovala produkcija specifičnoga **glagoljskog pisma i knjige** kao jedinstvenoga kulturno-povijesnog fenomena na europskom tlu uopće. Čitav je teritorij pod njihovom vlašću dio područja zapadne Hrvatske u kojemu je upravo u vrijeme njihove vladavine došlo do **ekspanzije glagoljaštva**, a, popratno s tim, i specifične **knjižne iluminacije i dekoracije**.

Jedan je dio tih ukrašenih knjiga do danas sačuvan *in situ*, međutim, određen se broj rasprišio po raznim inozemnim zbirkama, što je osobito slučaj onih koje su bile u izravnom posjedu Knezova Krčkih, odnosno koje su razdijeljene diobom baštine nakon smrti Fran Krste Frankopana. Kako je poznato, frankopanska su imanja bila što zaplijenjena, što opljačkana, a vrijedni predmeti i umjetnine s mnogobrojnih posjeda razgrabljeni i prije nego je izvršena kazna Zrinskom i Frankopanu. Godine 1672., tijekom istrage o **pljačkama posjeda**, sastavljeni su **popisi** koji su bili vrlo detaljni za broj otuđene stoke, skupocjenih predmeta, nakita, pa i kućnog namještaja, ali, nažalost, vrlo oskudni o umjetničkim djelima, a još manje o vrijednim iluminiranim knjigama.

Iako je područje iluminacije slabo istraženo, očito je da su Frankopani kao vladari i donatori odigrali veliku ulogu i na tom polju, od novčanih poticaja, narudžbi važnih bogato ukrašenih knjiga, pa do prenošenja zapadnoeuropskih inovacija u minijaturu domaće glagoljaške sredine. Jednako kao i drugi europski kasnosrednjovjekovni i renesansni istaknuti vladari i poznati mecene, poput d'Este u Ferrari, Gonzaga u Mantovi, Federica Aragonskog, vojvoda Milana i Firenze te mnogih drugih, naručivali su i skupljali iluminirane rukopise. Nemoguće je, stoga, uopće baviti se iluminacijom navedenog područja bez istodobnog proučavanja djelovanja Frankopana.

Kao što je poznato za obitelj Zrinskih, i Frankopani su na svojim mnogobrojnim posjedima imali **knjižnice** u kojima su se čuvale važne, vrijedne, kao i stare dragocjene knjige, među kojima se osobito ističe znameniti **Kločev glagoljaš iz 11. st.** za koji se vjerovalo da je **autograf sv. Jeronima** te se, okovan zlatom i srebrom, štovao poput relikvije. Radi se o rukopisu iluminiranom jednostavnim inicijalima kombinacijom geometrij-

skih i stiliziranih biljnih ukrasa u kojima se javlja i dekorativni motiv završene životinjske glave, najvjerojatnije preuzet iz beneventanske iluminacije, a zanimljiv je i po dva puta ponovljenom crtežu hobotnice. Nakon što je dospio u posjed Frankopana, izvršio je zacijelo i određen utjecaj na ondašnju iluminatorsku produkciju.

Osim toga, o naklonjenosti Frankopana glagoljaškoj kulturi svjedoče i brojne isprave koje naručuju, epigrafi, gradnje označene glagoljskim natpisima te darovnice glagoljaškim samostanima, što ponajbolje ilustrira Kukuljevićeva zbirka *Acta Croatica*.

Obradi se **iluminiranih rukopisa** na nekadašnjim frankopanskim posjedima može pristupiti iz više perspektiva, a ovdje se donosi samo kratka sinteza cjelokupne sačuvane produkcije te stilske osobitosti tih rukopisa.

Kako od najranijih vremena pismenosti postoji uska veza između knjižne tematike i njezine **vizualne prezentacije**, iluminacija knjiga, kao i drugi likovni mediji, predstavlja važan fenomen tradicionalne kulture, koji oslikava društveno političke i kulturne prilike određenog prostora i vremena. Iako postoji i čitav niz sačuvanih rukopisa različite svrhe s definiranim teritorijama koji su oskudno ili zanemarivo ukrašeni, posebna će se pozornost usmjeriti na bogato oslikane knjige, prvenstveno liturgijske namjene te njihovu važnost u okvirima nacionalne i europske iluminacije.

Ono što izdvaja glagoljašku iluminaciju kao zasebnu cjelinu je **posebnost glagoljskog pisma** koje nema znakovnih sličnosti ni s jednim drugim pismom. Ne imajući, stoga, komparativnih uzora, **glagoljaški je iluminator** mogao jedino dekoraciju inicijala stranih rukopisa preoblikovati i prilagoditi oblicima slova. Iluminaciju glagoljskih rukopisa karakteriziraju geometrijski motivi te razni, gotovo grafizirani prepleti pojednostavljenih stiliziranih floralnih i vegetabilnih motiva te elemenata pletera s pokojim zoomorfnim stiliziranim glavama koje se pojavljuju na krajnjim izdancima ornamentalnih prepleta. Konture su pretežno crne, izvučene perom, a unutarnje su plohe ponekad ispunjene bojama (crvenom, žutom, zelenom).

Od najranijih djela, posredstvom redovnika, međusobno su se isprepletali stilski utjecaji i Orijenta i Mediterana, a u tom su segmentu veliku ulogu odigrali i elemeti folklor područja na kojem su se djela formirala. Tijekom zreloga srednjeg vijeka u figurativnim se prikazima pretežito radi o pojednostavljenoj lokalnoj varijanti internacionalne gotičke iluminacije, dok je dekoracija nešto razvedenijih oblika. Tek se u kasnijim stoljećima, uslijed ra-

Nadgrobna ploča lžote d'Este, arhivska fotografija iz fonda Gradskog muzeja u Senju.

znoraznih političkih i društvenih okolnosti, javlja veći utjecaj susjednih sredina i latinskih skriptorija, prvenstveno sjevernotalijanskih stilskih inovacija u razdoblju renesanse, što se može tumačiti i kao posljedica neposrednih veza knezova Frankopana s područjem Veneta. U drugoj polovici 15. st. vodeći slikar na dvoru d'Este u Ferrari bio Cosme Tura. On se, osim slikarstvom, bavio i oslikavanjem knjiga te je bio ključna ličnost za razvoj ferrarske renesansne iluminatorske škole, u okrilju koje je nastalo jedno od remek-djela renesansne iluminacije – **Biblija Borsa d'Este**.

To je djelo više iluminatora, među kojima se ističu Taddeo Crivelli i Franco dei Russi, te obiluje iluminacijama koje su stilski izvršile ogroman utjecaj na mnoge umjetnike onoga doba i sitnoslikarsku produkciju općenito te se uplivi toga stila osjećaju i na frankopanskim posjedima, osobito nakon ženidbe Stjepana II. Frankopana **lžotom (Issotom) d'Este**, nezakonitom kćeri ferrarskog vojvode Niccoloa III. d'Este, za kojega je spomenuta čuvena Biblija i nastala. Osim što je knjiga lako prenosiv medij, često su iluminatori bili pratnja svojim mecenama ili vladarima na putovanjima i zadacima po Europi, što je olakšalo miješanja utjecaja u tom mediju, a vjerojatno je i da je lžota d'Este nakon ženidbe u novu sredinu donijela i brojne knjige. Sukladno praksi u drugim europskim sredinama najvjerojatnije je produkcija oslikanih knjiga na teritoriju frankopanskih posjeda bila koncentrirana oko njihova dvora.

A. Š.

Glagoljska pisana baština na frankopanskim područjima

Glagoljica i crkvenoslavenski jezik

Za nastanak prvoga slavenskoga književnoga jezika i posebnoga slavenskoga pisma zaslužni su Konstantin (koji je pred kraj života uzeo redovničko ime Ćiril) i Metod, braća iz Soluna. Na poziv moravskoga kneza Rastislava

bizantski je car Mihajlo odabrao Konstantina za misiju opismenjavanja Slavena. Misija je započela u drugoj polovici 9. st., a Konstantinu se kasnije pridružio i njegov brat Metod. Nakon što su u Carigradu prevedene osnovne liturgijske knjige (izborno evanđelje (aparakos), a najvjerojatnije i psaltir), braća su krenula put Moravske i ondje nastavila sa svojim misionarskim radom. Jezik koji su stvorila Sveta Braća kako bi na njemu Slaveni poslušali, a potom i razumjeli Riječ Božju naziva se različitim imenima, a u nas su najčešća **staroslavenski** i **crkvenoslavenski**, iako nisu posve istoznačni. Termin *crkvenoslavenski* ispravniji je u ranijim razdobljima jer je tada taj jezik i bio usko i gotovo isključivo povezan s Crkvom. U kasnijim razdobljima, počinje se koristiti i u drugim sferama (u književnosti, pravu i dr.) pa tada više taj termin nije posve primjeren. Kao osnovica crkvenoslavenskoga jezika poslužio je jezik kojim su govorili Slaveni koji su živjeli u okolici grada Soluna. Iz toga najranijega razdoblja slavenske pismenosti nije sačuvan nijedan rukopis, a najstariji su datirani u drugu polovicu 10. stoljeća. Taj je jezik imao funkciju zajedničkoga književnoga jezika za sve Slavene, a odnos između njega i konkretnih slavenskih jezika može se usporediti s odnosom književnoga jezika i dijalekata. Negdje od kraja 11. ili od početka 12. stoljeća u taj jezik počinju polako, ali sustavno ulaziti elementi konkretnih slavenskih jezika na njihovim nacionalnim područjima pa se oblikuju posebne, lokalne inačice crkvenoslavenskoga jezika koje se nazivaju **redakcije** i **recenzije**, a jedna je među njima i **hrvatska redakcija**.

Obično se smatra da u Hrvatskoj crkvenoslavensko razdoblje završava 1561. godinom kada je u Veneciji otisnut brevijar Nikole Brozića iz Omišlja, tzv. **Brozićev brevijar**. Nakon toga razdoblja crkvenoslavenski se jezik rabi samo u liturgiji, dok u ostalim sferama nalazimo samo više ili manje njegovih elemenata (HCSJ 2014: 11). Hrvatsko srednjovjekovlje i rano novovjekovlje obilježuje uporaba triju jezika i triju pisama, o čemu je najviše pisao E. Hercigonja (1994). **Tri su jezika**: latinski, crkvenoslavenski i hrvatski, a **tri pisma**: latinica, glagoljica i ćirilica. Usprkos tome što su supostojali, ta tri jezika nisu imala jednak status u Hrvatskoj (Mihaljević u HCSJ 2014: 19). Odnos između hrvatskoga i crkvenoslavenskoga jezika u srednjem vijeku mijenjao se kroz stoljeća i ovisno o žanrovskom i stilističkom usmjerenju teksta. Tako se u **liturgijskim tekstovima**, kakvi su misali, brevijari, psaltiri i dr. uglavnom rabi hrvatski crkvenoslavenski jezik koji se u svojoj normi uvelike podudara s normom kanonskoga crkvenoslavenskoga jezika, ali ima i jezičnih inovacija iz narodnoga jezika.

Azb Bog – ja čovik

Neliturgijski tekstovi, u koje ulaze glagoljski zbornici sa širokim spektrom srednjovjekovnih književnih žanrova poput apokrifa, legenda, mirakula, hagiografija, poezije, romana i sl. od 14. stoljeća naovamo pisani su posebnim jezičnim tipom koji ima elemente crkvenoslavenskoga i narodnoga, hrvatskoga jezika. Najdominantniji su čakavski jezični elementi, a od 15. stoljeća unose se i elementi kajkavskoga. Probir je jezičnih značajki često bio promišljen i koristio se u stilističke svrhe, s time da su elementi crkvenoslavenskoga bili stilogeniji. Tako u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim zbornicima ima potvrda da pisar kada Bog govori o sebi rabi crkvenoslavensku zamjenicu **azb**, a kada govori čovjek, rabi zamjenicu **ja** (usp. HCSJ 2014: 20). Pravni tekstovi različitoga tipa pisani su najvećma čakavskim s tek pokojim elementom crkvenoslavenskoga. Ta se jezično-stilska diferencijacija potvrđuje i u svim tekstovima koji će se ovdje prikazati.

S. Z.

Glagoljica na hrvatskom tlu

U paleoslavistici je jedno od važnih pitanja kada su se i kako Hrvati susreli sa sljednicima i promicateljima ćirilometodske tradicije. Budući da je početkom 10. stoljeća, prema povijesnim izvorima, glagoljica već bila raširena na hrvatskom tlu, vjerojatno je ovamo došla već koncem 9. stoljeća. Brojne su studije napisane o susretu Hrvata s glagoljicom i crkvenoslavenskim jezikom (o tome vidi u Žagar 2009: 146, 147), no nijedna od teorija u njima plasirana nije konačno prihvaćena. Teorija koja je danas najprihvaćenija jest ona po kojoj su Metodovi učenici nakon njegove smrti 885. godine protjerani iz Moravske, a jedan je dio učenika prodan na tržištu roblja u Veneciji gdje su ih otkupili poslanici bizantskoga cara Bazilija I. Makedonca i 886. godine doveli na svoje posjede u Osoru i na Krku.

Neovisno o tome kada su i kako Hrvati stupili u kontakt s glagoljicom i crkvenoslavenskim jezikom, nedvojbeno je da je to sjeme palo na plodno tlo i da se **glagoljaštvo u nas razvijalo gotovo tisuću godina**. Ono je stasalo „i razvijalo se unutar zapadne crkve i po tome je specifično među svim srednjovjekovnim slavenskim kulturama. Kroz cijelu je povijest bilo razapeto između svojega (istočnoga, op. a.) ćirilometodskoga naslijeđa i prilagođivanja potrebama zapadne crkve i težnje za legitimnošću u njoj, jer mu je latinski

episkopat vrlo često bio nesklon priznati stečene i potvrđene povlastice“ (HCSJ 2014: 12). Talijanski slavist R. Picchio (1991) dijelio je slavenski svijet u dva velika kulturna kompleksa: *Slavia Romana* i *Slavia Orthodoxa*, a hrvatski su glagoljaši u svom stvaralaštvu uzimali elemente iz obaju izvora stvarajući specifičnu kulturu nastalu njihovim promišljenim miješanjem. Međutim, djelovanje na rubovima dvaju kompleksa nije uvijek bilo skladno, dapače, od samih je početaka ono bilo obilježeno sukobima sa svećenstvom koje je liturgiju održavalo na latinskom jeziku – **latinašima**. Taj sukob nije na hrvatskom tlu bio nikakva novina već je samo kontinuirao ono što je započeto prvim suprotstavljanjima širenju slavenske liturgije već na moravskom tlu, a koje je dolazilo od strane svećenstva iz moćnih biskupija poput regensburške ili salzburške. Po dolasku Slavena Hrvata na tlo na kojem danas obitavaju, naišli su na razvijen sustav biskupija u kojima se misilo na latinskom jeziku i oni su to vjerojatno isprva prihvaćali. Međutim, nakon dolaska prvih sljednika ćirilometodske tradicije koji su puku dali mogućnost da Riječ Božju sluša na svom jeziku, slavljenje liturgije na latinskom jeziku više nije bilo toliko prihvatljivo. Pritom valja znati da je izraz „svoj jezik“ vrlo relativan jer se odnosi na crkvenoslavenski jezik ili hrvatski crkvenoslavenski jezik koji se od njihova materinskoga jezika razlikovao, no ne u tolikoj mjeri koja bi onemogućavala razumijevanje.

Inicijalni česti sukobi između glagoljaša i latinaša zamukli su početkom 13. stoljeća. Tada je na ovim prostorima oslabila bizantska vlast pa se stvorila mogućnost pomirenja s istočnom crkvom, što i jest bio cilj onodobnoga pape Inocenta IV. Godine 1215. održan je IV. lateranski sabor koji dozvoljava crkva-ma raznolikost jezika i obreda u crkvi. U takovu vremenu i duhu papa Inocent IV. dozvoljava 1248. senjskom biskupu Filipu da se prilagodi običaju svećenika svoje biskupije koji upotrebljavaju crkvenoslavenski jezik u liturgiji, a 1252. godine, preko krčkoga biskupa Fruktuoza, dopušta omišaljskim benediktincima uporabu glagoljice jer, kako u privilegiju stoji, oni su Hrvati (Sclavi), a oni ne mogu naučiti latinske knjige. **Senjski i omišaljski privilegij** dokumenti su kojima je **uporaba glagoljice** konačno **ozakonjena** te pred glagoljašima slijedi plodonosno i mirno razdoblje stvaralaštva. U tom su razdoblju oni započeli s usklađivanjem crkvenih knjiga po običaju „Rimskoga dvora“, a **zlatno doba glagoljice**, kulminirat će pojavom tiska.

Sukobi latinaša i glagoljaša nastavili su se i nakon 16. stoljeća, a izdvaja se epizoda u kojoj je pulski biskup Claudio Sozomeno 1593. godine izdao naredbu da se u riječkoj crkvi zabrani glagoljanje što su klerici morali poslušati. Međutim, riječko se građanstvo tome snažno suprotstavilo i nakon što pulski biskup nije želio prihvatiti njihove primjedbe i želje oba su gradska

vijeća donijela odluku da se riječkom kaptolu obustavljaju sva novčana i ostala podavanja pa je sukob završio kompromisnim rješenjem.

S. Z.

Glagoljaštvo kao posebnost

Knezovi Krčki bili su aktivni **promicatelji** i **podupiratelji glagoljaštva** u najširem smislu te imajući vlast ne samo u političkom već i na crkvenom polju (*ius patronatus*), tj. patronat nad crkvama, što je podrazumijevalo skup povlastica s obvezama koje Crkva daje utemeljiteljima (fundatorima) pojedine crkve, kapele ili određenog beneficija.

Kao što je papa Inocent IV. 29. ožujka 1248. odobrio senjskom biskupu Filipu pravo glagoljanja na području njegove biskupije, tako je isti papa posebnim indultom iz 1252. godine upućenom krčkom biskupu Fruktuozu o bogoslužju na staroslavenskom jeziku i glagoljskom pismu pozicionirao krčko glagoljaštvo na nove osnove otvarajući tako jedno novo poglavlje i razvojno doba unutar cjelokupnoga tisućljetnoga hrvatskoga glagoljaštva. To doba u knjižnom pogledu svoj vrhunac doživljava tijekom 14. i 15. st., a sve je prije toga tek **razdoblje fragmenta**, dakle parcijalno sačuvanih spomenika.

Iako se relativno malo znao o djelovanju **krčkih glagoljaških skriptorija**, oni su, sudeći barem prema glagoljskim rukopisima (brevijari, misali i drugi spisi) ili pojedinim zapisima i ispravama nastalim na otoku, bili vrlo aktivni. Za **najstariji** se **poznati** i **sačuvani hrvatskoglagoljski misal – Vatikanski misal Illirico IV.** iz druge pol. 14. st. (1371.) pretpostavlja da je napisan u Omišlju, a, primjerice, *II. vrbnički misal* iz 1462. u Vrbniku. Znamo da je skriptor jednog brevijara iz 1396. Vid iz Omišlja, pa je stoga prozvan njegovim imenom (*Brevijar Vida Omišljanina*) dok žakan Blaž Baromić u Vrbniku ustavnom glagoljicom 1460. godine prepisuje *Brevijar popa Mavra*.

T. G.

Popovi glagoljaši

Primarno je značenje ove sintagme 'svećenik koji slavi misu na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku i piše glagoljicom'. Sekundarno se značenje razvilo kasnije, tijekom 20. stoljeća, i označava svaku osobu koja se strastveno i predano bavi glagoljicom i promiče njezinu važnost.

M. Bolonić (1980: 97) razlikuje **popove glagoljaše** i **redovnike glagoljaše** te ističe kako su redovnici glagoljaši bili Metodovi učenici koji su bili dovedeni na Krk i njihovi nasljednici koji su najkasnije u 12. stoljeću prihvatili pravilo sv. Benedikta, tj. ušli u benediktinski red. Prema P. Runji (2003) najstariju vijest o školovanju glagoljaša donosi pismo pape Ivana X. koji inzistira na sustavnom poučavanju svećenstva, ali na latinskom jeziku. Iz toga se posredno iščitava supostojanje još najmanje jednoga jezika na kojem se poučava – najvjerojatnije hrvatskoga crkvenoslavenskoga koji su učili i na kojem su učili glagoljaši. Obaveza poučavanja latinskoga jezika, nametnuta na splitskom saboru, iako u osnovi restriksijska i s nakanom povećanja broja svećenika latinaša, imala je i neke prednosti, a to je da su glagoljaši učili i latinski jezik zbog čega su mogli pratiti literaturu na tom jeziku te iz nje preuzimati motive, jezične i stilске konstrukcije, ali i prevoditi s njega. O važnosti školovanja za Crkvu svjedoče i zaključci lateranskih koncila pa se tako na Trećem koncilu održanu 1179. godine ističe obveza da uz svaki kaptol (zborni ili stolni) mora biti otvorena škola. Iako nema pisanih tragova o tome da su takve škole postojale u nas u 13. stoljeću, oni se mogu iščitavati posredno. Naime, da nisu postojale, značilo bi da se ne poštuju zaključci Koncila, što bi se sigurno spomenulo u redovitim vizitacijama o kojima ima pisanih potvrda. Poučavalo se dakle u katedralnim školama, u samostanima, pri mjesnim crkvama.

U **samostanskim** i **katedralnim** školama buduće se svećenike, **žakne**, poučavalo teologiji i gramatici, a u gradskim crkvama učitelji su za naknadu poučavali gramatiku djecu iz najčešće građanskih i imućnih obitelji – **priprošće**, kako ih nazivlje pisar Ivančićeva zbornika. Pripravnici za svećeničku službu nazivali su se **žaknima**, a njihov je cilj bio naučiti čitati i pisati: ne samo glagoljicu nego i bosančicu i po svoj prilici latinicu – ovu posljednju barem čitati (Bratulić 2014: 462). Oni sposobniji učili su latinski i talijanski jezik te su prevodili tekstove, osobito one koji bi buduće svećenike poučavali duhovnostima i vještinama koje će im biti potrebne, a kakvi su postojali samo na latinskom jeziku.

Među našim glagoljašima najčitanija knjiga je bila **Naručnik plebanušev**, priručnik za svećeničku službu, tiskan u Senju 1507., prijevod poznatoga latinskoga djela *Manipulus curatorum* Guida de monte Rocherija. Prosječno je **školovanje svećenika glagoljaša trajalo između dvanaest i petnaest godina**, a **žakni** i **priprošći** nisu imali isti nastavni program. Žakni su nakon učenja čitanja i temeljnih molitava imali učenje pisanja, a tek potom sustavan rad na proučavanju Biblije, teologije, morala i dr. Neizostavna je i nastava retorike u kojoj su žakni naizust učili pojedine odlomke Biblije i

propovijedi. Ta je temeljna izobrazba bila kvalitetna i omogućavala je uključivanje u europske kulturne tijekove, o čemu najbolje svjedoči i činjenica da su glagoljaši s malim zaostatkom preveli sve najpotrebnije liturgijske knjige, ali i sve relevantne knjige iz ondašnje recentne teološke i kulturne misli (o školovanju glagoljaša vidjeti u Runje 2003).

S. Z.

Pisac bi pil!

Brojni su popovi glagoljaši (iako ne samo oni već i obrazovaniji laici poput Vida Omišljanina) radili u skriptorijima gdje su prepisujući umnažali liturgijske knjige prije pojave tiska. U srednjem su se vijeku ti ljudi nazivali **pisac** ili **supisac**, a radili su u skriptorijima kojih je, čini se, na ovom prostoru bilo više. B. Fučić (1996) kaže da bi pisari sjedili za svojim pisarskim stolom s perom u ruci, tintarnicom i s listom pergamene pred sobom te da bi jedan diktirao tekst, a drugi bi po diktatu pisali. Budući da se u nas nije odjednom radilo na više istih knjiga, naši su pisari vjerojatno imali pred sobom i predložak iz kojega su prepisivali ili kompilirali tekst. „Zgrbljeni nad pultom **s gušćjim perom** stisnutim među tri prsta, **buljeći** neprestano u slova, pri **lošoj rasvjeti**, pisari su bili **mučenici s bolovima u plećima i križima**” (Fučić 1996: 2). Dopuštali su si kadšto da izraze svoju ljudskost pa je tako jedan od njih na marginama knjige zapisao s uzdahom: „**Pisac bi pil!**”

Glagoljaši su u svojoj sredini bili izuzetno **cijenjeni i poštovani**, a u seoskim i malogradskim kaptolima bio ih je priličan broj. U biskupskoj vizitaciji iz 1555. stoji da je u Dobrinju tada bio jedan plov, dvanaest svećenika, jedan đakon i dva podđakona, a u Baški jedan plov, jedanaest svećenika, tri podđakona. Kao jedini **obrazovan kadar** oni su obavljali brojne službe pa su osim svećeničke **vodili ili nadzirali rad bratovština**, nerijetko obavljali **službu notara**, a brinuli su se i za ukupno podizanje kvalitete života svojih župljana (Bratulić 2009). Dio njih ostavio je za sobom velika i **važna književna djela**. Usprkos tome, kulturnu povijest 19. i prve polovice 20. stoljeća obilježavao je podcjenjivački odnos prema hrvatskim glagoljašima i njihovim postignućima, a predodžbu o njihovu materijalnom, intelektualnom i duhovnom siromaštvu zastupali su i znameniti filolozi poput V. Jagića, Đ. Šurmina, S. Ježića, A. Cronije, M. Kombola i dr. Tek se sedamdesetih godina 20. stoljeća primarno djelovanjem E. Hercigonje mijenja ta slika

pa se njihovo stvaralaštvo promatra unutar konteksta vremena i kulturnih strujanja te se valorizira na pravi način.

Analizom relevantne izvorne građe dokazano je da je srednjovjekovni pučki glagoljaški kler naših seoskih sredina i kaštela (utvrđenih polugradskih naselja) na ovom području od Istre i Kvarnera preko Primorja do srednje Dalmacije i od obale, preko krbavsko-ličkog zaleđa do Kupe, bio u socijalno-ekonomskom pogledu **značajna feudalna snaga** s materijalnim i **intelektualnim potencijalom** analognim onome latinskog klera dalmatinskih gradskih centara“ (Hercigonja 1984: 57). Potvrda je tomu Pavao iz Krbave koji je koncem 14. stoljeća bio učenikom Jurja iz Slavonije na pariškoj Sorbonni i koji je u jednom latinskom kodeksu zapisao ćirilsku azbuku, po modelu koji mu je dao njegov učitelj Juraj ostavivši u istoj knjizi **glagoljski abecedarij**. To pak znači da su se hrvatski intelektualci u Europi služili obama svojim starim slavenskim pismima (Nazor 2008: 26).

S. Z.

Glagoljaški humanizam

Između 14. i 16. stoljeća na našim se prostorima razvija **glagoljaški humanizam** koji na najbolji mogući način nacionalne vrijednosti sjedinjuje s osnovnim postavkama široke, europske, humanističke i latinističke kulture. Središta iz kojih se u Hrvatskoj razvija humanizam bili su obalni gradovi južnije od Zadra, a neki baš Zadar smatraju epicentrom. „Riječ je o sloju intelektualaca iz glagoljaške kasnosrednjovjekovne sredine – predstavnicima crkvene hijerarhije, znanstvenicima, velikašima, piscima, diplomatima – koji su se duhovno oblikovali kroz suživljenost dviju tradicija – hrvatsko-glagoljske, ‘slovinske’ i latinske – izražavajući se u oba medija“ (Hercigonja 1994: 199). Izuzev Franje Jožefića, senjskoga biskupa i rođenjem Riječanina, svi su ostali humanisti s ovoga prostora vezani uz Krbavu i Modruš u koje je, čini se, snažnije dopiralo humanističko strujanje iz Zadra. Franjo Jožefić podržavao je Krstu I. Frankopana, a uz diplomatske i crkvene dužnosti, bio je i vrstan literat pa se kao obrazac iznimne glagoljaške epistolarne proze smatra njegovo pismo Krsti I. Frankapanu iz 1527. godine.

Među najpoznatijim humanistima glagoljašima ističu se krbavski **knez Novak Disislavić**, pisac, a vjerojatno i iluminator **Misala kneza Novaka** te knez Bernardin Frankapan, mecena glagoljaša, autor poznatoga protuturskoga govora *Oratio pro Croatia* u kojem Europi upućuje dramatičan poziv

za pomoć. Bernardin je Frankapan međutim najpoznatiji po inicijativi za sastavljanjem hrvatskoglagojske Biblije. Naime, do naših dana nije došao hrvatskoglagojski tekst cjelovite *Biblije*, kao zasebne knjige, već iz biblijskih čitanja u brojnim brevijarima i misalima saznajemo da je ona postojala i pokušava se rekonstruirati. Ipak, u nekim posrednim podacima i zapisima spominje se cjelovita Biblija, i to 1480. godine u Belom na Cresu (taj je tekst navodno nastao na Cresu (možda i na Krku), a čuvao ga je u nekom rapskom samostanu **fra Nikola Mojzes** te ga je kasnije htio prodati protestantima za velik novac) te u župnoj crkvi Majke Božje od Uzašašća u Omišlju u 15. stoljeću, o čemu saznajemo iz inventarnoga zapisa iz 1590. godine u kojemu stoji da je župa imala glagojsku Bibliju.

Povijesno relevantni izvori za hipotezu o postojanju **jedinstvene hrvatskoglagojske Biblije** dolaze iz vremena reformacije, kao rezultat potrage protestanata za hrvatskim predloškom na temelju kojega bi otisnuli vlastiti primjerak Biblije. Tako je znameniti Primož Trubar u uvodnom dijelu slovenskoga prijevoda Novoga zavjeta iz 1557. godine ostavio bilješku o tome da je vidio glagojski rukopis Biblije i za nj kaže: „Upravo ona mogla bi biti od starog hrvatskog grofa Bernardina koji je vladao u Grobniku, a o kojem sam često slušao prije 36 godina dok sam kod **sv. Vida na Rijeci** polazio školu (P. Trubar pohađao je od 9. lipnja 1520. do 9. lipnja 1521. godine u Rijeci poznatu glagojsku školu za koju se vjeruje da je iznjedrila i sastavljale hrvatskoglagojske Biblije, op. S. Z.). Spomenuti grof dao je na svoj vlastiti trošak po petorici svećenika prevesti Bibliju” (prema Vojnović 2006: 145). Ta je Biblija vjerojatno nastala 1521. godine, a kao mjesto nastanka spominju se skriptoriji u Grobniku i u Ozlju koji su tada bili u vlasništvu Bernardina Frankapana.

Nikola Modruški i **Šimun Kožičić Benja** tipični su predstavnici glagojskoga humanizma. Oboje su rođeni u humanističkim centrima: Kožičić Benja u uglednoj zadarskoj plemićkoj obitelji, a N. Modruški pokraj Kotora. Posredstvom Frankapana koji su prepoznali njihovu vrijednost i intelektualni kapital oboje su djelovali na ovom području. N. Modruški obnašao je dužnost senjskoga biskupa, a potom i biskupa novoosnovane Modruške biskupije (nakon obrazovanja u Veneciji, došao je na Krk gdje mu je 1456. dodijeljena u komendu opatija Svete Lucije u Baški), dok je Š. Kožičić Benja bio također modruški biskup i upravitelj Senjske biskupije, a 1528. godine, nakon pada Modruša pod osmansku vlast, prešao je u Vinodol te 1529. u Rijeku, gdje je osnovao glagojsku tiskaru. Djelujući u vremenu snažne ugroze od osmanlijskih osvajanja obojica su iskoristila svoje obrazovanje na latinskim

temeljima kako bi mogli skrenuti pozornost na tu opasnost i dozvati pomoć i podršku primarno crkvenih vladara, razočarani ravnodušnošću svjetovnih.

Među brojnim i važnim djelima N. Modruškoga pisanim na latinskom jeziku svakako valja izdvojiti tekst *Oratio in funere* iz 1474. godine koji je **prva inkunabula na latinskom jeziku nekoga od hrvatskim autora**. Za nacionalnu je kulturu osobito važno njegovo pismo napisano glagoljicom i hrvatskim jezikom između 1477. i 1480. godine. Naime, nakon pada Bosne 1463. godine on je otišao je u Italiju odakle je uputio pismo kaptolu i kleru modruške biskupije ističući dvoje: ugrozu od *žestoke i divje ruke turačke* i duboku sućut s klerom svoje biskupije, te obranu prava na hrvatski crkvenoslavenski jezik u liturgiji ističući da je to **sveta mati Rimaska crikva ... vele časno prijela** (citati iz Pisma preuzeti su iz Damjanović 2012: 260). Ovo se pismo smatra prvim hrvatskim apologetsko-polemičkim spisom.

Modruški biskup Š. Kožičić Benja održao je dva poznata protuosmanlijska govora: 1513. godine pred sudionicima Lateranskoga koncila te 1516. pred papom Leonom X. Potonji je govor naslovljen *De Coruatiae desolatione* (*Opustošena Hrvatska*) i smatrao se djelomično sačuvanim sve dok B. Lučin (2012) nije pronašao integralan tekst objavljen 1518. tiskan u prijevodu na francuski. Vjerojatno je to i prvi prijevod kojega od djela hrvatskih autora na francuski jezik. U tom govoru **Kožičić donosi kratku povijest obitelji Frankapan** i pohvale nekim njezinim članovima. Bit teksta je u pozivu papi da pokrene križarski pohod i zaštititi kršćane te na oštrom upozorenju da će sam biti kriv ako kršćani budu pokoreni od Osmanlija dodajući „tko bude tomu krivac, neka položi račun pred Bogom svemogućim“.

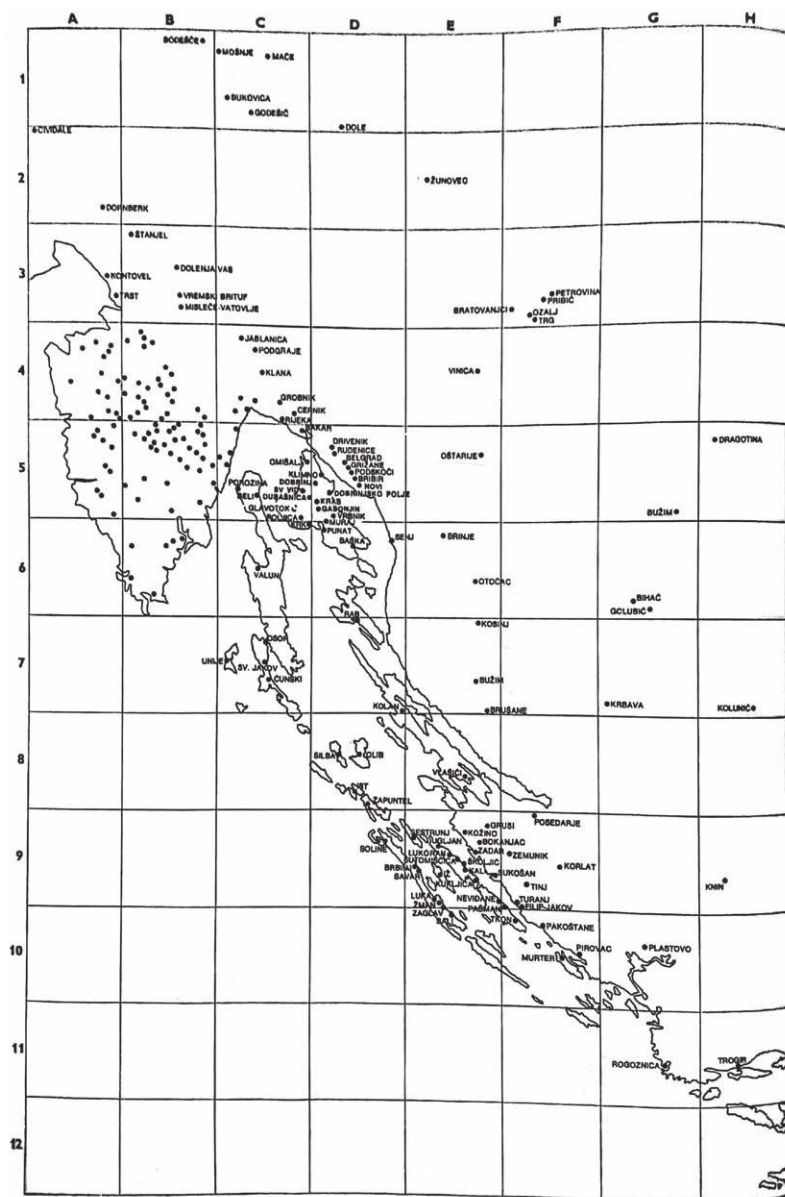
Iako se pojam glagoljaštva, posebice u ranim razdobljima, ponajprije povezuje uz Crkvu, a svjetonazorski te žanrovskim određenjem tekstova i njihovim formalno-stilskim oblikovanjem uz srednji vijek, djelatnost ovdje spomenutih glagoljaša svjedoči o njihovoj potrebi da široku humanističku izobrazbu i intenzivna strujanja sa zapada povežu s nacionalnim dajući time hrvatskom glagoljaštvu snažnu kozmopolitsku humanističku dimenziju.

S. Z.

Glagoljski natpisi – glas srednjovjekovnog čovjeka na Kvarneru

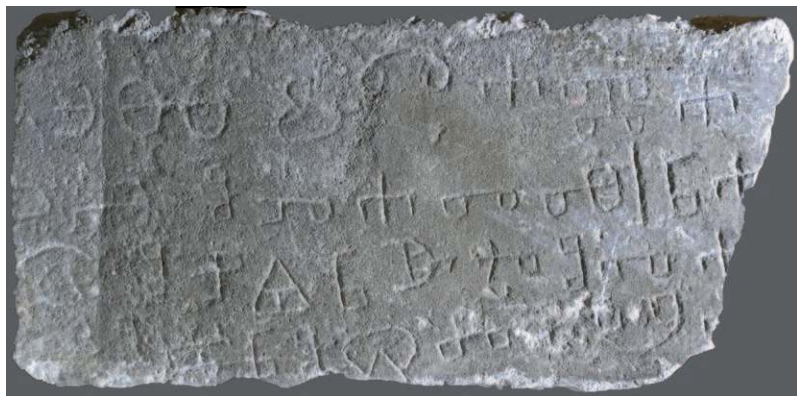
Spomenike koji su **uklesani u kamen** ili neku drugu tvrdu podlogu ili su na nju napisani (poput zapisa na freskama) nazivlje se *natpisima*. Natpisi su najčešće uklesani u kamen, ali se pritom razlikuju natpisi koji imaju markacijski karakter, odnosno oni kojima se označavaju okolnosti usko povezane

Topografija glagoljskih natpisa u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni te Hercegovini (Fučić 1982: 4).

s mjestom (najčešće građevinom) na kojem se nalaze i oni koji su naknadno uklesani i koji nemaju te primarne veze. Prvi su mnogo češći, a potonji se po funkciji izjednačuju s grafitima. Na prostoru **Istre, kvarnerskih otoka i sjevernoga Hrvatskoga primorja** najveća je **koncentracija glagoljskih natpisa u slavenskom svijetu** pa je taj kvantitativni kriterij bio polazištem ne osobito prihvaćene teze da je glagoljica i nastala negdje na tom području (Bogović 1998). S obzirom na orijentaciju ove knjige, prikazat će se oni glagoljski natpisi koji su nastali na prostorima pod frankapanskom vlašću, a s obzirom na njihovu množinu, izdvojiti će se samo oni važniji.

Po broju glagoljskih natpisa izdvaja se otok **Krk** na kojem je zabilježeno 95 natpisa te samo 6 grafita (KKB 2018: 63). Najveći je broj natpisa grupiran u dvama starim glagoljaškim centrima: **Vrbniku** (27) i **Omišlju** (14 + 2 grafita), slijede **Dobrinj** s 12 natpisa te **Glavotok** kao sjedište samostana franjevaca glagoljaša trećoredaca sa 6 natpisa. Najstariji natpis jest **Krčki natpis** datiran u konac 11. stoljeća koji daje podatak o tome da je opat Maj sa svojom redovničkom subraćom Radonjom, Rugotom i Dobroslavom zidao neko zdanje. Natpis se danas nalazi u gradu Krku, ali ne na mjestu gdje se izvorno nalazio, i uz natpis iz 1868. godine na umivaoniku u sakristiji u samostanu sv. Franje jedini je glagoljski natpis unutar gradskih zidina. U početak 12. stoljeća datirani su i **Jurandvorski ulomci** koji su izvorno bili dio jedne ploče koja se nalazila u crkvi sv. Lucije u Jurandvoru. Kasnije je ploča razbijena, a ulomci su poslužili u opločenju poda. Od četiriju opisanih ulomaka drugi je izgubljen. Analiza tipa slova potvrđuje da se radi o tekstu nastalu kad i Bašćanska ploča, s kojom ima niz sličnosti, ali se dva spomenika po izgledu slova posve razlikuju. Iako su ulomci maleni i tekst na njima teško čitljiv, stariji su istraživači (npr. I. Črnčić) na prvom ulomku pročitali struktu-

Krčki natpis – 11. st. najstariji glagoljski natpis na otoku Krku (foto D. K.)

ru **AZЪ O(PATЪ)** u 1. redu i ime **ZVЪNIM(IR)** u 3. redu. Ta činjenica, uz činjenicu da su spoliji nađeni u crkvi sv. Lucije i da prvi ulomak ima lijevi rub strukturiran tako da izgleda kao da se ukladao u utor na nekom dijelu arhitekture, a to može biti i plutej, navodi na mogućnost da su Jurandvorski ulomci bili dio **druge Bašćanske ploče**, tj. desni plutej septuma.

Po važnosti u cijelom slavenskom svijetu ističe se **Bašćanska ploča**, datirana u sam početak 12. stoljeća. Ona dakle nije najstariji hrvatskoglagoljski spomenik, ali je opsegom teksta i vrijednošću njegova sadržaja ona najvažnija. Pisana je prijelaznim tipom glagoljice, prema uglatoj. Brojni su se istraživači bavili jezikom Bašćanske ploče i dok jedni tvrde da je ona pisana hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom (Damjanović 1991), drugi tvrde da se radi o crkvenoslavensko-čakavskom hibridnom jeziku (Kapetanović 2015). Neovisno o tome, sigurno je, i to valja naglasiti, da Bašćanska ploča **nije pisana** narodnim, hrvatskim jezikom, kako se često navodi. U 4. redu Ploče zapisan je oblik zamjenice *svoę* s jedinom potvrdom prednjega nazala u tekstu. Činjenica da je na drugim mjestima on reflektiran u *e*, pomaže u dataciji te jezične promjene.

Bašćanska ploča izvorni je srednjovjekovni spomenik sastavljen prema pravilima **artis dictandi** koja karakteriziraju sveukupni postkarolinški latinitet, a sam se tekst može podijeliti u sljedeće cjeline: 1. invokacija ili zaziv; 2. zapis opata Držihe o tome da je hrvatski kralj Zvonimir opatiji svete Lucije dao zemlju, uz svjedoke darovanja; 3. minacija ili kletvena formula usmjerena protiv onih koji bi zanijekali darovanje; 4. obveza da redovnici sv. Lucije mole za darovatelja, kralja Zvonimira i svjedoke; 5. zapis opata Dobrovita o gradnji crkve sa svoje devetero samostanske braće i vremenu gradnje; 6. zapis o jedinstvu, povezanosti *Mikule v Otočci* i samostana Sv. Lucije (Fučić 1982).

Prva fotografija Bašćanske ploče (Arhiv HAZU-a, Ivan Standl, 1869.).

Iako se o Bašćanskoj ploči često govori kao o **darovnici**, ona ima izrazitu **literarnu vrijednost**. Istraživači su utvrdili (Stamać 2011) da je tekst ritmički organiziran i strukturiran po izokoličkom modelu što znači da je oblikovan u logičko-misaone članke i govorno-akcenatske cjeline kao ritmotvorne elemente s brojnim ritmičkim stilskim figurama. Snažna je **simbolika brojeva** na Ploči (Lukić; Blažević Krezić 2014: 86, 87): **13** – broj redaka koji je u izravnoj vezi s **blagdanom sv. Lucije, 13. prosinca**; 100 – broj riječi u tekstu, dvostruki tetrakis (stotica u pitagorejskoj numerološkoj školi stoji kao udvostručena vrijednost desetke, punina dvaju tetrakisa.); 2 – broj kartulara sa zapisima dvaju opata; 3 – ime kralja Zvonimira spominje se u 3. retku, a lozica na gornjem rubu Ploče je trokratna; 4 – **broj evanđelista** spomenutih u minacijskoj formuli; ime sv. Lucije pojavljuje se prvi put u 4. retku; 7 – početak minacijske formule; 9 – broj redovnika koji su s opatom Dobrovitom sagradili crkvu Sv. Lucije; 12 – **broj apostola** spomenutih u minaciji te broj listova lozice na horizontalnom ukrasu ploče (prema L. Margetiću taj je ukras imao 12 listova, ali je 12. list bio uklonjen kako bi se ploča uklopila u dimenzije oltarne ograde). Osim što je Ploča važan dokument, skladno književno djelo, prvoklasan izvor podataka za najraniju povijest hrvatskoga jezika, ona je i prvoklasno arhitektonsko i likovno djelo oblikovano prema konceptu **zlatnoga reza**, a u njoj se pronalaze i elementi **Fibonaccijeva niza**. Nemjerljiva je simbolička vrijednost Bašćanske ploče za hrvatski narod kao trajan znak višestoljetnoga identiteta.

U grupu najstarijih natpisa ulazi i **Senjska ploča**. Radilo se o nekoć velikom spomeniku od kojega nam je do današnjih dana došlo samo 17 ulomaka koje je, zahvaljujući ritmičnosti bordure u obliku lozice, B. Fučić posložio dobivši invokaciju i ostatke još dvaju redova. Tekst je pisan uglatom glagoljicom, po tipu slova datiran je u početak 12. stoljeća, a jezično je jako zanimljivo to da je pridjev *sveti* zapisan u obliku koji je potvrđen u narodnom jeziku *s(ve)t[og]a*, dok je na Bašćanskoj ploči stariji crkvenoslavenski oblik *sJv(e)t[og]a*. Usporedba se dviju ploča neminovno nameće zbog niza tekstovnih i strukturalnih podudarnosti u oblikovanju pa B. Fučić pretpostavlja da su obje ploče potekle iz iste radionice, ako ne i od iste ruke te zaključuje „da su se pluteji na crkvenim pregradama u istoj kulturnopovijesnoj hrvatskoj regiji, u kvarnerskom bazenu, oblikovali prema istom modelu. Umjesto tipičnog ukrasa koji je u razdoblju pleterne plastike u pravilu ispunjao polje plutej a ispod vodoravne bordure, to je polje na Bašćanskoj ploči i na Senjskoj ploči ispunjeno dugim natpisom deduktivnog ili diplomatskog sadržaja“ (Fučić 1982: 316).

Zanimljivo je da većinu najstarijih hrvatskoglagoljskih natpisa karakterizira unos slova iz drugoga pisma, latinice i/ili ćirilice, a ono je potvrđeno u Bašćanskoj i Senjskoj ploči te na Krčkom natpisu i Jurandvorskim ulomcima. To **preplitanje slova** znači da u to rano doba razvoja naše pismenosti različiti pismovni sustavi nisu konkurirali jedni drugima već su supostojali i rabili se neometano.

S. Z.

Da te Bog čuva od ovoga mjesta

Na prostoru koji nas ovdje zanima opsegom su najveće ploče one koje bilježe **podatke o gradnji**, a najčešće su ugrađene u zidine crkava (primjerice, u Baški, u crkvi sv. Mihovila iz 1507.; u Novom Vinodolskom, izvorno je bila smještena u crkvi sv. Fabijana i Sebastijana srušenoj 1909., datirana u 1511. godinu; u Dubašnici, u crkvi sv. Antona u istoimenom naselju; u crkvi sv. Vida u Kosinjskom Bakovcu kamo je, prema lokalnoj predaji, prenesen iz ruševina crkve u srednjovjekovnom gradu Ribniku). Struktura je tih natpisa takva da nude podatak o godini gradnje i o osobama koje su u to vrijeme bile dio crkvene i/ili svjetovne vlasti poput ovoga iz spomenute crkve u Novom Vinodolskom:

VA IME B(O)Ž(I)E AMEN' LĚT' G(OSPO)DNIH' / Č • F • AĬ • VA VRIME
PRESV(E)TOGA O(T)CA I / G(OSPO)D(I)NA G(OSPO)D(I)NA IJU LIĚ
P(A)PE B LĚTO NEGA 3 I B/IŠE T(A)DA N(A)Š' G(OSPO)D(I)N'
VZVELIČENI KNEZ BRNA/DIN' I B(I)ŠE T(A)DA PLOVAN' G(OSPO)D(I)N'
ANDRII T(A)DA BI / ČINENA OVA CR(I)K(A)V S(VETO)GA FABĚNA I
ŠE(BA)STĚN(A)

'U ime Gospodnje, amen! Godine Gospodnje 1511., u vrijeme presvetoga oca i gospodina pape Julija 2., 8. godine njegova pontifikata, i bijaše tada naš gospodin preuzvišeni knez Bernardin, i bijaše tada župnik gospodin Andrij. Tada bijaše napravljena ova crkva Svetoga Fabijana i Sebastijana.'

Brojni su natpisi koji nemaju tako velik broj podataka, ali imaju sličnu strukturu, a bili su ugrađeni u **zidine kaštela** (poput onoga u Bakru iz 1530. ili Omišlja iz 1476.), zvonika (primjerice, u Gradu Grobniku, na zvoniku župne crkve, iz 1572.), tamnica (**DA TE BOG ČUVA / OD OVOGA MĚSTA** 'Neka te Bog očuva od ovoga mjesta!', iz 16. stoljeća, u Kastvu), privatnih kuća i na nadgrobnim pločama (Glavotok, raka I. Vnučića u Gradu Grobniku).

S. Z.

Pisah ja

Broj grafita na prostoru koji nas ovdje zanima, malobrojan je i neznatan u odnosu na njihovu množinu i raznolikost u istarskim crkvama. Ako ih ima, onda su uparani nekim čvrstim predmetom u najčešće kamenu podlogu. Najbrojniji su u **Dubašnici** na otoku Krku. Tako je na zvoniku na **starom groblju sv. Apolinara** u Dubašnici uklesano **Č ω (1700) PISAH JA**, a na lijevom doprozorniku desnoga prozora u crkvi sv. Antona u istoimenom selu u glatku je površinu netko uparao tekst prikazne molitve u misi. Ima i onih grafita koji su reakcija na neki drugi, primarno uklesan natpis. Tako je na zapis fratra Brne Bajčića uparan na dovratnik portala u samostanskoj crkvi sv. Marije u Glavotoku neki duhoviti klerik dopisao molbu provincijalu reda da istomu fra Bajčiću dosudi kaznu od 300 udaraca. Najsjeverniji grafiti nalaze se u Ozlju, prostoru pod snažnom frankapanskom vlašću. Od pronađena četiri glagoljska, jedan bilježi vrlo važan trenutak u životu te plemićke obitelji – vjenčanje Nikole Zrinskoga i Katarine Frankapan 1544. godine. Na istom je zidu, o istom događaju, iste godine uparan latinički grafit. I na brojnim drugim natpisima spominje se ime te obitelji (usp. natpis o gradnji kaštela pod posljednjim krčkim knezom Ivanom Frankapanom i njegovim sinom Nikolom uklesan u zid gradske branič-kule u Omišlju 1476.; pa spominjanje istoga kneza u natpisu u Baški u samostanskoj crkvi sv. Lucije; knez Anž Frankapan spominje se na natpisu iz crkve sv. Vida u Kosinjskom Bakovcu iz 1517. godine i dr.).

O jeziku hrvatskoglagoljskih natpisa ne može se govoriti kao o jedinstvenom fenomenu. On je ovisio o tipu teksta, njegovoj važnosti pa i starini, iako ona nije odlučujući čimbenik. Tako je Bašćanska ploča pisana visokim, svečanim stilom koji odgovara važnosti prigode i pisana je hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Istim su jezikom pisani i neki grafiti koji su parafraza biblijskih tekstova. Međutim, oni spomenici koji su odraz trenutka, kakvi su grafiti, ili oni koji moraju biti razumljivi i jasni puku, poput informativnih natpisa, pisani su narodnim jezikom. Evidentno je tako da se na brojnim natpisima jat reflektira u *e* ili u *i*, i to ne nužno prema ostvarajima koje očekujemo u suvremenim govorima, pa su potvrđeni primjeri *misec*, *vrime* (Kosinj), *letto* (Bakar), *Stipan*, *crikve* (Belgrad), *vrime* (Bribir), *let*, *vreme*, *Stipana* (Dobrinj), *devi*, *let*, *miseca* (Grobnik), *divi* (Vrbnik); popratni vokal uz slogotvorni *r*: *uderži*, *prekerščena* (Dobrinja), prilog *kadi* (Vrbnik), neki stari oblici imenica *criki* (Dobrinj), inovativni gramatički morfemi u L jd. m. r. *po gospodini Ivani*, u G jd. m. i s. r. pridjevsko-zamjениčke deklinacije *toga* (Omišalj), gubitak poluglaso-

va, siromašna sintaksa, izostanak participa i dr. Jasno je dakle da su pisari tih malih tekstova svjesno i promišljeno, uvjetovano vjerojatno namjenom tekstova odlučili da će natpise pisati na narodnom jeziku. Oni su danas **glas srednjovjekovnoga čovjeka na Kvarneru**.

S. Z.

Pisana baština u kamenu i na pergameni

Od 12. do 15. stoljeća nastaju brojni pisani spomenici na otoku Krku koji s krčkim knezovima Frankapanima imaju izravnu i neizravnu vezu.

U tome je nizu, bez premca, najglasovitiji **Kločev glagoljaš**, najstariji glagoljički rukopis s naših područja i postankom stariji od samih Knezova Krčkih. *Kločev glagoljaš* – *Glagolita Clozianus* ime je dobio po grofu Parisu Clozu, u čijem je vlasništvu bio početkom 19. st. Napisan je oblom glagoljicom crkvenoslavenskim jezikom, a **datira se u 11. st.** te čini dio kanona staroslavenskih tekstova. Njegov je tekst prepisan sa starijeg predloška makedonskoga podrijetla. Od nekoć velikog kodeksa, koji je okvirno mogao brojati 550 stranica, ostalo je svega 14 pergamentnih listova od kojih se 12 danas čuva u Italiji (*Museo Civico* u Trentu), a 2 u Austriji (*Ferdinandeum* u Innsbrucku). Tekst na sačuvanim listovima pripada homilijama. *Kločev glagoljaš* bio je **u vlasništvu Knezova Krčkih sve do smrti posljednjega krčkog kneza, Ivana VII. Frankapana**. Bogato je bio opremljen (uvezom od srebra i zlata) te se častio kao autograf samog sv. Jeronima. Prema B. Fučiću to je „najstariji sačuvani pisani spomenik iz hrvatske baštine“.

No, Knezovi Krčki u povijest – vrijedi to posebno istaknuti – ulaze prvenstveno preko latinskog jezika i **pisma**.

Taj jezik i to pismo i danas svjedoče pojedini sačuvani javni spomenici. Tako posebnu pozornost privlači latinski natpis iz 1191. godine na luneti iznad ulaznih vrata na četverokutnoj kuli – Frankopanskom kaštelu na trgu Kamplinu u Krku. Riječ je o javnom natpisu koji u cijelosti glasi:

(H)OC OPVS E(ST) TO(T)I(V)S
H(VIVS) COMVNIS.
+ A(NNO) D(OMI)NI M(ILLESIMO)
C(ENTESIMO) NO(N)A(GESI)MO
I(= PRIMO) T(EM)PO(R)E I(OHANNIS)

VEGL(ENSI)S E(PISCO)PI ET
B(ARTHOLOMEI) AC W(IDONIS)
CO(MIT)V(M) V(EGLE)
(H)OC OPVS E(ST) I(N)CEPTV(M).

U prijevodu: Ovo je djelo čitave ove općine. † Godine Gospodnje tisuću sto devedeset i prve, u vrijeme Ivana, biskupa krčkoga i Bartola i Vida, knezova krčkih ovo djelo je započeto.

Kaštel u Krku slojevito je zdanje koje u sebi sadrži građevne slojeve romaničkoga, gotičkoga i renesansnoga stila. To je četverokutna građevina dužine 30-ak metara i širine 20-ak, dok joj zidovi u visinu idu oko 9 metara. Novija istraživanja, poglavito M. Bradanovića, idu u pravcu prepoznavanja ove građevine kao prvotnoga katedralnog zvonika, a koja bi kasnije promijenila, odnosno dobila novu funkciju kao kula – sudnica. Takvu tumačenju svakako u prilog ide sačuvani latinski natpis koji jasno svjedoči da je posrijedi zajednički pothvat cijele Krčke općine u vrijeme krčkog biskupa Ivana i Krčkih Knezova Bartola I. (prije 1198.) i Vida I. (1163. – 1197.). U toj građevini treba, dakle, locirati prvotni katedralni zvonik, ali vjerojatno po svojoj funkciji i gradski toranj zvonik, kao što je to i drugdje po gradovima na našoj obali i otocima. Budući da je Krk biskupsko sjelo, i katedrala i zvonik vrlo su vjerojatno imali različite titulare. Dok su katedrale gotovo u pravilu posvećene Uznesenju Blažene Djevice Marije, u slučaju Krka tadašnji zvonik toranj u općinskoj nadležnosti mogao bi biti posvećen upravo gradskom zaštitniku, sv. Kvirinu.

Dva će stoljeća kasnije, također u gradu Krku i također na latinskom jeziku, jednu novu gradnju 1407. godine u kamenu memorirati knez Nikola IV. Frankapan (1352. – 1432.). Na obali, na spoju zapadnih i južnih gradskih zidina ovaj knez gradi visoku šesterostranu kulu na koju, sekundarno je iskoristivši, ugrađuje rimski nadgrobni spomenik iz 1. st. kojem pridodaje svoj obiteljski (izvorni) grb te latinski tekst:

AN(NO) D(OMI)NI MILLESIMO QUADRINGENTESIMO SEPTIMO,
SEPTEMBRIS DIE QUINTA DECIMA, T(EM)P(O)RE D(OMI)NI CO(M)
IT(IS)
NICHOL(AI)

U prijevodu: Godine gospodnje 1407., dana 15. rujna, u vrijeme
gospodina kneza
Nikole.

Knez Nikola IV. jedna je od središnjih političkih figura tadašnjeg vremena – hrvatsko-dalmatinski ban – i ključna osoba državnine Krčkih, Senjskih, Modruških itd.

T. G.

Glagoljička epigrafika

Glagoljica se kao pismo, ali i kulturni izričaj pismenih pojedinaca, često pojavljuje i na javnim natpisima. Tako **glagoljski natpis** ispod kamene *rozete* na pročelju župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije **u Omišlju svjedoci** o njezinoj gradnji 1405. godine:

[Č • U • D M](I)S(E)CA • IJuNA • BĚ
• DELANA • TA • PONESTRA • ZA
[...] MARTINA • GLUŠCA*

(1405, miseca ijuna bě delana ta ponestra za gospodina (?) Martina Glušca.)

Iako je omišaljska rozeta, prema riječima M. Vicelje-Matijašić, „jednostavnih forma i skromna načina klesanja“, posrijedi je ipak „vrlo bogat i elaboriran program crkvenih doktrina, koji se interpretira na nekoliko razina: teološkoj, meditativnoj i moralizatorsko-didaktičkoj“.

U Omišlju, važnom krčkom kaštelu i „ključu otoka“ Krka, nekoć je stajala frankapanska kula, tzv. stari kaštel, koji su 1476. godine izgradili posljednji krčki knez Ivan VII. Frankapan i njegov sin Nikola. Natpis glasi:

V IME B(O)Ž(I)E AM(E)N'
Č • U • N • E • IJuNA K(A)DA SE
POČE ZIDAT TA K'ŠT'
V(A)VR(I)ME KN(E)ZA IV(A)NA • I N'
EGA S(I)NA KN(E)ZA MIKULE

(V ime Božje, amen. 1476, ijuna kada se poče zidat ta kaštel va
vrime kneza
Ivana i njega sina kneza Mikule.)

Glagoljski natpis ispod kamene rozete na pročelju župne crkve Uznesenja B. D. Marije u Omišlju (foto D. K.).

Ova je obrambena kula – kaštel srušena 1910. godine, a ploča s natpisom ugrađena je na zgradu omišaljskog dekanata.

Još je jedan zanimljiv natpis sačuvan s bašćanskog područja – iz Jurandvora, gdje se nalazila glasovita benediktinska opatija sv. Lucije, mjesto nastanka Bašćanske ploče i tzv. Jurandvorskih ulomaka. Tu je pronađen vrlo oštećen kameni ulomak s natpisom iz 1469. godine, u kojem se navodi **knez Ivan VII. Frankapan** (postoji doduše i hipotetsko mišljenje da se na natpisu radi zapravo o Ivanu mlađem, sinu Ivana VII.). Kako god bilo, vrijedno je to i važno svjedočanstvo o povezanosti ove opatije i samih Frankapana:

KNEZ IV
AN FRA(N)K
[A] PAN' KRČ
K(I) I MO(DRUS)K(I I) S(ENSKI)
[Č] U M Z

(Knez Ivan Frankapan, krčki i modruški i senjski. 1469.)

T. G.

Hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi

Liturgijski su tekstovi svi oni kojima se svećenici i redovnici (u ovom slučaju katolički) služe za slavljenje mise ili za osobnu uporabu i u tu skupnu ulaze: **misali** (knjiga u kojoj su sabrane misne molitve, čitanja, pjevanja i rubrike; najvažnija i središnja liturgijska knjiga), **brevijari ili časoslovi** (knjiga propisanih svakodnevnih molitava, antifona, himni, psalama, odabranih čitanja iz *Biblije* te tekstova crkvenih otaca i naučitelja iz koje su sami ili grupno molili svećenici i redovnici), **psaltiri** (knjiga psalama, može biti i dijelom brevijara), **rituali ili obrednici** (knjiga koja sadrži propisane tekstove i postupke za obrede izvan mise, npr. za sakramente, sprovode, procesije), **apostoli** (knjiga

koja sadrži cijela ili pojedine dijelove Djela apostolskih), **konfesional** (priručnik za ispovijedanje). U hrvatskom srednjem vijeku te su knjige pisane na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, visoke književne stilizacije i u ukupnom fondu knjiga, one su najbrojnije. S obzirom na to da je primaran cilj ćirilometodske ili slavenske misije bio omogućiti Slavenima da slušaju Riječ Božju na svom, slavenskom jeziku, prve knjige koje su Konstantin i Metod preveli s grčkoga na crkvenoslavenski bile su upravo liturgijske knjige, i to najprije aprakos ili izborno evanđelje koje se sastoji od čitanja iz svih četiriju evanđelja podijeljenih po nedjeljama kroz crkvenu godinu, a prije odlaska iz Carigrada najvjerojatnije je preveden i psaltir. Zbog toga i u hrvatskoglagoljskim tekstovima te vrste ima mnogo jezične i tekstološke starine.

Na prostoru koji je od 1118. godine bio pod frankapanskom vlašću, bila je snažna glagoljaška djelatnost i na tom su prostoru nastali najljepši među tekstovima. Osim što su tu nastali, dio vrlo starih tekstova došao je na neki način na taj prostor i ondje se čuvao. Najznamenitiji je među tim kodeksima **Kločev glagoljaš** (*Glagolita Clozianus*), nastao u 11. stoljeću, pisan oblom glagoljicom na pergamentu i ulazi među najstarije knjige pisane crkvenoslavenskim jezikom. Naime, izvorne knjige što su ih pisali Konstantin/Ćiril i Metod i njihovi učenici nisu sačuvane, a najstariji su očuvani tekstovi prijepisne naravi nastali u drugoj polovici 10. stoljeća. Jezičnom je analizom utvrđeno da je Kločev glagoljaš napisan negdje **na hrvatskom tlu prema makedonskom predlošku**. Na sačuvanim su stranicama tekstovi pet homilija ili propovijedi autori kojih su poznati crkveni naučitelji i propovjednici Ivan Zlatousti i Epifanije. Osobita je vrijednost tih propovijedi što se smatra da je jednoj autor osobno Metod. Iako tekst nije nastao na frankapanskim posjedima, on je izuzetno važan jer je ta knjiga **optočena srebrom, zlatom i dragim kamenjem** bila u posjedu obitelji Frankapan gdje se čuvala kao relikvija sve do smrti kneza Ivana, kada je razvezana i rascijepljena u više dijelova. Na jednoj od očuvanih stranica kodeksa stoji tekst upisan latinskim jezikom s bilješkom o tome da je tekst Glagoljaša svojom rukom pisao sv. Jeronim.

Sv. Jeronim u crkvenoj je povijesti poznat po tome što je na razmeđu 4. i 5. st. preveo Bibliju na latinski jezik, a taj je prijevod poznat kao **Vulgata**. Tim je činom osobito zadužio Katoličku crkvu. Budući da je dio izvora upućivao na to da je sv. Jeronim rođen u Štrigovi, u Međimurju, ili na prostru sjeverne Istre, tj. da je slavenskoga podrijetla, glagoljaši su ga smatrali svojim zaštitnikom, a u vremenima nerazumijevanja s crkvenom vlašću u Rimu štitili su se Jeronimovim autoritetom pa je čak postojala i teorija (tzv. jeronimska teorija)

da je on osobno stvorio glagoljicu i preveo Bibliju na hrvatski crkvenoslavenski jezik. Suvremenim je istraživanjima J. Verkholtantsev (2014) pokazala kako autori legende o sv. Jeronimu nisu hrvatski glagoljaši, u kojih je potpuno izostao čak i kult dviju središnjih osoba slavenske pismenosti Konstantina i Metoda. Morao je stoga izvor legendi biti negdje drugdje. Ona ga nalazi u dvama tada popularnim tekstovima **Kozmografiji** Etika Istranina (koja se također pripisivala sv. Jeronimu) i traktatu **De inventione linguarum** Rabana Maura koji su raspravljali o vjerojatno nepostojećem pismu, tzv. **Etikovu pismu** koje se kasnije povezano s glagoljicom. Ključna je poveznica slavensko-regionalna Jeronima Dalmatinca i Etika Istranina. Zbog svega toga J. Verkholtantsev pretpostavlja da su tvorci jeronimske teorije latinski obrazovani biskupi, poput senjskoga biskupa Filipa kojemu je 1248. godine papa Inocent IV. dodijelio prvi1egij slavljenja liturgije na narodnom jeziku, spomenuvši u tom pismu po prvi puta tu teoriju.

Uz prostor Krka, tj. **benediktinskoga samostana u Omišlju** povezuje se i **Reimski evanđelistar** koji je nastao 1395. godine. Tezu o tome da je Reimski evanđelistar nastao u Omišlju postavio je Nikola Žuvić, ali ona danas nije prihvaćena jer je filološkim istraživanjima pokazano da je tekst **nastao u Češkoj na temelju hrvatskoglagoljskoga predloška**. Naime, Karlo IV., češki kralj i car Svetoga Rimskoga Carstva Njemačkoga Naroda pozvao je hrvatske glagoljaše 1348. godine u Češku s ciljem oživljavanja slavenskoga bogoslužja i pismenosti na glagoljici i za njih dao u Pragu izgraditi samostan **Na Slovanech** ili **emauski samostan**, po kojemu se cijela ta epizoda naziva – Emauska epizoda. U glavnini kroatističke literature obično se navodi da su onamo otišli pašmanski benediktinci. Međutim, u zadnje se vrijeme, osobito među češkim slavistima (Čermák 2014) javlja teza da su to bili **glagoljaši iz Senja** kao staroga glagoljaškoga centra. Reimski evanđelistar pisan je obama slavenskim pismima i bio je **vrlo raskošno uređen** pa su ga velikodostojanstvenici reimske nadbiskupije nosili na prsima na svečanim procesijama i drugim liturgijskim činima, a **nad njim su se u 16. i 17. stoljeću prilikom krunidbe zaklinjali francuski kraljevi poput Karla IX., Henrika III., Ljudevita XIII. i Ljudevita XIV. Velikoga**.

Među najstarije spomenike pisane glagoljicom i nastale na hrvatskom tlu ulaze **Bašćanski ili Premudini ostrišci** iz 12. stoljeća. Ostrišci su bili dio većega rukopisa koji je, nakon što je prestala potreba za njim, bio razvezan, a dio i isječen u ostriške koji su bili vjerojatno potrebni za uvez ili učvršćenje uveza neke druge knjige. Sačuvana su dva ostriška, a sadrže dio Muke po Mateju.

Prema J. Reinhartu (1990) u ovom su tekstu potvrđeni prvi primjeri utjecaja Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju. Ne zna se gdje je tekst nastao, ali ga je pronašao znameniti vrbnički glagoljaš Vinko Premuda. Na Krku su pronađena, iako sigurno ondje nisu nastala dva lista **Grškovićeva odlomka apostola** datirana također u 12. stoljeće. Jezičnom je i paleografskom analizom utvrđeno da je tekst vrlo star, blizak kanonskima, i nastao na području istočne Bosne, Zahumlja ili Zete, a tekst je donesen prema rasporedu lekcija u istočnom sustavu. Razdoblje **od 11. do 13. stoljeća obično se naziva vremenom fragmenata** jer su do danas iz toga vremena došli samo segmenti rukopisa. Uz Bašćanske ostriške, na prostoru koji nas ovdje zanima nastali su **Vrbnički fragmenti brevijara**. Radi se o četirima listovima, od kojih su dva pripadala istom brevijaru, a druga dva nekom drugom rukopisu. Listovi su jako oštećeni, vjerojatno stoga što su, nakon što su razvezane knjige kojima su primarno pripadali, služili kao omot za neke druge knjige, što je vrlo česta pojava. Rukopisi su u ono vrijeme bili pisani na pergamentu, a to je posebno pripremljena životinjska koža, najčešće janjeća ili teleća. Materijal dakle jako skup i vrlo čvrst. Tako je vrbnički primjerak *Korizmenjaka* Šimuna Grebla bio umotan u *Epistolu o nedjelji* iz 13. stoljeća. Od fragmenata valja spomenuti i **Krčki fragmenti pasionala, Homiliju na Blagovijest** (vrlo važan tekst jer ima brojne elemente istočnih slavenskih tekstova, a pronašao ga je I. Milčetić u Omišlju na Krku), **Omišaljski list apostola** (iznimno važan jer pokazuje da su u postojali potpuni apostoli, što je inače svojstveno istočnoj crkvi) te najstariji riječki rukopis **Riječki fragment Mudrih izreka**, nastao u drugoj polovici 13. stoljeća, a pronađen 2010. u knjižnici kapucinskoga samostana Gospe Lurdске, gdje se, zajedno s još dva ostriška, nalazio u koricama knjige na latinskom jeziku. Fragment je dio pergamentnoga lista i bio je dijelom brevijara.

Hrvatskoglagoljski se liturgijski korpus prema jezičnim i tekstološkim značajkama obično dijeli u dvije skupine: u sjevernu (ili istarsko-krčku) skupinu ulaze kodeksi nastali u Istri i na kvarnerskim otocima Krku i Cresu, a u južnu (zadarsko-krbavsku, zadarsko-ličku) oni koji su nastali u Lici i na zadarskom području. Krbavsko-ličko područje povezivalo je dakle glagoljaški sjever i jug (do okolice Zadra). Tekstovi južne skupine jezično su pomlađeniji, a karakterizira ih veća prilagođenost prema Vulgati, tj. značajnije posezanje u zapadni, latinski kulturni i književni korpus, dok u tekstovima nastalim na sjeveru ima i arhaičnijih, istočnih obrazaca koji su tradirani iz ćirilometodske tradicije, a i jezik je arhaičniji. Brojni tekstovi pripadaju prijelaznoj zoni u kojoj se miješaju u obje skupine. Dio takvih nastao je u prostoru Vinodola.

Vinodol i vinodolsko područje od antike pa do modernog i suvremenog doba baštini i bogatu pisanu kulturu, kako zbog svoga specifičnoga prostornog ustroja, tako i zbog bogate povijesti toga područja, koje je u različitim vremenskim dionicama ostavilo iza sebe prvorazredne spomenike pismenosti i graditeljstva.

Iz razdoblja **do 14. st.**, vremena „glagoljskih fragmenata“, potječe tzv. **Novljanski dvolist brevijara i još nekoliko fragmenata**. No, kasnija razdoblja, posebno 15. st., s ovoga prostora baštine prvorazredne glagoljičke spomenike. Tako se sada u župnom uredu u Novom Vinodolskom čuva **Prvi novljanski brevijar**, nastao 1459. te **Drugi novljanski brevijar**, koji, po nalogu pavlinskog samostana sv. Marije na Ospi kraj Novog Vinodolskog, u glagoljaškom skriptoriju u Grobniku od 1493. do 1495. godine prepisuje pop Martinac Lapčanin. Prior je toga samostana tada bio Franko Budišić iz ličkog plemena Mogorovića, a pavlinski vikar Valentin. Ovdje treba još spomenuti i rukopise kao što su *Vinodolski zbornik* iz 15. stoljeća, *Bribirski brevijar* iz 1470., *Vinodolski (Kukuljevićev) brevijar* iz 1485. te *Bribirski misal* iz 15. st. i dr. Zanimljiv je, posebice za gospodarsku povijest, najstariji glagoljicom pisani vinodolski urbar – **Grižanski urbar** iz 1544. godine.

Iz glavne kule staroga grada Bribira potječe natpis na ploči u čijoj se formuli datacije navodi knez Bernardin Ozaljski Frankapan (1453. – 1530.). **Natpis iz Bribira** čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, a glasi:

V IME B(O)ŽIE AMEN' L(E)T'
G(OSPO)DN(I)H
• Č • F • I • Ž • VA VRIME VZ
MOŽ(N(O)GA G(OSPO)D(I)NA KNEZA BRNAR
DINA F(RANKAPANA) K(RČKO)GA
S(ENSKO)GA M(ODRUŠKO)GA I
PR(O)ČAÊ VA TO
VRIME BIŠE K(A)PITAN'V BRIB(I)RI
LOVRENC B(I)ŠĆAC' I PROČAÊ.

(V ime Božje, amen. Let Gospodnjih 1527, va vrime vzmogućnoga gospodina kneza Brnardina Frankapana, krčkoga, senjskoga, modruškoga i pročaja. Va to vrime biše kapitan v Bribiri Lovrenc Bišćac i pročaja.)

Takva je formula datacije bila uobičajena i potvrđena na drugim spomenicima, pa tako i na jednom glagoljičkom natpisu koji izvorno potječe iz jedne

srednjovjekovne crkve u gradu Ribniku, a sada se nalazi sekundarno ugrađen na crkvi u Kosinjskom Bakovcu:

VA VRIME VZ(VE)LIČENOGA I ZMOŽNOGA G(OSPO)DINA KNEZA
ANŽA F(RANKAPANA) K(RČKOGA) S(ENSKOGA) M(ODRUŠKOGA) I
P(RO)ČAĚ

(Va vrime vzveličenoga i zmožnoga gospodina kneza Anža
Frankapana, krčkoga, senjskoga, modruškoga i pročaja.)

Biskup Šimun Kožičić Benja posebno ističe **načitanost i pismenost kneza Bernardina**. Štoviše, kada je tiskom objavljen *Govor Šimuna Benje, modruškog biskupa, održan na šestom zasjedanju Lateranskog koncila, 27. travnja 1513.* ovim se riječima obraća knezu: „Ti pak, koji uvijek nešto pišeš ili prevodiš ne samo u slobodnim trenutcima nego usred oružja i usred samih mačeva (...)“.

Knez Bernardin posebno njeguje hrvatski jezik i glagoljicu i u javnoj i u privatnoj uporabi, pa tako, primjerice, 13. ožujka 1522. godine pred mletačkim Velikim vijećem i duždom izriče svoj pozdrav na hrvatskom jeziku tražeći pomoć za hrvatska područja pod najezdom Osmanlija. Iste je godine ovaj tada najmoćniji velikaš u Hrvatskoj pred Njemačkim državnim saborom u Nürnbergu na latinskom jeziku održao glasoviti *Govor za Hrvatsku (Bernardini de Frangepanibus, comitis Segniae, Vegliae, Modrusiique etc. Oratio pro Croatia Nürenbergae in Senatu Principum Germaniae habita XIII Cal. Decemb. an. Chr MDXXII.)*. Slovenski protestantski reformator i pisac Primož Trubar (1508. – 1586.) ističe da je upravo Bernardin svom glagoljaškom skriptoriju u Ozlju, koji je brojio pet pisaca, oko 1521. godine povjerio izradu cjelovita prijevoda Biblije na hrvatski jezik.

T. G.

Misali

Među liturgijskim tekstovima najvažniji su, pa stoga i vrlo brojni misali. Misalska je knjiga bila nužna kako bi svećenik mogao misiti. Najstariji hrvatskoglagoljski cjeloviti misal je **Vatikanski misal Illirico 4** nastao početkom 14. stoljeća, **vjerojatno u benediktinskom samostanu u Omišlju**, a pisan je uglatom glagoljicom na pergamentu. Uz vrlo star leksik, misal ima i vrlo lijepe iluminacije. Prema nekim jezičnim značajkama, moguće je da je na Krku nastao i **Kopenhagenski misal** no jednako argumenata ima i da se pripiše istarskom području. U **Vrbniku** su nastali, a ondje se danas i čuvaju **I. vrbnički misal** i **II. vrbnički misal**. Prvi je misal nastao 1456., a pisao ga je senjski

Drugi vrbnički misal, 2r (foto I. F.)

arhiđakon i vikar pop Tomas, po narudžbi crkve u Vrbniku. Drugi je misal napisan samo šest godina nakon prvoga, što najbolje svjedoči o odnosu vrbničke crkve prema liturgijskim knjigama, ali i o njezinu intelektualnom i materijalnom kapacitetu.

Knjige su nastajale na vrlo skupocjenom materijalu, kakav je pergament, izuzetno su se dugo pisale, a **vrijednost knjige podižu krasne iluminacije i inicijali** koji su se u

knjigu unosili naknadno. Najprije je **pisar** upisao **tekst**, ostavivši prazan prostor koji će nakon njega popunjavati **iluminator**. Nerijetko u našim rukopisima ta mjesta znaju ostati i prazna. Jezik je obaju kodeksa hrvatski **crkvenoslavenski**, ali su u njima zabilježene i značajke narodnoga jezika, osobito u rubrikama. **Rubrika** je dio kodeksa koji je pisan **crvenom bojom**, prema kojoj je dobila i ime, a sadrži tekst koji se ne čita naglas na misi već je namijenjen svećeniku s napomenama o tome što mu je u obredu i kada činiti. Budući da se taj dio ne čita naglas, mogao je biti pisan manje stiliziranim jezikom. Ono po čemu se oba vrbnička misala izdvajaju jest njihova estetika. **Ukrašeni su brojnim bogatim inicijalima, minijaturama i iluminacijama** te ih to čini ponajljepšim kodeksima. Tu su vrijednost prepoznali i drugi pa su iz drugoga misala izrezali list s prikazom raspetoga Krista koji se danas čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Princetonu (SAD). Ovi su misali sjevernoga, krčko-istarskoga tipa.

U 15. stoljeću nastao je i **Novljanski misal** koji je dosta oštećen i nije cjelovit pa se dva njegova lista nalaze u Rijeci. Ima brojne iluminacije i lijepo urešene inicijale, a za povijest je područja koje je nama ovdje zanimljivo važno da su u Misalu očuvane važne bilješke za povijest Novoga Vindolskoga, uključujući i onu iz 1493. godine koja bilježi da su Turci osvojili i popalili Modruš i da je biskup Krištofor pobjegao s nekoliko kanonika u Novi. Važan je i zapis iz 1515. iz kojega je razvidan knjižni fond u crkvi.

Misal kneza Novaka napisan je 1368. godine i, uz Hrvojev misal, smatra se najljepšim i najraskošnije ukrašenim hrvatskoglagoljskim rukopisom, pisan skladnom i zreloom ustavnom glagoljicom koja je tada bila na vrhuncu svoga pismovnoga razvoja. Danas se čuva u Beču. Pisao ga je, a vjerojatno i ukrasio glagoljaš humanist, krbavski knez Novak Disislavić, iz ličke Ostrovice, dvorski vitez hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. Anžuvinca. Knjiga je trebala biti zavjetni dar crkvi u kojoj će knez Novak biti pokopan, no to se nije ostvarilo jer je njegov sin Petar 1405. godine kodeks prodao crkvi sv. Jelene i sv. Petra u Nugli gdje je poslužio kao predložak za prvu hrvatsku tiskanu knjigu, Misal po zakonu rimskoga dvora iz 1483. godine. U kontekstu Prvotiska važan je već spominjani zapis žakna Jurja na zadnjoj stranici Misala, napisan u Izoli iz 26. lipnja 1482., u kojem mladi svećenički kandidat izravno iskazuje radost zbog pripreme nadolazećega tiska. U kolofonu Misala knez Novak je zabilježio i prve čakavske osmeračke stihove na temu prolaznosti i nevažnosti ovozemaljskoga života. Pjesma je ujedno i najstariji sačuvani zapis silabičko-tonske versifikacije na hrvatskom jeziku (HE: *Misal kneza Novaka*). Jezik je ovoga misala pomlađen i u njemu ima dosta čakavskih elemenata. To ga, uz prilagodbu biblijskih tekstova prema Vulgati čini tipičnim predstavnikom kodekasa južne, zadarsko-krbavske skupine.

Prostor koji je bio pod frankapanskom vlašću i pripadao u različitim razdobljima različitim biskupijama, od krčke, preko senjske do modruške i krbavske **bio je jedan duhovni prostor** u kojem su kolali ljudi i knjige pa su ondje pronađeni i drugi vrijedni misali koji su vjerojatno nastali negdje drugdje poput **Vatikanskoga misala Illirico 8** iz 1435. koji je 1558. godine dospio u Dobrinj; **Bribirski misal** iz 15. stoljeća, dobio je ime po tome što se na temelju brojnih bilješki iz 16. i 17. stoljeća u kojima se često spominje Bribir zna da se rukopis od 16. stoljeća nalazio u Bribiru; brojni ekavizmi upućuju na to da je mogao nastati na zapadnom području; **Metropolitanski misal**, također iz 15. stoljeća, nalazio se u Vrbniku do 1680. godine kada je darovan popu Andriji Benkoviću iz Grižana i dr.

S. Z.

Skriptoriji

Posebno se kao jača skriptorska središta ističu **Krk (Vrbnik i Omišalj), Vinodol i Senj**, u kojima nastaju ukrašene knjige liturgijske namjene, prvenstveno misali i brevijari. Frankopani su, kao pokrovitelji niza rukom pisanih i tiskanih knjiga različite namjene, čak i na nekim svojim posjedima

držali **glagoljske skriptorije**, među kojima se ističe onaj u **Grobniku**. Veliki značaj u stvaranju glagoljske knjige u to vrijeme odigrale su i redovničke zajednice, a skriptor je u početku bio i iluminator. Svakako su ključnu ulogu imali i Frankopani, kao darežljivi donatori i poticatelji samostanskih gradnji poput niza pavlinskih samostana na području **Senja** i **Vinodola**. Također, na teritoriju njihovih posjeda javljaju se i prve hrvatske tiskare, a o osobito visokoj kulturnoj razini koja se ondje razvila svjedoči i činjenica da je upravo ta sredina iznjedrila i prvu hrvatsku tiskanu knjigu – **Misal po zakonu rimskog dvora (1483.)**. Tada je to bila **prva knjiga na svijetu koja nije bila tiskana na latinici**, nego na glagoljici, te je predstavlja raritet na svjetskoj razini.

Najbogatija su središta sačuvanih bogato iluminiranih rukopisa **Krk**, s **Vrbnikom** kao najjačim središtem glagoljaštva, te **Novi Vinodolski**, a kao samostan s bogatom skriptorskom i iluminatorskom tradicijom ističe se franjevački na **Košljunu**, koji i danas u svom arhivu čuva vrijedne knjige. Iz prethodnih su se razdoblja uglavnom fragmentarno sačuvali pokoji iluminirani rukopisi, dok oni cjeloviti potječu s kraja 13. ili početka 14. st. Pri tome treba napomenuti da po pitanju sačuvanih iluminiranih rukopisa na Krku sve do 14. st. postoji velika praznina.

A. Š.

Michelangelo minijature – Juraj Julije Klović

Juraj Julije Klović, miljenik velikih renesansnih mecena, i danas se smatra najsjajnijim predstavnikom svjetske minijature. Jedini je hrvatski umjetnik starijih povijesnih razdoblja čiji je životopis u svojim glasovitim *Vitama* zabilježio i **Giorgio Vasari**, koji ga je, ne štedeći riječi, nazvao **Michelangelom minijature** govoreći kako „...nikada nije postojao i možda još mnogo stoljeća neće postojati izvanredniji ni izvrsniji minijaturist ili, rekli bismo, slikar malih stvari negli što je to bio don Julije Klović, jer je on nadmašio sve one koji su se ikad ogledali u toj vrsti slikarstva“ (Vasari 1568.).

Iako je najpoznatiji kao minijaturist, bio je tipični renesansni **uomo universale**. Slikao je slike maloga formata, tzv. „kabinetske slike“, koje su bile vrlo popularne u to vrijeme, izrađivao je scenografije i modele kostima za dvorske priredbe, u zrelijoj se dobi bavio i crtanjem predložaka za grafike, a pojedini su ga uglednici cijenili i kao stručnjaka za procjenu umjetnina (Pelc 2007: 583).

Rodio se 1498. godine u Vinodolu, u mjestu **Grižanama**, ali se o njegovu sazrijevanju i školovanju ništa ne zna sve do osamnaeste godine kada je došao u Veneciju u službu strastvenog skupljača i ljubitelja antičkih djela kardinala Domenica Grimanija. Nešto kasnije, oko 1520., otišao je na dvor ugarsko-hrvatskog kralja Ljudevita Jagelovića da bi za njega slikao minijature, a oko 1526. godine ponovno je u Rimu, sada u službi kardinala Laurenzija Campeggija. Bile su to ključne godine njegova umjetničkog sazrijevanja, kada je učio slikati kod poznatog Rafaelova učenika Giulia Romana. Putovao je u više talijanskih gradova te je počeo raditi pod patronatstvom Marina Grimanija, nećaka prvoga mecena, s kojim je 1535. godine otputovao u Peruggiu. U to je vrijeme za Grimanija oslikao tri poznata i značajna kodeska: Evanđelistar Grimani (*Biblioteca Nazionale Marciana, Venecija*), Časoslov Stuart de Rothesay (*British Museum, London*) te Komentar kardinala Marina Grimanija uz poslanice sv. Pavla apostola (*Soaneov muzej, London*). Ta tri djela pokazuju dotad stečenu veliku naobrazbu i virtuoznost te utjecaje prikupljene na dotadašnjim putovanjima.

Naslovnica se Komentara diči portretom naručitelja, a unutar bogato iluminirane unutrašnjosti svojom se vizualnom i stilskom kvalitetom izdvaja cjelostrano oslikana stranica na temu obraćenja sv. Pavla. Na njoj su očiti mnogostruki utjecaji rimske renesanse, od Rafaelovih kompozicijskih rješenja, preko Michelangelova kolorita i crteža te motiva Ignuda prepletenih u dekorativnoj borduri, do prepoznatljivih mu figuralnih i narativnih scena naslikanih u manjim i većim medaljonima. Minijatura sadrži i umjetnikov potpis – **IVLIUS CROVATA** (Julije Hrvat). Deset je godina prije nepoznati slikar naslikao Klovićev dopojasni portret s psom (*Kunsthistorisches Museum, Beč*) iznad kojega se nadvio natpis: **Julius Clovius Croatus sui ipsuis effigiatur A: aetatis 30 salut. 1528.** (Cionini-Visani 1993: 5–6.) Iz navedenoga je natpisa evidentno kako Klović ponosno ističe svoju pripadnost, a možda i nostalgiju koju je nosio sa sobom boraveći daleko od domovine.

Četrdesetih se godina ponovno nastanio u Rimu, i to kod jednog od najmoćnijih među crkvenim mecenima toga doba, kardinala Alessandra Farnesea, u čijoj će službi ostati do smrti. Bilo je to najplodnije i najglasovitije razdoblje Klovićeve karijere, a i sam je kardinal Farnese iznimno cijenio njegov rad, o čemu svjedoči činjenica da je njegova djela slao kao prestižne darove na europske dvorove (Pelc 2007: 587). Poznato je kako je i Karlo V. bio velik štovatelj Klovićevih minijatura te mu je Farnese darovao raritet: malu Klovićevu sliku *Sacre Conversazione* (Barbarić 2000: 46). Tako se Klović, poput Tiziana i drugih talijanskih umjetnika svjetskoga glasa, polako etablirao u krugove europske dvorske umjetnosti.

Pod Farneseovim je patronatstvom nastalo Klovićevo najveličanstvenije i najkvalitetnije djelo **Časoslov Farnese** (*Pierpont Morgan Library*, New York), na kome je od 1538. radio punih devet godina. Zbog izrazitog Michelangelova utjecaja minijature u ovom časoslovu djeluju poput sikstinskih fresaka u džepnom formatu. Minijaturist Klović bio je u stanju poput Michelangela ostvariti monumentalnost i plasticitet likova koji ostavljaju dojam veličine koja ne postoji u realnosti formata, a razlog zbog kojega ovo djelo stoji u samom vrhu manirističkih ostvarenja je i Klovićev dar slikanja mikroskopskih detalja bez narušavanja pravila anatomije i perspektive (Pelc 2007: 589). Na Časoslovu se potpisao kao **Julius Clovius Macedo monumenta haec Alexandro Farnesio Cardinali Domino suo faciebat** (Julije Klović Makedonac izradio ovo kao uspomenu kardinalu Alessandru Farneseu, svojem domaćinu). Potpisujući se do tada kao **Croata, de Croata i Illyricus** po prvi se put u ovom djelu potpisao kao **Macedo**, što je i danas uzrokom mnogih interpretacija. Neki misle da je to učinio zbog naručitelja koji se ponosio noseći ime Aleksandra Makedonskog (Barbarić 2000: 31–42), dok drugi smatraju da je Klović bio porijeklom iz Bosne jer se tako potpisivao i Juraj Dragišić, rodnom iz Srebrenice (Pelc 2007: 589).

Za Farnesea je iluminirao još brojne knjige, poput Evangelaria (*Lekcionar Towneley, Public Library*, New York), jednoga iluminiranog psaltira, minijature sv. Ivana, dvaju skica na temu Marsa i Venere te jedne minijature Svete Obitelji (Prijatelj-Pavičić 1999: 39), a o veličini Klovićeve produkcije na vrhuncu stvaralaštva možemo samo nagađati.

Naime, od radova nastalih za vrijeme kratkog boravka u Firenci do danas su se sačuvale dvije „kabinetske slike“, Raspeće s Magdalenom i Oplakivanje (*Galleria degli Uffizi*, Firenca) te Otmica Ganimeda (*Casa Buonaroti*, Firenca). Od 1556. godine putovao je od Parme do Venecije liječeći očnu bolest te se šezdesetih godina vratio u Rim. U tom kasnom periodu je očito došlo do pada produktivnosti, pa do danas nije posve utvrđeno koliko je naslikao od tada i koliko su na slikanje utjecale njegove tegobe.

O Kloviću i vrsnosti njegovih umjetničkih ostvarenja puno je pisano, međutim, ono o čemu se najmanje zna njegovi su počeci u rodnom kraju. S obzirom je na dosadašnje podatke o onodobnoj okolici Grižana najizvjesnije da su za školovanje mladoga Klovića bili zaslužni **pavlini** jer se pretpostavlja da su od samog dolaska početkom 15. st. u Crikvenici imali i svoju gimnaziju. Također se može pretpostaviti kako je mladi grižanski talent prve poduke u sitnoslikarstvu dobio u nekom od obližnjih **pavlinskih skripto-**

rija, najizvjesnije crikveničkom, iako je jednako moguće i u Novom Vinodolskom ili kod trsatskih franjevaca. Ondje se mogao susresti s glagoljskim iluminacijama koje su bile u velikom odmaku od struja onodobne europske minijature upravo zbog njegovanja specifične tradicije. Poneko latinsko djelo s kojega su pavlini kopirali obrasce također je vjerojatno bilo dugoukorjenjenoga srednjovjekovnog izričaja te mladi Klović, ako se školovao samo u rodnom kraju, do dolaska u Italiju najvjerojatnije nije vidio ništa od suvremene minijature (Kudiš 2012: 105). Grižane su tada bile u vlasništvu Frankopana, točnije kneza Bernardina, najznačajnijeg **pokrovitelja** pismenosti, glagoljaštva i umjetnosti, te je moguće da je upravo on prepoznao mladićev talent i potencijal. Kako je zbog diplomatskih misija njegovao brojne veze s inozemnim pokroviteljima umjetnosti, najizvjesnije je da je upravo on mladom Jurju Kloviću osigurao smještaj i posao kod Grimanijevih u Veneciji. Ipak, Klovićevo su školovanje i razina njegova slikarskoga umijeća do osamnaeste godine ostale nepoznanica. S obzirom na to da dosadašnja saznanja o njegovim počecima u Veneciji ne navode nekog učitelja kod kojega je mogao relativno brzo umjetnički stasati, nego se odmah spominju njegovi prvi zadaci za Grimanijeve, idalje ostaje neodgovoreno kod koga se i kako tako dobro mogao usavršiti u rodnom kraju te je odmah bio sposoban obavljati zadatke za vrlo educiranog ljubitelja umjetničkih djela i kolekcionara u Veneciji.

A. Š.

Brevijari – otok Krk

Budući da su brevijari bili svakodnevna lektira svećenicima i redovnicima, oni su mnogobrojni pa će se ovdje prikazati samo najvažniji. Najveću cjelinu čine **četiri** prekrasna **vrbnička brevijara**. Nastali su u razdoblju od 13./14. do 15. stoljeća, a najmlađi je među njima treći. Sva se četiri i danas čuvaju u Župnom uredu u Vrbniku. Pisani su hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom, ali se u njima nalaze i elementi onodobnoga vrbničkoga govora poput zamjenice če. Ova četiri brevijara, zajedno s dvama misalima pokazuju vitalnost i aktivnost vrbničkoga glagoljskoga skriptorija.

Jedan je od najopsežnijih kodekasa s čak 468 folija **Brevijar Vida Omišljanina** nastao 1396. godine. Njegov je pisar Vid iz Omišlja, a pisao ga je za ročku crkvu. B. Fučić (1996) utvrdio je da je za izradu kodeksa koji teži čak **10 kilograma** trebalo ubiti **117 ovaca**, a to su gotovo **tri stada po**

četrdeset ovaca. Za taj je posao Vid zaradio 35 maraka, što je u njegovo vrijeme bila vrijednost od sedam ili osam krava. Golema je dakle materijalna vrijednost toga kodeksa. No, golema je i njegova nematerijalna, duhovna i estetska vrijednost. Rukopis je lijepo iluminiran s motivima kakvi su prevladavali u onodobnim latinskim knjigama, a Vid se koristio i knjigama iz Bosne, o čemu svjedoče ćirilični inicijali, rubrike pisane hrvatskom ćirilicom te ćirilične legende uz minijature koje prikazuju simbole četvorice evanđelista. Bosanski je utjecaj vidljiv i u jeziku i pismu. Jezična je osnova arhaičan hrvatski crkvenoslavenski jezik s velikim brojem grecizama i arhaizama što potvrđuje da su biblijski tekstovi prepisivani sa starijih predložaka prevedenih s grčkoga. Svojim opsegom, ali i širokom platformom tekstova kojima su se kompilatori služili, a koja polazi od grčkih, preko bosanskih do latinskih rukopisa samo se potvrđuje intelektualni kapital i kapacitet glagoljaša koji su pri ruci imali brojne tekstove iz različitih kultura i različitih jezika koji su im bili izvorište, inspiracija, poticaj i predložak za stvaralaštvo. Važan dio u sudbini ove knjige, a možda i **prvi profesionalni knjigoveža**, bio je pop Grgur Kraljić iz Senja koji je radio u Istri i ondje uvezao ukupno pet glagoljskih liturgijskih knjiga, uključujući i ponovan uvez Brevijara. Njegove su tvrde korice izrađene od daščica prevučениh smeđom kožom u koju su, dok je još bila vlažna, utiskivani ukrasi zagrijanim metalnim pečatima, prema obrascu njemačkih uvezanih knjiga (Fučić 1996).

Od važnijih brevijara na frankapanskom području izdvajamo još **Brevijar popa Mavra** iz 1460. godine. Radi se o opsežnom kodeksu sa 417 listova, maloga formata koji je potpun. Počeo ga je pisati Blaž Baromić (onaj isti koji će kasnije biti nosivi stup senjske glagoljske tiskare), dok je još bio *žakan*, za vrbničkoga popa Mavra, a dovršio pop Jure iz Baške. Mali format brevijara odgovarao je putnoj namjeni, a pop Mavar nosio ga je sa sobom u Konavle, što se iščitava iz bilješki u rukopisu.

S obzirom na jezičnu, grafijsku i tekstološku podudarnost s Prvim vrbničkom brevijarom moguće je da je na Krku sredinom 14. stoljeća nastao i **Pado-vanski brevijar**. Isto je moguće i za **Drugi beramski (ljublanski) brevijar**.

Prema očuvanim kodeksima moguće je zaključiti da su u 14. i 15. stoljeću na otoku Krku djelovali skriptoriji u Omišlju i Vrbniku.

S. Z.

Brevijari – Vinodol

I u Vinodolu je, osobito u njegovu središtu – u Novom Vinodolskom, već odrana bila razvijena pisarska djelatnost, a vjerojatno je postojao i samostalan skriptorij. Uz novljansku su crkvu, uz već spomenuti misal, povezana i dva brevijara. **Prvi novljanski brevijar** nastao je 1459. godine, a iz bilješke u njemu saznajemo da ga je pisao pisar Juraj (i još jedan pisar), **po naruđbi Jakova Potočnjaka** i ostalih, i to u Novom, za crkvu sv. Kuzme i Damjana. Osobita je važnost ovoga brevijara u tome što ima legendu o sv. Vaclavu, češkom knezu o čijem je životu i mučeničkoj smrti već u 10. stoljeću napisana legenda koja se čuva u brojnim kasnijim hrvatskim i ukrajinskim prijepisima, što potvrđuje kolanje ideja i knjiga te postojanje jedinstvenoga slavenskoga duhovnoga prostora ujedinjena na temelju zajedničke ćirilometodske tradicije.

Prvi novljanski brevijar, 1459, ff. 192v-193r (foto I. F.)

Uz Brevijar Vida Omišljanina najreprezentativniji je **Drugi novljanski brevijar** iz 1495. godine, što ga je za pavlinski samostan i crkvu sv. Marije na Ospu *v svojoj hiži na Grobniku pisao pop Martinac*, rođenjem Lapčanin. U odnosu na druge brevijare, ovaj se izdvaja po emotivnom i dirljivom, poetskom autorskom zapisu o tragediji na Krbavskom polju za koji E. Hercigonja utvrđuje da je nastao prema modelu starozavjetne Knjige o Juditi. Liturgijski tekstovi po svojoj biti nisu autorski već prevodilački i/ili kompilatorski. Usto, radi se o liturgijskim tekstovima u kojima nema prostora za kreativne autorске ostvaraje jer su sadržaji uvjetovani kanonom i uzusom. Utoliko je važniji i vrijedniji čin popa Martinca kojim je izišao iz postojećih okvira i ostavio nam

Drugi novljanski breviyar, 1495, f. 309r
(foto I. F.)

jedan od ljepših uradaka hrvatskoga ranoga novovjekovlja. Oba novljanska breviyara imaju duga biblijska čitanja što ide u prilog već spominjanoj tezi o postojanju jedinstvene Biblije koja do nas nije došla u cjelovitu obliku.

Uz Vinodol su povezani i preostali fragmenti **Vinodolskoga (Kukuljevićeva) breviyara** iz 1485., koji prema jezičnim značajkama ulazi u skupinu južnih kodekasa.

Prema brojnosti tekstova, između kojih će se ovdje istaknuti samo najvažniji, moguće je pretpostaviti da je i u **Bribiru** postojao skriptorij. Uz već spomenuti Bribirski misal, ondje su nastala i dva breviyara. Stariji je od njih u literaturi poznat kao **Bribirski breviyar**, a napisan je 1470. godine, dok je drugi breviyar, koji danas zovemo **Vatikanskim breviyarem Illirico 10**, 1485. godine napisao pop Mihovil za popa Juršu Parabočića iz Bužana u Lici. Iz bilješke u tekstu saznaje se da je pop Jurša breviyar darovao pavlinskom samostanu sv. Jelenje kraj Senja. Nešto fragmenata breviyara ima i u Grižanima te na Trsatu i u Grobniku, jedan list pergamentnoga breviyara je iz Drivenika, a iz izvještaja s biskupske vizitacije zna se da je kaptolska crkva sv. Andrije u Baku imala više misala i breviyara. Sačuvan je breviyar iz 1442. godine koji se ondje koristio, dok je breviyar što ga je 1414. godine za bakarsku crkvu napisao Bartol Krbavac, autor prethodno spominjanih triju misala, nažalost nestao.

Na prostoru devet vinodolskih kaštela bila je vrlo snažna glagoljaška djelatnost i moguće je pretpostaviti da su postojali samostalni skriptoriji u Novom Vinodolskom, Bribiru i Grobniku. Najbrojniji su liturgijski tekstovi, a prevladavaju breviyari.

Brevijari – Modruš i Krbava

Na prostoru krbavske biskupije nastali su brojni tekstovi, a među njima i brevijari. U Tribihovićima (danas to selo više ne postoji, a misli se da je bilo negdje na obroncima Kapele, u smjeru Vrhovina) u Lici napisan je **Vatikan-ski brevijar Illirico** koji ima dva svoja dijela i prvi je dio obrojčan brojkom **5**, a drugi brojkom **6**. Datacija se spoznaje iz zapisa pisara Fabijana u drugom dijelu koji kaže da su oba brevijara pisana u vrijeme kneza Anža, gospodara Krka, Gacke i Senja, dakle oko 1379. godine. Uz prvi se dio vezuje zanimljiva priča o tome kako su Osmanlije zaplijenili brevijar pa su ga župljani Tribihovića i Okrugljana od njih natrag otkupili 1487. godine. Prema brojnim čakavskim značajkama oba ova brevijara pripadaju južnoj, krbavskoj skupini tekstova. U istu skupinu tekstova ulazi i **Moskovski brevijar** iz polovice 15. stoljeća, koji je kasnije prenesen u Vrbnik.

Dabarski je brevijar napisan 1486. godine u Dabru, a iz zapisa na 159v. stranici toga kodeksa saznajemo da je u crkvi sv. Kuzme i Damjana u Dabru bio izvjesni pop Stipan i da su s njime bila njegova redovnička subraća Mikula Beroić i Ivan Tomšić, koji bijahu od plemena *Dabran i Zagorac*, što znači da je možda ondje postojala i manja redovnička zajednica, možda franjevačka, te da su u to vrijeme bile *velike teškoće i nevole od Turak* (Runje 2006: 56). Po jezičnim i tekstološkim predlošcima Dabarski brevijar ulazi u prijelaznu grupu južnih misala za koje se zna da nisu prepisani iz jedinstvene matice, već da je bilo više izvora iz kojih se kompiliralo.

Moguće je da je na krbavskom prostoru nastao **Dragučki brevijar** iz 1407. koji je kasnije prenesen u Istru.

Psaltir

Ostali su liturgijski tekstovi znatno malobrojniji u odnosu na misale i osobito na brevijare koji su najbrojniji. Prema dosadašnjim spoznajama, na prostoru franokopanske državnine nastao je i jedan od triju hrvatskoglagoljskih psaltira – **Lobkowitzov psaltir**. Iako po strukturi ovaj rukopis odgovara brevijaru, nazivlje se psaltinom jer je to njegov najvažniji dio, a usto je i potpun. Iz kolofona se saznaje da je psaltir 1359. godine napisao žakan Kirin iz Like, vjerojatno u crkvi sv. Kuzme i Damjana u Senju. Lobkowitzov psaltir **najstariji je hrvatskoglagoljski psaltir**.

A doscinobrah je ja fratar...

Velik je broj sačuvanih važnih rukopisnih knjiga koje krase samo iluminirani inicijali i bogati ornamentalni ukrasi po kojima je glagoljska iluminacija i najprepoznatljivija. Poseban značaj ima **brevijar Vida iz Omišlja** (Austrijska nacionalna biblioteka, Beč), nastao 1396. godine. Pisan je za crkvu u Roču, a zanimljivo je da o njegovu piscu i vremenu nastanka saznajemo iz bilješke samoga Vida, „pisca z Omišla“. Sadrži niz dekorativnih inicijala koje karakteriziraju trobojni inicijali crne, crvene i žute boje s raznim motivima rakovica, bisera, prepleta i vrpce. Osobito su zanimljivi iluminirani višebojni pleterno-biljni inicijali od kojih pojedni uokviruju prikaze simbola četiriju evanđelista s ćirilskim popratnim natpisom, koji svjedoče o cirkulaciji utjecaja među južnoslavenskim kodeksima.

Od značajnih bogato figurativno iluminiranih knjiga nastalih na frankopanskim posjedima posebno se ističu **Omišaljski misal**, **Drugi novljanski brevijar**, **Treći vrbnički brevijar** te **Prvi i Drugi vrbnički misal**.

Omišaljski, najstariji sačuvani glagoljski misal, danas se čuva u Vatikanu (Ilirico 4). Nastao je prije 1387. godine na Krku, najvjerojatnije u omišaljskom srednjovjekovnom skriptoriju. Iluminacije se pretežito sastoje od geometrijsko-pleternih inicijala stiliziranoga biljnog ornamenta s pokojim prikazom ljudskog lika. O nekadašnjoj brojnosti iluminiranih liturgijskih knjiga svjedoči i jedan zapis iz njega: „Da vsaki redovnik kapitula omišaljskog od sele do 2 leta imij imeti svoj brivijal svršen pod penu zgubljenja dila za jedno lito“ (Badurina 1980: 142). O tome da su sve bile iluminirane, odnosno *scinobrane*, svjedoči bilješka *Novljanskog blagdanara* iz 1506., gdje u natpisu piše da ga je pisao pop Andrij te u nastavku stoji bilješka iluminatora: **„A doscinobrah je ja fratar Stipan' z' otoka Krka ocu priuru fratra Ivanu Pažaninu ki biše va to vrime“** (Badurina 1980: 142).

Ulomci iz Omišaljskoga misala (foto D. K.)

Potonja bilješka daje iznimno važne podatke i o podjeli rada u tadašnjim skriptorijima, dok je u manjim mjestima očito prevladavala starija praksa gdje je jedna osoba i pisar i iluminator.

Prvi vrbnički brevijar datira se u prijelaz s 13. na 14. st. te nema sačuvanih bogato iluminiranih stranica. Pisalo ga je nekoliko pisara, a stilski se razpoznaje i nekoliko iluminatora zbog čega se karakter iluminacije razlikuje od jednostavnih inicijala apliciranih na geometrijsku ornamentaciju do većih pleterno-biljnih formacija s ljudskim glavama unutar inicijala. Jedan se dio izdvaja po drugačijem karakteru inicijalnih slova koji su ukrašeni i čiji su motivi pletera, vitica i lišća srodni onima iz **Drugoga vrbničkog brevijara**. Potonji se datira u 14. st., te unatoč gubitku velikog broja stranica, zbog čega je teško suditi o nekadašnjoj cjelokupnoj ukrašivosti, broji veći udio dekoriranih inicijala od kojih se po svojoj veličini i izvedbi ističe V s folija 49, 118 i 263 te inicijal P s folije 227, visok 18 cm. Njih karakteriziraju motivi pletenice u kombinaciji s biljnim ornamentom među kojim dominira motiv akantusovog lišća. Iluminator inicijala ovog kodeksa veliku je pozornost pridavao i plohama između osnovnih linija slova, koje su ispunjene crvenom bojom, crveno-bijelim kvadratićima ili šatirane mrežicom poteza, poput slova N na foliji 46. Među najzanimljivijim je inicijalima svakako slovo A na foliji 136, kojim započinje *Apokalipsa*, a stilizirano je u liku goluba.

Treći vrbnički brevijar nešto je bogatije dekoriran. Datira se u prvu polovicu 15. st., a je li imao stranica s cjelovitim minijaturama, teško je suditi jer velik broj i njegovih stranica nedostaje. Uglavnom je riječ o bogatim dvobojnim inicijalima koje karakterizira raskošan ornamentalni ukras koji se izvija iz njih uzduž stranice. Manji je broj inicijala velikih dimenzija, kao što je, primjerice, inicijal V na foliji 7d, koji je dimenzija 18 cm s ornamentalnom viticom od 10 cm. Od figuralnih se inicijala sačuvala samo jedna na foliji 274. Radi se o figuralno ukrašenom inicijalu veličine 7 x 4,5 cm s prikazom kralja Salomona na prijestolju izrazito linearno oblikovanog, no izbljedjelih boja zbog čega je, kao i zbog oštećenosti, teško govoriti o stilskim komparacijama. Zanimljivi su crteži galije na folijama 93 i 115, za koje se pretpostavlja da su rad iste ruke, moguće upravo one pisara koji se potpisao na foliji 52: **„To pisah ja žaken Petr Božanić“** (Štefanić 1963: 336).

Pavlini samostani pod zakladom knezova Frankopana uz latinsko su pismo nje govali i glagoljicu. Od iluminiranih se rukopisa pavlinskog podrijetla ističe **Drugi novljanski brevijar**, koji je 1494. u frankopanskom skriptoriju u Grobniku pisao pop Martinac za samostan sv. Marije na Ospu kod Novog

Vinodolskog, a koji osim dekorativnih sadrži i figuralno oslikane inicijale. Među njima se ističu inicijal R na foliji 309 r s prikazom Krista, crtež s pozlatom, lik kralja Davida na foliji 276r te malena minijatura Kristova uskrsnuća na foliji 121, koja se ističe i kvalitetom izvedbe, odajući sjevernoeuropske stilske uzore, osobito vidljive u naglašenom konturnom crtežu te Kristovoj draperiji, koja je izrazito grafizirana. U pogledu se tradicionalnih ornamentalnih prepleta očituju stilski pomaci te inicijalna dekoracija glagoljskih slova koja u određenoj mjeri podsjeća na talijanske ukrase tipa *bianchi girari*. Doticaji se lokalnih iluminatora s takvim dekorativnim vokabularom, koji odstupa od prepoznatljivih tradicionalnih specifičnih formi, objašnjava upravo posredstvom Frankopana, koji iz političkih razloga često putuju u Italiju.

U župnom uredu u Novom Vinodolskom čuva se i **Prvi novljanski brevijar**, nastao u prvoj polovici 15. st., koji karakteriziraju pleterni inicijali stiliziranih biljnih ornamenata. Osobito je zanimljiv inicijal V na foliji 103r, koji se svojim prepletima spušta kroz gotovo čitav stupac teksta. Ondje se nalazi i jedan misal nastao prije 1474. u Krbavi ili Vinodolu za župnu crkvu u Novom Vinodolskom. Broji nekoliko figurativnih prikaza blagdana, a zanimljivo je da sadrži i mnoge praznine na početku nekih blagdana gdje je očito ostavljeno mjesto za minijature koje nisu dovršene. To također potvrđuje saznanja o podjeli rada unutar glagoljskih skriptorija u kasnijim stoljećima, koja karakterizira sve veća pojava minijature u dotad karakteristično škrto oslikane rukopise specifičnih inicijala.

Među najljepšim je sačuvanim primjercima **Prvi vrbnički misal**, koji je 1456. u Senju napisao arhidakon Toma. Osim ukrasnih inicijala osobito su značajne cjelostrane minijature koje sadrži – jedna s prikazom *Oplakivanja Krista* na foliji 2v te *Raspeća* na foliji 151v. Obje su scene slikane izrazito plošno i naglašene naivnosti te jakoga kolorističkog izričaja odajući pučki sugestivni karakter zatvorene cjeline koja je stilski usporediva s fenomenom srednjovjekovnih istarskih fresaka. Figuralno ukrašenih inicijala ima ukupno osamnaest, a sadrže uglavnom prikaze blagdana ili simbola evan-

delista. Većinom je riječ o figuralnim prikazima koji pokretom ruke

Prvi vrbnički misal, krilati vol simbol sv. Luke, Župa Uznesenja B. D. Marije u Vrbniku (foto D. K.)

Prvi vrbnički misal, f. 2, *Oplakivanje Krista*,
Župa Uznesenja B. D. Marije u Vrbniku,
1456. (foto D. K.)

upućuju na tekst te odaju stilove nekoliko različitih iluminatora. Osobito je zanimljiv figurativni prikaz proroka u punoj visini koji prstom upućuje na tekst na foliji 133. Njemu su na listovima nogu upisani inicijali T i M, koji možda impliciraju da se radi upravo o potpisu pisara Tome, koji je možda i iluminator jedanog dijela oslika, te drugog nepoznatog iluminatora inicijala M. S obzirom na to da se oba inicijala nalaze upisana na nogama jednog lika, izvjesnije je da inicijali T i M sugeriraju određenje jedne osobe, odnosno pisara Tome. Što bi pri tome značio inicijal M, zasad možemo samo nagađati. Karakteristični dekorativni inicijali, koje je ponekad zbog karaktera glagoljskog ukrasa teško razlikovati i klasificirati, veoma su brojni, a uz individualan repertoar motiva prevladava crvena u kombinaciji s plavom i zelenom bojom.

Prvi vrbnički misal, f. 58r, inicijal B (foto I. F.)

Prvi vrbnički misal, f. 166v, inicijal S (foto I. F.)

lako se do danas nije sačuvalo puno materijalnih djela, postoji niz drugih dokaza koji upućuju na to da je uz Krk, kao najznačajnije žarište glagoljice, i **Senj** u ranijim vremenima imao značajan skriptorij s iluminatorskom radionicom, dok je u 15. st. brojio čak šest samostana. Uz *Prvi vrbnički misal* o tome svjedoči i tzv. **Lobkowitzov (Kirinov) glagoljski psaltir** (Narodna i sveučilišna knjižnica, Prag), koji je 1359. „pisa žakan Kirin“ (Badurina 1980: 377) te statut grada Senja iz 1388. (HAZU, Zagreb). Senj je u vrijeme zlatnog doba iluminacije, kao tada važno trgovačko i kulturno žarište, bio značajan primatelj i širitelj stilskih utjecaja, od domaćih iz Krbave do subalpskih i sjevernotalijanskih utjecaja. Poznati je knjigoveža Grgur Kraljić imao široko područje ispostave te uvezuje čak i istarske kodekse, među kojima se svojom ljepotom i kvalitetom iluminacija ističu *Beramski* i *Ročki misal*, o čijem se mjestu nastanka još uvijek dvojili. Navedena su dva, uz *Berlinski misal*, pisani početkom 15. st., a vezuju se uz iluminatora Bartola iz Krbave te predstavljaju remek-djela glagoljske iluminacije. Do danas se senjskoj skriptorskoj djelatnosti, s više ili manje sigurnosti i dokaza, pripisuje čitav niz rukopisa krbavsko-primorsko-krčko-istarskog kruga koji u budućnosti zahtijevaju podrobija povijesnoumjetnička istraživanja.

Najviše odstupanja od srednjovjekovne glagoljske tradicije, koju karakteriziraju individualni geometrijski i stilizirani biljni ornamenti, pa i škrtoš oslika i dekoracije, pokazuje **Drugi vrbnički misal**, koji se danas čuva u župnom uredu u Vrbniku. Tekst misala datira se u 1462. godinu, a pretpostavlja da je pisan u nekadašnjem vrbničkom skriptoriju. Sastoji se od 286 listova

složenih u sveščice, od čega jedan nedostaje, zajedno s izrezanim listom najznačajnije cjelostrane minijature *Raspeća*, koja se danas čuva u Knjižnici Sveučilišta Princeton, New Jersey. Radi se o najčešćoj sceni u glagoljskim misalima, a u navedenom se ističe kvalitetom izvedbe.

Ovaj bogato iluminirani misal osim jedne cjelostrane minijature čini 20 oslikanih inicijala s figuralnim scenama te ornamentalni inicijali i

Drugi vrbnički misal, f. 117d - *Uskrsnuće Kristovo* [1] (foto I. F.)

Drugi vrbnički misal, f. 134d - Duhovi [2]
(foto I. F.)

marginalna dekoracija. Sastoji se i od glagoljskih (do folije 54) i od latinskih inicijala (od folije 54). Najzanimljivije su minijature s prikazima blagdana iz kojih se izvija i specifična dekorativna bordura. Po razini kvalitete i suvremenosti oslika ovaj se misal izdvaja od figuralne iluminacije svih ostalih glagoljskih rukopisa koja, iako vrlo osebujna, ipak predstavlja lokalnu inačicu zakašnjelih recepcija stilskih inovacija susjednih latinskih skriptorija. Na minijaturama se *Drugoga vrbničkog misala* jasno raspoznaju sve odlike renesansnog slikarstva, težnja za što realnijim prikazom ambijenta upotrebom geometrijske i zračne perspektive, brojna skraćjenja i plasticitet likova. Prizore karakterizira česta upotreba neba u pozadini, simetrija i difuzno osvjetljenje, a prevladavaju ružičaste, plave, zelene i žučkastonarančaste boje. Međutim, nema individualizacije, nego su svi likovi uglavnom tipizirani. Dekorativnu borduru čine cvjetni motivi ružičaste i plave boje utopljeni u dekorativnu viticu s karakterističnim malim zlatnim suncima. Uglavnom se spušta iz figuralno oslikanih inicijala, a na foliji 2r uokviruje čitav tekst te je dodatno obogaćena oslikanim medaljonima. Upravo je 14. i 15. st. zlatno doba glagoljske iluminacije iz kojeg se sačuvalo i najviše oslikanih kodeksa. Taj period karakteriziraju pretežno sjevernotalijanski utjecaji, s dominirajućim bolonjskim stilskim karakteristikama. Međutim, iluminacije *Drugoga vrbničkog misala* i u tom pogledu predstavljaju iznimku jer njihov stilski izričaj odaje srodnost s ferrarskom iluminatorskom školom. Još je A. Badurina uočio utjecaj ferrarskog stila, a u novijoj se literaturi iluminacije datiraju nešto kasnije i pripisuju konkretnom talijanskom iluminatoru ferrarske naobrazbe Maestru di Picu, koji je djelovao i u Veneciji.

Argumentacija se ponajviše temelji na sličnosti s florealnim dekorativnim ornamentom, a zatim oblikovnim i kompozicijskim podudarnostima. Pretpostavlja se, stoga, da je nastao po

Drugi vrbnički misal, f. 97a - Sv. Ivan Evanđelist
(orao) [2] (foto I. F.)

narudžbi istaknutog i financijski sposobnog pojedinca, najvjerojatnije Ivana VII. Frankopana, koji je njegovao bliske političke veze s Venecijom, dapače, bio je i oženjen mletačkom plemkinjom Elizabetom Maurocenom, a u Krku se ponajviše istaknuo kao mecena i sakupljač umjetnina. Moguće okolnosti narudžbe ovog misala, koje se u novijoj literaturi još rasvjetljavaju, nedvojbeno svjedoče o prekidu zatvorenosti glagoljskih skriptorija te **implementaciji suvremenih likovnih trendova** u specifičnu dugotrajuću tradiciju prepoznatljive lokalne iluminacije, uključujući se u tokove europske likovne kulture posredstvom bogatog mecena, koji politički djeluje na relaciji Krk – Venecija. Promjene u likovnom smislu zapravo ilustriraju i tadašnju političku situaciju prekida odnosa Ivana VII. Frankopana s ostalim članovima obitelji 1452. godine kada se on stavio pod zaštitničko okrilje Venecije. S druge strane, misal predstavlja izniman primjer glagoljskoga rukopisa oslikanog od strane uglednoga stranog iluminatora, koji je djelovao i za druge istaknute osobe onoga doba, poput Giovannija Pica iz Mirandole te mletačkog dužda Agostina Barbariga.

A. Š.

Hrvatskoglagojski neliturgijski tekstovi

Čto se žalostiš ubogi človeče, kai se mečeš i zač trepečeš

Hrvatskoglagojski **neliturgijski zbornici** su antologije hrvatske srednjovjekovne književnosti, raznovrsnoga sadržaja i različite provenijencije. Njih je najčešće pisalo više pisara i nisu jezično koherentni, kakvi su bili liturgijski tekstovi, tj. svaki je pisar pisao svojom inačicom jezika pa su tekstovi u tom smislu dinamičniji. Budući da se radi o književnim tekstovima, najvećma religioznoga sadržaja, namijenjenim čitanju, oni su pisani jezikom koji nije bio tako visoke stilizacije kao tekstovi liturgijskoga tipa. Iako je osnovica hrvatski crkvenoslavenski jezik, u nj ulazi sve veći broj primarno čakavskih elemenata pa S. Damjanović taj jezik naziva staroslavensko-čakavskim amalgamom. Od 15. stoljeća u jezik će početi ulaziti i kajkavski jezični elementi. Kao potvrda hibridnosti jezika neliturgijskih zbornika najčešće se navodi rečenica iz Petrisova zbornika **Čto se žalostiš ubogi človeče, kai se mečeš i zač trepečeš** u kojoj, uz hrvatskokrkvenoslavensku zamjenicu *čto*, dolaze i dvije istoznačne: kajkavska *kaj* i popriložena zamjenica *ča* u izrazu *zač*. Poznato je ukupno dvadesetak neliturgijskih glagoljskih zbornika, a glavnina ih je nastala na ličkom i širem zadarskom području. Na sjevernom

dijelu frankapanske državine nastao je relativno mali broj neliturgijskih tekstova. Prema E. Hercigonji (1983: 345) ondje su nastali **Vinodolski zbornik** (početkom 15. stoljeća), **Petrisov zbornik** iz 1468. godine i **Grškovićev zbornik** te zajednički predložak različitih glagoljskih korizmenjaka (kvarezi-mala). Trima je zbornicima zajedničko to što su pisani čakavsko-kajkavskom koine na temelju koje se i zaključuje da su tekstovi nastali negdje na području na kojem ili blizu kojega dolaze u kontakt čakavski i kajkavski govori. Vinodolski i Petrisov zbornik su i tematsko-sadržajno slični, a samo u njima dvama dolazi Roman o Troji. Vinodolski zbornik sadrži i poznato prijevodno djelo s moralističkim sekvencijama i poukama – *Cvet vsake mudrosti*, a iz bilješki u tekstu razvidno je da se koristio u Driveniku, Hreljinu i Ledenicama. **Petrisov zbornik** najreprezentativniji je hrvatskoglagoljski neliturgijski zbornik, a pronađen je u ostavštini obitelji Petris s Krka. U njemu su sačuvani i najvažniji srednjovjekovni neliturgijski tekstovi, poput **srednjovjekovne enciklopedije Lucidara** strukturirane u tipu pitanja koja postavlja učenik te odgovora koje donosi učitelj, te dvaju najpoznatijih srednjovjekovnih romana *Slovo o premudrom Akiru* i *Rumanac trojski*. U samostanu franjevac trećoredaca u Glavotoku na Krku sačuvan je **Ivančićev zbornik** za koji je moguće da je nastao na Krku ili u sjevernom Hrvatskom primorju, ali je vjerojatnije da je nastao na zadarskom području. Zbornik sadrži različite tekstove, a među njima i najveću zbirku *mirakula Marije Magdalene*. U kodeksu se nalazi i početak prvoga pisma sv. Franje vjernicima, a to je najstariji prijevod nekog spisa sv. Franje s latinskoga i talijanskoga jezika na

Porat, samostan sv. Marije Magdalene (foto D. K.)

drugi jezik. U istom je samostanu (*v molstiri pri svetoj Marii na glavi otoka krčkoga...*) djelovao i poznati franjevac trećoredac Šimun Klimantović koji je ondje 1509. godine napisao glagoljski *Obrednik za uporabu III. reda sv. Franje*; 1513. godine *Marum magnum*, a 1514. drugi, od tri svoja zbornika, poznat pod nazivom **Drugi Klimantovićev zbornik**.

Na Krku, u Vrbniku čuvao se i **Grškovićev zbornik**, a u samostanu sv. Marije Magdalene franjevac trećoredaca u Portu **Žgombićev zbornik** u kojem se nalazi više poučnih srednjoeuropskih apokrifa i svetačkih legendi te Lucidar u kojem se u dijaloškom obliku razgovora učenika i učitelja kroz 96 pitanja i odgovora donose znanja iz kršćanskih osnovâ, medicine, zemljopisa, kozmografije, astronomije, meteorologije, prirodnih znanosti i dr. Hrvatski lucidari su prijevodni tekstovi, a do nas su došli posredno, preko češkoga prijevoda u kontekstu već više puta spominjanih intenzivnijih kulturnih veza između tih dviju slavenskih zemalja. „Na temelju današnjih književnopovijesnih i tekstoloških istraživanja možemo reći da je Žgombićev zbornik jedan od reprezentativnih glagoljskih književnih spomenika i jedan od najvažnijih izvora za istraživanje hrvatske srednjovjekovne literature” (Badurina Stipčević 2015).

U grupu neliturgijskih tekstova ulaze i prijevodi vrlo popularnih zbirki propovjedi koje su svećenicima služile kao predložak. Na prostoru pod vlašću Frankapana pronađeno je i nekoliko takvih knjiga, poput **Blagdanara** (zbirka propovjedi za svetačke blagdane s primjerima iz života svetaca), kao jedne od najrjeđih knjiga u hrvatskom srednjovjekovlju. *Blagdanar* je 1506. godine prepisao iz starijega predloška pop Andrija u Novom Vinodolskom iz Novoga za oca fratra Ivana Pažanina, priora pavlinskoga samostana sv. Marije na Ospu. Tekst je sastavljen prema predlošku teksta poljskoga dominikanca pa i ovaj tekst potvrđuje kulturne i književne veze s Češkom i Poljskom.

Disipuli su zbornici propovjedi za nedjelje i blagdane i ne ulaze, kao ni blagdanar, u liturgijske tekstove u užem smislu te riječi. Od četiriju hrvatskoglagoljskih disipula, čak tri je pisao pop Mihovil, plovani u Belgradu, „pisar od zanata”.

U kategoriju prijevodnih teoloških priručnika koji su se u srednjem vijeku rabili na zapadu, ulazi i **Antoninov konfesional** ili **Antonin**. To je priručnik s traktatima o moralu i uputama svećenicima o ispovijedi. Na prostoru Senjsko-modruške i Krčke biskupije nastalo je ukupno čak **šest konfesionala**, od toga **četiri na otoku Krku**. Postojanje takvih priručnika koji su kolali cijelim prostorom zapadne Europe i prevodili se na razne jezike po-

tvrdjuje da su **hrvatski glagoljaši bili obrazovani** ljudi koji su dobro poznavali latinski jezik, prevodili s njega te bili posve uklopljeni u tijekom zapadne civilizacije.

Glavnina je neliturgijskih glagoljskih zbornika nastala na širem zadarskom području te na frankapanskim posjedima u Lici. Pretpostavlja se da su u Lici nastali sljedeći zbornici: Borislavićev (1375.), Oxfordski (15. st.), Ljubljanski (15. st.), Kolunićev (1486.), Petrinićev (16. st.), a vjerojatno i Tkonski (16. st.) (Damjanović 2008: 303). Iako u hrvatskom srednjovjekovnom pjesništvu nije bilo uobičajeno spominjanje stvarnih osoba, u pjesmi *Tri Marije hojahu* koja je dijelom *Tkonskoga zbornika* spominje se knez Bernardin Frankapan (*tvoje uskrišenje / bože obraćenje / našega g(ospo)d(i)na / bud' kneza brnardina*) što podupire tezu da je i Tkonski zbornik nastao na frankapanskom području, ali jasno upućuje na pozitivan i zaštitnički odnos prema članovima te plemićke obitelji. Jezično jedinstvo te tematsko-stilska i tekstološka podudarnost u književnoj, ali i iluminacijskoj djelatnosti između kodekasa nastalih u Lici i obalnim centrima s uznapredovalim humanističkim strujanjima poput Zadra i Nina potvrđuje tezu E. Hercigonje da ličko-krbavsko područje u 14. i 15. stoljeću postaje ne samo značajno središte kulturnoga i književnoga života glagoljaša, već i posrednička zona transfera novih ideja prema sjeveru i sjeverozapadu, u pravcu Pokuplja, Kvarnera i Istre.

S. Z.

Kako ozdraviti za tri dana – hrvatskoglagojski medicinski tekstovi

Termin **medicinski tekstovi** ni na koji način nije blizak današnjem značenju. U srednjovjekovlju i ranom novovjekovlju u tu su skupinu ulazili **apstraktni zapisi magijskoga i teurijskoga tipa (amuleti, zaklinjanja)** te zapisi s empirijskim postupcima, tj. **receptima i terapijskim uputama** (Dürriig; Fatović-Ferenčić 2012: 25).

Osim latinskih rasprava postojale su i brojne **ljekaruše** na hrvatskom jeziku, najčešće čakavskom, s tek pokojim crkvenoslavenizmom što jasno upućuje na to da su bile namijenjene narodu. Glavnina ih je nastala u 14. i 15. stoljeću, i to dio kao samostalne knjige – ljekaruše, a dio kao usputni i naknadni zapisi u knjigama s kojima tematski nemaju veze ili pak kao grafiti. Dvije najstarije hrvatskoglagojske ljekaruše nastale su **na prostoru Vinodola**. To su zbirke receptata, molitava, egzorcizama i zaklinjanja sakupljenih kako bi se izliječila fizička ili psihička bolest.

Starija ljekaruša zapravo je zbirka različitih tekstova koji su sabirani od 14. do 16. stoljeća, što se vidi po tipu pergamenta, slova i rukopisa, i kolali su Vinodolom i Krkom (Milčetić 1913: 67). U njoj se donosi i recept **kako izliječiti groznicu** ili **zimicu**, pa autor preporučuje da bolestan čovjek uza se **nosi ptića** kojega je čovjek **oteo od zmije** ili pak da **na grlu** (ili oko njega) **nosi konac** koji je **iglom provukao kroz oko još žive zmije**. Taj će ozdraviti za **tri dana**. Od naknadno upisanih tekstova važna je zbirčica recepata u **Žgombićevu zborniku** u kojoj se donose recepti za liječenje različitih bolesti pa i **zubobolje**. Pritom se jednakovrijednima smatraju recepti u kojima se koriste ljekovite biljke kao i oni u kojima se bolest liječi zagovorom određenoga sveca. Zube tako liječi sv. Apolonija. I molitvenik fra Ivana Čeperića s Krka iz 1745. godine ima recept za **liječenje kamenca** koji je potvrđen i u najstarijoj ljekaruši što znači da su tekstovi bili čitani, primjenjivani i prepisivani. Očuvano je i nešto kraćih tekstova toga tipa, ali u kasnijim razdobljima.

S. Z.

Od kodeksa do tiska

Kao što je proces stvaranja i uporabe pisma bilo nešto iznimno u ljudskoj uljudbi, isto je tako izum tiska bila velika prekretnica u procesu prenošenja informacija i uopće komuniciranja između ljudi, društava, naroda, civilizacija. Od trenutka kada je **Johannes Gutenberg** godine 1455. tiskao **Bibliju**, zakoračilo se u apsolutno novo razdoblje u zapadnoeuropskoj kulturi i pismenosti, a potom i drugdje.

Toj blagodati tiska vrlo brzo pristupaju i naši intelektualci te već 1483. godine iz tiska izlazi *Misal po zakonu rimskoga dvora*, **prva knjiga u Hrvata tiskana na hrvatskom jeziku glagoljskim slovima**. I upravo se jedan primjer toga Misala kroz stoljeća čuvao u knjižnici samostana sv. Marije franjevac trećoredaca glagoljaša na Glavotoku. U svezi s time vrijedi ovdje ponoviti uzgredno upozorenje jednog od najboljih istraživača hrvatskoga glagoljaštva Krčanina Vjekoslava Štefanića (1900. – 1975.) izrečeno prije više od pola stoljeća o *Kločevu glagoljašu* i svećeniku Luki Rinaldisu:

Na osnovi mišljenja, da je don Luka došao s Ivanom Frankopanom iz Krka u Mletke i da je ondje boravio uz njega i njegovu suprugu Elizabetu baš onih godina, kad se ondje štampao prvi glagoljski misal, Ivan Črnčić došao je na misao, da je don Luka kao ljubitelj glagoljice í

hrvatski misal štampao 1483. ljeta. Mi nemamo mogućnosti da o tom išta sudimo, ali pri proučavanju problema o postanju glagoljskog prvotiska ne smijemo pustiti s vida ni tu činjenicu, da tada živi u Mlecima jedna krčka 'emigracija', koja je imala i financijskih mogućnosti da takvu stvar pomogne.

Nekoliko godina nakon Misala tiskan je i *Brevijar po zakonu rimskoga dvora* (1491.) te *Baromićev brevijar* (1493.), koji će jednim svojim dijelom nasljeđovati *Brozićev brevijar* iz 1561.

U **Senju** 1494. s radom započinje **hrvatska glagoljaška tiskara**, koja je djelovala do 1508. godine. Iako taj grad od 1469. nije u rukama Frankapana, bio je pogodno mjesto kao baštinik bogate glagoljaške kulture i tradicije iz prethodnih stoljeća i desetljeća. Među njezinim djelatnicama tiskarima bili su Vrbenčanin Blaž Baromić, Senjanin Silvestar Bedričić te svećenik i kancelar Krčke biskupije Gašpar Turčić. Tu je tiskana i *Spovid općena* iz 1496. godine, čiji se jedini primjerak sačuvao u knjižnici glavotočkog samostana.

S frankapansom je državinom povezan i **glagoljaški tisak u Rijeci** (1530. – 1531.) pod vodstvom svestranog pisca, prevoditelja i izdavača biskupa Šimuna Kožičića Benje (o. 1460. – 1536.), koji je priredio i na glagoljici tiskao sljedeće knjige: *Psaltir* (1530.), *Oficij rimski* (1530.), *Misal hrvacki* (1531.), *Knjižice krsta* (1531.), *Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov* (1531.) te *Od bitija redovničkoga knjižice* (1531.).

O izravnoj pak povezanosti između Benje i Frankapana rječito svjedoči ***De Coruatiae desolatione*** („Opustošena Hrvatska“), **govor Šimuna Benje**, modruškog biskupa, održan u Rimu 5. studenog 1516. godine pred papom Leonom X., kada je nakon nekoliko uvodnih riječi izlaganje otpočeo poviješću i važnošću velikaša Frankapana:

Obitelj je Frankapana, ako pogledamo starinu roda, vrlo plemenita, a pregledamo li pak njihova djela u miru i u ratu, uvijek je bila vrlo slavna. Iz nje su, naime, kao iz nekog najplodnijeg rasadnika, izašli ljudi vrlo dostojni u čitavom životu. Koji su se od njih u zavičajju proslavili, svatko može doznati ako je voljan raspitati se. Od onih pak koji su u želji za putovanjem i radi širenja rimskog imena otišli iz Italije, potekli su Bernardin, Ivan, Nikola i Mihovil, najodaniji sinovi Tvoje Svetosti i ove nepovredive Apostolske Stolice.

Potom **Benja** naglašava:

Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov, Rijeka 1531. Iz fonda Sveučilišne knjižnice Rijeka (SvkRi) izdavač je pretiska originala koji se nalazi u Wroclavu (Biblioteka Uniwersytecka).

Budući da su još živi, šutke ću prijeći preko njihovih junačkih djela i zasluga. Ipak neće biti na odmet ukratko spomenuti kako su njihovi pređi bili zdušni, vjeri odani i ugledni. Frankapani Fridrik i Bartol vrlo blagonaklono primiše Belu, ugarskog kralja, kada je godine Gospodnje tisuću dvjesta pedeset i šeste na bojnopolju potučen od Tatara, potom iz kraljevstva protjeran bježao u primorska skloništa (u to vrijeme se domogoše otoka Krka) i dadoše mu na dar 24 tisuće maraka obrađenog zlata i srebra. Tom se pomoći oporavi i sakupi svoje pa ponajviše uz pomoć frankapanskih četa suzbi tatarski bijes i uništivši u jednoj bitki njihova zapovjednika i njih mnogo tisuća malo kasnije ponovo zadobi izgubljeno kraljevstvo. /.../ Bernardinov pradjed Ivan dade u zajam 42 tisuće dukata Sigismundu ondašnjem ugarskom kralju (u to je vrijeme u punoj snazi bila ona trostruka šizma). Potpomognut tim novcem Sigismund je potrošio gotovo nebrojeno mnogo novaca da po obećanju uredi kršćanski svijet, iskorijenio je vrlo opasnu šizmu i pribavio vam onaj mir što ga i sada uživate.

Najzad se Benja pita: „Tko pak ne bi s pravom smatrao Nikolu, sina onog Ivana, dostojnim naročite hvale i svake preporuke?“

T. G.

Hrvatskoglagoljski tisak

Vrhunac ili zlatno doba hrvatskoga glagoljaštva čini **fenomen tiskarstva**. U jednakoj je mjeri važan sam produkt, kakav su **tiskane knjige**, koliko i činjenica da upravo kroz fenomen tiskarstva **glagoljaši** pokazuju u kolikoj

su mjeri **bili dijelom zapadne civilizacije** prativši sve njezine recentne tekovine. To pak samo potvrđuje njihov intelektualni i materijalni kapacitet, kao i svjetonazorsko usmjerenje prema narodu koji je potrebno obrazovati i dati mu da na narodnom jeziku, ne samo da sluša Riječ Božju, što i jest bio primaran cilj Svete Braće, već i da tom istom puku ponudi književnosti na jeziku koji im je razumljiviji od hrvatskoga crkvenoslavenskoga te da mu ponudi pravne tekstove na narodnom jeziku kako bi točno znali koja su njihova prava i obaveze. Te veze činile su puk i popove glagoljaše neodvojivom i usko povezanom cjelinom, a sam će taj odnos biti kasnije uzorom hrvatskim protestantima. Pouzdano se zna da su djelovale dvije glagoljske tiskare: senjska, u dva razdoblja (1494. – 1496. i 1507. – 1508.) i riječka (1530. – 1531.). U literaturi se spominje i kosinjska tiskara no nema pouzdanih podataka o njezini postojanju.

Hrvati su naime dobili prvi tiskanu knjigu na svom jeziku i svom pismu glagoljici samo 28 godina nakon što je J. Gutenberg dovršio tisak svoje Biblije – 1483. godine. Ta se knjiga nazivlje **Prvotisak misala** ili **Misal po zakonu rimskoga dvora**, a otisnuta je 22. veljače, na dan kada se u Katoličkoj crkvi slavi blagdan Katedre sv. Petra čime su popovi glagoljaši željeli još jednom i simbolički pokazati svoju lojalnost Crkvi. Tekst za tisak pripreman je u Istri, a predložak mu je Misal kneza Novaka. *Prvotisak misala* ujedno je prva knjiga na svijetu koja nije otisnuta na latinici i na latinskom jeziku. Hrvati su dobili svoju knjigu u isto vrijeme kada i Beč svoju, ali i pedeset godine prije Berlina i sedamdeset godina prije Moskve (Damjanović 2002: 272). Iako je uobičajeno da u kolofonu stoji mjesto tiskanja, ono u *Prvotisku* nije spomenuto pa postoje različite teorije, od one da je knjiga otisnuta u Veneciji koja je bila europsko tiskarsko središte, do toga da je najvjerojatnije otisnuta u kosinjskoj tiskari, ali se spominju i Roč, Izola i Modruš.

Nakon *Prvotiska misala*, 1491. godine otisnut je **Prvotisak brevijara** za koji se, do otkrića D. Fattori (2002) mislilo da je nastao u kosinjskoj tiskari. Temelj za tu tezu leži u zapisu s kanonske vizitacije senjskoga i modruškoga biskupa Sebastijana Glavinića koji je 1696. godine zabilježio da su u Kosinju bili tiskani „ilirski brevijari“. Međutim, Mile Bogović utvrdio je 1991. da biskup Glavinić nije nikada bio u Lici pa ni taj zapis nije vjerodostojan. Čini se da je on o stanju u Lici čuo samo posredno, od misionara oca Marina Senjanina i senjskoga kanonika Marka Domazetića na temelju čijega (ili čijih) je iskaza biskup Glavinić poslao izvještaj Svetoj Stolici. Međutim, radi se o koncu 17. stoljeća kada se svećenici više nisu služili brevijarom iz 1491. već recentnijim liturgijskim knjigama poput Levakovićeve (1648.) i Paštrićeve (1688.)

misala. J. Tandarić na temelju jezičnih i tekstoloških značajki utvrđuje da je tekst morao nastati negdje na kvarnersko-istarskom području, a J. Derossi ističe da je tekst nastao u nekom od pavlinskih ili franjevačkih trećoredskih samostana kojih je bilo na cijelom prostoru od Like, preko Kvarnera do Istre. D. Fattori istraživala je povijesne izvore na temelju kojih je zaključila kako je ovaj brevijar nedvojbeno otisnut u venecijanskoj tiskari uz uredništvo fra Mateja Bošnjaka i financijsku pomoć mletačkih trgovačkih predstavnika u Dalmaciji – Giovannija i Andree Cimalarce.

Inkunabula iz 1492. godine koja nije sačuvana, ali je u Tkonskom zborniku podatak da je ona postojala, po onome što sada znamo, ni na koji način nije povezana s frankapanskim.

Već sljedeće, 1493. godine otisnut je **Baromićev brevijar** u uglednoj mletačkoj tiskari Andrea Torresanija, a za tisak ga je priredio **Blaž Baromić**, poznati **Vrbničanin, pisar, slagar i redaktor u senjskoj tiskari**. Stekavši iskustvo u tiskarskom radu u Veneciji i prikupivši sredstva za kupnju vlastite tiskare u Senju je pokrenuta glagoljska tiskara u kojoj je 7. kolovoza 1494. godine otisnuta prva knjiga – **Senjski misal**. U tom su poslu sudjelovali, uz već spominjanoga Blaža Baromića, koji je bio središnja figura prve faze rada senjske tiskare, Silvestar Bedričić i Gašpar Turčić. Po obliku i rezanju slova te po slaganju ligatura ovaj misal predstavlja vrhunac tipografske djelatnosti u nas. Grafičku unikatnost čine tzv. lomljene Baromićeve ligature koje je slagao tako da bi polovicu jednoga slova dodavao drugomu. Dvije godine kasnije u Senju je otisnuta i druga senjska inkunabula – **Spovid općena**, prijevod popularnoga ispovjednoga priručnika. Senjska je tiskara djelovala u dva navrata. Ne zna se pouzdano gdje je bila smještena u prvom razdoblju. Usporedbom je znaka senjske tiskare i grba senjskoga zlatara Martina Živkovića M. Bogović (1994) utvrdio brojne podudarnosti na temelju čega je iznio hipotezu da je M. Živković podržavao, a možda čak i bio vlasnikom senjske tiskare i pretpostavio da je ona mogla biti smještena u Živkovićevoj kući koja se nalazila nasuprot čelnoj fasadi senjske katedrale, a koja i danas nosi taj grb. U drugom ciklusu rada, od 1507. do 1508. godine, tiskara je djelovala u *hiži rečenoga gospodina Silvestra*, dakle u kući S. Bedričića. Uz spomenutu trojicu, u tiskari su djelovali, s različitim zaduženjima, još i Grgur Senjanin (tiskar), Pero Jakovčić i Jakov Blažiolović, kao prevoditelji, te Tomas Katridarić i kanonik Urban. U drugom razdoblju djelovanja u senjskoj je tiskari otisnuto čak pet knjiga koje su povezane tematikom jer su sve prijevodna djela popularnih teoloških priručnika i nabožno-popularnih djela, a središnja je osoba **Grgur Senjanin**. Godine 1507. otisnut je teološki priručnik za svećenike **Naručnik**

plebanušev. Glavnina knjiga otisnuta je 1508. godine: najopsežnija i najpotpunija zbirka marijanskih čudesa **Mirakuli blažene Deve Marije; Korizmenjak** – zbirka korizmenih propovijedi; **Transit sv. Jerolima** – prijevod poznatoga djela o životu sv. Jeronima i o njegovu uzašašću na nebo. Tekst je važan jer potvrđuje povezanost popova glagoljaša sa Sv. Jeronimom, a zanimljivo je da su na kraju knjige senjski majstori umetnuli legendu u dvostrukorimovanim dvanaesticima za koju se pretpostavlja da joj je autor Marko Marulić (Nazor 2008). Za knjigu **Meštija od dobra umrtija** ne zna se kada je otisnuta. Ovoj je knjižici dodan iznimno vrijedan mali glagoljski ritual – **Senjski ritual** koji nije preveden s latinskoga već je nastao kao odraz tradicije crkvenih rituala u nas.

Misal Pavla Modrušanina tiskan je u Veneciji 1528. godine, a otisnuli su ga tiskari Francesco Bindoni i Maffio Pasini. Čini se da je nakladnik bio Bartolomeo Zanetti koji će kasnije biti nositeljem Kožičićeva tiskarskoga projekta, a naručili su ga jedan Dubrovčanin i plemić Bakina iz Cresa. Redaktor *Misala* je Pavao Modrušanin, fratar konventualac koji je rođenjem bio negdje iz modruškoga kraja, a pretpostavlja se da je *Misal* priredio u Šibeniku.

Godine 1530., u Hrvatskoj opustošenoj najezdama Osmanlija, modruški je biskup Šimun Kožičić Benja pokrenuo **glagoljsku tiskaru u Rijeci**. Naime, po osvajanju Bosne, u njegov su Modruš ušli Osmanlije, a sam se jedva spasio u Vinodolu pa se negdje 1529. godine sklonio u Rijeku. Poznata je činjenica da je Kožičić osobno otišao u Veneciju kako bi nabavio slova i tisak te našao odgovarajuće suradnike. U to je vrijeme Venecija bila europska prijestolnica tiskarstva, a samo su najveće tiskare, poput onih Andrea Torresanija te Francesca Bindonija i Maffea Pasinija imale i glagoljska slova. Dosadašnja su istraživanja pokazala kako Kožičićeva slova nisu niti iz jedne od ovih dviju velikih tiskara. 17. listopada 1530. godine Š. Kožičić bio je već sigurno u Rijeci, zajedno sa svojim pomoćnicima – *Dominikom i Bartolomeom z Brěše štampaduri*, i potrebnom opremom za tiskaru. Tiskara je djelovala negdje na prostoru današnjega riječkoga Staroga grada, *v' hižah jego prebivanija*, dakle, u prostoru u kojem je, pretpostavlja se, Š. Kožičić i živio. Već 15. prosinca 1530. u Kožičićevoj je tiskari tiskan molitvenik naslovljen: **Oficij rimski. Oficij blaženije devi Marije**. Godine 1531. objavljene su **Knjižice krsta**, a to je knjiga koja sadrži različite obrede / rituale (krštenja, blagoslov prstena, bolesničko pomazanje i dr.). Najopsežnija i najznačajnija knjiga riječke tiskare bila je temeljna liturgijska knjiga – **Misal hruacki**, ostisnut 1531., nedavno objavljen u faksimilu i kritičkom izdanju. Zadnje dvije otisnute knjige u riječkoj tiskari nisu liturgijske naravi. Prva od njih, naslovljena **Knjižice od žitija rimskih arhije-**

rejev i cesarov, primarno je povijesno djelo o životima rimskih papa i careva, ujedno i **prva na hrvatskom jeziku otisnuta povijest svijeta**. Za povijest je hrvatskoga jezika iznimno važna posveta ove knjige trogirskom biskupu i humanistu Tomi Nigeru, u kojoj Kožičić nezadovoljan stanjem naših knjiga poziva na potrebu mijenjanja. 27. svibnja 1531. bilo je gotovo i zadnje dosad poznato izdanje Kožičićeve tiskare – **Od bitija redovničkoga knjižice**, publikacija s naputcima o tome kakav ima biti redovnik. Danas nedvojbeno znamo da je u Rijeci otisnut i **Psaltir**. Na njegovo postojanje uputio je veliki slavist P. J. Šafařík no poznati je istraživač Kožičićeve tiskare P. Kolendić zaključio da ta knjiga nije postojala sve dok jedna bilješka u radu I. Milčetića nije pokrenula daljnja istraživanja, pa je marom V. Štefanića i A. Nazor dokazano kako je *Psaltir* otisnut u Rijeci (dapače, možda i kao prva otisnuta knjiga) i kako se jedini njegov primjerak čuva u Sankt Peterburgu. Zanimljivo je da knjižica svojim imenom navodi na pomisao da se radi o zbirci psalama, a po formi i sadržaju to je bukvar, abecedarij, tj. početnica za učenje glagoljice i čitanje molitava.

U nekih šest-sedam mjeseci djelovanja u glagoljskoj tiskari Šimuna Kožičića Benje otisnuto je čak šest glagoljskih knjiga čime se Rijeka pridružila malobrojnim europskim metropolama koje su početkom 16. st. imale tiskare i tiskale djela na vlastitom jeziku i pismu.

Posljednjom liturgijskom knjigom prije postupka istočnoslavenizacije knjiga koji je nastupio početkom 17. stoljeća smatra se **Brozićev brevijar** otisnut 1561. godine u Torresanijevoj tiskari u Veneciji, a smatra se ponovljenim izdanjem Baromićeva brevijara s kojim se i sadržajem i opsegom najvećma podudara. Za tisak ga je pripremio omišaljski župnik Nikola Brozić.

Najbrojniji su hrvatskoglagojski spomenici nastali na prostoru **Istre, sjevernoga Hrvatskoga primorja, kvarnerskih otoka, Like i južnije do Zadra**, uključujući i **otoke zadarskoga arhipelaga**, neovisno o podlozi na kojoj su pisani, o tematici ili o tome jesu li rukopisni ili otisnuti. Središnji dio toga prostora, omeđen Istrom sa zapada i zadarskim područjem s istoka, koji se usto prostirao duboko u kopno, bio je pod vlašću Frankopana. Različiti tipovi spomenika različito su distribuirani po tom području. Tako prostor Istre, uz liturgijske tekstove, karakteriziraju brojni **grafiti**, a najbrojniji su među njima oni uparani u zidove crkava, kojih je na frankapanskom području malo i najvećma su uparani u tvrde podloge. Na frankapanskim su područjima, osobito u sjevernom Hrvatskom primorju i na Krku znatno brojniji **glagoljski natpisi**, a na tom su istom prostoru, uključujući i Vino-

dol, djelovali poznati **skriptoriji** u kojima je nastao najveći broj liturgijskih knjiga. Iz obalnih centara, **Zadra** i **Nina** počinje se širiti književna djelatnost koja više nema samo duhovnu dimenziju te nastaju neliturgijski glagoljski zbornici. To strujanje širi se na **ličko-krbavsko područje** (gdje su nastali brojni i liturgijski tekstovi), a odanle dalje prema frankapanskim posjedima na sjeveru i sjeverozapadu, zaključno do **Pokuplja**. Evidentno je da se glagoljaška djelatnost nije razvila na kontinentalnim frankapanskim prostorima. Nema rukopisa koji bi ondje nastali, a zabilježeno je tek nešto grafita.

Prema sačuvanim kodeksima moguće je pretpostaviti da su **zasebni skriptoriji** djelovali u **Grobniku, Omišlju, Vrbniku, Bribiru** i **Novom Vinodolskom**, vrlo vjerojatno i u **Senju**, te u **Lici**, na prostoru nekadašnje modruške i krbavske biskupije. U manjim je središtima vjerojatno bila živa **prepisivačka djelatnost**, ali s manjim brojem pisara pa time i manjom produktivnošću. Sastavljanje, kompiliranje i prepisivanje tekstova dugotrajan je i skup postupak koji su članovi obitelji Frankapan poticali i potpomagali. Samo se tako može razumjeti koncentracija glagoljaškoga stvaralaštva na ovom prostoru. Popovi su glagoljaši bili omiljeni u narodu, a ono što su stvarali smatralo se osobito važnim o čemu najbolje svjedoči čin župljana Tribihovića i Okrugljana koji su u 15. st. sakupili novac da otkupe brevijar što su im ga oteli Osmanlije ili pak akt Riječana koji su obustavili financiranje riječkoga kaptola dok se ne makne zabrana glagoljanja u njemu. Skladan se odnos između Frankapana kao feudalaca i puka ogleda i u regulaciji prava koja započinje Vinodolskim zakonom i kontinuiraju se sve do 15. stoljeća s nastojanjem da se statutima reguliraju prava i obaveze.

Odgovoran se odnos prema puku spoznava i kroz sustavno vođenu evidenciju u glagoljskim maticama, a odgovoran odnos prema financijama kroz niz knjiga bratovštinskih primitaka i izdataka, inventarija, zapisnika misnih, knjiga notarskih isprava i sl. Usto, svaki je **kaptol** imao i **uređenu školu** u kojoj su se mogla školovati i djeca iz imućnijih obitelji. O intelektualnoj snazi glagoljaša na ovom prostoru svjedoči posredno i činjenica da su do njih stizali najpopularniji teološki priručnici koji su kolali Zapadnom Europom koje su potom oni prevodili na hrvatski jezik. U kontekstu takve poticajne klime događa se na ovom prostoru i **vrhunac glagoljaškoga stvaralaštva**, a to je fenomen tiska u dvjema (ili trima) **glagoljskim tiskarama**. Od šest glagoljskih **inkunabula**, na ovom su prostoru sigurno nastale dvije, a možda i tri. Potpuno je razumljivo da sva ovdje prikazana aktivnost, koja je odabrana kao reprezentativna, ne bi mogla postati niti opstati bez duhovne i materijalne podrške obitelji Frankapan. U tom su smislu oni ključni za razvoj i dosegnute razine

Ostatci frankopanskog kaštela Gradec nedaleko od Vrbnika na Krku (foto D. K.)

glagoljaštva na ovim prostorima. Na prostoru svojih državina Frankopani su poticali i rad društveno osvještenih glagoljaša humanista koji su svojim pismima i govorima bili glas novoga čovjeka, orijentirana ne više samo na onozemaljsko već i na svakodnevnu skrb za boljitak ljudi.

I u vremenu u kojem je vlast Frankopana na ovom prostoru slabjela ostaje čvrsta vjekovna povezanost ovoga kraja i ovih ljudi s fenomenom glagoljice u najširem smislu te riječi. Na koncu, samo ćemo zaokružiti priču. Kaštel Gradec nedaleko od Vrbnika prvi je i najstariji frankopanski kaštel u kojem je stolovao i Dujam 1. koji je pred točno devetstotina godina dobio otok od Mlečana. Nedaleko odanle, gotovo tisuću godina kasnije još je uvijek živa i aktivna vrbnička bratovština Sv. Ivana Krstitelja, poznatija kao **Kapari**, ustanovljena 1323. godine, koja se svakoga Velikoga petka okuplja u frankopanskoj gotičkoj kapeli Gospe od Ružarija i pjeva temeljna djela hrvatske pasionske baštine zapisana glagoljicom: **O presveto Božje telo** (*Božji Plač*) i **O Gospoje, sveta Marije** (*Pojubica*).

S. Z.

Krčki kulturni krug – *vagina rerum glagoliticarum*

Vatroslav Jagić (1838. – 1923.), osnivač moderne slavistike, prozvao je otok Krk „**vagina rerum glagoliticarum**“ (tj. „kolijevkom ili rodnicom glagoljaštva“). Učinio je to zbog specifične otočke glagoljaške kulture i

duhovnosti te, dakako, brojnih glagoljičkih spomenika. Važno je to naglasiti jer je upravo taj prostor političko, ali i kulturno ishodište Frankapana, krčkih knezova. U svome glasovitom djelu *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* (1939.) Josip Horvat (1896. – 1968.) posvećuje cijelo poglavlje otoku Krku naslovljeni ga „Krčki kulturni krug“, u kojem ulogu otoka Krka opisuje riječima:

U krčkom kulturnom krugu, koji zahvaća cijelu domenu krčkofrankopanskog roda, tako reći sve do na domak Zagrebu, pismo i knjigu smatra se najvećom dragocjenošću, najvrednijim u ljudskom zbiivanju – i to domaću knjigu na narodnom jeziku! (...) unatoč bliskom susjedstvu nove talijanštine i univerzalnosti latinštine, hrvatski jezik služi kao jezik javnog života, njime se pišu javne isprave, na njemu se sastavljaju zakonici, njime se služe podjednako i puk i plemstvo. Unatoč silnom pritisku održava se i kao jezik bogoslužni!

U dokaz gore navedenim Jagićevim riječima dovoljno je prizvati najstariju hrvatsku glagoljičku epigrafiju koju, uz *Plominski natpis* i *Valunsku ploču* te dva novopronađena natpisa na dubrovačkome području, čini i *Krčki natpis* iz 11. st. Tomu se ubrzo priključuju i drugi spomenici pismenosti, među kojima ne samo u lokalnom okviru već u nacionalnim razmjerima najvažnije mjesto zauzima *Bašćanska ploča*. Na njoj se po prvi put na hrvatskom jeziku i na glagoljskom pismu bilježi riječ ‘hrvatski’, i to uz ime našeg kralja – hrvatskoga kralja Zvonimira. U kanon pak staroslavenskih spisa ubraja se *Kločev glagoljaš – Glagolita Clozianus* iz 11. st., rukopis koji je danas tek fragmentarno sačuvan, a bio je u posjedu upravo knezova Frankapana. Možda je upravo na simboličkoj razini u sudbini *Kločeva glagoljaša* sadržana sva veličina, ali i propast roda Frankapana.

No, latinska osnovica ovim hrvatskim velikašima omogućila je interakciju i povezivanje s europskim plemstvom te uključivanje u kulturne obzore renesanse i humanizma.

Ocjenjujući srednjovjekovno doba državine Frankapana, slobodno možemo reći da je ono bez svećenika popova glagoljaša i benediktinaca glagoljaša te franjevaca trećoredca glagoljaša nezamislivo. No, i franjevci i drugi koji su rabili latinski jezik itekako su pridonijeli razvoju naše pisane kulture uključujući ili posredujući strana djela i njihove autore na naše prostore, prenoseći stečena znanja i spoznaje. Na kopnenom/kontinentalnom prostoru državine važnu ulogu u pogledu pismenosti imaju pavlini, tzv. „bijeli fratri“.

Krčki kulturni krug bio je rasadnik glagoljice za vrijeme uprave Frankopana, a pojava i razvoj specifične iluminacije glagoljskih rukopisa u to vrijeme i u hrvatskom i u europskom kontekstu predstavlja izuzetan fenomen iz više razloga. Kada govorimo o karakterističnim stilskim odlikama iluminacije i umjetnosti uopće bilo koje europske zemlje, vrlo ih je lako izdvojiti. Međutim, s obzirom na političku situaciju konstantne podčinjenosti hrvatskog teritorija brojnim europskim silama tijekom povijesti na našem se tlu nije izlučio nikakav nacionalni prepoznatljiv stilski izričaj. U tom kontekstu skupina glagoljskih iluminiranih rukopisa nastalih na frankopanskim posjedima predstavlja jedinstven slučaj. Upravo politička, pa i geografska izoliranost pojedinih dijelova, koja je za vrijeme djelovanja Frankopana s jedne strane predstavljala i nedostatak s obzirom na sporo prodiranje suvremenih trendova, s druge je strane omogućila **formiranje specifičnoga lokalnog izričaja** u knjiškoj iluminaciji. Ta se individualnost očituje u posebnoj kombinaciji biljnih i geometrijskih prepleta škrte inicijalne dekoracije s tek rijetkom pojavom ljudske glave u kasnijim stoljećima. Specifičnost pisma iznjedrila je prepoznatljiv izričaj u kojemu je i u vrijeme zlatnog doba iluminacije još prisutan tradicionalni **horror vacui** u prepletima statičnih, kvadratičnih i jednako visokih jednoličnih inicijala. Oblici prepoznatljivi od najranijeg vremena pojave (11. i 12. st.) zadržali su se i do vremena opadanja, odnosno pojave tiska. Stilski uplivi latinske iluminacije uglavnom karakteriziraju kasnija razdoblja, i to prvenstveno u pogledu figuralnih oslika, dok inicijalni ukras uglavnom ostaje nepromjenjiv. Jedine transformacije koje doživljava prate one koje doživljava i pismo tijekom vremena te je, primjerice, u doba gotike i ornament uglatog karaktera, a florealni motivi sve razvedeniji.

A. Š.

Od Trsata do Loreta...

Franjo Glavinić, zasigurno jedan od najpoznatijih franjevačkih povjesničara, napisao je i tiskom objavio u Udinama 1648. godine historiografsko djelo pod naslovom **Historia Tersattana** (*Povijest Trsata*). U tome je djelu izložen historijat osnutka trsatskoga svetišta i gradnje franjevačke crkve i samostana na Trsatu, koji svoje početke nalazi u legendarnom prijenosu **Svete kuće** Blažene Djevice iz Nazareta na Trsat. Ključnu su ulogu kako u osnutku svetišta tako i u ovjeri istinitosti čudesnoga legendarnoga događaja Prijenosa odigrali Frankopani, *vjekovječni* gospodari Trsata.

To se dogodilo, započinje Franjo Glavinić svoju pripovijest, *Godine 1291. za pontifikata pape Nikole IV., franjevca, za vladanja Cara Rudolfa I., kada je kraljem Ugarske bio Andrija III., a knezom Trsata bijaše Nikola Frankopan* (Glavinić, 2003: 20). Slijedi detaljan opis dolaska Svete kuće, naveden je točan dan i datum, vremenske prilike, precizan naziv i koordinate mjesta, te naravno opis same Kućice i svjedoka koji su tome svjedočili. Ljetopisac ističe kako je more bilo posve mirno, bez bure ili juga karakterističnih za Primorje:

(...) kad u praskozorje 10. svibnja, jedne subote u osmini Svetkovine Uzašašća, nebo bijaše vedro a more mirno, a prije toga bilo je oblačno i more uzburkano, na Trsatu, na prostoru što ga seljaci nazivaju Ravnica, otprilike dva strelometa od kaštela, a tisuću geometrijskih koraka od grada Rijeke Sv. Vida, koji se u starini zvao Tarsia, isto toliko daleko od Jadranskoga mora i od Flanatskoga zaljeva, blizu glavne ceste koja vodi kaštelu, pokraj dolinice koju mještani nazivlju Dolac – pronađena je kuća nalik na crkvu, nikada dotad ondje viđena. (Glavinić 2003: 20)

Opis kućice u literaturi na tu temu varira, pa je u jednih bila od crvenkastoga, a u drugih od kamena maslinaste boje; u svakom slučaju bila je bez stropa i temelja (koji je ostao u Nazaretu), ali s krovom i zvonikom. Unatoč tome stajala je čvrsto, na ravnici nedaleko Gradine, kraj vrta izvjesne udovice Agate. Glavinić navodi i točne mjere: četverokatna oblika, iznutra dugačka 44 pedlja, široka 20, a visoka oko 28 pedalja, vrata su bila sa sjeverne strane.

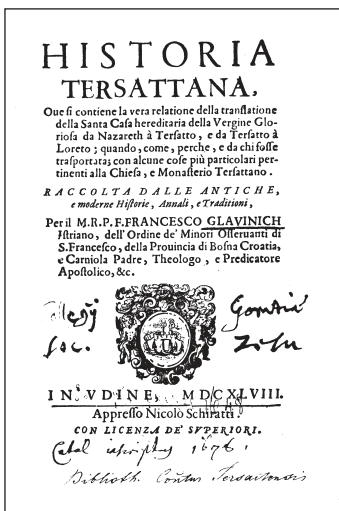
U kućici se nalazio oltar, oltarnici, antependij, drveni križ s natpisom INRI, s desne strane oltara (tvrdi Glavinić) nalazio se kip Bogorodice **načinjen od drva za koje su naši stručnjaci rekli da je cedrovina**. Dijete je na Bogorodičinim rukama u ljevici držalo zemaljsku kuglu, dok je s desnom rukom blagoslivljalo. Oba su lika u Glavinićevu prikazu bila odjevena u bijelu odjeću s čipkasto u drvu izrađenom krunom na glavi (Prema Glavinić 2003: 90–91).

Kako nas dalje izvješćuje ljetopisac prvi koji je čuo za ovo čudo bio je župnik župe sv. Jurja na Trsatu koji je u tom trenutku bolovao od neizlječive bolesti. Kako je neprestano zazivao Mariju Djevicu da mu pomogne, upravo se njemu objavilo da je na Trsat stigla Djevičina baština. Župnik je odmah čudesno izliječen, a nakon što se pred Svetištem zahvalio Bogu i Bogorodici, počeo je propovijedati o onome što je čuo i vidio:

Narod je **ostao zadivljen** novinom svećenikove svetosti kao i ponovno stečenim zdravljem. I to bijaše početak objave iz koje se poslije, jer je tako odredila Božja providnost, pronio toliki glas o tom svetištu i raširio se među narodima, najprije u Iliriku, a poslije i među vrlo udaljenim zemljama, tako da su svi u povorkama i skupinama hrlili da vide čudo i znamenitost toga svetišta. (Glavinić 2003 : 21–22)

U to vrijeme, napominje Glavinić, gospodarom Trsata bijaše **knez Nikola Frankopan, ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije** (2003: 22), koji je nakon što je u svojem stolnom gradu Modrušu čuo što se dogodilo na Trsatu odmah pohitao vidjeti Svetu kuću. Kako bi knez otklonio svaku sumnju u istinitost viđenoga poslao je trojicu izaslanika u Svetu zemlju. Poslanici su se vratili nakon četiri mjeseca te su podastrijeli detaljan izvještaj kojim su potvrdili da je uistinu riječ o kući Svete obitelji koju su apostoli pretvorili u crkvu, a sv. Jelena, majka cara Konstantina okružila hramom (Glavinić 2003: 23).

Zapisnike i svjedočanstva o odlasku i dolasku Kućice Svete obitelji, kako izriječno navodi ljetopisac, izaslanstvo je unijelo u tzv. *Medvedgradske uspomene* koje su nažalost izgorjele u požaru koji je zadesio samostansku knjižnicu Franjevačkoga samostana na Trsatu **5. ožujka 1629.** godine. Ipak, kako i sam kaže, naš je ljetopisac uspio prije požara prenijeti podatke u svoju *Povijest Trsata*, pa njegovo djelo postaje vrijedan izvor za proučavanje povijesti Kućice Svete obitelji i povijesti nastanka marijinskih Svetišta Majke Božje na Trsatu i Svetišta Marijina u talijanskom gradiću Loreto.

Franjo Glavinić, *Historia Tersattana*, Udine, 1648. Iz knjižnice franjevačkoga samostana na Trsatu.

Prije F. Glavinića legendarni su događaj opisali, također na temelju uvida u trsatsko-loretsku historiografiju: Bartol Kašić, u djelu koje je napisao na hrvatskome jeziku pod naslovom *Istoria Loretana od sfetae Kuchiae Bogorodice* (Rim, 1617); te nešto kasnije Juraj Ksaver Marotti u *Dissertatio historica* (Rim, 1710), Petar Francetić u *Tersactum coronata Deipara Virgine* (Venecija, 1718) i Klaro Pasconi u djelima na latinskome jeziku pod naslovom *Triumphus Coronatae Reginae Tersactensis, signis, prodigiis ubique nitentis* (Venecija, 1731) te *Historicus progressus mariani triumpho* (Venecija, 1744).

Prema predaji samu su Kućicu Svete obitelji na svojim ramenima (ili rukama) prenijeli anđeli Rafael i Mihael, a zatim su je iznova ista dva anđela prenijela 10. prosinca 1294. u Italiju u šumu koja je pripadala izvjesnoj Loreti. Otamo su je još, čini se, dvaput premještali.

U raznovrsnoj i bogatoj literaturi trsatsko-loretske historiografije legenda se dovodi u vezu s križarima i srednjovjekovnim hodočašćima u Svetu zemlju te u svetišta Mediterana. Naime, grad Akon bio je posljednje uporište kršćanskoga svijeta u vremenu Križarskih ratova. Osvojili su ga Turci, a osvajanje je počelo u svibnju 1291, u isto vrijeme kada se Kućica Svete obitelji pojavila na Trsatu. Prijenos „svetoga kamenja“ povezivan je i s trgovinom relikvijama, dok povjesničari umjetnosti napominju da je u doba Križarskih ratova bio raširen običaj evakuacije relikvija iz Svete zemlje. Redovnici koji u tome posreduju često su smatrani anđelima (Djumušić, 1912; *Prošlost i sadašnjost Trsatskog svetišta*. „Dometi“ 24, br. 1/2/3, Rijeka, 1991, str. 1–190;

Hoško 2007; Bradanović, M – Hoško 2009). Osim toga, tijekom povlačenja iz Palestine, mnoge su relikvije (predmete, dijelove tijela, kostiju i sl. biblijskih osoba) Europljani ponijeli sa sobom u Europu. Tim više, pojedine su komune odnosno gradovi i biskupije svoju moć i prestiž dokazivale upravo brojem i vrstom stečenih relikvija, pa je došlo i do svojevrsnoga natjecanja među zajednicama. Prostorni raspored svetišta, kako je navedeno u literaturi (Šipić – Faričić 2011: 131), podudaran je s prometno-geografskim sustavom na Mediteranu.

Itinerar Kućice Svete obitelji iz Nazareta, morem do Trsata (u *Ilirik*), a zatim opet morem preko Ancone do Loreta u Papinskoj državi, prikazan je i na kartama, čime je trasa prijenosa dobila i sasvim realne koordinate (Šipić – Faričić 2011: 131).

U daljnjoj popularizaciji kulta **Gospe Trsatske – Crne Madone** bila je ključna uloga feudalnih gospodara Frankopana. Velika je vjerojatnost da se legenda počela oblikovati tijekom 15. stoljeća u vrijeme kneza Martina Frankopana kada je pismom pape Nikole V. (datirano 12. srpnja 1453.) dopuštena, a zatim i započeta gradnja crkve i samostana na Trsatu (Bogović 1991). No, taj je vremenski pomak u legendi razriješen tako što je još (navodni) Nikola Frankopan odmah po odlasku Kućice u Loreto, a kako bi utješio ožalošćen narod, sagradio na tom istom mjestu jednu kapelu. Time se učvrstila uzročno-posljedična, metahistorijska (Hoško 1991), veza između Kućice Svete obitelji odnosno 'osnutka' svetišta (13. st.) i same gradnje crkve i samostana na Trsatu (15. st.) te legendarnoga Nikole Frankopana (iz 13. st.) kojega je legenda u stvari poistovjetila sa znamenitim knezom Mikulom odnosno Nikolom IV. Frankopanom (†1432) (Margetić 1990: 67–68):

Pošto je, kako gore rekosmo, Sveta trsatska kuća otputovala, **knez Nikola Frankopan**, koji je tada još bio živ, **da bi utješio ražalošćeni narod zbog gubitka** tako velika nebeskog dara, našao je **mudro rješenje**; tj. na **istom je mjestu** gdje je stajala Sveta kuća, dao priremeno sagraditi jednu kapelu (...) (Glavinić 2003)

Iz istoga je razloga, znajući za pregolemu tugu naroda, smatra Glavinić, papa Urban V. na Trsat poslao čudotvornu sliku Djevice Marije (*Majka Milosti*) koju je prema jednoj drugoj predaji naslikao sveti Luka Evanđelist:

Nema sumnje da je ova slika načinjena njegovom rukom, jer tako pišu povjesničari i naše „Medvedgradske uspomene“. (Glavinić 2003: 25).

Ipak, ikonu **Majke Milosti** primjerice 1617. godine ne spominje Bartol Kašić, a ni sam Glavinić u ranijem djelu *Cvit svetih* iz 1628. godine. Zasada niti u loretskim izvorima nema pouzdanih podataka da je papa Urban V. uopće posjetio Loreto, a kamoli zabilješke da je na Trsat poslao ikonu (Margetić 1990: 70–71). Stoga je i dalje otvorena mogućnost da je i ovaj dar Trsatu nešto mlađega postanja (1456.?) te da je naručena za glavni oltar iza tabernakula (Zjačić 1959; Margetić 1990: 71–72) ili da je riječ o zavjetnom daru Frankopana (Demori Staničić 2017: 277). To svakako ne umanjuje vrijednost dara, tim više, dodatno osnažuje vezu Frankopana i Trsata.

Legenda o prijenosu Kućice Svete obitelji karakterističan je hagiografski narativ o prijenosu (*translationes*) relikvija, osnutku i izgradnji svetišta te konstrukciji kolektivnoga identiteta koji se kroz rituale, narative, ikone te ostale simbole izgrađuje u određenoj kulturnoj zajednici. Riječ je o pret(pri) povijesti, koja kolektivno i simbolički konstruirana, Trsatu i Frankopanima jamči auru ne samo historiografske *fakcije* već i svetosti. U smislu: trsatsko je svetište sagrađeno upravo na *istom mjestu*, i kao logičan nastavak, Kućice Svete obitelji, te kao takav postaje **sveto mjesto** (*Locus sanctus*), a Frankopani začetnici te zavjetovani čuvari crkve i samostana odnosno naslijeđa Svete obitelji.

U 17. stoljeću dolazi do proširenja i preuređenja crkve u čemu su također važnu ulogu odigrali Frankopani. U obnovi su sudjelovali, a na poticaj samoga Franje Glavinića, trojica Frankopana: braća Nikola i Vuk Krsto te Vukov sin Gašpar Frankopan. O tome se sačuvala i korespondencija s tadašnjim starješinom Franjom Glavinićem. Njihova se korespondencija na hrvatskome jeziku (12 pisama) sačuvala u arhivu franjevačkoga samostana na Trsatu (Filić 1974.; Hoško 2002).

Razlog toga **frankopanskoga zalaganja** Glavinić pronalazi u časnom obiteljskom zavjetu: *I da se ispuni zavjet što ga je za svoga života načinio pokojni Nikola, tvoj otac.* (Glavinić 2003: 24). Stoga nije neobično da je i sama **Povijest Trsata** napisana ne samo kao (meta)historijat osnutka svetišta, već i kao svojevrsan **zalog frankopanskoj obitelji**. Na takvu pomisao navodi i posveta grofu Gašparu Frankopanu, za Glavinića, grofu **trsatskom**:

Časna djela i slavni podvizi negdašnjih junaka, Presvijetli gospodine, **starina krvi**, bez sumnje, **rese obitelji i njihove potomke** – ako ne zastrane od kreposti svoje loze – zavređuju velike pohvale. (...) Štoviše, hvali ga čak i kamenje, i stijene veličaju njegovo milosrđe i u tuđim srcima bude gorljivost prema milosrdnoj ljubavi, i mauzoleji,

kipovi, slavoluci živi su im svjedoci. U Vašoj poštovanoj obitelji je **mi-lostivi i sveti pothvat** da se podigne i osnuje crkva sa samostanom na Trsatu – zapostavljajući tome sve ostalo – vječni svjedok; sve je to **frankopansku kuću** učinilo dostojnom **vječnoga sjećanja i beskrajne hvale**. (...) tu se blagoslivlje ime Frankopana i pobožnost njihovih pređa; tu se moli za blagostanje njihovih potomaka. Budući, dakle, da na poticaj mnogih moram opisati prijenos slavne Svete baštinjene kuće nazaretske Djevice na Trsat i s Trsata u Loreto, (...) posve je dakle, umjesno da to posvetim Vašem Presvijetlom gospodstvu, a ne nekom drugom (...) (Glavinić 2003: 11–12)

Možda koincidencija, ali iste godine kada Glavinić dovršava rukopis svoje *Povijesti Trsata*, točnije potpisuje gore navedenu posvetu (*Na Trsatu, 15. srpnja 1647.*) Gašpar Frankopan u pismu datiranu svega mjesec dana kasnije (*Pisano u Karlovcu, 16. augusta 1647.*) moli Glavinića za savjet kako stići do Loreta preko Ancone. Naime, kao i njegov stric Nikola IX. (1626.) i Gašpar II. odlučio je iznova hodočastiti Majku Božju od Loreta:

Imal sam nakanjenje sada u **Novi** pojti i odanlje **s prilikom divici Mariji u Loretu**. Pokih dob da mi je k. Mihail Androka jedan list pisal, da priko mora nikomu nedadu pratje, tako sam moral moj put ustaviti. Zato prosim v. m., ako su kakovi brodi došli iz **Ankone**, da bi v. m. izvidili, ako bi mogal prez kontumacie tamo pojti i brod najti, ki bi odanle bil, ili komu bi se u **Ankonu** put primiril; ar po kih dob samo z malo ljudi pojdem incognito, nebih rad navlaš broda najeti. I prosim v. m., **dajte mi svita i na znanje**, kako bih mogal ta **moj put** najprilicnije opraviti (...) (Lopašić 1892: 277)

Vežano uz samu posvetu, valja imati na umu još jedan detalj. Kako u ovoj slučaju Gašparu Frankopanu, jednako su tako i Franu Krsti Frankopanu ili pak Ani Katarini Frankopan, pridjevak **trsatski** (umjesto *tržački*) kao počasni atribut pridodali sami pisci posveta, priređivači ili čak i posmrtno prevoditelji njihova djela. Tim se počasnim atributom pridodanim slavnom prezimenu Frankopana, dodatno učvršćuje njihova **višestoljetna veza s Trsatom**.

Od 1223. do 1529. godine Trsat je u posjedu Frankopana, no nakon što se frankopanska loza 1499. godine podijelila na osam grana, Trsat je pripao grani Martina Frankopana. Ostale su grane: ozaljska, slunjska, otočka, cetinska 'preživjele' uglavnom do 1577. godine, dok je brinjska ili tržačka opstala najduže, sve do 1671. i smrti Frana Krste Frankopana, koji je bio posljednji

potomak i cijele hrvatske loze. Otac Frana Krste, Vuk Frankopan imao je u posjedu Bosiljevo, Severin na Kupi, Zvečaj na Mrežnici, Novigrad na Dobri, Črnomelj u Kranjskoj, te Brežice u Štajerskoj (Slovenija), Novi Vinodolski te dio posjeda u Križevačkoj županiji (Lopašić 1892; Vončina 1995, 1999).

Braća Gašpar Frankopan, Fran Krsto te Ana Katarina Frankopan pripadali su stoga brinjskoj grani obitelji, te su se u skladu s time i potpisivali kao grofovi tržački.

*

Poznato je da su Frankopani hodočastili na sveta mjesta što je čini se često rezultiralo konkretnim zalaganjem za određene crkvene redove i njihove crkve odnosno samostane: Klaić navodi kako je knez Stjepan (II., vlasnik Modruša) otplovio *ad sanctam Mariam Casopo* kako bi ispunio svoj zavjet te je nakon toga počeo graditi u Modrušu crkvu i samostan za franjevce (Klaić 1901: 172). Putovanje Nikole IV. u Svetu zemlju zabilježeno je i u jednom krčkom brevijaru:

1411. miseca aprila ide knez Mikula, naš g(ospo)d(i)n plemeniti, u Jerusolim k božjemu grobu i pride domov ijulija obhodiv dobro i častno. (Preuzeto iz Klaić 1901: 201)

Nakon toga hodočašća Mikula (ban Nikola IV.) odlazi preko Ancone (i Loreta?) u Rim, otkada i potječe slavna epizoda s papom Martinom V. nakon koje se knezovi krčki počinju nazivati Frankopanima (Klaić 1901). U 17. su stoljeću u Loreto hodočastili i Nikola IX. Frankopan (utemeljitelj zavoda Frangepaneum (Kraljevski plemićki konvikt u Zagrebu)) i njegov nećak Gašpar II. Frankopan (Lopašić 1892, 207, 247–248).

Svojevrsni je literarno-historijski vrhunac legende o Prijenosu i osnutku Svetišta, ali i **vrhunac simboličke veze Trsata i Frankopana** kao 'vjekovječnih' gospodara Trsata, **Blaženi plač** (*Querimoniae piae*) posljednjega potomka Frankopana, najmlađega sina Vuka Krste Frankopana, polubrata Ane Katarine Zrinski, znamenitoga urotnika, markiza **Frana II. Krste Frankopana** (†1671.).

Na pragu svojega mladenaštva i Fran Krsto Frankopan, grof Tržački, uputio se na hodočašće u Rim, koje je opisao u posveti svojega djela **Querimoniae piae** (*Blaženi plač*) iz 1656. godine. Taj je đaćki sastav Fran Krsto napisao između 13. i 16. godine života na latinskom jeziku, u elegijskim distisima i tiskao ga je u Italiji u Macerati. Kako piše u predgovoru svomemu djelu na putu za Rim mladoga je Frana Krstu navodno prepala kuga te se morao za-

ustaviti u Loretu. Ondje se prisjetio legendarnoga događaja iz 1291. godine odnosno dolaska Kućice Svete obitelji na Trsat što ga je nagnalo da pred Marijom Loretskom proplače. Prisjećanje na Bogorodičin odlazak iz Frankopanova rodnoga kraja nagnala je mladoga pjesnika da opjeva taj događaj i ispjeva *Elegiju* Crnoj Madoni u čast (prema Potočnjak 2015):

Prinosim ti suze koje je slatko iz mojih očiju izvabio Tvoj odlazak iz posljedna Frankopana, što se zbilo ljeta tisuću dvjesta devedeset prvoga, za vrijeme Nikole Frankopana, tadanjega upravitelja Istre, Hrvatske i Dalmacije. Kad me na putu za Rim prepala kužna bolest, navela me da se zadržim u Loretu, zaplačem i zajauknem, jer dobro znam za Tvoj negdanji odlazak iz naših krajeva. (Frankopan, 1999: 63, prev. D. N.)

U ovome se uratku Fran Krsto nastavlja na tradiciju pisaca koji su opjevali legendu o prijenosu Kućice Svete obitelji. Posegnuo je za istim motivsko-tematskim instrumentarijem koji se nalazi i u trsatsko-loretske historiografiji, pa su i u Frana Krste *Trsat*, *Crna Madona* te *Frankopani* ključni topoi u izgradnji osnovnih idejno-poetskih karakteristika djela. Mogli bismo reći da je *Blaženi plač* dobar primjer autoreprezentacije Frankopana, ali i uloge kakvu su (sami) sebi namijenili u okviru vremena barokno-političkoga spektakla.

Na naslovnici II. latinsko-talijanskoga izdanja *Blaženoga plača* iz 1794. godine, a koje su preveli i tiskali franjevci male braće iz crkve sv. Franje u Loretu, nalazi se ilustracija **VIRGO LAURETANA** čija je funkcija čitatelju vizualno predočiti prijenos Svete kuće. To je i središnji narativni dio Frankopanove *Elegije* (*narratio*): pripovijeda se o dolasku Svete kućice morskim putem na rukama (arh) anđela Rafaela i Mihaela. Brod nije imao ni jedra ni vesla, njime je upravljao sam Bog. Jadransko se more smirilo, utihnuli su valovi i oluje. Sva se priroda smirila, nebo je bilo posuto zvijezdama pa se noć pretvorila u dan, zrakom je more pronosilo ime Marija. Anđeli su Sveti dom prenijeli na Trsat gdje je zatim nastalo svetište. U Frankopanovu versificiranu obliku to izgleda ovako:

Utihnuli su hridolomni valovi, utihnule su oluje: (...)
 Dom je brodio klizeći po blagim valovima, (...)
 Ne diže se jarbol; ni vesala ni jedara nije bilo:
 Plovi uz pomoć Boga, nepokretna veslača.
 Anđeli se silno raduju da mogu dodirnuti kuću
 Djevice u letu, pa podmeću svoje ruke:
 Podmetnuo ih Rafael, podmetnuo ih je Mihael
 Bjelokosna ramena: uživaju u milom teretu. (...)

Ondje gdje se dižu visoki vrhunci Trsata

i gdje se, tamnija zbog sjena, zeleni šuma vitkih mladica, postoji mjesto na prostranoj prisojnoj strani koje se zapovjednički nadvija nad jadransko valovlje.

Veličanstveni vrhunci raduju se da ga mogu ukrasti uz visinu, raduju se i gajevi i široka zaravan.

Tamo je dovezena Bogorodica. Ondje se bojažljivo klanjamo njezinu svetištu,

dok se svatko plaši dotaknuti sada već čvrst prag Doma. (...)

(Frankopan, 1995, prev. D. Novaković)

Querimoniae piaie illustrissimi domini Francisci Christophori de Frangipanibus Comitis Perpetui Thersaz, &c. Ob discessum Virginis Domus Tersacto Lauretum

jedino je djelo Frana Krste Frankopana koje je tiskano za njegova života, pa ga je vrlo vjerojatno sam autor priredio za tisak. Djelo je tiskano 1565. godine u Macerati, a donedavno se smatralo da je prvotisak izgubljen. U 18. stoljeću nastalo je drugo izdanje koje su priredili i na talijanski jezik preveli franjevci u Loretu, i to s manjim, ali važnim izmjenama u odnosu na prvo izdanje.

To drugo izdanje nosi talijanski naslov *Divoto pianto composto in versi latini dal Conte Francesco Cristoforo Frangipani, perpetuo Conte di Tersatto, per la partenza della S. Casa di Maria ss. trasportata dalla Dalmazia a Loreto*, a da ono uopće postoji, saznalo se tek 1881. godine kada ga je pronašao I. Kukuljević Sakcinski u Istri. (Kukuljević, 1881.). Prijevod je toga naslova na hrvatski jezik: *Blaženi plač, sastavljen u latin-skim stihovima od grofa Frana Krste Frankopana, vjekovječnog grofa trsatskoga, radi odlaska svete kuće presvete Marije iz Dalmacije u Loreto*. Jedan od rijetkih primjeraka toga drugoga izdanja danas se čuva u franjevačkoj knjižnici na Trsatu.

U svim do sada poznatim autografima, Fran Krsto Frankopan se poput ostalih pripadnika svoje grane obitelji potpisivao kao **grof Tržački**. Iako priređujući za tisak svoje djelo koristi očekivano atribut tržački, naknadno, u drugom su izdanju Franu Krsti franjevci u Loretu pridali atribut **vjekovječnoga grofa upravo Trsatskoga**, čime se na simboličan način potvrđuje veza s Trsatom.

Poput u posvetama njegovim precima, čini se da su ovim činom franjevci, posmrtno, željeli odati počast i povezati se s kućom Frankopana.

...preko Grobnika i Venecije...

U historijskom **zapisu popa Martinca** u *II. novljanskom brevijaru* opisana je bitka na Krbavskom polju (1493.). Iako sama bitka nije prouzročila velike teritorijalne gubitke, smatra se da je u njoj poginuo 'cvijet hrvatskoga plemstva' te da je označila početak *dvostoljetnoga razdoblja hrvatske martirologije* (Rapacka 2002).

S obzirom na osnovne tematsko-sadržajne preokupacije književnika, nakon toga doba, hrvatska se književnost uistinu dobrim dijelom usmjerava u antitursku tematiku (spomenimo samo J. Šižgorića, M. Marulića, L. Crijevića Tuberona, V. Pribojevića). Međutim, ovdje, možemo reći, počinje i svojevrsna topička tema hrvatskih zemalja kao **predziđa kršćanstva** (*Antemurale christianitatis*) (Rapacka 2002) čijim su glavnim akterima predstavljeni upravo Frankopani: Ivan, Mikula i Bernardin.

I poče rvati Modrušu, požga že ognjem burge okrstnije i kloštri ošće i crkve gospodnje. (...) Tägda že poběždena bisi čest krstjanska, tägda že uhitise bana hrvatskoga ošće živuća, tägda že ubiše kneza **Ivana Frankopana**, tägda otpeljaše kneza **Mikulu Frankopana**, tägda že ubiše bana jajačkoga.

Ošće že i pišci izabrani boritelji tu umriše, obstrti zastupi v plčině polja tu že semrt prijaše věri radi jakože družba svetago Mavricija. Tākmo že knez **Bnardin Frankapan** izide ot srědi boja s malimi. **I tägda načēše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini.** I bisi skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jakože nēst bila ot vrēmene Tatarov i Gotov i Atele nečistivih.

Lět gospodnjih 1493. ožalošćen.
(svi citati *Zapisa* prema HKSV, 1969)

Ovdje su antagonisti / Turci predstavljeni krajnje negativno: haraju zemlje hrvatske i slavenske, odvođe ljude u roblje, pale crkve i ruše oltare, starce napadaju oružjem, mladiće, djevice i udovice, pa čak i plaćuća čeda, puk Božji odvođe okovane u željezo te ih prodaju na tržnicama robljem, i to onako kako **skotu običaj jest**. Frankopani zadobivaju i određene mitske osobine branitelja/spasitelja ne samo hrvatskoga naroda već i kršćanske vjere: **Tägda že padoše krěpci vitezi i boritelji slavni v premoženiji jih věri radi Hrstovi.**

Grad Grobnik (foto D. K.)

No, posredno Frankopani koji su izginuli u ovoj bitci, koja u hrvatskom književnom imaginariju ima i alegorijski smisao s jasno izraženom kršćanskom tendencijom, simbolički predstavljaju i borbu za očuvanje hrvatskoga identiteta što je oblikovano u poznatom ideologemu 'nalegoše na jazik hrvatski' (**jezik = narod**):

I obujamši vsu Grčiju i Bulgariju, Bosnu i Rabaniju, **nalegoše na jazik hrvatski posilajući zastupi velike**; vojvode silne tvorahu brani mnogije s plkom hrstjanskim, pobijajući se na poljih i na pasih i na brodih vod.

Tim više, zanimljivo je istaknuti da je upravo Bernardin Frankopan 1522. godine u svom latinskom govoru u Nürnbergu (*Bernardini de Frangepanibus, comitis Segniae, Vegliae, Modrusiique Oratio pro Croatia Nürenbergae in senatu principum Germaniae habita XIII Cal. Dec. an. Chr MDXXII*) (Žic 1932: 291.; Gligo 1983.) upotrijebio istu figuru koja će s vremenom postati sastavni dio hrvatskoga književno-kulturnoga imaginarija:

Iz toga sam razloga, prejasni caru i presvijetli knezovi, osobno došao ovamo pred vaš cijenjeni skup, da bih ovdje pred vama u ime sirote Hrvatske kazao i ukazao kako Hrvatskoj prijeti krajnja pogibao i da je u krajnjoj nuždi, a jednako tako i vaše pokrajine uz njenu granicu Kranjska, Koruška, Slavonija, Istra, Furlanija i Italija, te da bih od vaših visosti zatražio pomoć, da bih izmolio bar nužnu vojnu potporu. A prvenstveno da bih vas podsjetio na to da je **upravo Hrvatska štit**

i vrata kršćanstva te da, bude li ona osvojena, ništa u Svetom Rimskom Carstvu neće biti u dovoljnoj mjeri sigurno od opasnosti i propasti. (*Oratio pro Croatia*, 2010: 109).

I Bernardinov će sin, Krsto I. Frankopan 1523. godine uputiti također jedan latinski govor papi Hadrijanu VI.: *Oratio (et Memoriale) ad Adrianum Sextum, pont. max., Christophori de Frangepanibus. MDXXIII septimo Kal. Julii.*

Istih godina i Marko Marulić piše te tiskom u Rimu 1522. godine objavljuje **Epistola ad Adrianum Sextus pontifex maximo** u kojoj traži da se papa založi za pomoć hrvatskim zemljama u obrani protiv Turaka. Riječ je o svojevrsnoj humanističkoj modi pisanja poslanica odnosno upućivanja govora o aktualim političko-povijesnim problemima čime se pokazivala osviještenost i društvena angažiranost humanistički obrazovanih pojedinaca. Takvi su retorički sastavi bili oblikovani na zasadama antičkih retoričara kao što su Ciceron i Plinije mlađi (Gortan 1969; Novaković 1994). S obzirom na govore oba se Frankopana upisuju u krug hrvatskih latinističko-humanističkih pisaca.

Iako su Frankopani u sferi pisane baštine prisutni već od srednjega vijeka, ipak se znatno više u književnoj umjetnosti afirmiraju u ranom novom vijeku napose od 16. stoljeća. I to kao pokrovitelji pisanju i tiskanju knjiga, ali i kao spisatelji. S tim u vezi pisci su svoja djela nerijetko posvećivali pojedincima iz obitelji Frankopan. Štoviše, općenito gledano Frankopani su tijekom nekoliko stoljeća bili i posredno i neposredno vezani uz umjetnost riječi. Pa tako, osim što su u svojim 'kućnim bibliotekama' posjedovali različite rukopise i kodekse koje danas smatramo temeljima za proučavanje hrvatske povijesti književnosti i pismenosti kao i klasična djela zapadnoeuropske civilizacije, nerijetko su i drugi pisci Frankopanima kao zaštitnicima i/ili mecena posvećivali svoja djela, obično ih adresirajući u predgovorima.

Zaslugom Krste Frankopana, sina Bernardinova (onoga čije je ime pop Martinac ovjekovječio u svojem brevijaru), i supruge mu Apolonije Lang tiskan je **1518.** godine **Rimski brevijar** u tiskari Gregoriusa de Gregoriisa, u 300 ili 400 primjeraka, a uz nadzor modruškog biskupa Šimuna Kožičića. Naime, tijekom zatočeništva u Veneciji u tamnici Duždeve palače Krsto i Apolonija su preveli s latinskoga na njemački jezik, a uz pomoć i dopunu franjevca iz Kolmara Jakova Wyga **Njemačko-rimski brevir (Deutsch-römisches Brevier)** (Šerčer 2011: 58-60). Unatoč solidnoj nakladi sačuvano je tek nekoliko primjeraka: jedan u Sveučilišnoj knjižnici u Heidelbergu i jedan u Narodnom muzeju u Budimpešti (Mesić 1870; Rapić 2014; Šerčer 2011: 58-60).

Brevijar sadrži deset drvoreza, a najpoznatiji je onaj na kojemu su uz Marijinu krunidbu prikazani Krsto i Apolonija kao donatori. Njihova su imena urezana na svicima: **CHRISTOFORVS te APOLONIA**. Muškarac je prikazan kao vitez, u oklopu, opasan mačem, nosi bradu i kacigu s perjanicom. Ženski je lik odjeven u ukrašenu haljinu s ovratnikom, bisernom ogrlicom i širokom suknjom i rukavima. Oba lika kleče sklopljenih ruku na molitvu. Smatra se da je taj bakrorez ujedno i najstariji prikaz Krste Frankopana (Mesić 1870: 78; Šerčer 2011: 58–60.).

Prva tiskana knjiga na mađarskome jeziku nastala je zaslugom upravo **Katarine Frankopan**, kćeri Ivana Frankopana Brinjskoga, a koja je bila udana za **Gabrijela Perényja**, mađarskoga plemića. Naime, Katarina je o svom trošku dala tiskati prijevod na mađarski jezik **Poslanica sv. Pavla Apostola**, a koje je 1531. godine preveo Benedek Komjádi, njezin dvorski kapelan (Benedikus Komjáthy *Epistolae Pauli lingva Hungarica donatae*, Krakow, Hieronymus Vietor, 1533). Tiskar Jerolim Viktor, na kraju knjige objavio je na latinskom jeziku pohvalnu poslanicu **Clarissimae Faeminae Katarini Frankopan**, a iz koje saznajemo ponešto i o njezinu kulturnome radu:

Tvoj rad (...) svima je poznat. Tvoj dvor je kao škola pobožnosti čitavoga kršćanstva. Nada sve pak svijetla je Tvoja slava osobito kod Panonaca; jer Ti si njima doista ono, što ti plemensko ime kaže – a Frangepanibus – Lomikrušac. Sada naime lomiš, daješ i dijeliš kruh onima, koji su ogladnjeli, onaj uopće kruh života, koji silazi s neba. (Prema Rožić 1908: 216)

Često se u literaturi navodi kako je Katarina Frankopan upravo od brata Frana Frankopana, franjevca, biskupa jegarskoga i nadbiskupa kaločkoga, naslijedila bogatu knjižnicu koju je obogatila novim naslovima, te oko sebe okupila učeni krug ondašnjih humanista kao što su primjerice Erazmovi učenici (Rapić 2014; Šerčer 2011).

Također, njezin je suprug zaslužan za izdavanje djela Ivana Česmičkoga pod naslovom *Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis* tiskanom u Beču 1512. godine. Zanimljivo da je prvi izdavač te pohvalnice bio krakovski humanist Paulus Crosnensis, a posvećena je upravo Katarininu suprugu, kraljevskom nadkomorniku Gabrijelu Perényiju (Šerčer 2011; Jembrih 2005)

Dobar dio društveno-kulturnoga djelovanja Frankopana odnosi se na podupiranje domaćih autora na pisanje, ali i na pokroviteljstvo tiskanja knjiga, posebice onih pučko-duhovnoga sadržaja kao što su to npr. molitvenici: Nikole Dešića **Raj duše** iz 1560. čiji se primjerak čuva u knjižnici franjevač-

koga samostana na Trsatu ili pak onaj isusovca Boltičara Milovca **Dvoji dušni kinč** iz 1661. godine (Šojat 1977; Šundalić 2003; Rapić 2014).

Naime, **Katarina Frankopan**, supruga Nikole IV. Zrinskoga Sigetskoga, unuka Bernardina Frankopana, kći Ferdinanda Frankopana Ozaljskoga, pomogla je tiskanje molitvenika **HORTULUS ANIMAE [Što je reći Raj duše.] V kom se održuju ure svete Gospođe po običaju svete Rimske crkve, s mnogimi devotnimi molitvami. Patavio, Gratoso Peschacinus 1560**. Autor je odnoso priređivač ovih molitvenih knjižica Nikola Dešić, koji je inače djelovao u ozaljskome kulturnome krugu, te je pripadao ili samostanu u Slunju ili na Trsatu (Hoško 1995). Pretpostavlja se da je sama Katarina svoga ispovjednika nagovorila na sastavljanje i prevođenje *Raja duše* (Moguš – Vončina 1995; Šundalić 2003). Zanimljivo da je isti tiskar pet godina ranije, ali pod imenom Antuna Senjanina tiskao *Razgovaranje među papistu i jednim luteranom* Matije Vlačića Ilirika.

Ova je knjižica imala doista zamršenu sudbinu. O njoj prvi put saznajemo iz posvete mlađoj Ani Katarini Frankopan Zrinski, koju je napisao i na poleđini naslovne stranice **Dvojnoga dušnoga kinča** otisnuo Baltazar Milovec. U toj posveti autor prikazuje neku vrstu genealogije frankopanske obitelji. Želeći pohvaliti i zahvaliti se Katarini što je pristala pomoći mu u objavljivanju njezinih djela, tu njezinu sklonost ka poticanju kulturno-književnoga rada nalazi u baštinstvu iste te sklonosti u njezinim predaka pa navodi:

Katarina Frankopan, onoga po vseh narodeh glasnovitoga i vekivečnoga spominka vrednoga viteza sigetskoga *grofa Zrinskoga Mikule* zakoni tovaruš, Vašega pak Svetloga Gospoctva prededa Stipana Frankopana sestra, leta 1560. bila je vučinila svoje i vnoгим drugim dušam na duhovnu hranu štampati molitvene knjižice (...). (Preuzeto iz HKP, 1977: 142)

Iz te, pomalo neprecizne tvrdnje, proizašlo je da je Katarina Frankopan napisala i objavila zasebno djelo, navodne, *Molitvene knjižice* 1560. godine, odnosno da je riječ o čak dva izdanja: Katarine Frankopan i Nikole Dešića (Moguš – Vončina 1995). Ta je dilema danas razriješena, a primjerak *Hortulus Animae* se danas čuva u franjevačkoj knjižnici na Trsatu te u Bavarskoj Državnoj knjižnici u Münchenu.

Spomenuti **Boltičar Milovec** je **Dvoji dušni kinč** (Beč, 1661) i posvetio **Ani Katarini Frankopan**. U toj posveti Milovec Anu Katarinu titulira upravo kao groficu Trsatsku, potvrđujući još jednom **vezu** Frankopana i Trsata:

(...) gospe grof Ane Katarine od Frankopanov, **vekivečne grofine od Trsata**, [...] Petra Zrinskoga, vekivečnoga grofa od Zrinja, [...] zakonomu tovarušu," koja je na svoj trošak dala "ove molitvene i navučne knjižice štampati i međ ljudi razdeliti. (Preuzeto iz HKP, 1977: 141–142).

Osim toga, smatra Milovec, kako su i njezini pretci (prije svega Ana Katarina Frankopan supruga Nikole Zrinskoga Sigetskoga) potpomagali hrvatsku tiskanu knjigu, tako će, siguran je Milovec, i ona Ana Katarina Frankopan supruga Petra Zrinskoga:

Zato kada sem v pamet vzel, da one duhovne hrane čez tuliko vremena nestaje, misel moja vlekla me je na to, da bi na štampanje oveh knjižic V. Svetlo Gospoctvo opomenul; ar vu nekulikeh pominkeh, i videvši sâm nekoje pobožne pelde, **jesem v pamet vzel**, da V. Svetlo Gospoctvo **žele pređe svoje nasledovati**, bližnjemu hasneči, Božju diku pobožnost i dušni napredek povekšavajuči. Velim: **pređe svoje**, pokedobe vu **Frankopanske familije** hištorije to nahađam, da ne znam, je li po krvi i nature, je li po Božjem daru tako dohađa, da vu nijednom kolenu ovoga slavnoga pokolenja nê zmenkal gdo tê, koj bi ne bil kakove osebuje hasne opčine krščanske vučinił. [...] Nego listor mislim po ovom mojem kratkom **Frankopanske familije spominku** Vašemu Svetlomu G. duhovnu nasladnost vučiniti i kakti obatriviti, da V. Svetlo Gosp., gledajuč na pelde svojih rođenikov, činiti ne prestane onoga, što je negda bil rekel Ovidius [...] Kažemo **od koje korenike jesmo izniknuli** [...] (Preuzeto iz HKP, 1977: 142)

Ana Katarina Frankopan bila je vlasnica i čitateljica jednoga teksta na koji se i vlastoručno potpisala **Groff Marques Frangipan Catarina Zrinska Graficcha (m. p.)**. Taj je šaljivi i bogato oslikan rukopis početkom 20. st. pronađen u privatnoj zbirici Nikole pl. Mixicha od Lukavca u Sv. Heleni pokraj Čakovca (nakon Zrinskih prvi joj je vlasnik bio povjerenik za sastavljanje inventara i sekvestrator bečkoga dvora Ivan Franjo barun Wildenstein) (Ivančan 1906). Naslov je toga rukopisa **Sibila** odnosno **Knjiga gatalica**, a riječ je (vrlo vjerojatno) o prijevodu popularne *Fortune* iz 1594. godine koja je napisana na mađarskome jeziku. Sam je prijevod, kako se zasad pretpostavlja, sastavio Petar Zrinski:

Ako se uzme u obzir, da se velika gospoda u zimsko doba nisu ničim bavila osim kućnim zabavama, jer se zimi nije ni ratovalo ni putovalo, onda je naravno pomisliti, da je imao dosta vremena za ovaj posao (...). (Rožić 1908: 215).

Ilustracija 'kola sreće' u *Sibili*, knjizi *gatalica* (Bartolić, 2007: 5).

Na unutarnjoj strani korica upisan je datum rukopisom Katarine Zrinske: **1670. na Apryla u Chakauchu**. S obzirom na žanrovske i sadržajne osobine *Sibile*, ta je literatura svakako mogla poslužiti za razonodu u ozaljsko-čakovečkom kružoku. *Sibila* nastavlja istu tradiciju koju na južnodalmatinskoj obali predstavljaju

Jeđupke (M. Pelegrinović) odnosno cingareske. (Ivančan 1906; Vončina 1976: 15–117; Bartolić 2007; Pajur 2014).

S obzirom na boju i ornamentiku možemo reći da je rukopis ukrašen bogatim i razvedenim ilustracijama. Više je ilustracija, a osobito je zanimljiva prva koja prikazuje topos 'kola sreće' (*Rota Fortunae*) odnosno drveni kotač koji okreće čovjek odjeven u crno odijelo, obuven je u čizme s ostrugama, opasan je tamnim pojansom s bodežom. Na vrhu kotača sjedi mladi okrunjeni kralj [možda ipak kraljica Fortuna?], u desnoj ruci drži žezlo, a u ljevici kuglu s križem na vrhu što su simboli kraljevske vlasti (*Regno*). Na kolu i uokoli ukupno je devet figura. Sa strane muškarca koji okreće kolo još se jedan muškarac uspinje, dok s druge strane jedan od muškaraca pada, drugi se okreće prema dnu kotača, treći je ispod kotača [možda i žena], a jedan već leži na zemlji (*Regnavi, Sum sine regno, Regno*). Za dvije figure koje promatraju cijeli taj prizor smatra se da predstavljaju Petra Zrinskoga i Anu Katarinu Frankopan, ponajviše s obzirom na njihovu odjeću.

Motiv božice Fortune omiljen je motiv emblematskih knjiga od 15. do 17. stoljeća, a konvenciju mu svakako valja tražiti u srednjovjekovnoj književnosti gdje je poznati slikovni prikaz *Rota Fortunae* u glasovitom *Buranskom kodeksu* (*Carmina Burana*). I ondje božicu Fortunu na vrtećem kolu sreće okružuju likovi koji predstavljaju sve njezine realizacije – vrijeme dobre i loše sreće. Značenje je objašnjeno u jednom epigramu: *Regno, Regnavi, Sum sine regno, Regno* te u poznatoj pjesmi iste zbirke – *Fortuna Imperatrix Mundi*.

Ovaj prizor pripada tzv. *fortuna-kompleksu* (Kirchner 1970: 25-40) u kojem se motiv božice Fortune pojavljuje u različitim emblematskim varijacijama. Zanimljivo da mlađi brat Ane Katarine, Fran Krsto Frankopan u više svojih religiozno-refleksivnih pjesama koristi vrlo sličnu topiku o nestalnosti sreće. U tom je kontekstu nezaobilazna njegova pjesma pod naslovom **Od sriče nestalnosti** u kojoj je *Sriča* personificirana i prikazuje se sa svojim ustaljenim atributom *kola sreće* (dalje prema Potočnjak 2013):

Vije se u kolu kot kača hudobna,
vred zna obradovat, učinit turobna;
sad jedna ispelja u mesto najviše,
sad druga postavi pod vsima najniže.

Slično kao i na ilustraciji *Sibile* u ovoj se Frankopanovoj pjesmi nalazi opis čovjeka u vremenu dobre sreće – *Fortuna bona*, a zatim i opis čovjeka kojega je zadesila nesreća – **Fortuna mala**. Uspjeh čovjeka odgovara onom dijelu predodžbe Fortune na vrhu kola sreće – *regno*, dok drugi dio odgovara prikazu Fortune na dnu kola sreće – *sum sine regno*.

Iako se ilustracije *Sibile* ne tumače u alegorijsko-političkom ključu, s obzirom na odmak u odnosu na ilustracije u mađarskoj *Fortuni*, unošenje prikaza likova Petra i Ane Katarine, imena pojedinih hrvatskih gradova i mjesta, te prikaz (katoličke) Fortune (s križićem oko vrata) kako pod zastavom plovi morem, sugeriraju na strategiju 'osobnoga ikonografskoga te političkoga programa' koji je ilustriran na naslovnicama dvaju tiskanih izdanja *Adrianskoga mora Sirene*, Nikole Zrinskoga u Beču 1651. te Petra Zrinskoga u Veneciji 1660. (Blažević – Coha 2008).

Cilj je *Sibile* zabaviti odnosno čitatelju **proreći sudbinu**, a na temelju slučajnoga odabira neke od strofa. Teme koje zaokupljaju *Sibilu* predstavljene su na smjehovan način, pa često probija niskostilski humor. Kako lagodno živjeti, kako uspjeti u braku i ljubavi, kad je najbolje vrijeme za ženidbu, koje je zanimanje najkorisnije i sl.:

Bolje ti se ženit u tvojoj mladosti
doklje hruške moreš jače otresati,
jer ako još hoćeš osam lit čekati,
hoće se od tebe žena drugam krasti.

(Zrinski, Frankopan, Vitezović 1976: 159)

Posebno se aludira na nemoralni život mladih djevojaka i svećeničkoga staleža:

Dobroga človika Bog čuvaj od tebe
jer, divojko, za te vsud čudno govore,
krčme vsuda jako i ophajaš kute,
vsakomu otpiraš te skrovne štacune.

(Zrinski, Frankopan, Vitezović 1976: 159)

Iza takvih 'proročanskih' stihova krije se i ozbiljna strana života, pa čak i sivojersna kritika loših životnih navika, društvenih slojeva te neprihvatljivih društvenih praksi:

Dobro si mi došal, ti plišivi pope,
pustom cinom imaš, vidim, tvoje duše,
tusto meso vidim da ti je najdraže,
veruj da ti presest hoće ti na vrime.

(Zrinski, Frankopan, Vitezović 1976: 171)

No, isto tako i preokupacija bračnim životom i roditeljstvom, pa Proročica gospi navješćuje rođenje muškoga djeteta:

Glasi dobre hoću, gospe, povidati:
skupa z gospodarom imaš veseliti,
sina hoćeš vrlo skoro poroditi,
velika imena na svitu će biti.

(Zrinski, Frankopan, Vitezović 1976: 161)

Ilustracija 'Persica' u
Sibili, knjizi gatalica
(Bartolić, 2007: 5).

Ova **Knjiga gatalica** ima 12 poglavlja, a svako predstavlja jednu Sibilu proročicu, i to iz različitih tradicija i kultura: Persica, Libica, Delphica, Cymerea, Erythrea, Syrmia, Cumana, Hellespontica, Phrigia, Tiburtina, Cumea i Agripina. Svaka je na početku naslikana s određenim ikonografskim atributom: janje, lovorika, tobolac, strijela, barjak s križem, baklja, zvijezda i sl. (prema Rožić, 214). Cijela knjiga završava pjesmom **Siromahom** u kojoj se iznova zaključuje topos kola sreće: ako si siromašan danas, sutra se već možeš obogatiti!

...Ozlja i Beča...

Promatrajući hrvatski književni regionalizam u 17. stoljeću, Bansku Hrvatsku te zrinsko-frankopanski odnosno tzv. ozaljski književnojezični krug, dalo bi se zaključiti da je riječ o svojevrsnom fenomenu. Ta se regija s obzirom na kulturno-umjetničke, društveno-političke te gospodarske čimbenike znatno razlikuje od dubrovačko-dalmatinske regije. Visoko umjetnička književna djelatnost bila je koncentrirana na dvorovima velikaških obitelji, i to napose Zrinskih i Frankopana. Najznačajnijim se predstavnicima toga kruga smatraju Petar Zrinski (1621. – 1671.), Fran Krsto Frankopan (1640./1643. – 1671.), Ana Katarina Zrinski (1625. – 1673), Ivan Belostenec (1593./1594. – 1675.), Juraj Rattkay Velikotaborski (1612. – 1666.), a njihovu književnojezičnu tradiciju dijelom nastavlja i Pavao Ritter Vitezović (1652. – 1713.). (Vončina 1977).

Književnu produkciju koja je nastala u okrilju toga kruga valja promatrati izvan upravno-teritorijalnih granica Banske Hrvatske, ponajviše jer su Zrinski i Frankopani, ali i ostali predstavnici svojim kulturno-umjetničkim i književnim radom bili usmjereni na talijanske, austrijske, njemačke, mađarske te francuske književne krugove.

U literaturi je davno iznesena pretpostavka da je postojao plan u Ozlju osnovati svojevrsnu književnu Akademiju, i to po uzoru na slične talijanske i bečke akademije (Kostrenčić 1871). Tim više što je nadaleko bila poznata i knjižnica Nikole Zrinskoga u Čakovcu, a koju je kasnije naslijedio njegov sin Adam Zrinski. Bogatstvo naslova u knjižnici Zrinskih reprezentira kulturno-intelektualni kružok koji se okupljao oko Zrinskih i Frankopana u 17. stoljeću. *Bibliotheca Zriniana* u prvotnome cjelovitu fondu sadržavala je čak 731 bibliotečnu jedinicu, a čini se da se počela formirati još za vrijeme Jurja Zrinskoga! (Bartolić 2002). Nakon zaplijene imanja iz Ozlja je navodno odneseno 200 knjiga, a u Bakru je pronađeno čak sedam primjeraka *Putnoga Tovarusa* Frankopan Katarine Zrinski (Rački 1873; Laszowski 1948; Bartolić 2002).

Čini se da se **Ana Katarina Zrinski r. Frankopan** (†1673) kao autorica u povijesti lijepe umjetnosti pojavila jednim molitvenikom koji je pod naslovom **PUTNI TOVARUŠ VNOGIMI LIPIMI, novimi i pobožnimi molitvami iz nimškoga na hr[vat]cki jezik iztomačen i zpravljen**, napisan u Ozlju 1660, a tiskan u Veneciji 1661. godine u tiskari Babian.

Naslov je ovoga Katarinina 'djelca' metaforičan. S obzirom na to da molitvenik i molitve u njemu predstavljaju vodič, tj. 'duhovni itinerar' (**voditel putni**) koji zabludjeloga može izvesti na pravi put, a pravednoga održati i na nje-

mu usmjeriti, čitatelj je apostrofiran kao putnik na putu života kojemu će ovaj molitveni vodič biti suputnik na putovanju:

Vzamite ada, o putnici, dobri i pobožni kršćenici, na put sobom **TOVARIŠA** ovoga, ki na ovom svitu po putih grihov bludite, vzмите ga, štite i sobom nosite. Ni veliko njemu potribno mista ni konaka, ni u njem veliko težine; zamudjenja, ni skrbi, ni treba na njega putujuć trošiti, skoznovati ali grustiti se. (7r)

Tekst i popratne ilustracije izrađene u tehnici bakroreza čine skladnu cjelinu želeći i vizualno djelovati na čitatelja (Šundalić 2003: 150). Moguće ga je sagledati kroz sedam cjelina (Šundalić 2003: 153–166): *posvetu, predgovor, glavna poglavlja, liturgijski te privatni oblik molitve, psalme, himne i liturgijsku liriku*.

Knjigu je Katarina napisala u Ozlju, i to na hrvatskom jeziku te ju je uputila 'svim dobrim hrvatskim i slovinskim kršćanima i kršćankama', što znači da je svjesno i angažirano željela doprijeti do svoje publike, i to i do ženske čitateljske publike. Posebno je zanimljivo da je autorica već u Predgovoru pokazala osviješten odnos prema čuvanju i vrednovanju (nematerijalne) kulturne baštine, pa napominje:

Premišljavajući vnogokrat, da se skoro zmeda vsega svita jezikov najmanje hrvatckoga ovo doba štampanih knjig nahodi, pače i one koje nigda bihu po pobožnih i bogaboječih ljudih včinjene i štampane, veče se zatiraju i malo kadi nahode. (4v)

U *Predgovoru* ovoga molitvenika Ana Katarina se predstavila kao **spisateljica**, i to kao žena koja je svjesna da je pisana riječ uglavnom (bila) rezervirana za muškarca:

Zato ja, akoprem znam i vidim, da **mi vnođi zamirati**, vnođi i **za zlo vzeti** hote, da **sam se ovakovo delo na se vzeti potpačala i knjiđe načinjati ili spravlјati** / što se meni morebiti **ne bi pristojalo** / postupila. Ništar manje radi vnođih vzrokov dobrih nisam hotila pomnđi mojoj vzmanjkati, trudu prostiti, skrbi i potrošku engedovati, ter kakovo-takovo ovo delo moje pravoga hotinja znamenje dobrim **podati, obznaniti i priporučiti**. (5)

Štoviše, odlučila se djelo tiskati što će reći objaviti najširoj domaćoj publici.

Prije svega nekoliko godina tiskom je objavljena *Pjesmarica* Ane Katarine Zrinske (Matica hrvatska, 2014., prir. J. Bratulić) kojom se Ana Katarina svrstava i među pjesnikinje svjetovnoga pjesništva 17. stoljeća. Sâm je rukopis otkrio i o njegovu postojanju javnost obavijestio Gerhard Ledić (1926. – 2010.), vlasnik *Pjesmarice*. Rukopis je 1990. godine nazvao *Pjesmodnev – chronika iliti Libar od szpominka Cattarine Zrinszke ili Groff Frankopan Catarine Libar*, no s obzirom na to da u samoj zbirci nema opravdanoga razloga za takav naslov, valja se prikloniti nešto općenitijem nazivu *Pjesmarica* (Bratulić, 2014; Dukić, 2015). Iako je G. Ledić javno obećao da će rukopis pokloniti Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, to se kako se zasad čini dosad nije dogodilo.

Cijela je zbirka nastajala tijekom dužega vremenskoga razdoblja, od druge polovice 17. stoljeća do u 18. st. što potvrđuje više različitih potpisa u zbirci različitih autora, prevoditelja, zapisivača i/ili vlasnika same pjesmarice. U literaturi (Dukić 2015; Dukić – Lukec 2018) je navedeno da *Pjesmarica* sadrži 84 pjesme, i to na slovenskom (1), latinskom (8), njemačkom (5) te hrvatskom jeziku (70), a osobe koje se u zbirci potpisuju, osim same Ane Katarine Frankopan, jesu grof i visoki vojni časnik Franjo (Ferenz) Delišimunović (rođ. Jelačić), najčešće prepisivač, zatim (njegova supruga) Barbara Sidonija Peranska, ujedno i vlasnica pjesmarice do 1713. godine, Joannes (Ivan, Janko) Jelačić, otac Franje Delišimunovića, dvorski savjetnik Baltazar Patačić (1663. – 1719.) (Dukić 2015), a javlja se i pretpostavka da je autor pet pjesama u *Pjesmarici* moguće i Fran Krsto Frankopan, grof Tržački. (Zvonar 2009: 158–212; Dukić – Lukec 2018).

Kroatistička je filologija *Pjesmaricu* označila 'književnim spomenikom nulte kategorije', a s obzirom na moguće stihotvore Ane Katarine Frankopan (Dukić 2015). Naime, u pjesmi *Popivka od razboja Čingičevoga* lirski subjekt se imenuje kao Katarina Zrinska:

Ovo za spominak ja hotih spisati
A za veću diku činit ću spivati,
Katarina Zrinska svitu napred dati
Da im Bog da lip glas u vik uživati.

(Zrinski, 2014: 87–88)

Kulturno-književnu je javnost osobito zaintrigirala smjela tvrdnja o nekim novim, dosada nepoznatim pjesmama Frana Krste Frankopana, i to izvan *Gartlica za čas kratiti*. Tu je tezu prvi iznio Ivan Zvonar (2009), no čini se da

postaje prihvaćena i u recentnoj znanstvenoj literaturi (Dukić – Lukec 2018). I. Zvonar tvrdi da je autorstvo Frana Krste neosporivo, iako su pjesme nepotpisane, a ključan je dokaz 'osoba lirskoga subjekta koja je muškoga roda, za razliku od Katarininih pjesama u kojima je lirsko *ja* žena.' (Zvonar 2009: 158–211)

Život Ane Katarine gotovo da nalikuje romantiziranoj pripovijesti u kojoj nesretna glavna junakinja doživljava rasap vlastite obitelji: glavosijek supruge i brata, zatočenje svoje i vlastite djece, odvajanje od najmlađega djeteta, pomračenje uma i smrt. Mnogi refleksivno-religiozni stihovi u *Pjesmarici* sadrže slične autobiografske motive:

Oh! Hervacka zemlja kako si nesrična
Da češ pogubiti čim i bila dična.
Od vnogo let bila j' familija slavna
I v tujih orsagih kak je bila znana.

Oh! Neverna zemlja, zač si to učinila
Lipotu i diku vse si mi sakrila
Mene još živuču s tim ražalostila
Zač nisi i mene s njimi umorila?

(Zrinski, 2014: 97–98)

S Petrom Zrinskim Ana Katarina je imala četvoro djece: prognanika Ivana Antuna koji je prezime Zrinski morao zamijeniti onim Gnade, skončao je život, umno poremećen, u zatvoru u kojem je proveo 20 godina, Jelena je preminula u tuđoj zemlji, tj. u Turskoj i tek je posmrtno prenesena u Mađarsku, te Judita Petronila i Aurora (Zora) Veronika koje su obje preminule u samostanu. Najmlađa Aurora Zrinski jedno je vrijeme s majkom boravila u Grazu zatvorena u samostanu, no nakon dvije godine Zoru Auroru Veroniku odvojili su od majke i poslali u samostan u Celovcu (Šojat 1977: 8–9). O posljednjoj godini života Katarine svjedoči pismo koje je napisala 26. lipnja 1671. godine:

(...) Moj gospon praefectus ja ovo šaljem VM memorial od mojih potrebov, vse za Boga prosim da me ne ostavite vu mojih nevoljah, ar sami znate da sam vse zgubila kaj sam najdrašega imala na svitu, k tomu blago i imanje, kada je Božja volja tako bila, i Cesarove svetlosti. Ja ne morem suproti nesriči, niti živa vu zemlju; da bih neg za moga dragoga sina znala kadi je i kako je, još bi mi laglje bilo. (...) Ostalo ufam se vu gospodina Boga da njih svitlost hote još po vri-

menu i mene i moju dečicu uzeti i nazad činiti povernuti. Još prosim VM za Božju volju, kaj najveće morete, to mi činite priazan vu mojem sirotinstvu – nimam kamo uteći nego k njih svitlosti i gosp. Tolmačinke. (...) (Preuzeto iz Vukušić 2009)

Potpisala se kao **prof. Frankopan Catharina Zrinska udova nesrična sirota.**

*

Hrvatska je književna javnost tek 200 godina nakon smrti **Frana Krste Frankopana** saznala da je taj mladi markiz od Nemija i grof Tržački bio i književnik te da je pisao na latinskom, hrvatskom, talijanskom i slovenskom jeziku. Rukopis je književnoga rada Frana Krste pronašao u Bečkom državnom arhivu 1871. godine Ivan Kostrenčić, ujedno i prvi hrvatski profesionalni knjižničar, u arhivskom snopu pod naslovom *Hungarica, fasc. 122*, u svesku *Frangepani croatice conscripta*. U tome je poslu veliku pomoć I. Kostrenčiću pružio Franjo Rački, tadašnji predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti koji je iz bečkoga arhiva prikupljao gradivo o Uroti Zrinskih i Frankopana (Zvonar 2016).

Pregledavajući gradivo o Uroti, sasvim slučajno **I. Kostrenčić** je tako u jednom svežnju **pronašao rukopis pjesama Frana Krste Frankopana:**

Na prvi mah mišljah, da su kakvi privatni listovi, ugovori, računi ili što slična (...) al ovaj se put prevarih! Razvežem svežčić i prva stvar, koju tu opazih, bijaše pjesmica, od same ruke Franje Krsta Frankopana napisana. (...) (Kostrenčić 1871: III–IV)

O književniku Franu Krsti prvi je javnost izvijestio F. Rački u „Viencu“ iste godine, a zatim se počelo s intenzivnim priređivanjem rukopisne pjesničke ostavštine iz rukopisa te pripremama za tisak, a kako bi se na vrijeme mogla proslaviti 200. godišnjica Urote (Zvonar 2016: 28–31). Naposlijetku, u svega nekoliko mjeseci od pronalaska rukopisa I. Kostrenčić je uspio prirediti i tiskom objaviti prvo izdanje Frankopanova književnoga djela pod naslovom **Vrtić. Pjesme Franje Krsta markeza Frankopana, kneza tržačkoga** (Zagreb, 1871, tiskom Dragutina Albrechta).

Unatoč tome što je riječ o prvom tiskanom izdanju u njemu nije objavljen cjeloviti opus, ali ni cjelovita Frankopanova pjesnička zbirka **Gartlic za čas kratiti**. Priređivač je svjesno izostavio one pjesme za koje je smatrao da nisu 'glatka sadržaja' odnosno da nisu primjerene 'moralnim propisima' 19.

stoljeća (Kostrenčić 1871: XI). Najveću su 'nelagodu' priređivaču izazvale Frankopanove šaljivo-rugalačke pjesme s lascivnim motivima, niskostilskoga probavnoga humora te zbirka zagonetaka **Zganke za vrime skratiti** u kojima se uvijek aludira na neki oblik muško-ženske spolne interakcije.

Slikovito je u „Viencu“ Milan Rešetar (1923: 478) situaciju oko objavljivanja književnoga djela Fran Krste nazvao *Frankopanovim nevoljama na književnom polju*. Naime, ni iz drugoga pokušaja, nakon četrdeset i četiri godine od pronalaska, Frankopanova književna ostavština nije u cijelosti smjela biti objavljena. Unatoč još jednom pokušaju S. Ježića (1915) u VIII. knjizi *Grade* u izdanju JAZU-a, nakladnik je odmah po objavi povukao sve primjerke, zamijenio sve do kojih je mogao doći drugim izdanjem iz kojega je uklonjen taj Ježićev prilog, te uništio i sam prilog (Rešetar 1923: 478).

Sve do 1995. godine cjelovito književno djelo Frana Krste Frankopana nije bilo tiskom dostupno što znači da je iz rukopisa u kritičkom izdanju objavljeno prvi put u cijelosti čitavo stoljeće nakon što je pronađeno. I to čak u trima kritičkim izdanjima čime je slikovito rečeno i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti naposljetku Frankopanu književniku 'vratila dug' za početni gotovo nepravedan odnos prema njegovu djelu.

Književnim se radom Fran Krsto Frankopan bavio tijekom čitava svojega života, zasigurno od prvotiska *Blaženoga plača* iz 1656. godine pa do smaknuća. U svojem je pjesničkom radu Fran Krsto posezao za raznovrsnim sadržajima. Većinom je pisao poeziju okupljenu u zbirci **Gartlic za čas kratiti** koju je potpisao pseudonimom **Ditelina**, i to po uzoru na ondašnju praksu u europskim književnim akademijama u kojima je i sam sudjelovao (Potočnjak 2015). Okušao se i u prozi te je napisao društvenu satiru koja je oblikovana kao snoviđenje, tj. san o Sudu na kraju vremena. Satira je naslovljena **Po vsem svitu razglašena, prečudna i strašna trumbita sudnjega dneva (Trumbita sudnjega dneva)**. Pripovjedač leži u postelji, čita knjige Dionizija Kartuzijanca *O četiri posljednje stvari čovjeka*, a zatim zaspe i usne san u kojem je prenesen u sudnicu sudnjega dana. Ondje vidi suđenje redovnicima i duhovnicima, a glavni je tužitelj sam Lucifer koji razotkriva grijeh e i istinu o nemoralnom ponašanju svećenstva!

Fran Krsto Frankopan je autor i prvoga prijevoda Molierèa u slavenskim literaturama. (Matić 1970). S francuskoga je jezika preveo ulomak farse *George Dandin ou le mari confondu* Jeana-Baptista Poquelina Molierèa pod naslovom **Jarne bogati** želeći obraditi tradicionalni motiv prevarenoga muža, koji na sve načine pokušava razotkriti svoju nevjernu ženu i njezina ljubav-

nika, da bi na kraju muž ženinom lukavošću sam postao predmet poruge. Isti literarni motiv muža-rogonje Frankopan opjevava i u stihovima svoje pjesničke zbirke **Razgovor med mužem i ženom**. U tom bračnom razgovoru muž ženi postavlja pitanja sumnjičeći ju da ga je prevarila, no žena vješto prikriva istinu vlastitim iskrivljenim tumačenjem. Suprug je krajnje komičan jer se na kraju upravo on ženi ispričava te ju moli za oprost što je sumnjao u njezinu vjernost, čednost i poštenje.

Humor u pjesmi proizlazi iz uvjerljivoga ponašanja žene koja od muža zapravo radi budalu. Ženin je odgovor uvijek dvosmislen i aluzivan. Dok ona aludira na intimne dijelove tijela te na spolni čin muž sve shvaća u doslovnom smislu:

Ž.: Ni t' triba bojati
kad čuješ praskanje,
tad dojde ki znan je
moj dimnjka strugati. (...)
Ž.: Znaš ranu ku imam,
kad mi se usahne
ter stin ne utakne,
počinka ja nimam.

(Svi stihovi F. K. Frankopana prema Frankopan, 1999.)

Promatrajući odnos domaće historiografije prema pjesništvu Frana Krste najveću su 'sablazan' izazvale njegove rugalačko-šaljive pjesme te zagonetke okupljene u zbirci **Zganke za vrime skratiti**. Naravno, koliko su izazvale moralnu osudu toliko su čitateljima bile zanimljive.

S obzirom na to da se u *Zgankama* nalaze neke od najotvorenijih aluzija na muško-žensku spolnu interakciju, po takvoj su svojoj seksualnoj tematici postale poznate i široj javnosti:

Kot stril ravno, tvrdo, belo, glatko,
ki me godre ima, vsak uživa slatko,
al najrajše žena v rukah me ponaša
jer, po noči služeč, radost joj donašam.

Odgovor je **Sviča**

Frankopanove su zagonetke zapravo vicevi u kojima se aludira na spolni dio čovjekove prirode. Zabavne su jer ih se može čitati i u doslovnom i u

prenesenom značenju (dalje prema Potočnjak 2013). Čitamo li zagonetku doslovno u njoj se opisuje neki predmet, osoba ili pojava, na primjer zagonetke o odjevnim predmetima, o alatima i alatkama, o ljudima i zanimanjima i sl. Čitamo li ju u prenesenom značenju u zagonetki se uvijek aludira na spolne dijelove tijela ili na neku spolnu radnju:

Imam život kot snig u belosti,
pravo kako mramor bivam u glatkosti,
ki me pravo ljubi, krilo podigiva,
drago potiskujuč život pomočiva.

Odgovor je **Papir**

Uz svaku je zagonetku na postavljeno pitanje tko / što sam ja? ponuđen odgovor, međutim, ponuđeni odgovor će upravo iznevjeriti čitateljevo očekivanje i izazvati smijeh. U zagonetki je aluzija na ljudsku spolnost toliko prozirna da ponuđeni odgovor iznenađuje svojom jednostavnošću. Dakle, što je to?:

Jemljem v ruku glatko i pritverdo,
vimdar znate kaj postane gerdo,
dok ne spini belo, ne jenjivam,
sim tam ribam, stiskam i porivam.

Odgovor je sapunjanje odnosno **Sapunat**

Prema istome su ključu napisane i lascivno-aluzivne karnevalske pjesme **Ptica prez perja** te **Zvire ko svit zderžuje**, a koje su zbog svojega dvosmi-sla i lascivnoga tona ispuštene iz svih izdanja *Gartlica za čas kratiti* sve do 1995. godine. Tako je i ovdje na doslovnoj razini opjevana npr. gologlava ptica bez perja i peruti, uvijek joj je zima stoga traži da se negdje u tijesno uvuče, kako se migolji tako počne prolijevati bijelu pjenu. Dok se pticu gladi i stišće ona podiže rep poput pauna. Posljednja strofa sadrži preporuku o umjerenom hranjenju ptice (metaforički umjerenoj spolnoj aktivnosti) i načinu kako iznova potaknuti pticu da živne:

Neg jedno samo potribno j' obznaniti:
da joj ne daste nad mesom prenaqliti,
ar če s krofom metat,
nujna, trudna ležat,
tad ju neg gusto v rukah pronašajte,
nigda i nigda glavicu izmivajte.

Ipak, Fran Krsto Frankopan zaslužio je svoje mjesto u kanonu hrvatske povijesti književnosti ponajviše s obzirom na pjesničku zbirku *Gartlic za čas kratiti*. Iako su ocjene njegove poezije bile dosta loše, ipak je riječ o specifičnom pjesničkom opusu u kojemu je Fran Krsto posegnuo za različitim starijim književnim tradicijama: od antičke, srednjovjekovne, predhumanističke, renesansne pa sve do različitih konvencija 16. i 17. stoljeća.

Najviše se okušao u ljubavnom pjesništvu, u kojemu su iskorišteni i klasični, i trubadurski, i dolčestilnovistički, neoplatonički pa i petrarkistički pjesnički modeli. Iako su ga često proglašavali baroknim pjesnikom, s obzirom na figuraciju njegovih pjesama, Frankopan svakako nije barokni pjesnik. A suvremenu je modu, mogli bismo reći, najviše slijedio u emblematskom pjesništvu u kojemu prevladavaju topoi *Rota Fortunae*, *Contemptus mundi*, *Sic transit gloria mundi*, *Vanitas vanitatis* i sl. te motivi Jeke, Venere, Kupida.

Tako je na primjer u jednom dijelu njegova ljubavnoga pjesništva ljubav doživljena kao vesela igra s bogovima ljubavi Kupidom i Venerom. U pjesmi **V ljubavi ki zgubiva, ta dobiva** javlja se opis ženskoga lika Venere (Venuš) pod 'punom' ratnom spremom. *Harac* u koji kreće Venera zapravo je ljubavno ratovanje (*militia amoris*), a u skladu s time pridodani su joj rekviziti potrebni za ljubavni boj – strijele kojima ranjava srca zaljubljenika:

Draga Venuš kad harcuje,
nosi **strile perenite**;
vred **postanu ognjenite**,
potom serce ne skončuje.

Ovdje je Frankopan posegnuo za emblematskim prikazom *Venus militans* (*strijele, rane, harac*) odnosno *Venus triumphans* koja u plamenu osvaja srca zaljubljenika (*Nje deržanje, pogledanje / ima kripost od plamena*), predodžbe osobito omiljene u knjigama emblema 16. i 17. st.

Emblematsko se pjesništvo osobito njegovalo u okviru talijanskih akademija u Beču. To su bila zapravo učena društva (*Sprachgesellschaften*) u kojima su se okupljali pjesnici i intelektualci kako bi raspravljali o različitim temama. Jedan takav akademik-pjesnik bio je i austrijski nadvojvoda Leopold Wilhelm Crescente koji je oko sebe okupio i ostale intelektualce toga doba kao što su primjerice grof Raimondo Montecuccoli iz Modene, protektor slavne akademije *de' Curiosi della Natura pure di Viena*, grof Franz Piccolomini, barun Bucceleni, barun Vertemate, toskanski izaslanik na Bečkom dvoru Marchetti ili pak opat Spinola (Ježić 1921: 36, 166; 1916; Matić 1970: 276; Potočnjak 2015).

Dvorac Bosiljevo (foto D. K.)

Iz Crescenteove je zbirke *Diparti* Frankopan prevodio i adaptirao stihove za zbirku *Gartlic za čas kratiti* te se po uzoru na ondašnju akademsku praksu nadijevanja umjetnih imena i u *Predgovoru* svojega *Gartlica za čas kratiti* potpisao kao *Ditelina*.

Sam naslov Frankopanove pjesničke zbirke sugerira 'kako valja čitati zbirku'. U vrtiću se nalaze svakojake vrste cvijeća, te je *gartlic* metafora za pjesničku zbirku, a cvijeće kao sastavni dio svakoga vrta, metafora je za pjesme kojima čitatelj prikračuje vrijeme. Cvijet-pjesmu čitatelj može ubrati / pročitati ili ako mu se ne sviđi odbaciti. Baš poput raznolikoga cvijeća u Florinu vrtu što je i metafora uvodne pjesme *Cefiruš kak Flori zručā protulitje, Flora Ditelini zaufuje cvitje*:

Al verh vsega Flora, nad cvitjem božica,
Kak je **vertle** svoje dično nakinčila:
Okol naokolo rumeni **rožica**,
Tulipe, narcize posred razredila!

Hijacint i naglic, v strankah postavljeni,
Lilije, jalzamin za vadjlu cvatuju;
Dragoljub, zvončaci, gusto zasađeni,
Violice vsake **venac** izveršuju.

Cijela zbirka obiluje pjesmama raznolika sadržaja i motivsko-tematskih elemenata te obuhvaća sljedeće vrste: ljubavnu, idilsko-arkadsku, matrimonijalnu, šaljivu i šaljivo-rugalačku, refleksivnu i religiozno-refleksivnu, vojničko-ratničku poeziju, s više različitih lirskih podvrsta (Potočnjak 2013).

Tu su npr. pjesme u kojima je opjevan **idiličan pastirski život** u prirodi u tradiciji teokritovsko-vergilijanske bukolsko-arkadske književnosti, kao što su npr. **Pastirnica** ili pak pjesme **Lovac pravo čini ar v slobodi živi** i **Zvirara marljivo lovljenje čini sercu povojlno življenje** o idealiziranom lovačkom životu u prirodi s karakterističnim bestijarijem: *slavič* (slavuj); *štiglic* (češljugar); *grijendlic* (zelendur); *cajzlin* (čižak); *fink* (zeba); *škerlac* (ševa); *kokot* (fazan, tetrijeb); *grivaš* (golub); *jarebica*; *golubica*; *gerlica* (grlica), ali i *kraduča* lisica koja na čistini lovi zaigrane zečeve; na ledini *hudobni* vepar ruje zemlju; pred lovca iskoči srna; staroga se jelena čuje kako riče; vuka *kašuč*; ris na bukvi; ili pak medvjed uz kladu.

Osebudne su pjesme u kojima se 'pripovijeda' neka **erotska zgod**a – uglavnom sastanak i susret dvoje mladih zaljubljenih u prirodi. Na primjer u pjesmi **Zornica nasladna** muškarac u zoru pohodi lijepu ženu (vilu) na spavanju. Prizor je izrazito erotičan jer usnulu djevojku koja spava u mekom perju mladić budi poljupcem. Ili pak pjesma pod naslovom **Bi Grujica u lov prošal, na dvojicu ne hteč došal** u kojoj ljubavni sastanak iz prikrajka skriven promatra Grujica.

Svakako su antologijske Frankopanove refleksivne lirske podvrste, kao što su to autobiografske pjesme melankoličnoga tona (*ispovjedne tužaljke*) *Cvitja razmišljenje i žalostno protuženje*; *Tituluša nima, ime vimdar ima*; *Klori nesrična*; *Hajduk tuži svoju nevolju* te svakako najpoznatija među njima pjesma *Serce žaluje da vilu ne vidi* s paralelno izloženim temama.

U ovim elegično-autobiografskim pjesmama izražen je iznimno širok emocionalni registar lirskoga subjekta – od egzistencijalnih do ljubavnih preokupacija dok se mnogi motivi mogu tumačiti i kao autobiografski.

No, zasigurno će se Fran Krsto pamtiti po svojim **šaljivo-rugalačkim pjesmama** koje se odlikuju niskostilskim probavnim humorom, često gastro-latrijsko-opscenim, a gdje god i skatološkim. (dalje prema Potočnjak 2013). U njima su opjevane teme kao što su mladost-starost, zaljubljeni starac/starica (*puer senex, puer senilis*), ponuda i odbijanje ljubavi zaljubljena starca (**Babajko od divojke ljubav prosi** i **Divojka rad ljubavi špota babajka**), bračna nevjera, mlada prljava djevojka puna buha (**Buhe bantuju Zoricu**), pohotni fratri (**Pop snahu pozdravlja; Fratri putnici**) ili pak nakazno-ružna žena u **Zercalu prave lipote**.

Ta je pak Frankopanova žena prava *ljepotica*: kljukonosa, šmrkava, s jednim okom gleda u križ, na drugo je slijepa, smrdi joj iz usta, škrbava je i ima glji-

vice, prsa su točkasta, s piknjicama, te na leđima ima grbu, ruke su joj *svrabljive* poput kore, na ramenima su ranice nastale paljenjem u medicinske svrhe (*fontanele*), djevojka je otečena i s čirevima te šepava, a poznato je i da pušta plinove te da se povremeno pomokri pa je stoga obložena povojima s melemom (*s flaštri obložena*). Dok govori slini, kad se smije, cvili poput miša, kad pjeva, zavija tanko poput vuka, a kad pleše povlači nogu i stražnjicu. Podrugljiv ton proizlazi iz konstatacije da joj u ljepoti ništa ne manjka! Lirski subjekt potiče zaljubljenike da joj priđu, on će ju rado prepustiti drugome samo neka se zaljubljenici pripaze da ne izgube zdravlje:

Vidi mi se i burlava,
a prez dvojbe je šantava,
drugač pak dobro znana
da j' perdliva i poscana. (...)

Z milim gerlom kad popiva,
kot vuk tanko tad zavija,
v tancu pako kada šeče,
nogu vlači, z ritjom kreče.

Sudionici lirskoga sižea ovih Frankopanovih pjesama ulaze u različite opscene i neočekivane situacije. Tako na primjer fratri zavode krčmaricu ili pak buha pogiba u stražnjici fratra u švank-pjesmi **Buhe nevojlno skončanje** u kojoj se pripovijeda 'istinit' događaj o jednoj nedužnoj buhi koja se poslije pola noći zatekla na fratra. Buha je pretrčavala preko ravnoga polja (trbuha) i dospjela je do trtične udoline gdje je htjela počinuti u 'rosnoj travi', no uskoro je zagrmjelo 'topništvo' iz Soksane što je aluzija na ispuštanje plinova koji su buhu na koncu i usmrtili. Opis je smrti vrlo naturalističan – buha je raznesena u komadiće (*koja zgodi tako strašno, / vsu na kuse zmervi lasno*).

Cijela zgoda nema određenu moralnu poruku, već je šaljiva sama po sebi. Švankovsko je izdizanje na razinu događaja onoga što je banalno-tjelesno, svakodnevnu čovjekovu fiziološku potrebu. Pritom se priziva suosjećanje za buhu, umjesto za fratra koji ima buhe:

Oh, komu se ne b' smilila
glavu svoju da zgubila
tužna buha prija zore;
deh, pivajte, mile hore!

U ovoj pjesmi sudionici pripadaju različitim svjetovima (ljudskom i životinjskom), a 'važan' događaj nije ispričan iz ljudske perspektive (fratar s buhama)

već s obzirom na emotivno-doživljajni aspekt života jedne buhe (buha s fra-trom) (Potočnjak 2013).

Izvan *Gartlica* osobit su interes izazvale Frankopanove **momačke pjesme** (Bošković-Stulli 1978: 211) naslovljene **Dijačke junačke** u kojima se pripo-vijeda o ljubavnim zgodama i nezgodama momaka vitezova. Iako su se često interpretirale u usmenopoetičkom i folklornom ključu valja naglasiti da se ove momačke pjesme nadovezuju i na erotsku liriku iz *Gartlica za čas kratiti*, i to one koje sadrže kratku priču o susretu mladića i djevojke u priro-di. Osim lirsko-narativnih pjesama ovaj ciklus sadrži još i napitnice te **Poskočnicu** koja pripada tzv. **erotskom folkloru**. Ovdje muškarac zavodi mladu djevojku, nudi joj tjelesni užitak, na koji djevojka naposljetku i prista-je. Opis djevojke pripada pučko-popularnoj tradiciji u opisivanju ženske ljepote: djevojka je rumena lica, usne su joj nasladne, oči bijesne, a bijela prsa poskakuju. Kako u *Poskočnici* tako i u ostalim pjesmama ciklusa česti su familijarizmi. S obzirom na to da su obiteljski odnosi bitni elementi na-rodnooga pjesništva, odatle se i javila pomisao o Frankopanovoj dubljoj vezi s narodnim stvaralaštvom: *Blago majci ka te rodi; Dojdi, duša, drago moje, / gdi mi bratcu tori stoje; Ar me majka naučila; kako majci dogajati*. Međutim ovdje djevojka kako bi ispunila majčina očekivanja, prihvaća da s mladićem na travici hvata *pticu*, što je zapravo aluzija na spolni čin. Na taj način pje-sma postaje pošalica, šala, vesela aluzija na defloraciju.

S. P.

...do Bakra i Udina

'Priča se' da su se u dvorcu Nova Kraljevica sastajali urotnici, te je ondje Petar Zrinski počeo s prijevodom hrvatske verzije *Sirene Jadranskoga mora*. U središnjem dijelu dvorca Nova Kraljevica, u unutrašnjem dvorištu smje-štena je *gušterna* na kojoj se nalazi zrinsko-frankopanski grb koji simbolizira ujedinje-nje te dvije obitelji. No, Zrinski i Frankopani nisu bili pove-zani samo vojno-političkim

Grb na gušterni u dvorcu Nova Kraljevica (foto D. B.)

te ekonomskim, već društvenim, odnosno kulturnim i književnim djelovanjem, a osobite su veze održavali i s furlanskim te rimskim Frankopanima.

Zasad se ne zna točno gdje je Fran Krsto rođen. Djetinjstvo je proveo u Karlovcu, nagađa se da se školovao kod isusovaca (u Zagrebu i u Grazu). Osim u Hrvatskoj sasvim je sigurno da je više godina proveo u Italiji te u Austriji što je odredilo njegov književni put. Ženidbom (1658?) s Giulijom di Naro, nećakinjom kardinala Antonija Barberinija, ušao je u moćnu obitelj pape Urbana VIII. U braku mu se rodio sin Mario koji je preminuo u najranijem djetinjstvu (u. 1662). Titulu je markiza Fran Krsto dobio naslijeđivši feud Nemi od Marija Frankopana, posljednjega potomka rimske loze Frankopana (prvo Nikola IX. Frankopan, Franov stric, a zatim i Fran Krsto).

No, **ženidba Frana Krstu uvodi u krug rimske obitelji Barberini koji je poznati književnoumjetnički krug Vječnoga grada!** (Usput budi rečeno kardinal Barberini bio je protektor loretskoga sanktuarija!) (Orešković, 2008). U Rimu je Franu Krsti pokopan sin, a više puta je pisao ili da putuje za Rim ili iz Rima.

Njegova titula i rimski posjed prenijeli su se na furlanske Frankopane, koji su posjed izgubili u sporu s Camerom Apostolicom. S Petrom Zrinskim sudjelovao je u uroti protiv Bečkoga dvora, zbog čega je i smaknut u Bečkom Novom Mjestu 30. travnja 1671. Urota i povijesno-politički kontekst Frana Krstu su posvema odredili u domaćoj historiografiji, dok je njegova književna djelatnost bila zanemarena gotovo pa čitava tri stoljeća! (Prema Frangipane, 1975, Vončina, 1995, Frangipane – Potočnjak, 2010).

Posljednje što je napisao bilo je na talijanskom jeziku oproštajno pismo supruzi markizi Giuliji di Naro koje je datirano dan prije smaknuća 29. travnja 1671. godine u Bečkom Novom Mjestu. Rukopis ovoga pisma zasad nije pronađen, no pismo je izazvalo veliki interes javnosti pa se čak širilo tiskom, i to u nekoliko verzija, a najčešće na talijanskom i njemačkom jeziku.

Pismo je prvi put objavljeno u talijanskom izdanju pod naslovom *Perfetta e veridica relatione delli processi criminali et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin e Francesco Christofforo Frangepani*. To je ujedno dosad i najstariji poznati izvor koji izravno govori o Franu Krsti, a objavljen je neposredno po smaknuću 1671. godine tiskom Mattea Cosmerovija u Beču. Izdanje sadrži grafičke prikaze stratišta, tamnice i zarobljenika, sadrži i točke optužnice, **Fran Krstino pismo Caru te dužu verziju oproštajnoga pisma na talijanskom jeziku supruzi Giuliji di Naro.**

U kontekstu zrinsko-frankopanske političke nepodobnosti zanimljivo je da postoje **dvije verzije** Frankopanova pisma: starije i duže te napisane na talijanskome jeziku, i mlađe te kraće, a napisane na njemačkom jeziku. Uspoređujući oba pisma moguće je uočiti da je došlo do (namjerne) intervencije u sam sadržaj teksta, **što za posljedicu ima drugačiju idejnu poruku samoga pisma.**

Mlađa njemačka verzija pisma (započinje s *preljubljeno zlato i izabranice moga srca!*) ima pomirbeni ton, Fran Krsto u njemu u svega nekoliko rečenica izravno tješi svoju mladu suprugu, doista je koncipirano kao oprostaj, ali u prvom redu kao pomirba Frana Krste s izrečenom presudom. U njemu autor ne propušta istaknuti da je počinio zlodjelo protiv Njegove Carske Visosti, da prihvaća namijenjenu mu kaznu, da je tako htjela sudbina, kao i to da on sada mora odgovarati za svoja zlodjela:

Budući da je ovdje moj Premilostivi Kralj izrekao kaznu, a moje se srce ispunilo pokajanjem i bolom zbog počinjenih zlodjela (...)
(Frankopan, 1999, prev. S. Ž.)

Prva verzija pisma koje je vjerojatno Fran Krsto i napisao sadrži znatno **više autobiografskih elemenata**. Pismo je oblikovano kao posljednja utjeha i pozdrav voljenoj supruzi te je prisutna znatno dublja **emocionalna povezanost među supružnicima**. Međutim, zanimljiv je jedan dio pisma koji je u kraćoj verziji u potpunosti izostavljen. Naime, u drugom dijelu duže verzije Frankopan piše o carskoj milosti, i to kako je cara molio da prema njegovoj supruzi i prema mladom Orfeu Frankopanu bude milostiv. Izostavljanje toga dijela u popularnoj verziji pisma nije neobično znamo li da su Giulija di Naro i Orfeo Frankopan po uhićenju Frana Krste morali pobjeći iz Hrvatske.

Bakarski zaljev (foto D. K.)

Zagonetni Orfeo? Dugo se naša domaća historiografija pitala tko je taj Orfeo koji je s Franom Krstom i njegovom mladom suprugom došao navodno iz Rima u Hrvatsku, a zatim je često boravio u Bakru te u Novom, pa čak i upravljao primorskim imanjima Frankopana. Sačuvala su se neka njegova pisma, pa je tim više postalo zbunjujuće da je Orfeo pisao na hrvatskoj čakavštini (pismo je napisano u Novom, 3. travnja 1670. (*Acta Frangepanea, cod. LXVII.*, Lopašić 1892: 314).

Prve su pretpostavke bile da je Orfeo najvjerojatnije sin Jurja Frankopana, brata oca i strica Frana Krste Vuka II. te Nikole IX. Frankopana (Lopašić 1891: 2). Taj je Juraj kako se mislilo oko 1610. godine otišao u Furlaniju i ondje osnovao furlansku granu Frankopana, a sa sobom je ponio i dio arhivske građe svoje tržačke grane obitelji. (Lopašić 1891; Ježić 1921: 16)

Njega zove markez Franjo svojim netjakom, a da je dulje vremena boravio u Hrvatskoj, dokazuju njegova vlastoručno primorskom čakavštinom pisana pisma (...). Kao što se taj Orfeo **nekako iznenada pojavljuje** već pod dospjetak roda Frankopanskoga u Hrvatskoj, tako mu i **čudnovato na jedanput nestaje svakoga traga**. Daljnje njegove zgode nemogoh doznati, ali držim, da je on ili sam za života ili pako da su njegovi potomci za rata mletačkoga ili milom ili silom prešli pod mletačko okrilje postvaši osnovači posebne grane Frankopanske, koja je još prije kakvih 40 godina živila u gradu Porpettu kraj Vidma (Udine) u Italiji. (Lopašić 1892: 204)

Taj nimalo tajanstveni Orfej Frankopan sin je grofa Pietra Urbanija Frangipanea (1615. – 1679.) i grofice Elene Valvason di Maniago. Fran Krsto se tijekom Orfeova boravka u Hrvatskoj i njihova druženja često dopisivao s njegovim ocem. Tako su sačuvana pisma na talijanskome jeziku koja je Fran Krsto uputio iz Bosiljeva (8. listopada 1665.; 4. prosinca 1666.), Rima (20. srpnja 1666.), Beča (siječanj, 1667.) i Graca (23. listopada 1669.) u Furlaniju. Zanimljivo je da je iz Beča Petru Urbanu Frankopanu uputio božićnu čestitku, dok mu ranije iz Rima javlja najnovije vijesti:

Il contento che V(o)s(tra) Ill(ustrissi)ma mi significa d'haver ricevuto per il mio salvo arrivo in Roma, come anco di qualche buona speranza che apparis(h)e della gravidanza della Marchese mia è segno evidente del suo cortese affetto verso di me e tutta la mia Casa (...)
(Archivio Frangipane, Joannis; isto u: Thallóczy, 1896)

Takav tip komunikacije pokazuje bliskost u međusobnim odnosima, a i u ostalim pismima izvješćuje pohvalno mladome Orfeu: (...) *il Signor Orffeo, giovane di gran spirito e vaghi e gentili termini, che haveva ambitione indicibile di camin[are] Paesi e tentar la sua fortuna nel soglio straniero (...) io mi stimerò fortunat(issi)mò di haverlo app(re)sso di me e mi esibisco di servirlo con tutto il cuore, (...)* (Archivio Frangipane, Joannis; isto u: Thallóczy, 1896)

Međutim, Orfeo ne samo što je bio uz Frana Krstu tijekom urote već nakon što su ga utamničili pomogao je Giuliji di Naro pobjeći iz Hrvatske te ju skloniti na sigurno. Takvi prisni odnosi očito su pridonijeli tome da se Giulia di Naro s Orfeom sklonila k obitelji grofa Francesca Valvasonea u Rosacis (Comun di cuar di Rosacis, Friul / Comune di Corno di Rosazzo, Friuli) odakle je napisala nekoliko pisama i gdje je boravila do 26. travnja 1670. (Prema Rački, 1873: 355)

Bježali su iz Novoga preko Bakra za Piran, a zatim preko Monfalconea na sjever prema Udinama. Prvo su utočište našli u mjestu Rosacis (danas Comun di cuar di Rosacis / Comune di Corno di Rosazzo; tzv. Roca Valvasona) u Furlaniji. Ondje ih je primio grof Giovanni Francesco Corbello Valvasone, ujak Orfea Frankopana gdje su ostali šest dana. O tome je izvijestio mletački namjesnik u Udinama Benedetto Giustiniani 20. travnja 1670. (Prema Rački, 1873: 202).

Ova epizoda ukazuje na to da su **veze između hrvatskih i furlanskih Frankopana bile kontinuirane i postojane**, te da je intenzitet odnosa među pripadnicima obitelji poprimio i nešto šire, regionalno značenje. Naime, i politički, gospodarski te svakako kulturni čimbenici ukazuju na relacije s članovima ostalih plemićkih obitelji tzv. Patria del Friuli kao što su Savorgnan, Colloredo ili npr. della Torre. Također, prostor sjeverozapadne Hrvatske je u 16. i 17. stoljeću bio prostor stalnih migracija i putovanja, i to unatoč prijetnjama s Istoka.

Upravo je **opasnost 'života na granici' privlačila mnoge koji su u Hrvatsku dolazili iz Unutarnje Austrije** (Innerösterreich) te iz **sjeveroistočnoga dijela Italije** kao što je bilo goričko odnosno furlansko plemstvo. Za njih je **vojnička služba** bila stvar društvene **mode** i **prestiža**, gotovo pa pustolovi, često nazivani i **plemićima mača** (*l'nobilta di spada, uomini d'arme*) željeli su ostvariti zavidnu vojničku karijeru, a nije bilo bolje prilike od stalnih ratova s Turcima. Osim vojničke ostvarivali su i dvorsku karijeru, čestim boravcima na europskim dvorovima i kulturnoumjetničkim radom. Tako na primjer pjesnici Ermes di Colloredo di Monte Albano, Eusebio Stella, grof Raimondo Montecuccoli, Orfeo Frangipane kao i pojedinci iz furlanskih obi-

telji Strassoldo i della Torre pripadali su tom **tipu vojničkoga plemstva** (Frangipane 1987: 43–54).

Tim više postaje zanimljivo što se u nekim pjesmama Frana Krste mogu pronaći **sličnosti upravo s južnoaustrijskim i furlanskim pjesništvom 17. stoljeća** (Potočnjak, 2015). Takvi elementi zapravo nisu neobični i pokazuju da je književno djelovanje pripadnika ozaljskoga književnojezičnoga kruga svakako potrebno **povezati sa širim književnoregionalnim prostorom Alpe – Jadran** (Potočnjak 2015).

S. P.

Tragom žena Frankopanki

‘Žene Frankopanke’ sintagma je koja obuhvaća više žena koje su ili rođenjem ili udajom pripadale obitelji Frankopan. Uglavnom se tom sintagom obuhvaćaju pripadnice obitelji prvoga nasljednoga reda (kćeri i supruge) i po muškoj i po ženskoj liniji (npr. Jelena Zrinski kći je Ane Katarine i Petra Zrinskoga, dakle po ženskoj nasljednoj liniji pripada obitelji Frankopan). No, valja istaknuti, iako napisano pravilo, ali ta je sintagma uglavnom rezervirana za one pripadnice koje su se na neki način istaknule u **frankopanskoj galeriji likova**. Ili sasvim slučajno, a s obzirom na tragične ili manje tragične obiteljsko-životne i bračne okolnosti, ili ‘dobrom udajom’, ili ‘uspjesima njihovih supruge’, a prema poslovi da iza svakoga uspješnoga supruga stoji jednako tako uspješna žena!

S obzirom na to da je riječ o plemkinjama uloga im se često procjenjuje, pa i mitizira (mitologizira) upravo na temelju povijesnih zasluga njihovih muževa, braće i očeva. U toj **literarizaciji** često im se pridaje ili iznimno pozitivna ili krajnje negativna uloga. Žena-Frankopanka je u tom smislu nerijetko viđena i kao **metafora domovine**, dok su njezine zasluge što je odgajala sinove i kćeri u domoljubno-kršćanskom duhu. Krajnje pojednostavljeno Frankopanke su tako **heroine, patnice, vještice, politikantice, majke i supruge** velikana, **zaštitnice domaćega ognjišta**. Takvima ih reprezentira i domaća historiografija pa su Frankopanke zapravo jedne od najpodatnijih likova za književno oblikovanje u čitavom nizu književnih žanrova: od legendi, lirsko-narativnih pjesama, epova, novopovijesnih romana, dramskih ostvarenja.

Uloga žene u plemićkim obiteljima često je bila na temelju ženidbe učvrstiti političke veze među plemićkim kućama, a za to je poslovičan primjer

Elizabete Frankopan, kćeri Stjepana I. Frankopana i Katarine Carrare koju su već s dvije godine života zaručili s **Fridrihom II. Celjskim** tada 24-godišnjim mladićem. Ta je priča završila tragično po Elizabetu, a na nju se prema jednoj od verzija, nadovezala još jedna druga, i to priča o **Veroniki iz Desinića**. Općenito je **povijest žena iz obitelji Frankopan ilustrativna kao spoj metahistorije i književnosti**. Naime, Fridrih i Elizabeta se u braku navodno i nisu dobro slagali. Tijekom jedne noći, u Krapini, ležeći u postelji pokraj Elizabete, Fridrih joj je kako kažu zario nož u grudi.

Sljedeći je dan pobjegao tražeći utočište kod kralja Sigismunda (Šercer 2011: 26–27.; Čutura 2014: 14; Kurelić 2016: 216–218). Zatim, prema jednoj od verzija Veronika i Fridrih su se u tajnosti oženili u Fridrihštajnu u blizini Kočevja u Sloveniji. Fridrihov je otac za njima poslao cijelu vojsku. Veronika je ulovljena i zatočena u Velikom Taboru, te optužena da je bacila čini na Fridriha. Suđenje je trajalo dva dana, a suci su odlučili osloboditi Veroniku. Njezina jedina krivnja, prema legendi, bila je što je iskreno voljela Fridriha. Unatoč oslobađajućoj presudi, nesretna je djevojka prvo utopljena, a zatim zazidana u zidove Velikoga Tabora. Kažu da se, posebno tijekom dugih zimskih noći, još uvijek čuju Veronikini krici. **Proces protiv Veronike prvi je zabilježeni proces protiv vješticearenja u Sloveniji, a ova je priča upisana na listu nematerijalne kulturne baštine Republike Hrvatske** (prema *Muzej Veliki Tabor*).

Možda najpoznatija **ljubavna priča** ona je o ljubavi u mletačkome zatočenju postojane **Apolonije Lang i Krste Frankopana** u vrijeme cara Maksimilijana I. Apolonija Lang bila je prvo udana za tirolskoga plemića Julijana Lodrona, a nakon što je ostala udovica udala se za Krstu Frankopana koji je bio poznat po vojevanju u Furlaniji. Apolonija se za Krstu udala godinu dana prije nego li su ga mletački vojnici zarobili pokraj Gradiške (Gradisca d'Isonzo) gdje je ranjen u lice. Krsto je odvezen u Veneciju i ondje je zatočen u kuli Torreselle iznad Duždeve palače. Ljubavna priča dobiva svoj zaplet nakon što Apolonija uporno počinje zahtijevati da joj dopuste posjete suprugu. Unatoč tome što joj to nisu dopustili, Apolonija je, kako navodi mletački ljetopisac Sanudo (1865), nenajavljena došla u Veneciju te uz veliku pratnju ušla u zatvor kao da je dobila dopuštenje, štoviše, čak je najavila svoj posjet dvaput tjedno, no na kraju nije uopće htjela napustiti kulu Torreselle već je ostala unutra sa suprugom (Mesić 1870; Šercer 2011: 55–56).

Njihova je ljubavna priča ostavila svoj trag i u urezanom natpisu na zidu tamnice. Danas je taj natpis prekriven:

Od devetoga lipnja MDXIV bio sam (zatvoren ovdje u Torreselli do trećega dana rujna MDXVIII ja Kristofor Frankopan, knez krčki, senjski i modruški i ja Apolonija, žena spomenutoga gospodina kneza došla sam mu praviti društvo dana 20. siječnja MDXVI[II] do gore spomenutoga rujna. Tko ne zna podnositi zlo i dobro, ne može nikada doći do velike časti. A ni dobro ni zlo ne traje ovdje zauvijek. (Prema Ljubić 1880; Thode 1992; Šercer 2011: 56–57)

Svoj je glas ljubavi Apolonija urezala u zaručnički/vjenčani prsten na kojem je **ugravirana posveta** na njemačkome jeziku: *mit willen dyn eigen (svojom voljom tvoja)*. Taj je prsten jedan od ključnih motiva **novopovijesnoga romana Henryja Thodea** pod naslovom **Frankopanov prsten** (1895). Zanimljivo da je prsten pronađen krajem 19. stoljeća, da bi ga zatim kupio autor romana o Apoloniji i Krsti.

Poznata je književna reprezentacija jedne Frankopanke upravo ona u **Odiljenju Sigetskom** Pavla Rittera Vitezovića u kojemu je opjevan pad Sigeta i Nikola Šubić Zrinski. Riječ je dakako o **Katarini Frankopan**, pokroviteljici Dešićeva *Raja duše* odnosno supruzi **Nikole Šubića Zrinskoga** i unuci Lujze Aragonske. Mogli bismo reći da upravo s Katarinom Frankopan dolazi do "velikoga ujedinjenja" obitelji Zrinskih i Frankopana. Naime, Katarina se za sigetskoga junaka, tada hrvatskoga bana, udala s 19 godina. Katarina je poslije smrti svojega brata Stjepana III. Ozaljskoga baštinila pripadna imanja te cijelu ozaljsku lozu Frankopana koja se ugasila smrću Stjepana III. 1577. godine (Čutura 2014: 18). Katarina Frankopan i Nikola Šubić Zrinski imali su trinaestero djece, među kojima je i Juraj IV. Zrinski, djed Nikole i Petra Zrinskoga, znameniti vojskovođa protiv Turaka.

U Vitezovićevu **Odiljenju Sigetskome** razgovaraju otac i sin, Nikola Šubić Zrinski i Juraj IV.:

Jurju, dite moje, vidiš da kot mravi
od svih stran nastoje turski na nas lavi,
da Siget dobavi car, njihov poglavnik (...)
prez krvi toj uvik psini dat ne mogu. (...)
Zato se dili ti, sinu moj ljubljeni,
pusti oca bditi, a ti mi ne veni. (...)
Ti mi jošće rasti v kripostjah i liti,
ti ćeš mi još k časti domovine biti.
Domu je služiti i prud mnogih gljedat (...)
Tebe moga oka moram sahraniti,

Ti ćeš sablja boka domovine biti. (...)
Ja ću ti pustiti imanje sve moje,
kô u trudnih liti krvjom spravljeno je,
nadajuć se, to je, da naslidnik očin
ravnati ćeš tvoje čine na njegov čin,
da tebe i Turčin i kršćan gljedeći
"Pravi je ovo sin banov!" može reći. (...)
Hodi s Bogom sada u imanje tvoje
rad kôga naslada tvê majke gospoje. (...)

Nikola i **Juraj** opjevani su kao hrabri ratnici, voljni poginuti za domovinu i kršćansku vjeru. Riječ je o **reprezentaciji žrtve pojedinca za opće dobro**, pa je identitet opjevane **Katarine**, očekivano, oblikovan kao **identitet kršćanske majke – roditeljice**, u ovom slučaju časnoga sina koji je spreman poginuti uz bok ocu, a protiv ne-kršćanske (turske) sile:

Nemoj, gospodine, sina rastavljati,
ove ću težine s tobom odbavljati. (...)
Nemoj mi pokore takove činiti
Po kôj sin ne more tvoj naslidnik biti.
Ja li ću se skriti bižeći priliku,
a otac pobiti i umriti za diku? (...)

**Majku neće ranit s tim veće tužnosti,
a mojoj dužnosti kod oca umriti**
vični glas dičnosti potom će iziti. (...)

(Zrinski, Frankopan, Vitezović 1976: 375–378)

Nikola i Petar Zrinski, stoljeće i pol kasnije opjevavaju isti događaj u **Opsidi Sigetskoj**, srednišnjem epu zbirke *Adrijanskoga mora Sirena*, no, svoju su prabaku ipak prešutjeli.

*

Status koji danas uživa **majka Katarina**, kako ju često životopisci oslovljavaju (Bartolić, 2004; 2005), bitno je bio drugačiji neposredno nakon sloma Urote kada su je napadali da je upravo ona, žena, kriva za Urotu i ono što se dogodilo urotnicima. O takvom javno raširenom mnijenju govore dvije pjesme-pamfleti nastale najvjerojatnije tijekom perioda provođenja istrage te odmah po smaknuću: **Cantio mixta** i **Alia vero de rebellione comitis Petri Zriny**.

Pa čak i prvotno njezini veliki hvalitelj, B. Milovec kada u jednom kasnijem historiografskom tekstu (*Historiae Collegii Societatis Jesu*) opisuje zrijskofrankopansku urotu i poraz hrvatskih plemićkih obitelji, mijenja svoju retoriku i u **izrazito nepovoljnu svjetlu prikazuje upravo Anu Katarinu Frankopan koju je deset godina ranije nastojao proslaviti** (Šojat 1977: 138–139).

U istom tonu i na jugu Petar Kanavelić piše pjesmu *Ban Petar Zrinski, doveđen, gdje su mu se imaše glava odsjeći po zapovijedi Leopolda Prvoga, česara rimskoga, može biti da ovako govoraše*. U toj je pjesmi **književni identitet Ane Katarine oblikovan krajnje negativno – ona, žena, kriva je jer ju je Zrinski poslušao unatoč vlastitom odgoju i uvjerenju!**

Krivica je Katarine što se petljala u 'muške poslove', poticala (navodno) suprug na urotu, unatoč njezinoj hrabrosti, bavila se radnjama koje nisu 'primjerene' njezinu spolu. Književno-historiografski je sud optužio Katarinu upravo za ginekokraciju (vladavinu žena) što je u skladu s okamenjenim i naturaliziranim stereotipom zapadnoeuropske tradicije o ženi / Evi kao uzročniku prvoga zla (Jukić 2014: 29):

Budi gospodaru ovčica pokorna,
volji, zapovidi nigdar tverdokorna; (...)
Prez dopustka muža goste ne pozivljaj,
u nebitju njegovom stranske ne prijmijlaj; (...)
Ništar se ne pačaj v lucko prigodaenje
nit želno spitavaj orsaga činjenje; (...)

F. K. Frankopan: *Mati hčer udaje, pošten navuk daje*

Zanimljivo je da se slika o Katarini spletkarici izgradila na nekoliko pseudopovijesnih izvora, i to samo onih koji se tiču Urote. Ta je Frankopanka iz druge perspektive upravo nacionalna heroina. Katarina je krivac, iako hrabri krivac jer nije poput Marije Szechy, supruge palatina Wesseleniya i Sofije Lobl, udovice Nikole Zrinskoga, odala zavjerenike. Također, nije se uspjela spasiti poput Giulije di Naro povlačenjem rimskih veza (Jukić 2014: 28–34). U oba slučaja, i u **pozitivnoj** i u **negativnoj predodžbi** Katarine, riječ je o izgradnji **stereotipa** i **konstrukciji ženskoga identiteta**. *Podređenost žene muškarcu shvaćala se prirodnim poretom stvari koji je ujedno simbolizirao i prirodnu podređenost podanika vladaru. Svako napuštanje normi i izmijenjenih uloga u ovako uređenom društvu predstavljali su prijetnju općem društvenom redu* (Jukić 2014: 30–31):

(...) neg tri dugovanja triba samo mučat,
ženi na spoznanje nikakor dopušćat:
pineze i kinč svoj pod oblast dati,
kak ti život zmožan, zavsim ne skazati;
strajnske otajnosti al stvari derične
poufati ženi bivaju nesrične. (...)

F. K. Frankopan: *Otac sina oženuje, pravo hižit naputuje*

Udaja je Frankopanki bila uglavnom 'dobro promišljen čin', nerijetko su vrlo mlade dobivale starije supruge, više puta su rađale (neke i do trinaestero djece), imale su uobičajenu ulogu u brizi oko kućanstva i djece, a ponekad su se bavile i diplomatsko-političkim poslovima te vođenjem zrinsko-frankopanskih imanja i utvrda (npr. „najhrabrija žena Europe“ Jelena Zrinski, kći Ane Katarine Frankopan Zrinski). S vremenom su postale zanimljive, i neproučeni akteri povijesti Frankopana pa su se o njima počeli pisati i metahistorijski romani. **Povijesni likovi postali su književni likovi te je njihov identitet često oblikovan u skladu s književno-društvenim angažmanom samoga pisca** (npr. E. Kumičić, M. C. Nehajev, V. Car Emin). Ta plejada žena teško da više može izmaći literarnoj fikciji.

Iako su određene rodom, statusom i funkcijom vlastitoga supruga, te potomstvom, za sobom su ipak ostavile trag svojega glasa. Bilo u pismima, pjesmama, molitvenicima, darovima ili pak raznim zadužbinama. Ili na kraju krajeva, možda samo potpisom ili nijemim pogledom s obiteljskoga portreta.

S. P.

Oženi se gospodin Zrinski Mikluš gospu Katarinu od Frankapanov

Bogata i raznovrsna dvojezična (hrvatska i latinska) i dvopismena (glagoljica i latinička) baština koju je iza sebe ostavio hrvatski velikaški rod Frankapana (Frankopana) bila je poticajna osnovica njegovim potomcima, pa stoga ne treba iznenaditi činjenica da se unutar Frankopana (i s njima povezanih Zrinskih – vrlo je zanimljiv u tom kontekstu grafit iz Ozlja koji svjedoči o tim vezama: „**Oženi se gospodin Zrinski Mikluš gospu Katarinu od Frankapanov**“) tijekom ranog novog vijeka radi na stvaranju *koine* hrvatskog jezika unutar tzv. ozaljskoga književnojezičnog kruga ili, kako se u novije vrijeme naziva, zrinsko-frankopanskoga jezično-književnog kruga. Jezične značajke toga kruga obilježava objedinjavanje i interferiranje ča-

kavskih, kajkavskih i štokavskih elemenata. No, da nije bilo bogate baštine i ostavštine ovoga velikaškog roda iz prethodnih stoljeća, teško bi do nečega takvog uopće moglo doći!

T. G.

Ozaljski književnojezični krug

Srednji je vijek u svijesti mnogih vrijeme tmurno i teško, obilježeno gladi, tegobnim radom na polju, bolestima i brojnim drugim nedaćama. U životu srednjovjekovnoga čovjeka bilo je malo slobodnoga vremena za razmišljanja, kulturu ili zabavu, ali je njegov život imao i duhovnu komponentu, bio je obilježen vjerom i nadom. Premda nepismen, imao je kontakt s **knjigom**. Naravno, posredno. Pismeni autor pisao je da bi pismeni čitatelj čitao, ali je imao na umu da je taj čitatelj imao i zadatak kakav danas nema – čitati i onima koji to sami ne znaju. Stoga je već u pisanju **autor** morao misliti na obje skupine svojih čitatelja: **čitatelja** i **slušatelja**, te strukturirati **tekst** da oba budu zadovoljna, da se ostvari kvalitetna komunikacija.

Iz toga su nam vremena ostali hrvatskoglagoljski zbornici, za koje je svjesno stvaran jezični tip kojemu je cilj bio olakšati komunikaciju puka s glagoljaškom knjigom. Sastojnice su toga srednjovjekovnoga tipa književnog jezika dvije: crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije i čakavsko narječje hrvatskoga jezika, a odnos udjela u ovome umjetnom spoju varira od teksta do teksta te ovisi o vremenu zapisa i predlošku. Što se više približavamo novome vijeku, sve je manje crkvenoslavenskih elemenata, a uključuje se značajnim udjelom kajkavsko narječje, a nešto kasnije i štokavsko. Stoga jezik zborničke literature možemo možda najbolje opisati kao „čakavskostaroslavensko interferiranje s kajkavskim naslojavanjem” (Damjanović 1991: 72), svojevrsno premošćivanje dijalekatne granice.

Novo je vrijeme donijelo velike promjene na svim planovima, i života i umjetnosti, zapuhao je renesansni vjetar i počela su nastajati djela pisana čakavskim, štokavskim ili kajkavskim hrvatskim književnim jezikom. Stariji su istraživači jezika naše pismenosti u tome stilskom, tematskom i jezičnom prijelazu vidjeli duboki jaz između srednjovjekovnoga i novovjekovnoga jezika hrvatske pismenosti. Toliko nepremostiv da pojavu hibridnoga jezika u 17. stoljeću nisu povezivali sa srednjovjekovnim hibridom.

Naime, nisu im bila poznata djela koja bi pokazala razvoj toga jezičnoga tipa u 16. stoljeću, pa je teorija o jazu bila logična. Izgledalo je da je jezik djela **ozaljskoga kruga** drukčije koncipiran **hibrid**. Naime, u njemu više nema značajne sastojnice – crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije (odnosno, otkrivamo ga samo u tragovima, u književnojezičnoj nadgradnji), a može se identificirati i organska osnovica, što u srednjovjekovnome hibridu nije slučaj. U Pokuplju je utvrđeno postojanje interdijalekta, mješavne upravo čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga narječja u funkcionalne, komunikacijske svrhe (Vončina 1977: 191–204).

Dakle, promatrani su kao različiti, kako po sastojnicama tako i po vezi s hrvatskim narječjima. Ali, **kontinuitet** se ipak uočio, i to zahvaljujući pronalasku „**karike koja je nedostajala**“. U knjižnici franjevačkoga samostana na Trsatu u Rijeci Šime Jurić je 1967. godine pronašao latinični molitvenik **Raj duše Nikole Dešića**. Provedene su detaljne analize (Vončina 1978: Moguš – Vončina 1995; Stolac 1998) omogućile preispitivanje ranijih stavova.

Stoga noviji pristupi pokazuju da je **književni jezik hrvatskoga srednjovjekovlja** imao svojega **nastavljača u Nikoli Dešiću**, odnosno **kulturnome krugu oko Nikole Zrinskoga Sigetskoga i njegove supruge Katarine Frankopanke**. A i njihovi suvremenici – hrvatski protestantski pisci – koncipiraju književni jezik na ovome hibridnome modelu. Izdvajamo dva protestantska autora: Antona Dalmatina i Stjepana Konzula Istranina. Obilježili su gotovo desetljeće rada protestantske tiskare u Urachu kod Tübingena. Ova su dvojica protestantskih autora objavila veći broj knjiga, npr. glagoljicom i ćirilicom *Tablu za dicu* (1561), *Prvi del Novoga testamta* (gl. 1562; ćir. 1563) i *Drugi del Novoga testamta* (1563), a *Katekizam* na sva tri hrvatska pisma (gl. i ćir. 1561; lat. 1563). U njihovu je djelu čakavska sastojnica temeljna, što ne čudi s obzirom na njihovo čakavsko porijeklo. Stoga je tekstove iz pera Antona Dalmatina i Stjepana Konzula Istranina opravdano promatrati unutar hibridnoga književnog jezika, s čakavskom ikavsko-ekavskom osnovicom i kajkavskim i štokavskim naslojavanjima, uz neka obilježja crkvenoslavenskoga jezika.

U 16. stoljeću, nekoj vrsti **crne kutije**, zbivala se, dakle, logična promjena hibridnoga jezika, sa smanjivanjem crkvenoslavenskoga udjela, a povećavanjem čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga. Stoga na **hibridni književno-jezični ostvaraj u 17. stoljeću** možemo gledati kao na **kontinuitet**, nikako diskontinuitet traženja književnojezičnoga izričaja, i to upravo zahvaljujući protestantskim tekstovima i molitveniku Nikole Dešića.

Molitvenik je objavljen pod naslovom *Hortulus animae*, iza čega hrvatski piše: „što je reći Raj duše“. Nikola Dešić, ispovjednik hrvatske plemkinje Ane Katarine Zrinske, iz raznih je latinskih izvora složio molitvenik i preveo ga na hrvatski jezik, a knjižica je Katarininim troškom i potporom tiskana u Padovi 1560. godine. Molitve su namijenjene ženama, što se razabire iz zapisa kao „**meni grišnici**“, a neke su pisane konkretno za Katarinu Zrinsku, što pokazuju zapisi kao „**nedostojnu službenicu tvoju Kat**“.

Ovaj je **molitvenik** po tipu jedan od posljednjih u nizu srednjovjekovnih molitvenika i prvi u nizu molitvenika katoličke obnove. Književnom jeziku kojim je pisan osnovica je **interdijalekt** što se **izgradio na tlu kontakta različitih govora u pokupskome kraju**, neka **vrsta iznaddijalekatske mješavine**, dok je značajka naslojavanja pismeno tradirana književnojezična predaja. Za razliku od ranijih glagolskih knjiga ovaj molitvenik označavaju obnovljene jezične značajke, osobito na leksičkoj razini. Susreli su se **čakavski jug** i **kajkavski sjever**, vidljiva je i **štokavska** sastavnica, te vrlo složeno **naslojavanje**, u kojemu je najznačajniji udio dao crkvenoslavenski književni jezik.

Najbrojnije su **čakavske** značajke (npr. *va, Vazam, varhu, zač, parvi, vartal, uzdaržuju, twardost sarca, uskarsnul od martvih, jazik, začati, vele, cimiter, sveti Mikula, S. Anton, Osip* pored *Josef*). Sa sjevera su u tekst ušle **kajkavske** značajke (npr. *vusta, najmanjši, potomtoga, vračtvo, dan velik i gorak kruto; Jer velik Gospodin jest i hvaljen kruto*). **Štokavskih** je značajki manje (npr. *što, zašto, ništar, štogodir, bio, stvorio, mnozimi*). Crkvenoslavenskih je elemenata (razumljivo) vidno manje, nego što ih je bivalo u hrvatskoglagojskim zbornicima prethodnoga stoljeća, npr. dočetno *-t* u 3. licu jednine prezenta *pridet* i nestegnut pridjevski oblik *desnoju* u primjerima: ***I vapaj moj k tebi da pridet; i sede ob desnoju boga...***

Preplitanje jezičnih sastavnica moguće je vidjeti na svim razinama, pa čak i u jednoj riječi. Najbolji je primjer glagolski pridjev radni **vazeo**, u kojemu se susreću čakavske i štokavske fonološke značajke (čakavsko *va-* i štokavsko *-o*). Hibridna književnojezična koncepcija po svojoj biti omogućuje bogatiji leksički izbor, pa se među stilskim vrijednostima Dešićeva molitvenika izdvajaju brojni kontaktni (npr. *gospodin jaki i zmožan; istini i pravedni; tuga i žalost; veseliti se i radovati; bojazan i strah*) i distantni (npr. *hiža / kuća, leto / godišće, vračtvo / likarstvo / likarija, tovariš / drug, baščina gospodinova / Didina njegova, majko milosrđa / mati milosti*) sinonimi.

Međašnji položaj *Raja duše* pomogao nam je spojiti srednji vijek i 17. stoljeće. A o hibridnome jeziku 17. stoljeća bilo je u 19. stoljeću raznih stavova

koje najbolje predstavljaju riječi velikoga filologa Vatroslava Jagića koji je o njemu mislio kao o „**jeziku mješovitu i šarovitu**“, pa se izbor jezičnih sredstava smatrao „jezičnom samovoljom autora“ (Jagić 1866: 336–407). Analize provedene stoljeće kasnije pokazuju da tu mješovitost i šarovitost možemo promatrati kao rezultat autorske volje, ali takve koju ne obilježava izolirana individualna volja nego voljni postupak većega broja povezanih autora. Ulazimo tako u novi pristup jeziku ozaljskoga književnoga kruga, koji vezujemo uz niz studija Josipa Vončine (1977; 1979; 1988).

Dokaza za autorsku povezanost nalazimo na više razina, gdje je ona porodična povezanost među najznačajnijim pripadnicima ozaljskoga kruga tek jedna. Tiskana djela, ali još više rukopisna ostavština pokazuju da je hibridna jezična koncepcija bila u podlozi svih tekstova koji ulaze u korpus. To znači da su svi za ono vrijeme relevantni funkcionalni stilovi imali svoju realizaciju hibridnosti, od administrativnoga preko znanstvenoga do književnourjetničkoga, a posrednim analizama možemo im dodati i osobnu komunikaciju. Pokušat ćemo izborom tekstova to i potvrditi.

Administrativni funkcionalni stil najbolje predstavlja bogata građa koju je sakupio, objavio i obradio Emil Laszowski 1951. godine. **Isprave s posjeda Zrinskih i Frankopana pokazuju tronarječnu osnovicu, s jasnim prožimanjima u ozaljskome krugu** (npr. u ispravama iz Ozlja, Bosiljeva, Karlovca ili Švarče), a dio isprava, ovisno o području gdje su pisane, pokazuju više čakavskih crta u primorskome krugu (npr. u ispravama pisanima u Bakru, Hreljinu, Kraljevici ili Grobniku) ili više kajkavskih crta u sjevernom krugu (npr. u ispravama nastalim u Čakovcu, Zagrebu, Kerestincu ili Krašiću). Hibridnim su se jezikom mogle zabilježiti sve poslovne potrebe, od poslovnoga dopisivanja i vođenja poslovnih knjiga na imanjima do privatno-pravnih dokumenata (darovnica, oslobađanja ili određivanja nekih feudalnih davanja, uređivanja međa i sl.). Pritom uporabljeno pravno nazivlje pokazuje visoku razinu uređenosti za to vrijeme.

S nazivljem smo otvorili i temu znanstvenoga stila. Naime, hibridni hrvatski književni jezik ima rječnik koji nudi informacije o općem leksiku, ali daje uvid i u raznovrsno stručno i znanstveno nazivlje te time u znanstveni stil. **Leksikograf Ivan Belostenec** autor je nedovršenoga **velikoga hrvatsko-latinskoga i latinsko-hrvatskoga rječnika**, koji su za objavljivanje 1740. godine redigirali pavlini Andrija Mužar i Jeronim Orlović. Pomno izabrani naslov rječnika **Gazophylacium** metafora je **škrinjice s leksičkim blagom**. U skladu s hibridnom književnojezičnom koncepcijom zrinsko-frankopan-

skoga ozaljskoga kruga Belostenec je u svojem rječniku skupio riječi iz svih triju hrvatskih narječja, dajući time svoj veliki doprinos normiranju jezika na trodijalektnoj osnovici. Najviše je kajkavskoga leksika i on je u rječniku neobilježen, dok je oznakom *D.* obilježio riječi iz južnoga hrvatskoga prostora (čakavske i štokavske), a oznakom *ScI.* obilježio je riječi iz štokavskoga područja, navodeći ponekad i etimološku informaciju za turcizme (*ScI. Turc.*).

Dio leksika koji je bilježio prikupio je u do tada objavljenim rječnicima hrvatskoga jezika, ali i na terenu. Bio je poglavar pavlinskih samostana u **Lepoglavi** i **Čakovcu**, potom prior novosagrađenoga samostana u **Sveticama kod Ozlja** te provincijal istarske i vinodolske pavlinske provincije. Ovi podaci o Belostenčevu kretanju hrvatskim krajevima upućuju na njegovo poznavanje i razumijevanje govora tih krajeva.

Dodajmo i jedno grafijsko obilježje. Belostenec je refleks jata bilježio znakom *ě*, što je omogućavalo različito čitanje u ekavskom (*reč*), ikavskom (*rič*) ili jekavskom (*riječ*) području. U rječniku je znakom *ě* bilježio kontinuantu poluglasa, omogućavajući ostvaraj *e* (*dober*) u kajkavskom, odnosno *a* (*do-bar*) u čakavskom i štokavskom govoru. Takav zapis omogućava i različito čitanje autorova prezimena: Belostenec, Bilostinac i Bjelostjenac, dok je sam rabio likove Belostenec i Belostenac te Bilostinac.

Kao Bilostinac potpisivao se u svojim propovijedima. Propovijedi su na razmeđu znanstvenostilskih funkcija i književnoumjetničkih. Prve funkcije potvrđuje teološko nazivlje, a druge struktura teksta, u funkciji propovjednikove bliske komunikacije s pastvom.

Belostenčevih je **Deset propovijedi o euharistiji** (Graz, 1672) vrijedan niz najstarijih objavljenih hrvatskih tijelovskih propovijedi. Za njih je izabrao jezik razumljiv na području pavlinske provincije u kojoj je djelovao, s jasno izraženom kajkavskom osnovicom, ali se vide i naslojavanja iz drugih hrvatskih narječja. Boljoj razumljivosti pomogli su brojni kontaktni sinonimi (*studenac, vrutak iliti zdenac; na slavu i diku*).

Zastajemo na jedinoj autorici iz toga kruga. Malo se žena u 17. stoljeću bavilo književnim radom, a još ih je manje objavilo knjigu. Ana Katarina Zrinska, hrvatska banica i književnica, rasla je kao dijete u ozračju hrvatske velikaške porodice Frankopan, a udajom za Petra Zrinskoga nastavila je život u kulturnome ozračju i sudjelovala u gospodarskim i političkim poslovima Zrinskih.

Prevela je i pripremila u Ozlju i potom dala 1661. godine u Veneciji tiskati molitvenik *Putni tovaruš*, koji sadrži molitve za različite životne prigode te

psalme. Pisan je tronarječnim tipom hrvatskoga književnog jezika. *Putni tovaruš* djelo je pučke pobožnosti i barokne stilske usklađenosti, koji nudi duhovnu hranu za puk napaćen višestoljetnim turskim prodiranjima i ostalim nedaćama. Osim toga djela zaslužna je za još jedan molitvenik – *Dvoji duši kinč* isusovca Baltazara Milovca, koji je pod njezinim pokroviteljstvom tiskan iste 1661. godine u Veneciji.

Do naših su se dana sačuvala vrijedna literarna djela pripadnika ozaljskoga kruga. Izdvojamo dva.

Jedna od najluksuznije opremljenih knjiga u 17. stoljeću bila je **Adrijanskoga mora sirena** (Mleci, 1660), prijevod s mađarskoga – autor je bio Nikola Zrinski, a prevoditelj njegov brat Petar Zrinski. Ovim je prijevodom dokazano da iznandijalekatski književnojezični tip podoban za prijevode stihova zahtjevne versifikacije.

Drugi je **Gartlic za čas kratiti**, rukopisna stihovana ostavština njihova šurjaka Frana Krste Frankopana, u 19. i 20. stoljeću višekratno tiskana (1871, 1915, 1936, 1995). Kao i drugi pripadnici ozaljskoga književnog kruga pisao je **tronarječnim** tipom hrvatskoga književnog jezika, s čakavsko-ikavskom osnovicom i fonološkim i morfološkim obilježjima zajedničkim čakavskome i kajkavskome, s ponešto štokavskih obilježja. Jezični su pokazatelji čakavsko-ikavske osnovice npr. *lipota, misec, srića, vridnost, naslidim*. Neka su obilježja zajednička čakavskome i kajkavskome, kako fonološka, npr. *sujeno*, tako i morfološka, npr. genitiv množine *suz*. Neka su pak obilježja izrazito čakavska, npr. *misal, ka*, neka kajkavska, npr. *noč, pomoč, cvatuča, potoki, tak, naj zvršuje*, a neka štokavska, npr. *što, u mojoj*. Prožetost u svakome stihu, u sintagmama (npr. *neverna srića*), pa nekada i u samo jednoj riječi (npr. *ljublenoj*), pokazuje funkcioniranje miješanja hrvatskih narječja u jeziku ozaljskoga kruga.

U tome kontekstu valja gledati i jedno od najpotresnijih pisama u hrvatskoj epistolarnoj povijesti. Oproštajno pismo hrvatskoga bana i književnika Petra Zrinskoga potresan je podsjetnik na hrvatsku tragediju, napisan u Bečkom Novom Mjestu 29. travnja 1671., u predvečerje pogubljenja. Upravo te okolnosti potvrđuju da je jezična koncepcija ozaljskoga kruga, temeljena na trodijalektnome stanju, pisani jezik ne samo za književna djela nego i za komunikaciju među pripadnicima kruga, čak i u ovako teškim trenucima. Time je dan značajan dokaz neopravdanosti Jagićeve ocjene o izvještačenosti jezika ozaljskoga kruga.

Oproštajno pismo koje je napisao svojoj ženi Ani Katarini čitali su mnogi, ali ne i ona kojoj je namijenjeno, tamničari joj ga nisu nikada uručili.

Jezik srednjovjekovne pismenosti prošao je put do 17. stoljeća kroz 16-stoljetni filtar. Tijekom 16. se stoljeća zbivala logična promjena hibridnoga jezika, sa smanjivanjem crkvenoslavenskoga udjela, a povećavanjem čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga, a što nam pokazuju djela hrvatskih protestanata, s prvim hrvatskim cjelovitim prijevodom Novoga zavjeta, te trsatski molitvenik *Raj duše*. Hibridni je književnojezični ostvaraj u 17. stoljeću dio kontinuiteta traženja književnojezičnoga izričaja. A najznačajniji su predstavnici toga hibridnoga književnog jezika pripadnici hrvatskih velikaških porodica Frankopan i Zrinski. Premda najprimjereniji trodijalektnoj biti hrvatskoga jezika, daljnji razvoj hibridnoga književnojezičnog modela prekinut je nasilnim nestankom Zrinskih i Frankopana s hrvatske političke pozornice.

D. S.

U potrazi za glazbom Frankopana

U kontekstu promišljanja glazbe kao osobita izraza života, trajanja i preživljavanja, rasonode i rada, (ne)uhvatljive poruke stvaratelja, zadovoljstva slušatelja, izvora moći vladara i glasnika, glazbena kultura velikaške obitelji Frankopan, koja je u hrvatskoj povijesti ostavila neizbrisiv trag, (pro)nalazi se u slici renesansne i ranobarokne hrvatske glazbe. Renesansa je hrvatskoj glazbi donijela stilsku kompleksnost kao posljedicu složenih političko-kulturnih prilika u zemlji: izloženost osmanlijskoj i mletačkoj opasnosti, raštrkanost gradskih sredina na sjeveru i jadranskoj obali, utjecaj kulture srednjega vijeka, iscrpljujuće borbe feudalaca u međusobnim trzavicama s vanjskim neprijateljima, profilacija građanske klase, utjecaj Crkve, koja gotovo jedina njeguje glazbu i kontinuirano se njome bavi. Počeci razvoja renesanse u hrvatskoj glazbi bilježe se u 16. st. širenjem filozofske misli Zdranina **Frederika Grisogona Bartolačića** (1472. – 1538.) u djelu „*De Musica integritate*“ iz 1507. godine i Cresanina **Frane Petrića** (1529. – 1597.) u djelu „*Della poetica*“ iz 1586. godine, koja su potakla na ponovno otkrivanje moralnih, intelektualnih i duhovnih vrijednosti antike.

Od glavnih se obilježja tadašnje europske glazbene slike izdvaja izlazak glazbe iz svijeta anonimnosti u svijet javnosti. U njemu ona i dalje zadržava titulu najsavršenije umjetnosti – **ars perfectissima**, koju u okolnostima stvaranja novih odnosa moći nastavljaju podržavati svjetovne vlasti, identificirajući se kroz glazbu s Bogom, kojemu slušanje glazbe predstavlja iznimo uživanje. Tako „oplemenjena“ vrijednost glazbe utjecala je na formi-

ranje normi ponašanja i tendencija visokog društva, na čijim se dvorovima zapošljavaju glazbenici, žongleri, menestrelci s ciljem izvođenja i stvaranja glazbe, koja postaje mjera i kvaliteta dvorskih događanja i svečanosti. Glazbenici se u novim okolnostima djelovanja i rada nastoje organizirati za potrebe tržišne utakmice i sve aktivnije trgovine predstava i tiskanih glazbenih djela. No na tržištu se bolje od njih snalaze izdavači i tiskari muzikalija, koji glazbene vrijednosti pretpostavljaju vrijednostima tiskanja i prodaje.

Kako s vladanjem ide i vladanje glazbom, glazba postaje izraz društvenog položaja, cijena legitimnosti i ekskluzivna vrijednost vrijedna slušanja. Slušanje, naime, kao dio ritualne konzumacije glazbe usko je povezano s idejom da glazba može učiniti svijet harmoničnim, a tonska skladnost složenih zvučnih struktura glazbenog djela ispuniti funkciju reprezentacije buržoaske slike svijeta uređenog društva. „**Država ne bi mogla opstati bez glazbe**“, kaže Molière shvaćajući važnost glazbe u zadobivanju društvene moći, te pojašnjavajući razloge zamaha tadašnje proizvodnje glazbe, ne samo među vladajućima i bogatima nego i među građanima, koji počini upotrebljavati menestrele imitirajući bogatu vlastelu (građani plemići). Iznajmljuju se orkestri i kupuju tiskane partiture glazbenih djela za potrebe dvorskih i crkvenih svečanosti, gradskih i privatnih. Crkveni orguljaši uživaju visoki društveni status. Za razliku od ostalih glazbenika dobro zarađuju i nisu prisiljeni raditi druge poslove poput prepisivanja koralnih knjiga, sviranja na javnim zabavama, bavljenja trgovinom i dr.

Ponovno otkrivanje grčkog svijeta dovodi do procvata plesne glazbe i nastajanja novih formi: opere, oratorija, fuge, koncerta. Razvoj glazbe posebno je očigledan u Italiji: godine 1600. u firentinskoj palači Piti prikazuje se prva opera, a 37 godina kasnije u Veneciji se otvara i prvo glazbeno kazalište San Sesiano. Obrazovanje glazbenika iz ovlasti crkve i samostana postupno prelazi na konzervatorije, koji se nalaze pod gradskim i državnim patronatom. Napretkom se tehnologije proizvodnje razvijaju instrumenti dok se jačanjem svijesti o ulozi glazbe u društvu glazbene prakse homogeniziraju i profesionaliziraju.

D. G.

Hrvatska glazbena kultura

U povijesti hrvatske glazbe nije poznato da je hrvatsko plemstvo običavalo uzdržavati vlastitu dvorsku glazbu. Praksa je izvođenja glazbe na dvorovima

hrvatskih plemića i građanskih krugova podrazumijevala tzv. **akademije**, glazbene svečanosti u izvođenju unajmljenih sastava svirača. Bogatije hrvatske obitelji, kao na primjer **Negri u Labinu** ili **Turini na otoku Krku**, svesrdno su podržavale glazbu, novčano pomagale glazbenike i plaćale tiskanje muzikalija. I obitelji Zrinski i Frankopan **novčano potiču glazbu**, štoviše, i sami se u njoj okušavaju.

Juraj Frankopan, sin Vuka Frankopana Tržačkog, odlikovao se, kako u jednom spisu stoji, „**poznavanjem glazbenih instrumenata**“, a Zora (Aurora) Veronika Zrinski, treća kći Petra Zrinskog, bila je **pjevačica i ravnateljica kora** u uršulinskoj crkvi u Celovcu (Stipčević 1997: 88).

Hrvatski glazbeni život u 16. st. kreiraju brojni svirači i pjevači. Oni stvaraju glazbeni repertoar i razvijaju izvedbenu praksu koja osim pjevačkih i sviračkih vještina uključuje i izrađivanje instrumenata (*uomo universale*). Od pjevača to su **cantastoriji**, koji uz religiozne napjeve izvode i mitološke pjesme, **guslači**, koji sviraju i pjevaju epske pjesme, **začinjavci**, koji pjevaju uz pratnju trzalačkih žičanih instrumenata, lijerice ili lutnje, odnosno leuta, kako se u starijoj hrvatskoj, osobito dubrovačkoj literaturi standardno nazivao ovaj instrument. **Svirači** trublji, flauta, korneta, bubnjeva uveličavaju gradska slavlja, na primjer, prilikom porinuća brodova, svadbenih svečanosti, ispraćaja ili dočekivanja društveno važnih osoba. Svirači violine u gradu Hvaru zapisuju violinske melodije specifičnim notnim pismom među prvima u Europi. O tome svjedoče rukopisne notacije specijalnog sistema, tzv. **tabulature**, u zborniku Hvaranina Gabriela Pervanea iz 1625. godine. Uz violinu svira se i spomenuta lutnja, glazbalo tzv. petrarkističke lirike. Dvije knjige obrada skladbi za glas i ovaj instrument priređuje Franjo Bosanac, bosanski Hrvat rođen krajem 15. st. Knjige su objavljene početkom 16. st., točnije 1509. i 1511. godine u Veneciji i Fossombroneu, a njihova iznimna vrijednost leži u *ricercarima*, uvodnim dijelovima skladbi koje je Bosanac namjenio lutnji. Postupkom izdvajanja lutnje kao solističkog glazbala označio je samostalan razvoj instrumentalne glazbe. Od 14. se stoljeća u Dubrovniku, koji se razvija kao politički slobodan hrvatski grad, vodio iznimno bogat glazbeni život; ondje su glazbenici bili zaposleni u okviru Kneževe kapele, koja je ispunjavala potrebe državnih ceremonija i svečanosti, a bila je ustrojena po uzoru na slična glazbena tijela tadašnjih europskih dvorova i gradova. Iz glazbe drugih urbanih sredina Sjevernog primorja i Dalmacije, kao područja osobita ozračja renesansne misli i živih susreta mediteranskih i drugih kultura, posebnu je popularnost uživala **popijevka** uz pratnju lutnje. Ova popijevka, južnjačke melodičnosti i plesnih ritmova,

osvajala je sretnim spojem renesansne profinjenosti i hrvatske pučke glazbe. Iz sačuvane lutnjističke tabulature Francesca Sagabrije (oko 1550. – iza 1606.), recentno otkrivena glazbenika iz Zagreba, razvidno je postojanje prakse sviranja ovog glazbala na zagrebačkim ulicama i popularnosti pjesme jednostavne strukture **canzonette**.

Vokalni oblici viših profesionalnih zahtjeva, kao **frottola** i **gregeska** te **madrigali** i **moteti**, izvodili su se na talijanskom i latinskom jeziku, a činili su korpus glazbenih formi po ukusu građanskog sloja. Visoku je popularnost među njima ostvario madrigal, zvukovno senzualan, virtuozan i bogat ukrasima. Ova osobita glazbeno-pjesnička forma na talijanskom jeziku izvodila se **a cappella** s najmanje tri pjevača. Za izvođenje je madrigala bilo potrebno pjevačko iskustvo te notna pismenost neophodna za snalaženje u višeglasnoj partituri složenih polifonih kombinacija. Madrigal je u građanskoj kulturi imao dvojaku društvenu funkciju, svečanih pjesama za ceremonije i zabavnih pjesama za dvorske potrebe. Pandan madrigalu u svjetovnoj glazbi bio je **motet** u crkvenoj glazbi, cijenjen zbog polifone elegancije i tehničke savršenosti. Izvodili su ga zborni pjevači crkvenih **kantorija** na latinskom jeziku za potrebe sakralnih prigoda, najčešće bez instrumentalne pratnje. O popularnosti madrigala i moteta na hrvatskom tlu najbolje govore sačuvani rukopisi tadašnjih skladatelja koji su razvijali višeglasne vokalne oblike, a to su Andrea Motovunjanin (oko 1480. – nakon 1539.) iz Istre, Cresanin Andrija Patricij (rođen na početku i umro na kraju 16. st.), Šibenčan Julije Skjavetić (oko 1530. – nakon 1565.) i drugi. Nakon njih hrvatski razvojni put višeglasne polifone glazbe nastavljaju graditi dva plodna ranobarokna skladatelja, Ivan Lukačić (1585. – 1648.) iz Šibenika, koji 1620. godine objavljuje „Sakralne popijevke“, i Vinko Jelić (1596. – 1636.) iz Rijeke, autor triju zbirki duhovnih skladbi: „Parnassia Militia“ iz 1622. godine te „Arion I“ i „Arion II“ iz 1628. godine. Relativno mali broj sačuvanih muzikalija iz 16. st. izravna je posljedica položaja tiskarstva u Hrvatskoj. Gotovo su svi sačuvani notni primjeri hrvatske glazbe iz 16. st. tiskani u Veneciji, Rimu ili Fossombroneu i dr., gdje su kao tiskari djelovali i neki Hrvati. Među njima je već spomenuti skladatelj iz Istre Andrija Motovunjanin, koji je radio kod čuvenoga venecijanskog tiskara muzikalija Ottaviana Petruccija, a posebno je zaslužan za unaprjeđenje tehnike tiskanja nota pomičnim slogom.

Brojni su hrvatski umjetnici toga razdoblja, skladatelji, književnici, izdavači, kao i likovni umjetnici, odlazili u druge europske gradove u potrazi za usavršavanjem. Najčešća je destinacija toga vremena bila Italija, odnosno Venecija, gdje su običavali jezično prilagođavati svoja imena. Iz tih razloga nije lako odrediti veličinu udjela glazbenika s hrvatskog tla u razvoju europske glazbe.

Belgrad, najstarije sačuvane orgulje u Hrvatskom primorju (foto D. K.)

Međutim, primjer glazbenika Tomasa Cecchinija (?1580. – 1644.) upućuje na to da tada i Hrvatska ugošćuje strane umjetnike i pri tome profitira. Ovaj angažirani redovnik iz Verone unaprjeđuje tadašnji glazbeni život Splita i Hvara uvodeći u praksu **monodiju**, tj. jednoglasje uz akordičku pratnju, s kojom je, prema hrvatskoj povijesti glazbe, u Hrvatsku stigao glazbeni barok.

U seoskim se sredinama razvijala **narodna glazba**. Za razliku od urbane, koja je zračila renesansnom rafiniranošću i pokazivala profesionalne pretenzije, ova je glazba nepoznatih pjevača i svirača bila zvučno oporije prirode, jednostavnijih jednoglasnih struktura na narodnom jeziku. Iz njezina se repertoara izdvaja **bugarštica** ili pripovjedna pjesma baladnog ugođaja, zatim pjesma **počasnica** pjevana u čast zaslužnih članova društva, obredna pjesma **naricaljka** i druge. Bilo je popularno i **kolo**, narodni skupni ples koji su voljeli plesati u svim društvenim klasama. Plesao se na **igrišću**, posebnom mjestu zajedničkog okupljanja i veselja. Primjerice u gradu Rijeci ples je bio ritual u kome su se svi morali ponašati prema unaprijed predviđenim pravilima i u skladu sa svojim društvenim položajem. Odredbe su bile propisane u Statutu grada Rijeke iz 1530. godine, naslovljene „O plesu i igrama gospođa“. Ondje stoji da nitko ne može plesati ili igrati ako nije pristojno odjeven u odjeći do koljena. Dok je gradska elita plesala uz glazbu koja je bila sastavljena prema njihovu ukusu, pučani su plesali na **tancima**, koje bi organizirali **feštari (capo musicorum)** uz obilgatnu pratnju narodnih svirača ili sopaca na sopilama i mjehu te drugim narodnim instrumentima (Lukežić 1998).

Hrvatske narodne pjesme i plesovi bili su rašireni i izvan Hrvatske. To potvrđuje zbirka plesne glazbe za čembalo iz 1588. godine Mlečanina Marca

Orgulje u krčkoj katedrali
(foto D. K.)

Facolija, u kojoj se našla i laskivna pjesma „Aria della Marchetta Schiauonetta“, kakve su hrvatske kurtizane običavale pjevati u društvima mletačke gospode, organizirajući i izvodeći različite glazbene programe u njihovu čast.

Vrijedni se podaci o tadašnjoj narodnoj glazbi i glazbenim običajima nalaze u književnim djelima i drugim literarnim izvorima iz onoga vremena. Ovdje treba spo-

menuti prvi hrvatski tiskan roman „Planine“ autora Petra Zoranića iz 1569. godine, u kojemu se nalaze opisi veselog glazbovanja pastira iz grada Zadra i Velebita, zatim velik spjev „Ribanje i ribarsko prigovaranje“ Petra Hektorovića iz 1558. godine, s dva izuzetno vrijedna notna zapisa bugarštica. Iz skupine izvanknjiževnih izvora ističe se „Rječnik“ Fausta Vrančića iz 1595. godine, koji donosi hrvatske leksičke korelate za pojmove iz područja glazbene terminologije. Na primjer, Hrvati su pod nazivom **bubany** podrazumijevali odgovarajuću udaraljku, ali i zvuk koji se proizvodi bubnjanjem (Tuksar 1976).

Iz arhive o orguljašima katedrale u Krku može se ponešto zaključiti o glazbenom obrazovanju, uglavnom u domeni Crkve, odnosno u sklopu orguljaške službe, koja je često podrazumijevala i poduku pjevača. U malim je gradovima, kakav je bio Krk, financiranje crkvenih pjevača, orguljaša i održavanje orgulja nerijetko bilo provedeno sa znatnim financijskim naporima. Tako je za potrebu nabavke novih orgulja u katedrali 1542. bio osnovan posebni fond u koji su građani ulagali svoje dobrotvorne priloge (Žic-Rokov 1974).

D. G.

Glagoljaško pjevanje i marijanska popijevka

U okviru se crkvene glazbe uz koralno pjevanje na latinskom jeziku razvijaju i različiti oblici crkvenog pjevanja na narodnom jeziku. Uglavnom se ovdje radi o glagoljaškom pjevanju i paraliturgijskim nabožnim i pučkim pjesama, koje su se pjevale izvan liturgijskih svečanosti, kada su crkvene vlasti tolerirale slobodnije izbore glazbe. Iz korpusa takvih oblika povezanih s narodnom tradicijom, slavenskim jezikom i glagoljicom kao njegovim pismom, na ljestvici popularnosti visoko se izdvajalo **glagoljaško pjevanje**.

Javilo se još u srednjem vijeku i nastavilo razvijati sve do 19. st. kao hrvatska varijanta latinskoga koralnog pjevanja, čija se ljepota ogleda u spoju **gregorijanske koralne tradicije** i **hrvatske pučke popijevke**. U razvoju crkvene glazbe u Hrvatskoj ono predstavlja jedinstven fenomen u europskoj glazbenoj kulturi. O glagoljaškom se pjevanju zna relativno malo. Prenosilo se usmenom predajom, a rijetki zapisi dokazuju i postojanje **svećenika glagoljaša koji su poznavali notno pismo**. No zapisi notnih znakova ne otkrivaju puno o tom specifičnom glazbenom izrazu, tek se ponešto može saznati posredno iz nekih pisanih izvora. U jednom se takvom usputno spominje i Nikola Frankopan, na čijem je posjedu u Vinodolu živjela porodica koja je zbog neplaćanja dadžbine vodila spor s Kaptolom. Iz ovih se okolnosti saznaje podatak o rasprostranjenosti glagoljaškog pjevanja ne samo duž jadranske obale već i na sjeveru Hrvatske (Doliner, 1998).

Glagoljaško je pjevanje bilo podložno utjecajima pučke glazbe i suptilnim izazovima pučkih pjevača da vlastita glazbena iskustva ugrade u crkvene pjesme, što je rezultiralo folklornom obojenošću crkvene glazbe. Oprimjeruje to jedan od rijetkih notnih zapisa paraliturgijskih pjesama iz sredine 15. st., dvoglasni rondel **Evo je prišal**. Iz njegove se strukture iščitavaju elementi svjetovnih i crkvenih obilježja, pritom i taktika narodnog stvaralaštva kao posljedice kreativne igre nadilaženja i podilaženja crkvenim glazbenim standardima. Primjerice, sporni se drugi glas „skriva“ na način da imitira prvi. Zbog takvih su stvari paraliturgijski oblici bili pod budnim okom Svete Stolice. Nešto kasnije, s Tridentskim saborom (1545. – 1563.) i protureformacijskim aktivnostima stavljeni su u službu Crkve, pod tezom da su korisni u komunikaciji s narodom. Crkva u Hrvatskoj, međutim, oduvijek je pokazivala simpatije za ovu vrstu glazbe i nastojala je „kultivirati“. Na primjer, isusovci su zapisujući glagoljaške napjeve, paraliturgijske i nabožne pučke popijevke izostavljali „pogana“ i „lascivna“ verbalna mjesta ili pak vršili nadomještanje već postojećeg teksta neke melodije novim tekstom

duhovnog sadržaja. I pavlinski je red po sličnim pravilima skupljao i zapisivao pučke nabožne popijevke. Godine 1644. objavljuju „Pavlinsku pjesmaricu“, koja danas predstavlja jedan od najvećih spomenika hrvatske nabožne glazbe. U istom se krugu vrijednosti nalazi i njihov drugi zbornik *Cithara octochorda*, koji je imao čak tri izdanja: 1701., 1723. i 1757. godine.

I redovnici sv. Franje, koje u 15. st. u Hrvatsku dovodi Martin Frankopan, tada knez Senja, Krka i Modruša, pridaju važnost crkvenoj glazbi koju oblikuje narod. Nastanjuju se 1453. godine na Trsatu, a hrvatski im plemić daje izgraditi samostan i crkvu s orguljama gdje uče svirati i pjevati koralne napjeve. Djelujući po strogim odredbama generalne konstitucije reda iz 1685. godine, prema kojima se zabranjuju pjevanja drugih vrsta pjesama i sviranja drugih instrumenata osim orgulja, franjevci razvijaju posvetnu nabožnu pjesmu, tzv. *marijansku popijevku*. Nastanak ove pjesme na hrvatskom jeziku izravno je povezan s legendom iz 13. st., kada je Marijina kućica s Trsata prenešena u Loreto. U obilježavanju toga tužnog događaja franjevci **odabiru glazbu** kao medij u procesu integracije gubitka Svete kućice u kolektivno sjećanje svojih vjernika. U duhu tadašnjeg nauka Johanna Tinctorisa (oko 1435. – 1511.), renesansnog teoretičara kontrapunkta, i oni su smatrali da glazba potiče na pobožnost – *Musica animos as pietatem excitat*, dovodi do ushita – *Musicae extasim causat*, **uzdiže zemaljski duh** – *terrenam mentem elevat* i dušama daje blaženstvo – *Musica animans beatificat*.

S obzirom na to da su poezija i glazba etimološki bliske, njihov intermedijalni odnos dopušta povezivanje pjesništva Frana Krste Frankopana, jednog od umjetnički darovitijih članova obitelji, s marijanskom tradicijom trsatskih franjevaca. Svrha je toga širenje slike kulturnoga/**glazbenoga identiteta** obitelji Frankopana, koju uz povijesno šarenilo određuju i nijanse vlastita stvaralačkog traganja. U tom je pogledu zanimljiv spjev „Elegija“ iz 1656. godine, gdje je glazba eksplicitno tematizirana s namjerom da osnaži izraze žalovanja za Kućicom Djevice Marije. Na tim se mjestima intermedijalnih kvaliteta (pro)nalaze note marijanske popijevke Krste Frankopana:

Svi viču: „Neka pridošla Kraljica slavi!
Hej, neka prispjela Djevica kraljuje! Hej, neka slavi!“
Blagom pjesmom miluje veselo uzduh
Mnoštvo vično višeglasnom napjevu.
Jedan udara milozvučnu liru i trzalicom je kroti;
Drugi puše u rog, treći svira na trubi;

Četvrti vješim prstima prebire po zvonkim orguljama
 Koje umiju otjerati teške brige.
 Jedan pjeva: „Došla je Marija, kraljica neba!“
 Pjeva i drugi: „K nama je došla! Hej, došla je !“
 Zvonke trube i mjedene svirale stostrukim su jekom
 Pozdravile hram i izmiješale zvukove.

Pastirica

U sliku višeslojne hrvatske glazbe 16. i 17. st. svakako ulazi glazba za scenu poput one u renesansnim komedijama, pastoralama i ostalim srodnim kazališnim oblicima. U glazbenom se smislu najčešće pri tome misli na oblike pjevanja uz instrumentalnu pratnju jednog ili više instrumenata, plesne točke, **intermezza**, zvorske točke i slično. Bez obzira na to o kojem se scenskom komadu radilo – komedijama, tragikomedijama, crkvenim misterijima – glazba je bila u funkciji pratnje. Takvu se vrstu glazbe, koja se, između ostalog, često improvizirala, nije zapisivalo, nego se svakom novom inscenacijom ponovno domišljao njezin sadržaj i količina udjela. O renesansnim prilikama glazbeno-scenskog suživota na hrvatskom tlu zanimljive uvide nudi stanoviti Stefanell de Petris. O njemu se jedino zna da potječe iz čuvene creske obitelji iz koje je potekao i Andrija Patricij, skladatelj renesansnih madrigala, ali i ugledni filozof i polihistor Frane Petrić.

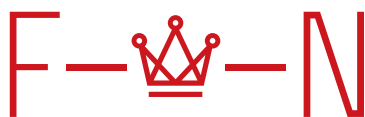
U knjižici Stefanella de Petrisa iz 1588. godine, posvećenoj Qurinijevoj Upravi na Cresu i Osoru, nalaze se opisi kazališnih predstava izvedenih između 1587. i 1588. godine na Osoru u čast mletačkog plemića iz Venecije Sebastiana Quirinija. Kako piše ovaj kroničar, predstave su bile pravi spektakli, puni glazbe i scenskih iznenađenja, a iz nekih se izdvajaju različiti događaji koji su publiku ostavljali bez daha. Tako u jednom intermediju scenom dominiraju mladići odjeveni u fantazme, duhove, u spodobe što se nerazgovjetno glasaju, bubnjaju, trube i proizvode čitavu skalu zvučnih signala. U drugom je spektakularna scena imitirala venecijanski Trg sv. Marka, na koji se, uz pomoć pomičnog krana, spustio **Apolon s lutnjom**. „U svom letu on je doticao elemente Quirinijeva grba, susretao je muze i pjevao je glazbu kakvu Osorani po svoj prilici nikada prije nisu imali prilike čuti!“ (Stipčević 2000: 103). Prema de Petrisu taj je intermedij bio osobito bogat glazbom – od solističkih točaka pjevanja Apolona uz lutnju, preko Kaliopina teksta povjerenog zboru do završne himne u izvedbi devet muza (Stipčević 2000: 102). Na temelju je ovog primjera, ali i drugih povijesnih izvora mo-

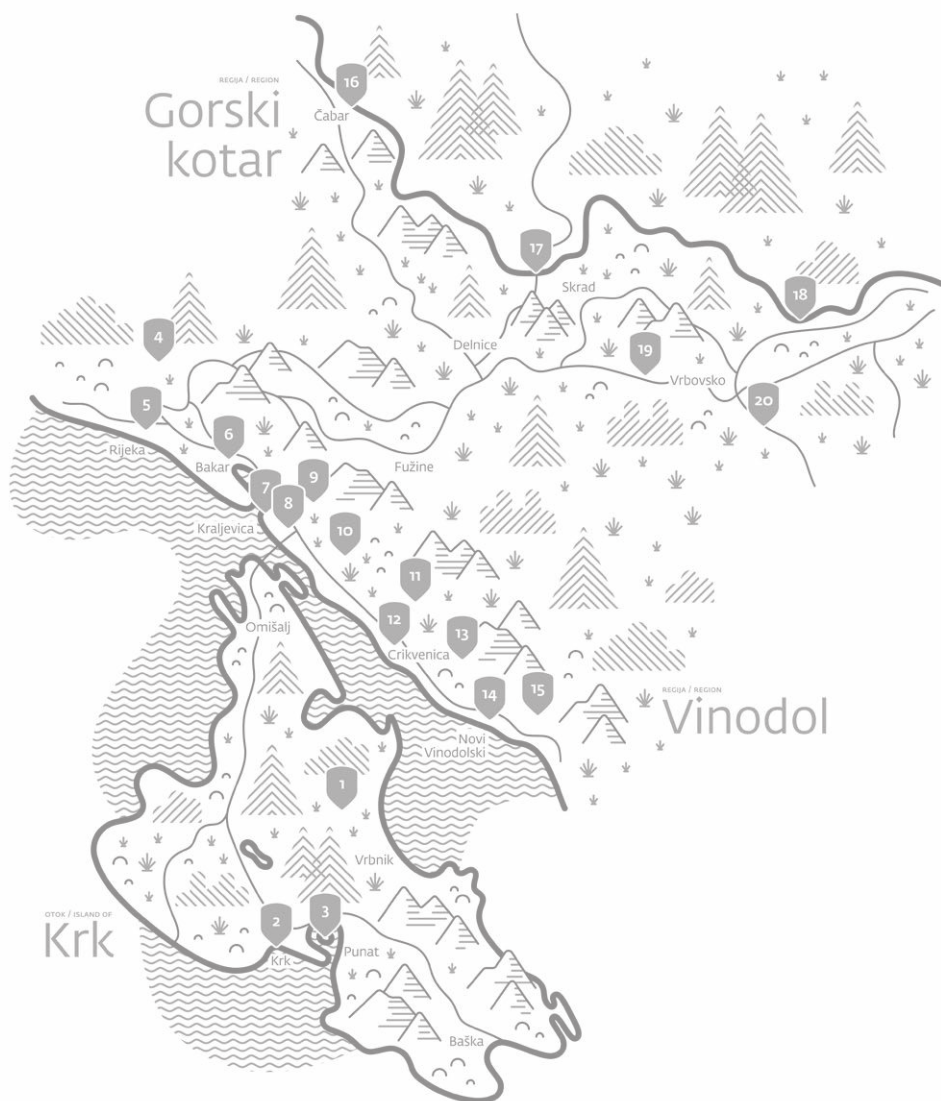

guće zaključiti da su i drugi domaći kazališni pisci, kao Paskoj Primović, Marin Držić, Ivan Gundulić, Junije Palmotić, pridavali glazbi važno mjesto u scenskom spektaklu. Vjerojatno su pronalazili uzore u talijanskim kazališnim izvedbama, poznatim upravo po glazbenim brojevima i scenskim efektima, koji osiguravaju spektakularne učinke. No važniju je ulogu u hrvatskom kazalištu ostvarila glazba u djelima hrvatskoga baroknog skladatelja Ivana Šibenčanina (?1640. – 1705.), autora triju opera: „Atlantida“ iz 1673. godine, „Leonida in Sparta“ iz 1689. godine i „L'oppresso sollevato“ iz 1692. godine.

Na obzorju renesansnog kazališta, tada popularnog scenskog oblika koji se naslanja na tradiciju bukoličko-idiličke književnosti, nalazi se i pjesma Frane Krste Frankopana „Pastirica“, nadahnuta idiličnim slikama pastoralnog svijeta koji živi ljubav i glazbu. Pjeva se, svira i pleše u detaljima prepoznatljive obojenosti pučke glazbe sjevernog Hrvatskog primorja i otoka Krka, odakle je pjesnikova obitelj. Tamo gdje i danas živi *tanac*, svirka dipli i pjesma oporog mikrotonalnog dvoglasja, a negdje iz daljine čuje i crkvena pjesma, s kojom su davne 1500. godine u krčku katedralu stigle prve orgulje s četiri registra i klavijaturom, a dužnosti su katedralnih orguljaša obnašali i krčki plemići. Jedinstvena i višeslojna svjedoči i danas o zvučnom iskustvu Frankopana, o životnosti hrvatske kulture, o samoniklosti i kontinuitetu glazbe.

D. G.

Pravna ostavština Frankapana

F — — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

...stoga vam dvojici braće istu knežiju i sav otok za čitavoga vašeg života dajemo, prepuštamo i povjeravamo...

Za razumijevanje je krčkog srednjovjekovlja i uloge Knezova Krčkih, kasnijih Frankapana (Frankopana), važno predočiti kakav je zapravo bio njihov položaj u danim **političkim prilikama**. Naime, sinovi prvoga krčkog kneza Dujma, Bartol I. i Vid I., sklapaju 3. kolovoza 1163. u Mlecima ugovor koji, prema riječima J. Horvata, „otkriva i mentalitet roda krčkih knezova i pruža uvid u društvenogospodarske prilike iz kojih su se izdigli, prilike sasvim drugačije od onih u ostaloj Hrvatskoj“. U spomenutom ugovoru piše:

Budući da znamo da si ti, **Bartole**, i brat tvoj **Vid** sinovi rečenoga kneza **Dujma** takovi da možete knežiju krčku mudro ravnati i štiti, stoga vam dvojici braće istu knežiju i sav otok za čitavoga vašeg života dajemo, prepuštamo i povjeravamo, a i onome od vas koji bi preživio, onim načinom i uz one uvjete uz koje ih je spomenuti otac vaš držao za prečasnika naših blage uspomene dužda Domenika Michaelija, Petra Polana, Domenica Malocena, i kako mu je u naše vrijeme potvrđeno privilegijem. Predajemo vama sa svima prihodima kako ih je otac vaš imao da sve potpuno i neokrnjeno primete i da za sebe pridržite. Ne ćemo samo da barke Krčana teretite daćom, zatim im ne smijete silom otimati magarce, a niti tegleću marvu. Napokon, ne smijete po njihovim vinogradima raznositi košare grožđa, te vam četiri stvari posvema branimo činiti. Naše poslanike ćete primati i časno ih o svom trošku opskrbljivati, ali ne smijete od svojih građana ništa za to uzimati. Svake godine isplatit ćete na blagdan sv. Mihovila za knežiju i otok, kao i za prihode od njih, toj općini (tj. Veneciji) 350 romanata. Suviše morate otok bez naše pomoći pošteno braniti od svih neprijatelja mletačkih, izuzev jedino od krunjene glave i njihove vojske. Vi ćete sve to nama točno obdržavati. I to oba zajedno ili onaj, koji bi drugoga preživio. A mi, kao i naši nasljednici držat ćemo vama potpuno sve, dok budete ispunjavali što je gore rečeno. Ako pak mi ne bismo svoje činili, dužni smo vam nadoknaditi sa 10 libara zlata, a ova povelja ostat će svejedno u krijeposti.

Odnos Frankopana s podložnicima i pravna baština

Sukobi i razmirice s lokalnim općinama i podložnicima nisu bili karakteristični samo za Senj već su zabilježeni i na ostalim posjedima Knezova Krčkih. U tome se posebice ističe krčko kneštvo, o čemu svjedoči i isprava kojom 1163. Bartol i Vid I. dobivaju kneštvo na doživotno upravljanje. U njoj je jasno navedeno kako knezovi **ne smiju** financijski teretiti **brodice stanovništva**, oduzimati njihove **magarce** i ostale **tegleće životinje** te im ne smiju otimati **grožđe**.

Nezadovoljstvo je znalo biti obostrano, pa se 1197. Bartol I. žalio mletačkoj općini kako mu otočani nisu isplatili dužna podavanja. Nakon provedene istrage mletačko poslanstvo zaista utvrđuje kako mu stanovništvo duguje zajamčene svote te su ih dužni isplatiti, navodeći pri tome dužnike poimence. Sukobi Knezova Krčkih i njihovih podložnika bili su vrlo česti tijekom čitavoga perioda njihove vladavine, naravno s oscilacijama u intenzitetu i ozbiljnosti pritužbi. Otočani su imali praksu žaljenja Veneciji, na što se je ona gotovo uvijek i reagirala. Time je mletačka općina potvrđivala svoju seniorsku vlast nad otokom, ali je to vrlo često ostajalo samo na formalnoj razini. Knezovi se nisu previše obazirali na odluke koje je mletačko Veliko vijeće donosilo, poglavito ako im nisu išle u prilog (Lonza 1993–4: 12–13).

Mletačko oduzimanje otoka sredinom 13. st. otkrilo je još jedan bitan element kneževskog upravljanja otokom. Mlečani u kneštvu zatiču grupu ljudi koje su **Knezovi Krčki nobilitirali** tako što su ih oslobodili podavanja. Time su ih izjednačili s već postojećim otočkim plemstvom koje se je takvim smatralo „od starine“. Zanimljivo je kako se ovo svrstavanje u **plemički status** nije odnosilo na čitave rodove ili porodice, već na **odabrane pojedince ili obitelji** unutar rodova. Oni su tako postajali **kneževskim činovnicima** ili **članovima družine** u kojima su kneževi imali sebi odan sloj ljudi na ključnim pozicijama te čija vjernost nije bila upitna.

Spor otočana (i to iz svih značajnijih centara – grada Krka te kaštela u Omišlju, Dobrinju, Vrbniku i Baškoj) 1305. godine dobro ilustrira nekoliko razina problema na koje su se kneževski podložnici žalili. Njihove **pritužbe** variraju od onih vezanih za način upravljanja kneštvom, preko nametanja dodatnih tereta stanovništvu pa do izravnih šteta koje su učinili knezovi i kneževske družine. Spor je riješen u Veneciji 1307. godine te je stvoren novi ugovor između knezova i otočana. Njime se knezovi ponovno obvezuju

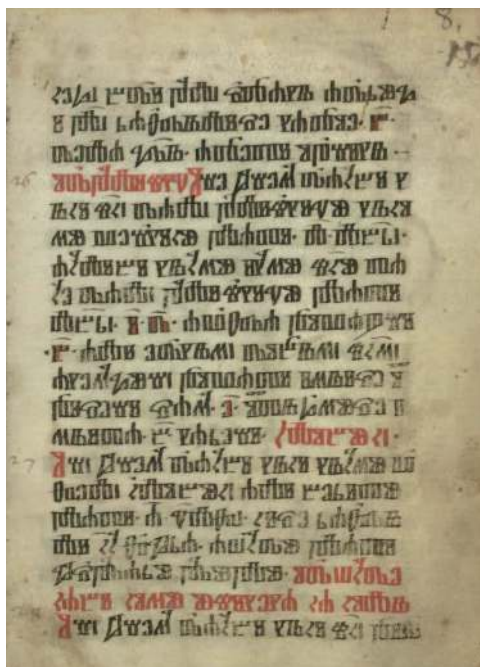

kako će svaka grana obitelji imati po jednoga rektora ili starješinu. Oni će pak imati svoje zamjenike – **potknežine** – koji će biti isključivo domaći ljudi te neće moći vršiti nikakve funkcije dokle god su rektori prisutni na otoku. Otočanima je problem predstavljalo i **bujanje administracije** jer se čini kako su upravo oni bili ti koji su snosili njezine troškove. Stoga je traženo njezino smanjenje te obećanje kako će u njoj sudjelovati samo stanovnici općine ili kaštela. Također, traženo je i rješenje situacije u kojoj su knez i njegov sudac **preglasavali** općinskog suca.

Izuzev **administrativno-pravnih zavrzlama** otočanima je velik problem predstavljala i česta dugotrajna **odsutnost kneževa s otoka**. Naime, to je otvaralo vrata **samovolji** kneževskih družina koje su lokalnom stanovništvu činile znatne štete, a u isto je vrijeme postojala mogućnost da se stanovnici nemaju kome žaliti (npr. u slučaju da je probleme pradio potknežin ili ljudi bliski njemu, izostankom kneževa s otoka naprosto nije bilo nikoga u hijerarhiji iznad potknežina, pa mu samim time nije imao tko suditi). Nadalje, otočani traže jasnije definiranje dužnosti i uvjeta pod kojima su sudjelovali u **prijevozu kneževa**, kako na kopnu, tako i na moru. Na ovo se je izravno nadovezivalo i pitanje **troškova njihova boravka** (hrane i noćenja). Problem ponovno nije bio u samim knezovima, već u kneževskim družinama koje stanovništvo naprosto nije željelo financirati.

Konačno, izvor nezadovoljstva bila su i neka svakodnevna **ograničenja, nameti i štete**. Tako su npr. podložnici zamjerali kneževima ograničavanje sječe drva u općinskim gajevima i šumama te nametanje daće za košnju trave i ispašu stoke – **herbaticum**. Od knezova je traženo da se nadoknade štete koje su njihove životinje – najčešće konji i svinje – učinile u otočkim vinogradima i vrtovima, kao i nadoknadu štete vlasnicima životinja kojima su se knezovi odlučili **pogostiti**.

Jasno je kako su **pritužbe stanovnika** krčkog kneštva Veneciji bile česte i brojne. Iako su one obično završavale mletačkom intervencijom i nekim vidom dogovora, njihovo je poštivanje u najvećoj mjeri ovisilo isključivo o kneževoj dobroj volji. Ovakav „pristup“ knezova nije bio ograničen samo na Krk ili vlastite podložnike, pa su bili skloni ignorirati i probleme koji se Krčani pravili drugdje. Znali su otići i korak dalje te prešutno podupirati ili kao u slučaju Bartola VII. Bačina aktivno sudjelovati, skupa s Krčanima, u **pljačkanju** susjednih komuna (ovdje konkretno Cresa). Jednako tako su se i dugo vremena natezali s Rabljanima i banom oko **Jablanca** pri čemu su uspješno ignorirali argumente druge strane, pa i odluke samog bana te su nastavljali po svome.

Krčki (Vrbanski) statut (izvor: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16153>)

No da Knezovi Krčki nisu samo maltretirali svoje podložnike već su ih bili spremni i saslušati, upućuje **bogata pravna ostavština**, kao i uloga koju su kneževi imali u **kodifikaciji običajnih prava, općinskih statuta i prava i obveza podložnika**.

Let G (ospod)nih 1288... dan 6 miseca jenvara... u Novom gradu

Vinodolski zakon (1288.) – imao je za svrhu „da se njima uredi odnošaji između kmetova i gospode“ (Kostrenčić 1923: 125) unutar Vinodola. Pisan hrvatskim jezikom i glagoljicom Vinodolski zakon predstavlja **najstariji i najznačajniji** takav **hrvatski pravni spomenik**, dok se njegovo izravno nazivanje jezika **hervatskim** smatra **jednom od najranijih potvrda hrvatskoga jezičnog etnika**. Današnji tekst zakona dolazi kao prijepis iz druge polovice 16. st., a također postoji i latinički prijepis zakona iz 17. st., što, uz Senjski i Krčki statut, upućuje na aktivan jezični pluralizam vinodolskog prostora. Iako se Kostrenčićeva „definicija“ na prvu ruku čini poprilično jasnom, kontekst, akteri, pa i sam naziv „zakon“ znatno su zamršeniji od toga. Vinodolski zakon nije zakon u modernom značenju te riječi, već **popis običajnog prava** vinodolskih općina. Piše ga povjerenstvo **devet vinodolskih općina** te **predstavnik Knezova Krčkih** kao feudalnih gospodara Vinodola. Sam tekst zakona odražava vlastitu **dualnost** – s jedne strane jasno izražavanje sloboda općina, a s druge još jasniji odraz jake feudalne prisutnosti i kontrole nad Vinodolom. Vinodolski zakon pruža uvid ne samo u stupanj i smjer pravnog razvoja vinodolskog društva već i značajke, razmjer i posebnosti njihova komunalnog razvoja i društvene stratifikacije, s Knezovima

Krčkim kao ključnim utjecajnim i razlikovnim faktorom spram dalmatinskih komuna. Iako se ne može govoriti o izravnim utjecajima, teško je ne pomisliti kako i Senjski i Krčki (Vrbanski) statut nisu, na neki način, nastali „ispod kabanice“ okružja i utjecaja Vinodolskog zakona, koji je Trsatskom zakonu poslužio kao izravna podloga.

... učiniti to ča bi pravo (...) i dob'ro za vas' otokъ

Stotinu godina nakon Vinodolskog – 1388. – nastaju i druga dva statuta. Iako izvorno nastao 1388. godine, donošenje **Senjskog statuta** (dalje **SS**) može se podijeliti u tri faze. Statut se dotiče nekoliko ključnih aspekata života i organizacije senjske komune – prava plemića i građana, općinskih upravnih tijela, pitanja nekretnina, generalnoga pravnog sustava, kaznenog sustava te nekih drugih, manjih aspekata. Sadržaj i različite faze nastanka statuta reflektiraju odnose između Knezova Krčkih te senjskoga plemstva i građanstva – pokušaj knezova da čvršće ovladaju gradom, odnosno nastojanja senjske komune da zadrže, zadobiju ili povrate određene aspekte komunalne autonomije. Iako nominalno također nastao 1388. godine, situacija s **Krčkim (Vrbanskim) statutom** je zamršenija nego što se na prvu čini. Umjesto cjelovitog i homogenog spisa na Krčki statut valja gledati kao na **zbirku statutarnih odredaba** nastalu tijekom vremena i već prema potrebi. Sukladno tome, uočljivo je kako nije kodificiran istovremeno, čak ni pod istom upravom – dobar dio statuta potječe iz vremena Knezova Krčkih dok ostatak datira iz perioda mletačke vladavine. Sam statut mahom pokriva domenu **kaznenog prava** – stvarno i obvezno pravo te kazneni postupak, a njegov se nastanak može povezati s **pritužbama lokalnog stanovništva**. Statut uzet u svojoj cjelovitosti **reflektira ruralnost** područja koje pokriva te u koje postepeno ulaze urbani elementi.

K. B.

Kompromis puka i kneza

Vinodolski zakon (dalje **VZ**) donijeli su predstavnici **devet vinodolskih općina** (Novi, Ledenice, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat, Grobnik) „let G(ospod)nih 1288... dan 6 miseca jenvara... u Novom gradu“. Kao razlog se donošenja navodi nedovoljno točno poznavanje starih „zakona“ vezanih uz pravne običaje:

Zač dole kr(at) videći ludi ki bludeći svojih starii(h i is)kušenih zakon... ludi vinodolski želeći one stare d(obre z)akone shraniti e na puni ke njih prvi v(sag)da su (shra)neni neureeni... tako od sada naprid mogu se uleći bluenja te riči...

U uvodnim odredbama, slično današnjem ukazu o proglašenju, stanovnici Vinodola samostalno donose zakon ne tražeći odobrenje Knezova Krčkih: „Skupiše se vs(i) na kup tako crikveni tako **priprošći ludi**“, koji su u nazočnosti kneza Leonarda izabrali iz svake općine po nekoliko osoba, poznavatelja pravnih običaja.

„Odbor“, izabran na **demokratski način**, brojio je 39 članova, od čega 12 crkvenih, 9 satnika kao općinskih načelnika i još 18 svjetovnih osoba „...**i ti vsi pisani na vkup skupljeni od vole općinske i ednim pristanenem i na-reenjem sabranim vse općini vinodolske**“. Nigdje se u uvodnom tekstu ne spominje nadležnost i pravo Krčkih na potvrdu **VZ-a**. Ta je okolnost naglašena i na koncu **VZ-a** jer svi članovi „odbora“ „rekli su i potvrdili su... **stare i iskušane zakone vinodolske**... to sada pismo zapovidali su učiniti i edno takaše shraniti va vsakom gradu“.

Vinodolci su branili svoja prava, ali nisu mogli ići protiv moćnih knezova. Kostrenčić tvrdi kako se nije moglo zapisati „staro pravo“, već su ga općine

„preudesile novim okolnostima i vrše uređenje odnošaja kmetova prema vlastelinima“. **VZ** bio bi **kompromis puka i kneza**. Pučani uređuju odnose spram feudalaca pri čemu im na ruku nije išla slabija gospodarska i politička snaga općina, no upravo je

Vinodolski zakon (izvor: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, <https://digitalna.nsk.hr/?object=info&id=11569>)

zato ono što su postigli vrijedno poštovanja. Kralj Ladislav IV. Kumanac tek se spominje u uvodu i nije imao interesa pri donošenju VZ-a.

Postavlja se pitanje je li postojao **stariji tekst zakona** ili nacrt kojim se „odbor“ koristio. U članku 7. piše u vezi s globom „kakoi više izrečeno“, ali prije toga ne navodi se ništa slično. Bogović upozorava da se u članku 1. spominje Vinodol kao područje više biskupija, a u članku 2. navode se crkve, opatije i samostani. U Vinodolu se tek nakon 13. st. osnivaju samostani na Trsatu i Crikvenici, ali ne i opatije koje postoje na Krku i Senju. Ako se isključi mogućnost pogreške prepisivača, ostaje pretpostavka da je postojao **stariji zakon** koji je vrijedio za čitavo područje imanja Knezova Krčkih, tj. otok Krk, Vinodol i Senj te Krčku, Krbavsku i Senjsku biskupiju. Margetić piše o možebitnom starijem tekstu VZ-a, možda iz 1260, komu je svrha također bila uređenje odnosa s feudalnim gospodarom. On povlači usporedbu s ugovorom iz 1291. kantona Uri, Scwyz i Untervalden, područja u današnjoj Švicarskoj veličine Vinodola, koji je imao nesačuvanu verziju nastalu oko 1270. godine.

Izbornik VZ-a nije sačuvan. Postoji **prijepis** iz 16. st. pisan **kurzivnom glagoljicom**, koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Članci nisu označeni brojkama, već znakom poput polumjeseca ili velikog latiničnog slova C i počinju riječju „ošće“ ili „jošće“. Zato postoje razlike u numeraciji pojedinih autora: 75 članova (Kostrenčić, Margetić i Bratulić), 76 (A. Mažuranić) ili 77 (Jagić, Rački, Štefanić i Barada). Nakon osnovnog teksta slijedi dodana odredba za koju nije navedeno vrijeme donošenja.

Zakon je objavljivan više puta: A. Mažuranić 1843, Bodjanski 1846 (ruski), Waclaw Alexander Maciejowski 1856 (poljski), Leontovič 1868 (ruski), Evrainova 1878 (ruski), Jagić 1880 (ruski), Jireček 1880 (češki), Rački 1890, Preux 1896 (francuski), Strohal 1912, Kostrenčić 1923 i 1931 (njemački), Štefanić i Barada 1953, Margetić 1980, 1982 (talijanski) i 1987, te Bratulić 1988. Najstariji je pravni spomenik Hrvata, ali i slavenskog juga, pisan glagoljicom na narodnom jeziku izazivao veliku pozornost brojnih svjetskih pravnih povjesničara **te je preveden na engleski i talijanski**.

... k'rivi da b(u)du kaš'tigani

Krčki statut (dalje **KS**) napisan je „**let bož'ih' tekućih' 1388, m(e)s(e)ca iju-na dan' 15.**“ Povod su pritužbe kneževih službenika na počinitelje raznih djela „**da b(u)du pravi v'pr(a)vde s'tati a k'rivi da b(u)du kaš'tigani**“. Ni ovdje, kao ni u Senju, narod u donošenju propisa ne sudjeluje djelatno; služ-

benici krčkih knezova Stjepana i Ivana (Anža): gospodin Lovrenac, gospodin Ivan, gospodin Pavao i potknežin Dokša tek su „prizvali... k' n(a)m' pod'knežina otoč'kih' i dobrih' muži s K'rk'a i za v'sega otoka...”.

U uvodu **KS-a**, kao ni u **SS-u**, ne spominje se ime hrvatsko-ugarskoga kralja. Možda zato što prijepis potječe s kraja 15. st. iz razdoblja mletačke vlasti, ali i možda što su Knezovi Krčki sebe držali gotovo samostalnim vladarima spomenutih područja. Donošenje **KS-a** i **SS-a** pada u doba poslije smrti snažnoga kralja Ludovika I. Anžuvina i bezvlašća tijekom borbe za krunu između Žigmunda Luksemburškoga te Ladislava Napuljskoga.

Samu je knjigu **pisalo više osoba**. Tekst statuta iz 1388. i propise o uređenju odnosa između **Vrbnika** i **Baške** iz 1470. prepisala je ista osoba, vrlo pažljivo, a u tekstu preteže čakavska ekavica (*svedoci, devica, jezdni* (jahaći), *većnik* itd.). Taj je dio prepisan nakon 1470. kada su uređeni odnosi između Vrbnika i Baške. U ostalim se dijelovima knjige prevladava ikavski govor (*diva, vićnici, vrime, triba* itd.). Taj je dio pisan s dosta pogrešaka.

Propisi nemaju bročane oznake, pa je preuzeta numeracija stranica prema Margetiću. Od str. 1 do str. 17 nalaze se glagoljicom pisani propisi KS-a iz 1388. Stranice 18–20 bile su prazne, ali je oko 1411. na str. 18–19 ubačen **Kapitul meju kmeti i vlasteli** za kaštel Vrbnik. Notar Ilija upisao je 1483./84. na str. 19–20 dvije odredbe mletačkog providura Petra Kalba za Vrbnik. Na str. 21–25 zapisani su propisi o uređenju odnosa između Vrbnika i Baške od listopada 1470. Stranica 26 sadrži **propise o ribama** Francesca da Ka Mihaela, str. 27–29 pet propisa mletačkog providura Žana Mora o potknežinima i sucima, a 30–32 njegove tri odredbe o prisežnicima. Stranice 33–35 sadrže „**Glavu o zabranu**”, nastalu nešto poslije 1411., str. 37 zapis iz 1850. na talijanskom, str. 38–39 dva propisa providura Filipa Grimaniya od 1524. na latinskom.

Latinski je tekst i na str. 40–41, koje sadrže propise providura Augustina Valerija iz 1526. godine. Na str. 42 je propis **bratovštine sv. Ivana iz Vrbnika** od 8. lipnja 1599. na glagoljici, str. 43–58 sadrže razne propise koji se odnose na Vrbnik (osim na str. 45, a koji se odnose na čitav otok Krk), a donesene su između 1362. i 1497. One su dane na potvrdu providuru 1526., a pisane su glagoljicom. Stranica 59 je prazna, a na str. 60–61 potvrda je propisa na latinskom, koju je dao providur Augustin Valerio 1526., na str. 62 je **glagoljski zapis popa Grgura Žaškovića** iz 1526., prema kojem je on prepisao propise od str. 43 na dalje. Stranice 65–67 sadrže **presude** providura Ivana Alojzija Pisani od 1. travnja 1451., na str. 68 propis je o **mladoženjama** od 25. svibnja 1544. na glagoljici. Na koncu knjige potvrde su

propisa sastavljene po providuru Andriji Bondumieriu 29. studenoga 1569. (str. 69–70) i Santo Mauru kolovoza 1581. (str. 71–72) na latinskom jeziku.

Statut je objavljen četiri puta: Kukuljević-Sakcinski izdao ga je 1852. i 1879., Evrainova, Rački i Črnčić 1890., a onda slijedi stanka do 1988., odnosno Margetićeva prijevoda.

Ž. B. – Ž. R.

To e štatutъ – kodifikacija običajnog prava: primjer Krčkog ili Vrbničkog statuta

Vrlo su važna nastojanja Knezova Krčkih na području kodifikacije običajnog prava te sastavljanja statuta/zakonika na prostoru njihove vlasti.

To e štatutъ: Krčki ili Vrbanski (dijalektalno), odnosno Vrbnički nazvan tako prema mjestu nastanka – Vrbniku na otoku Krku. Naslov, međutim, ne treba tumačiti usko, tj. kao da je statut vrijedio samo za vrbničko područje, već suprotno tomu: prvi dio njegova konvencionalnog/pravno-historiografskog naslova kao *Krčki* upućuje na njegovu **obvezu i primjenu na cijelom otoku**. Uostalom, to izravno pokazuje sam tekst statuta. Poslije diplomatske formule invocacije i datacije, koja glasi:

V ime Božie am(e)нь letъ Božьihъ tekućihъ • č • t • o • J • (=1388.)
m(i)s(e)ca ijuna
danъ • di" • (=15.)

(U božje ime, amen. Godina božjih tekućih 1388., mjeseca lipnja dana 15.), u njegovu proemiju imamo izložene okolnosti njegova nastanka:

To e štatutъ. [M]i gosp(o)d(i)нь k'nezъ Štefanъ i mi g(ospodi)нь knezъ An'žъ s'lišeći mi velike tuž'be ot našihъ ver'nihъ s'luž'b'nikovъ krčkoga otoka ke imъ čin'hu hudi ljudi pos'lali es'mo našihъ ver'nihъ v otokъ da oni s'z'vavše dob'rihъ muži za v'sega otoka i tako esu načinili da b(u)du pravi v' pr(a)vdê s'tati a k'rivi da b(u)du kaštigani. Mi g(ospodi)нь Lov'renac i g(ospodi)нь Ivanъ i gos(po)d(i)нь Pavlъ i pod'knežinъ Dokša budući mi pos'łani od' g(ospodi)na k'neza Štefana i od' g(ospodi)na kn(e)za Anža v otok' krčki priz'vali es'mo k'n(a)mъ pod'knežina otoč'kihъ i dobrihъ muži s Kr'ka i za v'sega otoka hotečъ učiniť to ča bi pravo i dob'ro za vasъ otokъ.

Statut je nastao tako što su Knezovi Krčki, zapravo tada službeno: **krčki, modruški, gatanski i vinodolski knezovi i prirodni gospodari Senja**, Štefan (Stjepan II., o. 1330. – 1390.) i Anž (Ivan V., hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban, † 1393.) **slušali velike pritužbe** svojih vjernih službenika krčkoga otoka o krivicama koje su im nanosili zli ljudi, pa su zbog toga poslali svoje vjerne slugu na otok da sazovu „**dobre muževe**“ s čitavoga otoka. Tako su, poslani od kneževa Štefana i Anža, gospodin Lovro, gospodin Ivan, gospodin Pavao i podknežin Dokša pozvali pred sebe podknežine s otoka i „dobre muževe“ iz grada Krka i iz čitavog otoka u želji da se učini ono što je ispravno i dobro za cijeli otok. Svoj su posao obavili sa svrhom da poštenu ostanu u svojim pravima, a krivci da budu kažnjeni.

U pogledu **tradicije i starosti teksta** valja upozoriti na sljedeće: glagoljički tekst Krčkog ili Vrbanskog/Vrbničkog statut kakvim danas raspolažemo nije, nažalost, sačuvan u svom izvornom obliku iz 14. st., već je riječ o kasnijem prijepisu. Jedan je pisar, po svemu sudeći 1470. ili malo kasnije, prepisao statute iz 1388. i 1470., dok su upisi poslije toga također od drugih pisara. Pouzdano znamo da je dio toga prepisao u Vrbniku 1526. godine **pop Grgur Žašković** za potrebe ovjere statuta pred mletačkim providurom u Krku („Ė pop' G'r'gur' Žaškovičъ to prepisahъ z' har'ti bunъbažina na har'tu ber'gaminu po proš'ni sud' i po proš'ni sud'ca i po ur'dinu i vsêhъ prisež'nici na •č•f•i•e• (=1526.)“).

Sam pak kodeks u kome se danas tekst statuta nalazi sadrži, u odnosu na tekst statuta iz 1388. godine, i nekoliko kasnijih statutarnih odredbi i drugih zapisa: statutarne odredbe od 1362. do 1599. godine ispisane glagoljicom, kao i nekoliko drugih naknadno dodanih odredbi pisanih latinskim i talijanskim jezikom latiničnim kurzivom, zaključno s 1850. godinom.

Kodeks ovog statuta sastoji se od četiri sveščića, ukupno 36 pergamentskih listova veličine 16 × 11,5 cm, uvezen u izvorne drvene korice presvučene tamnosmeđom kožom na kojim se vide ostatci dviju metalnih kopči. Pisan je ustavnom i kurzivnom glagoljicom. Glagoljskim ustavom ispisani su listovi 1^r–13^r od strane jednog pisara, dok su glagoljskim kurzivom od više pisara ispisani listovi 13^v–18^v, 22^v–31^v, 32^r i 34^v.

Statut se čuvao u Vrbničkoj općini kao **službeni priručnik**. No, razložno se pretpostavlja da su i druge općine (komuni) na otoku Krku imale vlastiti primjerak statuta, koji je, dakle, vrijedio za cijeli otok sadržavajući pojedine specifične odredbe za svaki kaštel. Promjenom se političkih okolnosti na

otoku statut našao u **vrbničkoj obitelji Petriš** (Petris), a zatim u Župnom uredu u Vrbniku. Godine 1949. restauriran je u knjigovežnici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a 1962. otkupljen, posredstvom Vrbenčana Ivana Matanića, od baštinika pok. kanonika Petra Petriša. Danas je pohranjen u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (pod signaturom R 4003).

Tako je 1388. godine nastao **Krčki ili Vrbanski/Vrbnički statut pisanim hrvatskim jezikom i glagoljskim pismom**, tek jedno stoljeće mlađi od Vinodolskog zakona iz 1288. godine, a istovremen **Senjskom statutu** (dalje **SS**) na latinskom jeziku (1388). A kako je taj **statutarni proces** tekao u **susjednom Senju**, iznimno važnom lučkom i trgovačkom gradu za Kneževu Krčku, doznajemo iz njegovu uvoda u kojem piše sljedeće:

U prijevodu: U ime nerazdjeljiva Trojstva, Oca i Sina i Duha Svetoga, amen. Tekuće godine Gospodnje 1388., dana petoga mjeseca svibnja. Kako je svojstvo vladajućih da se brinu i da svim snagama nastoje da građanima i svojim podložnicima daju čvrstu pomoć i da im pravedno vladaju te da ih se upravlja načelom pravednosti tako da dobri ostanu u miru, a da loši pretrpe na osnovi odgovarajućih zakona kaznu koju zaslužuju i da je podnesu, zbog toga se zbililo da su velemožna, moćna i snažna gospoda, braća Stjepan i Ivan, sinovi gospodina, kojeg se sretno spominjemo, kneza Bartolomeja, knezovi Krka, Modruša, Gacke i Vinodola, i ujedno prirodni gospodari Senja, brižno uzimajući u obzir naprijed rečeno, u želji da svojem gradu Senju dadu sklad i red uz pomoć statuta i dobrih pravnih običaja preko plemenitih muževa gospodina Tome de Ripa, vikara Senja, vitezova gospodina Lovre iz Krbave, gospodina Ivana iz Krka, gospodina Pavla, također iz Krka te Dujma (sina) pokojnog gospodina viteza Stjepana, vjernih službenika rečene gospode, posebno upućenih i odaslanih da bi obavili niže navedeno, sazvali su i na zvuk zvona na uobičajeni način sabrali rektore, vijećnike i vjerodostojne ljude grada Senja, nakon pažljiva i brižna razmatranja onoga što se odnosi na dobar pravni poredak, sklad i red rečena grada Senja, koji treba trajno poštivati, po zapovijedi i nalogu rečene gospode radi dobrog stanja građana i stranaca te svih drugih koji prebivaju u Senju ili u nj svračaju, utvrdili i odredili: (...).

Budući da je sačuvan i **hrvatski prijevod Senjskog statuta**, L. Margetić zaključuje da je „hrvatski prijevod bio pripremljen za praksu i u njoj se kori-

stio, a da je latinski original bio samo važan dokument gradskih sloboda i kao takav ljubomorno čuvan u gradskom arhivu“.

U kontekstu pragmatične pismenosti vrijedi spomenuti i jedan bratovštinski statut. Naime, s bašćanskog područja na otoku Krku potječe vrlo star i važan statut bratovštine sv. Marije Goričke, sastavljen oko 1425. godine. To je pergamentni kodeks ispisan glagoljicom s ukrašenim inicijalima.

T. G.

Hrvatskoglagoljski pravni tekstovi

Iako je u starijim razdobljima glagoljaštvo bilo primarno povezano uz crkvu, u stoljećima koja su dolazila uporaba glagoljice i jezika koji je imao elemenata hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika (a kojih je s vremenom i ovisno o tipu teksta bivalo sve manje) proširena je u sve sfere ljudskoga života. Posebnu skupinu tih tekstova čine **pravni tekstovi**, s time da jedan tip tekstova čine **normativni dokumenti**, poput zakona, zakonika, statuta, darovnica (tako je u Dubašnici poznata darovnica Ivana Frankopana iz 1454. godine), razvoda, regula i sličnih dokumenata kojima se uređuju **odnosi u društvu**, a drugi tip su tekstovi poput matičnih knjiga, stališa duša, zapisnika (primjerice knjiga zapisnika senjskoga stolnoga kaptola iz 16. i 17. st.), knjige primitaka i izdataka (*datja i prijatja*, primjerice iz grobničke bratovštine Sv. Marije Tapačke), inventariji (npr. samostana sv. Marije Magdalene u Portu na Krku (1734. – 1878.)), godari i slični tekstovi kojima se notiraju bilješke važne za život zajednice.

Osim toga velik je i korpus isprava, poput različitih **povelja** s frankopanskih posjeda, poput primjerice povelje Dujma IV. Frankopana za samostan Sv. Jelene kraj Senja iz 1447. godine. Uz brojne administrativne tekstove pisane latinskim jezikom, postoji i cijeli velik korpus tih tekstova **na glagoljici i narodnom jeziku**.

Najstariji **hrvatskoglagoljski pravni tekstovi** poput **Bašćanske ploče** pisani su hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom s brojnim čakavskim elementima. Međutim, već od 14. stoljeća tekstovi su pisani čistom narodnim jezikom pa iz njih možemo rekonstruirati kako se nekoć govorilo na ovim prostorima (Kuzmić, 2009). Velik broj tekstova pisan je posebnom stilizacijom glagoljice koja se osobito razvija od 16. stoljeća naovamo, a to je **kurzivna, brzopisna** ili **kancelarijska glagoljica** koja se po obliku slova, ali i po nači-

nu pisanja pri kojem su slova međusobno spojena, razlikuje od ustavne, **svečane glagoljice** kojom su pisani stariji tekstovi. Razlika je i u jeziku kojim su ti tekstovi pisani. Dok liturgijske tekstove karakterizira visok i razvijen stil hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, a neliturgijske tekstove zborničkoga tipa nešto niži stil u kojem u hrvatskocrkvenoslavensku osnovicu ulaze ponajprije čakavski jezični elementi, tako pravne tekstove nastale od 14. stoljeća naovamo karakterizira to da su pisani narodnim jezikom. Budući da ih je najviše nastalo na čakavskom tlu, taj je jezik čakavski. Nerijetko je blizak govornome pa se u njemu nađu i **vulgarizmi** ili konstrukcije koje se ne smatraju osobito pristojnima. Tako primjerice u listini iz Kasega u Lici nastaloj 1513. **uvijeđeni sudionik rasprave oko prava** na imanje uzvikuje **Usrani su ti listi!**

Svakako valja spomenuti i **Trsatski statut** koji je, uz *Trsatski urbar* i popis trsatskoga običajnoga prava, dio *Trsatskoga zbornika*, sastavljena između 1721. i 1725. godine i očuvana u prijepisu. Najstariji su članci doneseni još 1524. godine. Autorima se dugo smatralo trsatske župnike Justa Krizmanića ili Matiju Tomašića, no sastavljač *Zbornika* najvjerojatnije je župnik Jeronim Genova koji je na Trsatu službovao do 1739. godine (Margetić, Moguš 1991). Komparativnom je analizom utvrđeno da je *Vinodolski zakon* služio kao predložak *Trsatskomu statutu*, s time da nisu slijepo slijeđeni članci. Lujo Margetić smatra da je *Trsatski statut* predstavlja napredniji stupanj razvoja **Vinodolskoga zakona**, a ta dva teksta čine organsku cjelinu s **Krčkim ili Vrbničkim statutom**, *Kastavskim statutom* i *Veprinačkim statutom veprinačkim* i čine jedinstveno hrvatsko pravno područje.

Na ličkom području ističe se **Modruški urbar** iz 1486. godine koji je dao napraviti Bernardin Frankapan, prema predlošku Vinodolskoga zakona, ali uz strukturalne razlike, a sastavili su ga kneževi službenici Martin Oštreharić i Ivan Klinčić. Original urbara pisan je glagoljicom no do naših je dana došao samo latinički prijepis. U Urbaru su pobrojana sva 32 sela i selišta župe Modruš te gradovi sa zamkovima i dvorcima, označeni su svi posjedi i navedene dužnosti kmetova prema Frankapanima.

Od pravnih dokumenata normativnoga tipa valja spomenuti statute (**matrikule**) koji reguliraju rad i članstvo bratovština kojih je u srednjem vijeku na cijelom uzobalnom hrvatskom prostoru bilo mnogo i koje su osim vjerske imale i karitativnu funkciju. Među najstarijima je **statut bratovštine Majke Božje Goričke** koja je imala središte u crkvi Majke Božje Goričke na Gradu koja je bila pripadala benediktinskom samostanu Sv. Lucije u Jurandvoru. Tim se statutom reguliraju prava i obaveze članstva i upravitelja, tj. kaštalda kroz

22 kapitula te se popisuje članstvo. Teško je pouzdano potvrditi je li izvornik imao sedam ili osam listova, s pisan je čakavštinom s tek pokojim hrvatskokrvenoslavenskim elementom (Zubčić 2018). Brojne su i darovnice, poput one Jurja Pariježića iz Dobrinja ili najstarije hrvatske listine nastale na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće koju je sastavio općinski pisar Kirin iz Dobrinja o prigodi zidanja crkve S. Vida u Dobrinju. Ta je darovnica poznata kao **Darovnica slavnoga Dragoslava**, a sačuvan je samo njezin prijepis.

Hrvatski statuti, pisani bilo hrvatskim ili stranim jezikom, imaju veliko kulturno-povijesno značenje jer svjedoče o ranome početku pismenosti i prosvijećenosti, a uz to su i izvor znanja o svakidašnjem životu ljudi, privatnom i javnom, te dokaz svijesti naroda o važnosti prava i odolijevanju stranim utjecajima. Osim toga, statuti sadrže bogatu građu na temelju koje se može proučavati hrvatski jezik koji je u njima čisti hrvatski narodni govor koji karakterizira jednostavnost izraza (Šepić 1953: 6).

S. Z.

Kmetovi, orači, pastiri, plemeniti ljudi i popovi – struktura stanovništva u Vinodolu, otoku Krku i Senju u 13. i 14. stoljeću

Naizgled jednostavno pitanje predmet je stoljetne prepirke znanstvenika. Leontović je podijelio **vinodolsko društvo** na kneževu družinu i općinske ljude (**kmetovi, orači, pastiri, plemeniti ljudi i popovi**). Prema Jagiću postoje knez i službenici, a na drugoj su strani kmetovi (**kerstjani**, seljaci). Kmet je pučanin, „lično slobodan“ i ne „raspoláže zemljišnim vlasništvom“, a i „crkveni ljudi“ pripadaju „kmetskoj pravdi“, dok „plemeniti“ imaju vlastitu zemlju. Za Preuxa kmetovi su seoski stanovnici. Kostrenčić drži da su stanovnici Vinodola bili slobodni seljaci do 1225., kada postaju kmetovi. Prema Grekovu kmetovi su manje imućno, ovisno stanovništvo. Barada drži da su do 13. st. u Vinodolu živjeli robovi koji su postali kmetovi, a Grafenauer da su kmetovi ovisni seljaci, ali ne kao kmetovi u unutrašnjosti Hrvatske. N. Klaić smatra da su pučani obični stanovnici općina, iznad njih su općinski dužnosnici – vlastela, a popovi i kmetovi su povlašteni. **Najpovlašteniji** su kneževi službenici i crkveni velikodostojnici. Margetić pod pojmom 'kmet' podrazumijeva pučanina, slobodnog čovjeka. Kmetovi su stanovništvo koje plaća feudalcu dužna podavanja, kao i općinski činovnici te popovi. Krčki Knezovi nastoje kmetove pretvoriti u puke **feudalne podložnike**. Viši položaj imaju kneževi službenici i članovi njegove pratnje (permani), crkveni velikodostojnici i kneževska obitelj.

Vinodol je gospodarski i ustrojem uprave bio slabije razvijen od Krka i Senja tako da se društvo još nije u potpunosti diferenciralo. Tek se u **Novljanskim urbarima** između 16. i 18. st. vidi puna slojevitost društva: **kmetovi** (vrše tlaku), **Vlasi** (stanovništvo koje ima svoje općinsko ustrojstvo, ne isključivo stočari), **knapi** (kmetovi pučani oslobođeni kmetskih obveza radi vršenja vojno-policijske dužnosti; uspostavljeni, vjerojatno, za službovanja knezu Stjepanu nakon podjele s bratom Ivanom 1365. a s ciljem zaštite posjeda), **slobodnjaci** (oslobođeni su tlake i raznih davanja, uz obvezu čuvanja straže i pratnje kneza), **plemići** (imaju obvezu pozdraviti kneza kada dođe u njihovu općinu).

Očito je bio **moguć i prijelaz** u viši, ali i niži društveni sloj, pa se tako zna da su 1644. obitelj M. Maršanića s Grobnika knezovi od kmetova uzdigli u **slobodnjake**, da bi 1679. od kralja Leopolda dobili i plemstvo. Također, postoje i potvrde da su neki knapi zbog slaba držanja u sukobu protiv Mletaka 1615. voljom knezova vraćeni među kmetove, a drugi pouzdaniji kmetovi postali su knapi.

Plk veli i mali

Je li analogna struktura postojala na otoku Krku i u Senju?

N. Klaić kmetove u **KS-u** i otočkim ispravama shvaća kao niže članove općinskih vijeća, dok su viši općinski službenici sudac, dvornik i satnik, koji se nazivaju „vlastela“. Dvije skupine plemića čine starija skupina, odnosno patrijske obitelji grada Krka koje ne plaćaju općinska davanja, i mlađa, koju čine obitelji koje su nakon 13. st. uzdigli knezovi i koje ne plaćaju kneževska davanja. Viši sloj su kneževi i službenici s članovima obitelji. Prema Margetiću otočko je društvo diferencirano. Puk, podložnici, dijeli se na „**plk veli i mali**“. Prvi su obični pučani, tj. kmetovi obvezni na davanja bez obzira jesu li seljaci ili ne, a „veli“ ugledniji (općinski sudac, vijećnici, prisežnici i satnik).

Pavičić razlikuje stanovnike Senja prema pravu na zemljište, tj. plaćaju li porez i davanja. Najniži su pučani, viši **castrenses**, a na vrhu su **gradski jobagioni** (*jobagiones castrī*). U 13. st. dio jobagiona postaju kraljevi službenici, koji s uglednijim doseljenicima čine senjsko plemstvo – **gospodu** (*dominus*).

N. Klaić dijeli stanovnike Senja: na plemenite (plemiće ili *nobilis*), kneževe službenike, manje povlaštene vijećnike, rječju „općinske odličnike“, zatim pučane ili građane (*cives, populares*), koji imaju radne obveze prema knezo-

vima (npr. spremanje sijena, prijevoz brodom) te preostalo stanovništvo i stanovnike sela. Stanovnici sela Županov Hum i Prokike su u ovisni odnos prema gradu Senju vjerojatno došli darovnicom knezova ili proširenjem gradskoga distrikta. Županov Hum knezovi su 1448. poklonili senjskom kaptolu.

Margetić govoreći o **SS-u** spominje i sluge plemića, koji nisu potpuno samostalni, kao ni oni koji žive s nositeljem očinske vlasti. Pučani su osnovni sloj, a njima su izjednačeni podložnici grada (*subditi dicte civitatis*). **Vjerodostojni muževi** (*viris fide dignis civitatis Segnie*), koji su zajedno s rektorima i vijećnicima **utvrdili tekst SS-a**, ugledniji su pučani. Povlašteniji su članovi vijeća (*homines de consilio*), koji s plemićima biraju općinskoga suca.

Struktura stanovništva Vinodola, otoka Krka i Senja gotovo je **istovjetna**, s tim da je u gospodarski razvijenijem Krku i Senju društvo nešto diferenciranije. Iz osnovnog sloja pučana izdvojili su se vijećnici i plemići. „**Plemenitost**“ se plemića sastoji uglavnom u oslobođenju od davanja koja idu knezu, a gotovo nikada u pravom uzdizanju u stalež plemstva. Kod pučana se može praviti razlika između uglednijih pučana koji žive u gradu (kaštelu) od stanovnika sela, ali u pravnom pogledu razlike ne postoje. Spor an se **položaj crkvenih osoba** može objasniti tako da postoje ugledniji pripadnici Crkve (nadstojnici samostana i opatija, biskupi, prvadi) i manje ugledne seoske popove, koji su načinom života (obrađivači zemlje) bliži pučanima – kmetovima.

Ustrojstvo općina, ustrojstvo vlasti

U uvodu se Vinodolskog zakonika spominje **devet općina**, no mišljenja se o ustroju Vinodola prije donošenja **VZ-a** razlikuju. Leontović i Grekov spominju „stare slavenske župe“, tj. županije. Kostrenčić piše da je Vinodol do 1225. bio „savez slobodnih općina“. Mandić tvrdi da Vinodol nije obuhvaćen sustavom županija, već njegove slobodne seoske općine postaju ovisne o knezovima. Herkov govori o „samoniklim hrvatskim općinama“. Koščak misli da je Vinodol pripadao Modruškoj županiji do 1251., odnosno dolaska Knezova Krčkih, kada postaje knežija, a „samonikle su općine obuhvaćene feudom“. Prema Baradi Vinodol je vladarsko dobro uključeno u granični sustav kasta, a u 12. st. zasebno vladarsko kneštvo. Žontar nastanak općine nalazi u istodobnom nastajanju kaštelanskog ustroja, udruživanju stanovnika i crkvenom ustroju župa.

N. Klaić drži da općina nije samonikla, već je rezultat društvenih i političkih okolnosti. Slaveni su od Bizanta primili općinski i vojni ustroj. Općine s vojnim stanovništvom nazivaju se **castrumi**. Vinodolske su općine u doba sastavljanja **VZ-a** jače od svjetovne i crkvene vlasti. Najodličniji položaj ima **bribirska općina**, u kojoj je sjedište crkvenoga poglavara Vinodola – **arhi-prvada**. Unutar slobodne općine svi su stanovnici jednaki.

Margetić korijen vinodolskih općina nalazi u vojnoj organizaciji Slavena i Hrvata, tj. teritorijalizaciji doseljeničkih četa od 100 do 120 ljudi, na čelu sa satnikom. Autonomija općina koristi feudalcu koji tako **lakše ubire davanja**, a sakupljači se odvajaju od općinara i prilaze knezu. Općina koristi i pučanima kmetovima, koji zahvaljujući njoj štite svoja prava. Utjecaj se bizantskih seljačkih općina od 11. st. osjeća na području langobardskoga i slavenskoga stanovništva (npr. bizantske *stratije*, langobardske *arimanije*, slovenske *koseštine*, vinodolski *permani*).

Pored devet vinodolskih općina navedenih u **VZ-u** spominju se i neke druge, npr. u ispravi od 1323. **Kotor** i **Belgrad**, koje se spore oko zajedničkog pašnjaka (**sopaljske zemlje**). To su općine bez vlastitoga upravnog središta, koje se nalazi u **Grižanama**, a imaju zajedničke pašnjake.

Za otok Krk sačuvani su podaci o **općini grada Krka iz 1018.**, kada se biskup i prior u ime građana obvezuju na plaćanje podavanja. Bizantska općina još uvijek postoji, ali igra sporednu ulogu jer je car Bazilije II. taj koji „kroji“ kartu sjevernog Jadrana nakon uspješnog rata protiv cara Samuila. Mletački dužd postaje kvazifeudalni gospodar nad stanovništvom. Općina ne nastupa kao teritorijalna jedinica jer kao takva priznaje vrhovnu vlast Bizanta, ali **najugledniji pojedinci**, biskup i prior, preuzimaju privatno-pravne obveze prema duždu. To još nije srednjovjekovna komuna, ali smjer je njezina razvoja jasan. Bizant slabi, a prior je sve manje predstavnik središnje državne vlasti te počinje zastupati osamostaljenu općinu koja postupno postaje **srednjovjekovna komuna**.

Vinciguerra opisuje ustroj otoka krajem 15. st. a koji se odnosi i na prijašnje razdoblje. Na otoku Krku razlikuje se **grad Krk (cīta)** i **pet kaštela (Omišalj, Baška, Vrbnik, Dubašnica i Dobrinj)** čiji se teritorij dijeli na sela. Providur Andria Bondumieri 1571. upućuje na nesklad naziva *kaštel* i stvarnog stanja jer je, uz grad Krk, utvrđen samo Omišalj.

N. Klaić obrazlaže to načinom nastanka kaštela. Isto kao u Vinodolu, općina nastaje pod utjecajem Bizanta koji Slavenima daje općinski i vojni ustroj. Prema

Margetiću nastanak je općine sličan onome u Vinodolu, a ona po rimskom i srednjovjekovnom shvaćanju označava „**zajednicu općinara**“ (*universitas*).

Može se zaključiti da je **općina grada Krka** bila **razvijenija** od ostalih općina na otoku, koje su, pak, u odnosu na vinodolske bile gospodarski, a time i ustrojbeno jače. Tako su se mogle uspješnije suprotstavljati Krčkim knezovima u težnji za očuvanjem svojih samoupravnih prava.

Za područje **Senja** postoje podaci samo o jednoj gradskoj općini, a nema podataka o možebitnom ustroju sela. N. Klaić i ovdje nalazi utjecaj **antičkog polisa** te drži da je Senj već u 13. st. organizirana općina. Margetić protivno tome tvrdi da Senj ni u prvoj polovici 13. st. nije bio „potpuno razvijenom gradskom općinom“. Senj je gospodarski znatno razvijeniji od vinodolskih općina kao i općina otoka Krka, premda su otočani u reguliranju nekih pitanja spram krčkih knezova uspjeli ostvariti bolji položaj.

Dvornik vsega Vinodola i od knezi zgora rečenih – kneževi službenici

U Vinodolu, na otoku Krku i Senju krčki su knezovi morali imati **određen krug ljudi** koji će im pomoći u obnašanju vlasti.

Na čelu uprave nalazi se knez. U uvodu **VZ-a** spominje se **Črna**, najviši knežev službenik, „**dvornik vsega Vinodola i od knezi zgora rečenih**“. Uz to, u svakom kaštelu postoji potknežin kao knežev namjesnik. **VZ** spominje „**slug od obiteli kućne gospodina kneza**“, tj. „**služabniki**“, što znači da su postojali još neki ugledni kneževi dužnosnici koji obnašaju vojne i upravne dužnosti, prate kneza na putovanjima i, moguće, savjetuju kneza u donošenju odluka.

O sastavu **suda** nema podataka. Tek se u uvodu **VZ-a** spominju dva suca, od kojih je jedan „sudac gospocki“, knežev službenik koji sigurno ima važniju ulogu, dok bi drugi mogao biti općinski sudac, tj. izabran od strane općine.

VZ spominje **permane** (danas sačuvano u toponimu Permani, naselju u sastavu općine Matulji), za koje se pretpostavljalo da su kneževi sluge, vojnici ili potknežini. U **VZ-u** i **KS-u** perman je knežev službenik dok je na Grobniku **općinski dužnosnik**. Dijelom su kneževa naoružana pratnja, a dijelom izvršni službenici potknežina, razmješteni po općinama.

Krčki Knezovi pokušavaju proširiti krug svojih službenika na štetu općinskih. U žalbi Krčana 1305. navodi se da knez postavlja jednog suca. To su pravo pri-

svojili u 13. st. jer se još 1133. spominju dva općinska suca. U kaštelima postavljaju dva potknežina, dva dvornika, jednog suca i satnika kao doživotne službenike (**officiales perpetui**). Knezovi žele podrediti dvornika, koji je pomoćni sudski i upravni organ, te satnika, koji obavlja upravno-policijske službe. Tada je određeno da smiju postavljati jednog dvornika i jednog suca dok će satnika birati općina, što je njezino staro pravo. Dvornik postaje knežev službenik.

U Senju je knežev zamjenik potknežin (*vicecomes*), a njegov pomoćnik vikar (*vicarius*), koji obavlja policijsko-upravne poslove. Do oko 1402. zadržavali su izrečene novčane kazne za sebe. Reformacijama **SS-om** knez je naplaćene kazne zadržao za sebe, a potknežinu i vikaru odredio plaću pretvorivši ih u obične činovnike.

Knez je postavljao dva od tri suca, koji se, kao i u Rijeci i Trstu, **zovu rektori** (*rectores*). Knez ih imenuje iz redova plemića, a oni, s potknežinom te vikarom, vrše upravnu i sudsku vlast. Plaću nisu dobivali izravno od kneza, nego su, kao vicecomes i vikar, dobivali dio kazni, trgovačkih pristojbi te davanja sela Županjol i Prokike.

Niži kneževi službenici (*officiales*) ubirali su poreze, pristojbe i davanja, a spominje se i dužnosnik – **daćar** (*dacianum*) prema vrsti pristojbe koju ubire.

Vas puk, muške glave – općinski ustroj vlasti

U **VZ-u** se spominje nekoliko općinskih službenika. Najvažniji je među njima **satnik**, negdašnji vojni zapovjednik određenog područja. **Pri sastavljanju VZ-a sudjeluju satnici svih općina, njih devet**, što upućuje na njihovu važnost. Satnik postupno preuzima funkciju upravnog službenika, čije postojanje sugerira na nerazvijenost općine, jer u gospodarski i upravno razvijenijim općinama on nestaje. Prema **VZ-u** satnik se brine za kneževu opskrbu hranom dok je knez u općini. Prema **Grobničkom urbaru**, nastalom između 1610. i 1612., satnik prikuplja daću zvanu sulj.

Grašćik u svim općinama, izuzev Grobnika, pomaže satniku pri ubiranju **sulja**. Busovića **VZ** samo spominje i tek usporedbom s drugim područjima možemo zaključiti da je to općinski glasnik. Pudarija, „**to est straža nad vinogradom i o(d) zemal i od guman i od inih riči**“, je služba koju vrše **pudari**. Njihovi iskazi dani u vezi sa službom su vjerodostojni.

VZ samo u uvodu spominje dva suca. N. Klaić drži da pučani imaju svog suca, dok Margetić smatra da ih postavljaju knezovi, koji su tako preuzeli sudstvo u svoje ruke.

O postojanju općinskog vijeća nema podataka u **VZ-u**, premda N. Klaić tvrdi da su kmetovi „niži” članovi općinskih vijeća.

Otočko viće nakup v Krci

Na otoku Krku djeluje nekoliko **skupnih organa**. N. Klaić prema ispravi iz 1307. razlikuje **Veliko vijeće grada Krka**, koje odlučuje kada knezovi i suci nisu složni u odlučivanju. S ozirom na to, pretpostavlja se da postoji i Malo vijeće. Nedvojbeno je da je svaka općina imala svoje vijeće.

Prema Margetiću **KS** spominje „veliki” i „mali” puk, pri čemu su vijećnici ugledniji od maloga (nižeg) puka. **Pljuska** i **uvreda** vijećnika kažnjavaju se većom kaznom. Vijeće, možda kao i ostala u hrvatskim općinama, ima 12 vijećnika. **Općinsko je vijeće najviše općinsko tijelo samouprave**. **KS** je donesen najvjerojatnije u nazočnosti 12 vijećnika, predstavnika općina.

Isprava iz 1309. spominje Vijeće otoka Krka (*consilium insule Vegle*). **Veliko vijeće čitavog otoka** (*consilium generale tocius insule*) prizivno je tijelo u sudskom postupku, a 1382. „**otočko viće nakup v Krki**” utvrđuje načela prvokupa nekretnina.

Najvažniji je pojedinačni službenik **općinski sudac**, koji obavlja i upravne dužnosti, osim izvršnih, za koje je nadležan satnik. Općinski se suci navode 1133., a 1305. spominje se jedan **općinski sudac grada Krka** dok drugog postavlja knez, što znači da su knezovi prisvojili to pravo tijekom 13. st. U kaštelima također postavljaju jednoga suca. Četrdesetih godina 14. st. postavljeno je pitanje biraju li općinskog suca u gradu Krku (*iudex comunis*) samo vijećnici ili i službenici. Dužd odgovara da to obavljaju samo vijećnici, pa su iz izbora isključeni prisežnici (*jurati*) kao i knez, njegovi rođaci te pratnja. Međutim, **nakon provale pučana** u knežev dvor na izbor sudaca vijećnici su primorani **vratiti stari način izbora**, koji **uključuje predstavnike pučana**. Kasnije Mlečani favoriziraju prisežnike pri izboru sudaca. Mletački providur otoka Krka 1526. određuje izbor suca u Vrbniku. Potknežin saziva prisežnike i po jednog čovjeka starijeg od 40 godina iz svake obitelji, koji obavljaju izbor (*balotanje*) suca. Konačno u 18. st. Petris piše da suca bira „**vas puk**”, sve „**mužke glave**”, dakle bira se na vrlo demokratski način.

Ki bi igrāl' na harti ili zara v kućah zatvorenih za pinizi

U **KS-u** se spominju **prisežnici** (jurati) kao poluslužbene osobe koje se **brinu za javni red**, prijavljujući „vsih onih ki budu psovali“ Boga i svece, „ki bi težali dan blagdani“, „ki bi činili kuštijun s oružjim ili prez' oružja“, „ki bi ukrāl“, „**ki bi igrāl' na harti ili zara v kućah zatvorenih za pinizi**“, „ki bi prodaval ili miril kakvo vino ili miril himbeno meso“, štite udovice, siročad, procjenjuju štetu i sl. Za svoj posao dobivaju trećinu novčane kazne propisane za djelo koje su prijavili. Prisežnika u gradu Krku ima 40, dok ih je u svakom kaštelu po 12, ali djeluju pojedinačno. U doba Mlečana **prisežnici dobivaju** na važnosti te **uz policijske preuzimaju i upravne dužnosti. Mlečani tako slabe samoupravu općina** jer su prisežnici ovisni o providuru.

U gradu **Senju** se susreće slična struktura općinskih tijela. Pavičić drži da je Senj bio županija na čelu sa županom, tri podžupana i satnikom. N. Klaić smatra da je Senj u 12. st. potpuno ustrojena općina sa satnikom, sucem i dvornikom, kako navodi isprava iz 1205. godine. Služba satnika nestaje nakon provale Tatara 1242., a 1257. javlja se **načelnik** (*potestat*), tada krčki knez Fridrik. Do sastavljanja **SS-a** nestaju negdašnji službenici, satnik, gradšćik i busović.

Može se zaključiti da su **općinski organi u Krku, Vinodolu i Senju u starijem razdoblju istovrsni**, a tek kasnije se počinju razlikovati, ovisno o brzini gospodarskog razvoja, u čemu prednjače gradovi Senj i Krk. Razlike ovise i o uspješnosti borbe za očuvanje općinske samostalnosti od nasrtaja Krčkih, čiji je dio i očuvanje djelokruga negdašnjih općinskih službenika. Nekada je najvažniju ulogu imao satnik, što se može povezati s ranijim vojnim ustrojem tih krajeva i naseljavanjem Hrvata organiziranih u čete – satnije (stotine). Kako s vremenom opadaju vojna opasnost, opada i važnost vojnog ustroja, pa u prvi plan izbijaju općinski suci kao najvažniji službenici općine. Istodobno u razvijenijim Senju i Krku nastaju i jačaju kolektivna tijela vlasti – **vijeća**.

Vlasništvo nad zemljištem

Vlasništvo je **skup ovlaštenja** koja pripadaju osobi u vezi s nekom stvari; obuhvaća pravo **posjedovanja, uporabe, korištenja i raspolaganja stvari**. Osoba koja ima pojedino ovlaštenje nije vlasnik, nego npr. posjednik, korisnik stvari. Srednjovjekovno tzv. **podijeljeno vlasništvo**, pojednostavljeno rečeno, vlasnikom naziva svaku osobu koja ima neko od ovih ovlaštenja, pa se na istoj stvari može pojaviti više osoba s naslovom vlasnika.

Zemljište je u srednjem vijeku **najvažniji objekt vlasništva**. U koncepciji podijeljenog vlasništva tzv. vrhovno vlasništvo (*dominium eminens*) nad svom zemljom pripada vladaru. Tzv. izravno vlasništvo (*dominium directum*) pripada feudalcu koji ga je dobio kao feud. Seljak, kmet pučanin ima koristovno vlasništvo (*dominium utile*). No s vremenom pravo kmetova od običnog nasljednog zakupa prerasta u stvarno pravo slično vlasništvu.

Bitno je obilježje srednjovjekovnog prava i tzv. **obiteljsko vlasništvo**. Ono **pripada čitavoj obitelji** čija je „glava“, npr. **otac, upravitelj nad imovinom, a nije pojedinačni vlasnik**.

Krčki su na temelju **kraljevih darovnica** došli do priznanja svoje vlasti i vlasništva nad Vinodolom. **Kralj** ima **vrhovno vlasništvo**, a **knezovi izravno**, što se može dokazati njihovim pravom na ležeću ostavinu, tj. imovinu kmeta koji je umro bez nasljednika (čl. 33): „... ako bi tko držao što ošasno, tj. neku stvar koja ne bi bila ničija... to ošasno dobro treba vratiti kneževu dvoru“. Kmetovi imaju **nasljedno koristovno vlasništvo nad zemljištem**, a stječu ga ne samo sinovi nego i kćeri uz uvjet da „vrše sve službe... dvoru“, tj. knezovima (čl. 32).

Kmetovi su feudalcu kao izravnom vlasniku dužni davati tzv. bir sa zemljišta koje obrađuju. Urbar Novoga iz 1606. u članku 45 navodi: „Nadalje bir ili rečeni prihodi koliko tko plaća od zemlje ili kuće, ili njive oni su zapisani u osobnom registru gdje su popisana imena kmetova, slobodnjaka i njihove zemlje i vinogradi“. Podatci o **biru** datiraju iz 16. i 17. st., a riječ je o **temeljnom davanju koje se plaća u novcu**. Obveznik davanja je kućanstvo, tj. obitelj koja koristi zemlju. Knezovi imaju pravo osloboditi plaćanja kmetove koje žele.

Na području **Bribira, Grižana i Drivenika**, u **užem dijelu Vinodola**, vjerojatno starijoj cjelini, ubiralo se posebno davanje u žitu – **ognjiščina** (*fogar*). Ona se prikupljala paušalno, po ognjištu, tj. kući, neovisno od ljetine i broja članova obitelji. Jednostavnost utvrđivanja njezine visine upućuje na to da se radi o vrlo starom davanju, a spominje ju i **Bribirski urbar** s početka 17. st. i iz 1700. (čl. 5). Ognjiščinu popisuje službenik „sa starijima i sucima“, a iznosi 14 litara žita.

Potoka je davanje iz vinograda, a službeno je iznosila svako **petnaesto vedro** (*spud*), no u prvaj se polovici 15. st. u Bribiru, a možda i u drugim općinama prikupljalo svako jedanaesto. **Urbar Novoga** iz 1653. utvrdio je povećanje davanja na svako deveto vedro (čl. 43). Crkvi se davalo svako deset vedro. Knezovi obrazlažu da je to uvedeno jer kmetovi nisu izvršavali

obvezu, pa je sporazum prestao važiti i vraćeno je još starije pravilo. Iz toga se može zaključiti da je prastaro, izvorno davanje u Vinodolu iznosilo **jednu desetinu žita, vina i stoke**.

Uboštvo kriči – problem vlasništva nad neobrađenim zemljištima

Uz obrađeno zemljište gospodarski je važno i ono **neobrađeno**, u koje ulaze **pašnjaci** i **šume**. I tu postoji shvaćanje podijeljenog vlasništva, ali je posebnost koristovnog vlasništva da ono u pravilu ne pripada obitelji, već **kolektivu** – gradu/komuni, općini, naselju.

U Vinodolu u 16. i 17. st. nailazimo na davanje **sulj**. Naziv dolazi od latinske riječi *solium* (zemlja). **Sulj se plaća feudalcu za ispašu** krupne i sitne stoke na neobrađenim zemljištima, a iznos se davanja s vremenom smanjivao.

Prema **urbarima Grižana** (iz 1544.) i **Bribira** (iz razdoblja 1610. – 1612.), a vjerojatno se isto odnosilo i na Novi te Drivenik, Bernardin Frankapan je između 1453. i 1459. **smanjio sulj**. Umjesto na svakih deset glava stoke plaćao se jednom glavom na svakih petnaest glava.

Feudalcu je radna tlaka na njegovu dijelu zemljištu (alodiju) gospodarski korisnija, pa smanjuje sulj i **zahtijeva radnu tlaku**.

Sačuvani su primjeri zemljišnih sporova u kojima stranke nisu pojedinci, nego vinodolske općine, pa se može pretpostaviti da je riječ o neobrađenom, općinskom zemljištu (npr. spor iz 1309. između Novljana i Ledeničana oko međa, u kojem sudi knez Anž, ili spor iz 1561. između Kotorana na jednoj te Grižana i Belgrada na drugoj strani, koji sudi knez „Štifan“ Frankopan). Feudalac sudi u sporu jer je on neutralan, ima sudsku vlast, ali i zato što ima izravno vlasništvo nad zemljištem o kojem se vodi spor.

Stanovnici Vinodola dužni su paziti da pašnjake ne koriste stranci jer oni nisu bili dužni plaćati sulj feudalcu. Dakako, i Vinodolci imaju interes zaštititi zajedničke posjede od stranaca jer bi pašnjake za koje plaćaju sulj koristio netko treći.

Sačuvani su i podatci o krčenju zemljišta. Pravo krčenja dodjeljuje feudalac, tj. njegovi, a ne općinski službenici. Urbar Novog iz 1763. još je razlikovao bir za „stara“ i „nova“ zemljišta (krčevine), a popis prihoda iz 1769. više ne. Krčenje feudalcu povećava prihode, pa on načelno nije protiv, ali želi imati nadzor nad njim.

Za razliku od Vinodola, gdje se slabije općine teško suprotstavljaju knezovima, vrela s otoka Krka govore o **dugotrajnoj borbi otočana za očuvanje prava nad neobrađenim zemljištem**. Knezovi svoja prava temelje na ugovorima o zakupu kneštva s Mlečanima. Stanovnici grada Krka 1198. odbijaju plaćati davanje kolektu, ali predstavnik dužda presuđuje u korist knezova. Nešto prije 1305. predstavnici grada Krka i četiriju kaštela tuže se duždu Pietru Gradenigu na kneza Leonarda. Posredovanjem je osorskog kneza Riccarda Quirina 1307. zaključen sporazum prema kojem knezovi i njihovi službenici ne smiju sjeći općinske šume. Dužni su ukinuti zabranu slobodne ispaše na otoku za sve žitelje otoka jer „iskorištavanje trave na otoku treba u cijelosti biti zajedničko”. Dužd će nakon dvije godine donijeti konačno rješenje.

Knezovi žele potvrdu prava **izravnog vlasništva** nad općinskim pašnjacima. Dužd staje na stranu općina vjerojatno želeći umanjiti rast moći knezova. No 1309. dužd staje na stranu Knezova Krčkih. Općine se odupiru, pa grad Krk 1335. **otočić Plavnik** daje u zakup stotini krčkih građana na šest godina.

Općina, a ne feudalac, odlučuje o zagrađivanju općinskog zemljišta tj. **zaroka** i njegovoj obradi. Ako se zemljište zapusti, vraća se općini. Čak se i privatno zemljište koje se ne obrađuje izjednačava s općinskim pašnjacima i svatko ima pravo ispaše. Oni koji ne žele dati takvo zemljište u zajednicu, ne smiju napasati svoju stoku u **općinskom zaroku**, tj. u zabranu (str. 33–35 **KS-a**).

Istim je propisom (str. 33–35 **KS-a**) regulirano i korištenje zaroka s obzirom na vrstu stoke koja ima pravo ispaše u određenom razdoblju, iz čega se razvidi skrb općinara za razumnu uporabu općinskih pašnjaka, a danas bi to nazvali brigom za održivi razvoj:

Nadalje, u navedeni zabran smije se puštati posve mladu janjad i kozliće bez odobrenja suca ili bilo koga drugoga. Nadalje, neka se janjad pripusti (u zabran) čim se obavi berba u vinogradima. Nadalje, od Miholja neka janjad izađe izvan zabrana, a koze neka uđu u nj. Nadalje, kada dođe snijeg, tada smije svaka životinja pasti u zabranu. Nadalje, u mjesecu svibnju neka se u zabran puste ovce s janjadi.

U kunfin od... Kaštelmušća na Kras

Sredinom 15. st. Ivan, zadnji krčki knez iz obitelji Frankopana, naseljava **Vlahe/Morlake** na prostor **Dubašnice i Poljica „u kunfin od... Kaštelmušća na Kras“**. Starosjedoci, Omišljani, žalili su se da **Morlaci** zalaze u njihove pašnjake, pa su 1465. određene granice u kojima Vlasi mogu napasati stada i obrađivati zemlju. Tom su dogovoru nazočili predstavnici kneza Ivana, kaštela Omišlja i Morlaka. U sličnom dokumentu iz 1468. više se ne spominju predstavnici Omišlja. Po svemu sudeći, knez Ivan raspolaže tim, uglavnom neobrađenim, zemljištem kao svojim te negira **prava općine Omišalj** na zemljište i dovodi Morlake s kopna, koji će plaćati podavanja i uvećati njegove prihode. Sporovi se vode i nakon prestanka frankopanske vlasti nad otokom. Potvrda se toga nalazi u vrelima iz Biskupskoga arhiva Krka o dugotrajnoj parnici (1488. – 1503./04.) u vezi s desetinama. Knez Ivan uzeo je pašnjake kaštela Omišlja i grada Krka, „nastanio Morlake“, kojima je te krčevine (*novalie*) dao u **napolicu**, tj. uzimao je pola prihoda od obrađivača čije je pravo nad zemljištem bilo slabije od ostalih stanovnika otoka.

Venecija je 1483. također zabranila dovođenje strane stoke na otočke pašnjake bez izričitog odobrenja (str. 19–20 **KS-a**). Propis iz 1484. (str. 20 **KS-a**) dopušta ispašu **zatečene stoke**, ali isključivo na pašnjaku njezina vlasnika. Možda je zabrana usmjerena protiv stanovnika Vinodola i Senja, koji su to pravo imali dok su sva područja bila u vlasti Frankopana. Propisom iz 1498. „**Glava o tome što se smije napasati u zabranu**“ (str. 51–52 **KS-a**) ograničen je broj konja koji mogu ući u zarok za vrijeme određenoga razdoblja. Predviđen je i rok, **blagdan sv. Lucije**, do kojeg se moraju dovršiti svi sporovi oko ispaše.

Krčani su vodili računa i o svojim šumama, pa je Vrbnik 1443. (str. 53–57 **KS-a**) zabranio sječū i sirovih i suhих stabala u određenim lugovima i sjenicama.

Rezimirajmo **stanje na posjedima Knezova Krčkih**. U Vinodolu sulj izravno ubire feudalac, jer općine nisu razvijene. Na otoku Krku vodi se borba između krčkih knezova i općina, u kojoj katkad preteže jedna, katkad druga strana. Senj je dugo uspijevao očuvati prava nad neobrađenim zemljištem i nikada nije u potpunosti priznao pravo vlasništva knezovima, koji, pak, krnje prava Senjana.

Zapadnije se od Rijeke, točnije do **Brseča**, to davanje nazivalo **štivra** (njem. *steuer* – porez). Time se ističe javnopravni karakter davanja. Na području **Kastva, Veprinca i Mošćenica** šumarci, šume, pašnjaci i ostala „vanjska“

zemljišta za opću uporabu pripadaju feudalcu. Stanovništvo ih je uživalo (*dominium utile*) uz plaćanje davanja feudalcu. Feudalac dolazi do prihoda, a stanovnici plaćanjem priznaju njegovo vlasništvo (*dominium directum*). Kastavska je općina razvijenija od Vinodola, pa sama, putem općinskog službenika, prikuplja davanje. Općina na **Cresu** je 1283. od Venecije, koja ima vrhovništvo, dobila izravno vlasništvo zemljišta koja nisu u privatnom vlasništvu za iznos od 700 libara godišnje. Općina dolazi do prihoda davanjem u zakup zemljišta što govori u prilog njezinoj razvijenosti. Što je općina gospodarski, a time i upravno razvijenija, manje je podložna feudalcu u pravu nad neobrađenim zemljištem.

Glava o onome koji bi imao popa – neka pitanja vlasništva Crkve i crkvenih osoba

Pitanje položaja Crkve i crkvenih osoba vrlo je zanimljivo jer, između ostaloga, upućuje na značajke njihova razvoja tijekom stoljeća.

VZ (čl. 16. i 17.) propisuje da „... **nijedan žakan ne može primiti svete redove u kneštvu bez dozvole kneza i općine grada gdje živi**“ te „... nijedan kmet ili (drugi) čovjek iz općine ne može otići prebivati u koju crkvu ni u opatiju ili samostan služiti ili se tamo namjestiti kao crkvenjak bez dozvole kneza i općine“. Đakon (**žakan**) je osoba koja se priprema za svećeničku službu, a **obaritelnik** je osoba koja se brine o crkvenoj imovini. Obuhvaćeni su i **konvertiti**, koji odlaze u samostan. Razlog je ograničenja gospodarske naravi: feudalac **gubi dio prihoda** jer crkvena osoba ne plaća davanja, a i općina **gubi člana koji izvršava obveze** prema njoj.

KS na str. 9–10 u „**Glava o onome koji bi imao popa**“ određuje da status „sina đakona ili popa...ne može osloboditi ni oca ni majku, a ni drugoga čovjeka službe kneževima“. Propis na str. 16 **KS-a** u „**Glavi o udovici i đakonu**“ zabranjuje udovici koja nema sinova **usvojiti** „popa ili đakona... u namjeri da mu dade sav imetak, kako ne bi (taj imetak) služio gospodi...“. Očekivano, knezovi zabranjuju ono što bi utjecalo na smanjenje njihovih prihoda. Crkvene su osobe, kao i Crkva, bile oslobođene obveza knezovima. Crkvena je osoba mogla živjeti u roditeljskoj kući te pokušati proširiti na njih svoju povlasticu, a usvojenje je moglo prikriti takvu namjeru.

Mletački upravitelj (providur) otoka Krka Augusto Valeri u svom izvješću (relaciji) 1527. piše da je 300 od 10461 stanovnika stupilo u **svećeničku**

službu kako bi izbjegli javnim dužnostima, iako bi ih, realno, bilo dovoljno 50. Zbog tolikog se broja svećenika dio njih dodatno bavio težačenjem.

Pored religioznosti otočana postojali su i profani razlozi pristupanja Crkvi. Ivan Paštrić, svećenik iz Splita, piše da u **Vrbniku mnogi idu u svećenike da bi se oslobodili službe veslača na galijama**. U 19. st. Tomašić piše da svećenici „**postaju gospodari u kući svojih roditelja**” te donose kući desetine, pa tako otočka svatovska pjesma „**Bog vam daj imiti... jedinoga sina popa redovnika**”, uz duboko religiozno, dobiva i svjetovno značenje.

Zbog prevelikog broja svećenika javljao se problem njihova materijalnog uzdržavanja, poglavito u **seoskim kaptolima**. Crkva od Tridentskog sabora u 16. st. traži prethodno osiguranje materijalnih sredstava kod ređenja, čak i za subđakona. To je tzv. **dota ili svećenički patrimonij**, koji je osoba ili njegova obitelj morala osigurati. Njegova je vrijednost na Krku 1573. iznosila 300 libara, a po drugima 1000 – 1500 libara, pa i 50 – 500 dukata. Vrijednost je dote u senjskoj biskupiji bila veća, 500 – 2000 cekina. Postupak je bio sličan onome predviđenom za otuđenje ostalih obiteljskih nekretnina. Obuhvaćao je trokратnu javnu objavu (klicanje) u tri nedjelje u crkvi tijekom mise kako bi se oni koji se tome protive mogli javiti biskupu. Prigovaratelji su mogli biti **rođaci** jer su se nekretnine smatrale **obiteljskom imovinom** koju prvo treba ponuditi rođacima, kao i vjerovnici koji ostaju bez mogućnosti namirenja dugova. Uz dotu svećenik je u mjestima gdje je postojao kaptol po prijemu **morao platiti gozbu** članovima svog kaptola. Tek nakon toga stjecao je pravo na dio kaptolskih prihoda.

Neka ograničenja vlasničkih prava nad nekretninama

Senjski su plemići, za razliku od pučana, imali **važnu povlasticu**. Mogli su, naime, otići iz Senja, služiti drugoga gospodara, ali zadržati sva prava nad svojim nekretninama (čl. 123. **SS-a**). Knezovi se sve više postavljaju kao feudalni gospodari prema podložnicima. Da bi osigurali podršku dijela stanovnika, daju povlasticu plemićima. Kako u Senju ima malo obradivog zemljišta, možda su i pučani podržavali odredbu jer bi odlazak stanovnika, uz zadržavanje prava nad zemljištem koje bi ostalo napušteno, dovelo do **gospodarskog propadanja općine**.

Za to je vrijeme u Vinodolu **ograničenje prometa nekretninama**, njihova prodaju i zalaganje strancima. Tako npr. Urbar Novoga iz 1606. (1653.) (čl. 13.) zabranjuje prodaju i zalaganje **nekretnina strancima**, izrijeком

navodeći Senjane, a Urbar Hreljina iz 1700. precizira da podložnik koji napusti gospoštiju **gubi svoja dobra** (čl. 38.).

... da mu se zet već ne more – dosjelost

Dosjelost je „stjecanje vlasništva na osnovi posjedovanja stvari kroz zakonom određeno vrijeme“. Na taj se način **rješava nesklad** između gospodarskog i pravnog aspekta vlasništva.

SS sadrži odredbu o dosjelosti u članku 25. prema kojoj **tridesetogodišnji posjed bez plaćanja** davanja vlasniku dovodi do toga da nekretnina pripada posjedniku bez obzira na prava vlasnika. Riječ je o srednjovjekovnoj **gubitnoj zastari** (*praescriptio*), a ne o stjecanju vlasništva dosjelošću. Mošćenički statut iz 1637. propisuje: „**Ki uživa va mire kakovo blago 30 let, da mu se zet već ne more**“. Novije shvaćanje prema kojem posjednik postaje vlasnik susreće se u Krčkom statutu na latinskom iz 16. st. (lib. II, cap. 87).

Vjerovnici i dužnici – neka pitanja obveznih prava

Obvezno se pravo može definirati kao grana prava koja uređuje one pravne odnose u kojima se na jednoj strani javlja osoba koja ima potraživanja (**vjerovnik**), a na drugoj osoba koja nešto duguje (**dužnik**). Naravno da je svaka pravna definicija podložna različitim interpretacijama, pa tako i ova. Obvezna su prava vezana uz **robnonovčane odnose**. Što je promet roba i usluga veći, to su ona razvijenija. Odnos se državne vlasti prema obveznom pravu može kretati od širokog uplitanja do potpune nezainteresiranosti. U našem bi se slučaju, osim prilično nerazvijenoga Vinodola, očekivalo da KS i SS uređuju velik broj pitanja iz ovog dijela društvenih odnosa. Naročito se to odnosi na onodobni Senj, razvijen grad u kojem **cvjetaju trgovina i pomorstvo**.

Pravo prvokupa i otkupa nekretnina

Pravo prvokupa je ovlaštenje osoba da u slučaju vlasnikove namjeravane prodaje nekretnina iskoriste svoje pravo kupnje te nekretnine prije ostalih interesenata. Pravo otkupa je ovlaštenje osobe da nakon prodaje od kupca, pod određenim uvjetima, otkupi nekretninu. Postoje različita mišljenja o

podrijetlu ovih instituta. Jedna teorija drži da je ova ustanova, uobičajena u pravnoj tradiciji većine naroda, povezana sa skupnim (rodovskim i obiteljskim) vlasništvom nad zemljom i rodbinskoj vezi. Druga skupina autora ovu ustanovu vezuje uz Rim i Bizant. Nedvojbeno je da se pravo prvokupa i otkupa javlja pri postojanju određenih društvenih okolnosti, ali uvijek uz **ulogu javne vlasti, kojoj je cilj ograničiti i nadzirati promet i diobu posjeda** zadržavajući minimalnu veličinu potrebnu za isplativu obradu. Pravo prvokupa i otkupa proširilo se s prodaje na sva otuđenja te s rođaka na susjede i sumedaše. Važna je i uloga obiteljskog vlasništva, gdje je glava obitelji više zastupnik obiteljskog prava, a ne pojedinačni vlasnik. Obiteljsko je vlasništvo rašireno koncem antike uslijed ustroja vojnika graničara te davanja zemljišta u nasljedni zakup. Uslijed obiteljskog vlasništva javlja se tzv. obvezna suglasnost rođaka pri otuđivanju nekretnine (*laudatio parentum*). Iz nje se razvija rođačko pravo otkupa, a potom i prvokupa. U Bizantu se od 10. st. razvija pravo prvokupa kao kompromis između individualnog i kolektivnog vlasništva seoskih općina, pa se tamo javlja pravo susjeda, sumađaša i suseljana, a ne rođaka.

VZ ne govori o pravu prvokupa tj. otkupa vjerojatno jer koristovno vlasništvo kmetova nad zemljištem nije početno sadržavalo pravo prodaje i raspolaganja nekretninama. Prvi se spomen *laudatio parentum*a susreće 1403. kada Andrija Ševalić s Hreljina prodaje sjenokošu „s volju četirimi sini“. Pravo kmetova na zemljište postupno jača od pukog zakupa prema vlasništvu uz plaćanje dužnih davanja, pa je moguće i otuđenje nekretnine. Kako je riječ o obiteljskoj imovini potrebna je suglasnost svih ovlaštenika, u ovom slučaju sinova. Slično je u ispravi iz Grižana iz 1582, koja spominje pravo „po patriji“, tj. srodstvu po ocu.

KS (str. 45) sadrži odredbu Vijeća otoka Krka iz 1382. o pravu prvokupa rođaka po muškoj, a onda i po ženskoj liniji. Propis nije detaljan, pa se ne može zaključiti primjenjuje li se pravo do određenog stupnja srodstva, za sve ili samo neke pravne poslove itd. Statut grada Krka iz 16. st. (knj. I, gl. 75.) priznaje pravo otkupa krvnih i tazbinskih srodnika, ali i susjeda. O prodaji se sastavlja notarska isprava u nazočnosti dvaju ili triju svjedoka. Prodaja se mora oglasiti javnim objavama kroz tri nedjelje zaredom, putem sudskog službenika, u nazočnosti notara. Tijekom objavljivanja mogu se javiti ovlaštenici i ostvariti pravo otkupa, uz plaćanje kupovne cijene i iznosa troškova kupca. Obveza je ponude nekretnina do tada bila predviđena i za roditelje koji su podijelili obiteljsku imovinu sa svojom djecom (knj. II, gl. 68.).

SS predviđa prethodno javno oglašavanje kupoprodaje nekretnine tijekom četiriju uzastopnih nedjelja, putem glasnika „kada se zvoni na poslanicu u katedralnoj crkvi, s tim da se prva objava treba učiniti na groblju rečene crkve“, a sve uz odobrenje knezova ili senjskog vijeća (čl. 23. **SS-a**). Groblje (lat. *cimiterius*) kao mjesto oglašavanja u Senju zvuči zbunjujuće, ali Cimiter se naziva trg uz senjsku katedralu. Objava se obavljala nedjeljom kada se većina žitelja okupljala na vjerskom obredu, čime se osiguravala javnost. Javna se objava prvi put u Senju spominje 1343. kao „senjski običaj“, a primjenjuje se čak i kada 1350. kneginja Elizabeta, članica obitelji Knezova Krčkih, kupuje kuću. Isprava iz 1319. ne spominje objavu, pa je ona vjerojatno uvedena nešto poslije jer 1343. ovakve objave već običaj.

Objava se pojavljuje u mletačkom pravu i možda predstavlja posredan mletački utjecaj. Mletački statut iz 1242. navodi „stari“ i „novi“ način prodaje. Prvi se koristio do 1413. te su rođaci mogli otkupiti zemljište prodano trećim osobama. Prema „novom“ je načinu prodavatelj dužan o namjeri izvijestiti dužda i suce egzaminatore. Objava prodaje obavlja se nedjeljom pred crkvom sv. Marka, a ponedjeljkom, utorkom i srijedom na Rialtu te se upućuje poziv zainteresiranim rođacima i susjedima. Uočljivo je da objavu odobrava javna vlast, što dokazuje velik interes knezova i komune u nadzoru nad prometom nekretnina, koji utječe na gospodarstvo općine i prihode feudalca.

Za ljubav Božju i lijek moje duše – darovanje

Darovanje je ugovor kojim **darovatelj dragovoljno** i **besplatno** prepušta daroprimatelju neku imovinsku korist, a ovaj to prihvaća. Darovanjem se u srednjem vijeku često izigravalo pravo nasljeđivanja obiteljske imovine koja pripada potomcima ili rođacima ako nema prvih. Isprave o darovanju, sukladno srednjovjekovnom shvaćanju podijeljenog vlasništva, ne navode samo riječ „darovanje“ za prijenos vlasništva, već nizom pojmova „gomilaju“ ovlaštenja koja se prenose na daroprimatelja ili ona koja su uskraćena, što u suvremenom pravu nije slučaj. Uz drugačija se pravna shvaćanja u srednjem vijeku mora voditi računa i o stupnju pravnog znanja notara koji su ih sastavljali, koristeći pri tome formulacije kako su najbolje znali i umjeli.

Nabrajanja sadrže sačuvane isprave o darovanjima Crkvi s otoka Krka iz 1153. i 1186. (potvrđena 1188.). **Prva darovnica svjetovnoj osobi** potječe iz 1283. Slične su potvrde i iz Senja iz godina 1292. i 1293. One do konca 14. st. obično sadrže formulaciju „**daruje, nudi, predaje i podvrgava**“.

Darovanjem se ponekad prikrivaju drugi pravni poslovi. Tako npr. Baščanin 1371. daruje zemljište uz uvjet da mu primatelj **„daju jednu botičelu vina, za koju... treba rečeni vinograd obraditi“**. U slučajevima se darovanja Crkvi kao razlog navodi briga za spas duše, npr. **„za ljubav Božju i lijek moje duše“**.

Darovanje se i danas može opozvati, ali rijetko (npr. zbog oskudnosti, nezahvalnosti daroprimatelja, oštećenja vjerovnika, povrede uzdržavanja, povrede nužnoga dijela i naknadno rođene djece). No srednjem je vijeku **opoziv uobičajen**, pa zato isprava s Krka iz 1186. precizira **„ova karta o ustupanju neka ostane trajno na snazi“**, a sličnu formulaciju ima i njezina potvrda iz 1188. Isprave iz Krka 1288., Senja 1339. i Baške 1371. preciziraju da se darovanje ne može razvrgnuti čak i ako je darovatelj platio kaznu za opoziv. Notar u ispravi sastavljenoj u Senju 1292. nabraja brojne situacije koje ne dovode do opoziva te se ističe volja darovatelja, kako je navedeno i u drugim ispravama. Isprave iz Krka iz 1317. te Senja 1339. i Baške 1339. određuju da opoziva nema ni u slučaju nezahvalnosti daroprimatelja.

Prema germanskom i drugim barbarskim pravima darovanje obvezuje daroprimatelja na protudavanje, uslugu, priznanje ili zahvalnost, a u protivnom može doći do opoziva. Zato daroprimatelj, osobito Crkva, zahtijeva da ovaj uglavak uđe u ugovor čime darovanje postaje čvršće. Langobardsko pravo u 7. st. predviđa da se od ugovora s Crkvom može odustati plaćanjem ugovorne kazne. Na opozivost darovanja utječe postojanje obiteljske imovinske zajednice. Otac obitelji je upravitelj, a ne vlasnik imovine kojom može slobodno raspolagati, pa se i članovi obitelji mogu usprotiviti darovanju i tražiti opoziv. Kod Langobarda otac može raspolagati svojim dijelom tek nakon što podjeli obiteljsku imovinu na jednake dijelove s djecom. Tako djeca potvrđuju darovnice roditelja na Krku 1337., u čemu se vidi utjecaj germanskoga prava na pravna rješenja u Senju i na otoku Krku.

Na Krku se javlja i protudarovanje, tj. kada daroprimatelj uzvraća dar. Tako je u Krku 1283. izdan dokument o darovanju vrta uz protudar od pet romana. Slični su tome i dokumenti iz 1295. i 1317., potom se od 1318. do 1326. ne susreću protudarovanja, kao da su zabranjena, pa se opet susreću do 1398., a u Baški između 1375. i 1420. U Krku se od 1318. do 1351. navode darovanja izvjesnom Menku i njegovu sinu, no malo je vjerojatno da je jedini razlog tih darovanja Menkova omiljenost među darovateljima. Isprava iz 1351. kao razlog darovanja spominje **namirenje duga**, što upućuje na to da to zapravo i nije darovanje.

U Senju i Vinodolu nema **protudara**, iako isprava iz 1620. iz Grižana u Vinodolu zamjenu zemlje za stoku krivo naziva darovanjem. Protudar nema jednaku vrijednost kao darovani objekt, pa se tako za zemljište dobivaju manje vrijedne pokretne stvari. To, dakle, nije prikrivena kupoprodaja. Ipak, protudar nije simboličan da bi bio srednjovjekovna forma kojom se nakon usuglašavanja stranaka označava da je ugovor sklopljen i darovatelj primanjem simbolične vrijednosti ne može odustati od ugovora. To je tzv. *launegild* kod darovanja u germanskom, langobardskom pravu. Ugovaranje je ovakvog darovanja moglo služiti i izbjegavanju prava prvokupa rođaka i susjeda ako se ono primjenjivalo samo kod kupoprodaje, dakle, izigravanju ograničenja raspolaganja obiteljskom imovinom. Protudar se često javlja kod darovanja Crkvi čime se želi osigurati da darovatelj ili članovi obitelji ne opozovu darovanje. Vjerojatno javna vlast, feudalac, ali i članovi općine nepovoljno gledaju na to da zemljišta prelaze u vlasništvo Crkve. Ponekad se darovanje Crkvi označava kao prodaja pri čemu je protuvrijednost/**protučinidba molitva za spas duše darovatelja**.

Rič i govedo veliko – ugovor o nalogu i likuf

VZ spominje rotnike (čl. 41.), osobe koje traže počinitelje protupravnih djela. Da bi im se vjerovalo, oni od krivaca moraju uzeti „**znak**“, tj. neki predmet kojim će potkrijepiti iskaz, i predati ga u roku od tri dana. Članak 45. **VZ-a** spominje ugovor o nalogu kojim se nalogodavac obvezuje dati nagradu, ali samo za pronađenu stvar ili osobu, dok se nalogoprimac obvezuje tragati.

Ugovor se u pravilu sklapa potajno (*otai*) kako bi tragač ostao prikriiven, poput privatnog istražitelja, a ne uobičajeno, usmeno pred svjedocima. Naknada je do 40 soldina, a višu naknadu odobrava knez. Tajnost ugovaranja može dovesti do spora, pa se za opstojnost ugovora vjeruje tragaču, ali se visina nagrade ograničava na 40 soldina. Ako tragač tvrdi da nije primio nagradu, vjeruje se nalogodavcu, možda jer je realnije da oprezan tragač neće predati stvar ili imenovati krivca, a da prije nije primio nagradu.

Članak 45. **VZ-a** spominje i **likuf**, pravnu formalnost pri sklapanju pravnih poslova za pokretne stvari („**rič i govedo veliko**“). Likuf je germanska ustanova (njem. *Leitkauf*), poznata u austrijskom, bavarskom i hrvatskom pravnom području, poznata kao kapara (predujam) pri sklapanju dvostranih poslova, koja ovdje nije morala imati materijalnu vrijednost kao kapara u rimskom ili suvremenom pravu, već je mogla biti npr. simboličan iznos. Njome se pravni posao perfektuira jer puka suglasnost volje nije dovoljna

ako je dana pred svjedocima, ili čak pismeno, a bez likufa. Ako likuf nije dan, stranke mogu odustati od ugovora bez posljedica. Likuf se mogao dati i u obliku zakuske, kao što je to učinjeno pri razgraničenju (razvodu) između Mošćenica i Kožljaka 1395. kada su predstavnici Mošćenica donijeli „**tovar kruha**“, oni iz Kožljaka „**tovar vina**“. I danas postoji običaj da se nakon važnijeg pravnog posla nešto pojede i popije, a nekada je zakuska bila naknada svjedocima pravnog posla za njihov trud i podsjetnik na pravni posao u slučaju naknadnog svjedočenja. To je važno jer su pisane isprave bile rijetkost. S time treba povezati ustanovu *zavoda*, tj. uvođenja u kupca u posjed nekretnine. Na koncu prodavatelj daje kupcu *pro fine* (hrv. **bezvetje**, novčić povrh cijene, predmet male vrijednosti) čime se simbolično označava potpuno izvršenje svih obveza iz ugovora.

Na koncu je **VZ-a** dopisana novija odredba o sporovima u vezi s nekretninama. Ona spominje „**mrtvim svjedocima**“ dokazivanje živim svjedocima. Tuženi posjednik u tom slučaju treba priseći o tome. Postoje mišljenja da su svjedoci pravnog posla (starohrv. *pristav*) prenijeli činjenice o pravnom poslu svojim nasljednicima. Vjerojatnije je da se smatra da je pravni posao sklopljen davno, pa svjedoci više nisu živi, a kako tužitelj nije dokazao svoju tvrdnju, povjerenje se daje tuženome, koji ipak navodi imena i uz to priseže.

Ugovorna kazna

Ugovorna kazna ugovorom je unaprijed određena svota novca ili druga imovinska korist koju se dužnik obvezuje isplatiti, tj. prepustiti vjerovniku ako ne ispuni svoju obvezu ili zakasni s ispunjenjem. Ako je ugovorena za neispunjenje, kazna zamjenjuje ispunjenje, a ako je ugovorena za zakašnjenje, dužnik uz plaćanje mora ispuniti i glavnu obvezu. Ugovara se jer je vjerovnik oštećen, ali kako se šteta teže dokazuje, kazna može odgovarati mogućoj šteti.

VZ (čl. 14.) zabranjuje ugovornu kaznu (**zavez**) i preuzimanje obveze (**zagovor**) u bilo kojoj stvari, tj. ugovoru ako je učinjena „**prvič**“ (početno). To možda znači da se kazna može utvrditi tek naknadno, npr. u ugovoru **o suđenju pred arbitražom**. No kako se tada ugovoreni iznos dijeli napola, između općine i kneza, moguće je i tumačenje da se kazna ne smije dogovoriti tako da pripada samo stranci, već se mora dijeliti s općinom i knezom. U prilog tomu govori članak 55. **VZ-a** prema kojem knez može odrediti kaznu koja će pripasti njemu, kao što je u ispravi iz 1309. o utvrđivanju međa

(granica) između općina Novi i Bribir kada se kazna dijeli između kneza i oštećene općine. Tek se u ispravi iz 1422. kazna popola dijeli između stranke i kneza, a 1620. pet šestina ide knezu, a jedna općini.

Također, razlog zabrane ugovorne kazne može biti to što je ona često prikrivala kamate. U srednjem se vijeku Crkva dugotrajno, ali bezuspješno borila protiv kamata držeći ih protivnima Bibliji i kršćanskom moralu. Stranke su zato ugovarale vrlo kratak rok izvršenja obveze, npr. vraćanja novca, pa je kazna, na neki način, bila prikrivena kamata.

Pojam *zavez* javlja se u **Istarskom razvodu** u zapisima o utvrđivanju granica između pojedinih istarskih općina, ali tamo ne označava ugovornu kaznu i javlja se uz prisegu (*rotu*). Moguće je riječ o svečanim izjavama pri sklapanju ugovora nakon kojih slijedi prisega stranaka, a utjecaj se može tražiti u langobardskom pravu.

KS sadrži, pak, suprotno rješenje. „**Glava o ispravi**“ (str. 16 i 17 **KS-a**) propisuje da svaki isprava i presuda mora sadržavati kaznu od koje trećina ide knezovima, a dvije trećine stranci. Materijalni je interes knezova nedvojbjen, ali i oštećena stranka sigurno smatra da će lakše ostvariti potraživanje ako javna vlast ima udio u kazni. Tako određuju isprave iz Baške 1375. i 1430. Ipak, neke isprave iz 15. st. polovicu kazne daju stranci, dok knez i općina dijele po četvrtinu. Isprava iz Krka 1239. određuje da čitav iznos kazne pripada strankama, pa bi to moglo značiti da su knezovi, ali i općine u 14. st. uvele pravilo da dobivaju dio ugovorene kazne. Na obveznost ugovorne kazne na Krku možda su utjecali bizantski propisi, ali ne izravno, već mletačkim posredovanjem u 12. st.

U Senju se ugovorna kazna prvi put spominje 1292., a u 14. st. **polovica kazne pripada Knezovima Krčkim**. Od 1319. do 1365. utvrđuje se u dvostrukoj vrijednosti ugovorene činidbe, a od 1374. prevladava kazna u fiksnom iznosu. **SS** ne sadrži odredbe o ugovornoj kazni.

Pomagajte! – naknada štete

Šteta je umanjene nečije imovine, tj. **obična šteta** (*damnum emergens*) i sprečavanje njezina uvećanja, tj. **izmakla korist** (*lucrum cessans*). Može nastati iz ugovora (ugovorna) ili deliktom (izvanugovorna). Popravljanje štete može se obaviti *naknadom*, obično novčanom, povratom u prijašnje stanje i davanjem zadovoljštine (satisfakcije).

VZ sadrži odredbe o **deliktnoj odgovornosti** za štetu pri čemu neke upućuju na bolju pravnu zaštitu viših društvenih slojeva. Tako se pojačano štiti tzv. **ošasna imovina**, ona koja nakon nečije smrti, kad nema nasljednika, pripada knezu (čl. 33.) Osoba koja zadrži tu imovinu za sebe plaća knezu naknadu u visini njezina sedmerostrukog prihoda i dodatnu novčanu kaznu za svaku godinu držanja. Istom se kaznom kažnjava onaj koji drži neku imovinu u kojoj knez ima udio, pa mu ne da njegov dio prihoda (čl. 34.) Visoka se naknada štete pretvara u kaznu kojom se štiti interes knezova. To pokazuje ista, **sedmerostruka visina naknade** štete u slučaju krađe stvari koje pripadaju knezu, njegovu dvoru i službeniku (čl. 35. i 50.). Ista je naknada, tj. posebna zaštita u slučaju krađe, predviđena za imovinu Crkve, za razliku od imovine „popova“, nižih pripadnika Crkve izjednačenih s kmetovima (čl. 36.): naknada za krađu imovine kmetova je tek dvostruk iznos ukradenoga (čl. 50.).

U feudalnom pravu **ne postoji načelo jednakosti ljudi pred zakonom** i jednakosti kazne za počinitelje. Elita, feudalci i crkveni velikodostojnici, uživaju bolju zaštitu od kmetova, pučana, nižeg svećenstva i redovnika.

Razbojstvo je oduzimanje tuđe imovine uz uporabu sile i prema **VZ-u** kažnjava se kaznom od 50 libara knezu (čl. 6.). **VZ** razlikuje više oblika provalne krađe. Ako netko noću provali u zatvoren prostor pri čemu osoba u prostoriji upozori druge povikom „**Pomagajte!**“, to se kažnjava s visokih 50 libara knezu, a oštećenom ili svjedoku koji su povikali vjeruje se u iskazu i prepoznavanju počinitelja jer pri svjedočenju morao prisegnuti. Ako **povika nije bilo** ili je djelo učinjeno **danju**, počinitelj plaća samo 2 libre (čl. 7. i 8.). Krađa crkvenih stvari kažnjava se kao krađa imovine kmetova – pučana (čl. 36.). Krađa predmeta koje pripadaju knezu, dvoru i kneževim službenicima kažnjava se na isti način, ali se plaća i sedmerostruka naknada za otuđeno, što praktično predstavlja kaznu, a ne naknadu štete (čl. 35.). S 24 libre kažnjava se krađa u **pristaništu** bez obzira je li počinjena noću ili danju, čime se vjerojatno želi posebno zaštititi povjerenje u pristanište kao

Crtež mača na marginama Vinodolskoga zakona (izvor: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11569>)

javno mjesto u koje su radi trgovine dolazili i stranci. Čak se s 50 libara u korist kneza kažnjava nasilje u pristaništu (čl. 11.).

VZ propisuje da je kazna za **međusobno ranjavanje kmetova** 40 soldina u korist kneza, a oštećenom se plaćaju dva grla sitne stoke i liječenje. Isto vrijedi i za općinske službenike (satnik, graščik i busović) jer potječu iz reda kmetova pučana (čl. 25.).

VZ (čl. 19.) utvrđuje jednostruku naknadu štete u korist strane protiv koje svjedoči ako na sudu svjedoči osoba koja prethodno nije pozvana i ispitana od sudskog službenika – pristava. Knezu ide kazna od 40 soldina. **VZ** (čl. 62.) za **podmetanje požara** predviđa visoku kaznu od 100 libara, a za ponovno počinjenje čak **smrtnu kaznu**. Uz kaznu plaća se i jednostruki iznos štete. U srednjem se vijeku podmetanje požara strogo kažnjavalo jer je postojala opasnost da se vatra proširi na druge objekte, tada velikim dijelom građene od drva, i uništi cijelo naselje.

VZ ne sadrži podatke o **poljskoj šteti**. Prema ispravi iz 1713. o sporu s Grobnika sin Jurja Zaharijića ubio je u *lazu* (krčevini) **svinju** Martina Tralića i predao mu meso. Sud je presudio „**da takovo blago u skodi more slobodno ubiti**“, uz vraćanje mesa. Riječ je o manje vrijednoj životinji, ali dvojbeno je je li isto pravilo vrijedilo i za vrijednije životinje (vol, konj).

KS regulira naknadu izvanugovorne štete. „**Glava o jahaćem konju**“ (str. 45 **KS-a**) određuje da se u slučaju krađe jahaćeg konja plaća kazna od 60 libara, koja se dijele napola između vlasnika i vlasti. Drugi se dio na jednake dijelove dijeli između knezova Stjepana i Ivana (Anža) te općine kojoj pripada osuđeni tat. Istovrsnu podjelu kazne sadrže odredbe na str. 5–6 **KS**: „**Glava tko bi ukrao vola**“, „**Glava o ždrebetu ili kobili**“, „**Glava za june ili kravu**“, „**Za magarca**“, „**Glava za jednogodišnje magare**“, „**Glava za jednogodišnju kravu ili kobilu**“, „**Glava o ovcu ili kozu**“, „**Glava za jednogodišnje ovčje ili kozje mladunče**“, „**Glava o janjetu**“, „**Za košnicu**“ i „**Glava o kokoši i pijetlu**“.

„**Glava o kućnoj krađi**“ (str. 10–11 **KS-a**) za krađu stvari vrijednosti od 10 libara propisuje kaznu od 12 celeza, koja se dijeli na isti način kao za krađu životinja. Uz to, vlasniku se plaća dvostruki iznos vrijednosti stvari kao šteta. „**Glava o krađi vani ili na pastirskom stanu ili na gumnu ili u spremištu**“ (str. 11 **KS-a**) za krađu vrijednosti do 20 soldina predviđa kaznu od 3 celeza te povrat dvostruke vrijednosti stvari vlasniku uz prisegu o vrijednosti ukradene stvari.

KS (str. 15–16) predviđa odgovornost i one osobe koja taji identitet počinitelja štete. Ako oštećeni dokaže da netko to taji, dotični plaća kaznu koju bi platio tat, sve kako bi ga se prisililo da oda krivca.

Ako se utvrdi osoba koja taji počinitelja štete, bit će kažnjena kao kradljivac te će platiti i naknadu štete. Sličan je propis donio mletački providur Žan Moro (1513. – 1517.) na str. 28 **KS-a**, prema kojem potkenžini i suci mogu zapovjediti potjeru za kradljivcima. Onaj tko se ne odazove, plaća oštećenome vrijednost ukradenoga. Ovaj je prijestup lakši, pa se ne plaća dvostruki iznos.

Poljska je šteta središnji dio propisa koji uređuju **odnose između kaštela Vrbnika i Baške** iz 1470. (str. 21–23 **KS-a**). Kao razlog se donošenja propisa navodi pritužba Vrbničana na Bašćane koji im oduzimaju životinje koje su ušle u njihov teritorij i čine poljsku štetu, prema svom običaju, pa jednu od životinja zakolju ili je uzmu kao svoju. Knez je odredio da se dogovore i donesu nov običaj. „Ugledni muževi“ zaključili su da se za klanje ili oduzimanje životinje plaća kazna od 50 libara knezu (glava 1.). Oštećeni Vrbničani štetu trebaju prijaviti svom potknežinu, koji će to dojaviti sucima u Vrbniku i slijedi opomena, ali ako se to ponovi, za ponavljanje štete plaća se po 3 celeza za svaki put. Ipak, oštećeni moraju ograditi svoj prostor i priseći da su životinje ušle u njega. Isto vrijedi i za Bašćane (gl. 2.). Oštećeni treba prijaviti štetu u roku od tri dana od počinjenja, a to zato da bi vlasnik stoke koja je učinila štetu mogao dokazivati da to zemljište nije zagrađeno nego slobodno. Tada iznos štete plaća prijavitelj kao kaznu za neutemeljenu prijavu. Vrbnik i Baška imenovat će po jednog suca procjenitelja (gl. 3.).

KS (str. 50–51) navodi još dva propisa o poljskoj šteti, različita od prethodnih, donijeta 1476. u Vrbniku i koji se vjerojatno odnose samo na Vrbnik. To su „**Glava o kozama i ovcama koje se našu u šteti**“, prema kojoj vlasnik koza i ovaca treba platiti 18 soldina za štetu u vinogradu. Rok za prijavu je dva dana. Oštećeni može držati životinju tri dana i ako vlasnik ne plati štetu, ima je pravo zaklati i podijeliti na tri dijela: knezovima, općini i sebi. Ako netko namjerno napasa stoku („ako bi ki oteć pas'!"), mora platiti visoku kaznu od 3 celeza. „**Glava o velikoj živini**“ određuje da se po glavi plaća kazna od 22 soldina, koja se dijeli na isti način. Osoba treba dovesti stoku na sud, ali je ne smije zaklati jer je njezina vrijednost veća od štete, pa se šteta može nadoknaditi prodajom.

Propis iz 1362. (str. 43) predviđa da na mjesto na kojem je šteta učinjena svaki sud treba poslati jednog prisežnika i kmeta, tj. stanovnika općine. U doba mletačke vlasti porasla je važnost **prisežnika** koji počinju procjenjivati

sve štete (str. 30–32). **Procjena „štete“** na čovjeku veoma je težak zadatak, koji i danas izaziva velike poteškoće u pravu jer su parnice u kojima se utvrđuje šteta i naknada za štetu na osobama danas česte i dugotrajne. Pravni teoretičari posvećuju im veliku pozornost, pa ostaje nejasno kako se i u kojem iznosu utvrđivala šteta na čovjeku, tj. kako su to radili prisežnici koji se spominju na str. 31–32 **KS-a**.

Isprave s Krka spominju ugovornu odgovornost za štetu u dvostrukom iznosu od prodajne cijene nekretnina. Moguće je da stranka, kao što je slučaj u **KS-u**, dobiva jednostruki iznos, a drugi dio ide vlasti, dok ugovor ostaje valjan. Ugovori o darovanju kaznu utvrđuju u fiksnom iznosu i ona vjerojatno ne odgovara vrijednosti darovane stvar jer ugovor ostaje na snazi. Iznos je kazni nizak, od 5 do 20 soldina. Darovnice sastavljene u Krku 1283. i 1295. spominju „**naknadu svih troškova**“, a ugovori od 1311. do 1350. „naknadu štete i troškova spora i izvan njega“. Konačno se od 1350. u ugovorima pojavljuju i kamate (*interesse*), što znači da je negdje tada napuštena zabrana kamata, poznata u srednjovjekovnom pravu.

Isprave iz Senja prije 1388. sadrže podatke o ugovornoj kazni, a posredno i o naknadi štete. Najstarija, iz 1292. predviđa fiksnu kaznu, naknadu štete i troškova oštećenoj strani. Isprave od 1319. do 1365. utvrđuju ugovornu kaznu u dvostrukom iznosu. Polovica kazne, a to je iznos koji odgovara šteti i troškovima, pripada oštećenome, a druga polovica sudu. O razdoblju 1365. – 1374. nisu sačuvani podaci, a nakon toga se kazna utvrđuje u fiksnom iznosu, od čega polovica ugovorne kazne pripada Knezovima Krčkim. Za taj se iznos može pretpostaviti da je opet bio u dvostrukoj vrijednosti šteta i troškova.

Ako bi se iza toga krila neka prijevara – ograničenja ugovaranja i stvaranja zajednice dobara

Postojala su **ograničenja otuđivanja nekretnina**, koja uvodi javna vlast radi očuvanja svojih prihoda i prava nad nekretninama.

VZ govori o **bratovštinama** koje obnašaju i **karitativno-socijalnu** ulogu pomaganja svojih članova, daju milostinju, zajmove uz minimalne kamate, neke osnivaju bolnice i ubožnice te daju miraz siromašnim djevojkama. Ukinute su u doba apsolutizma Josipa II. i Napoleonove vlasti. Imovina im je oduzeta i dopušteno je djelovanje samo jedne bratovštine u župi.

VZ (čl. 13.) propisuje da su bratovštine, tj. njezini članovi koji dijele prihod, dužni platiti punu desetinu knezu. Knezovi se nisu htjeli odreći ovog prihoda, koji je zasigurno bio značajan.

KS (str. 46–47) u „**Glavi o kmetskoj službi**“ iz 1477. zabranjuje ponovno stvaranje obiteljske zajednice imovine, tako da otac i sin, ili bilo koje druge osobe koje plaćaju davanja knezovima, ne mogu udružiti imovinu i zajednički plaćati davanja „ako bi se iza toga krila neka prijevarena“, uz kaznu od 50 libara.

Prigodom diobe obitelji određuje se novi iznos davanja. Kuća (kućanstvo) je porezni obveznik, što potvrđuje relacija providura Augustina Bondumieria iz 1527., koji piše da otok Krk ima 2170 „dimova“ (*fuogi*) s 10461 stanovnikom. „**Dim**“ simbolizira život u jednoj kući, tj. u imovinskoj zajednici. Kada se sin odvaja od obitelji ili braća dijele, postaju novi porezni obveznici. Postojeća se obveza pri diobi obično neće podijeliti, već svaki subjekt plaća puni iznos koji je do tada bio zajednički. Sinovi bi mogli pokušati uvjeriti vlast kako i dalje žive pod istim krovom, u nepodijeljenoj zajednici imovine, i tako izbjeći plaćanje većeg poreznog iznosa. Zato će vlast, tj. knezovi, a i općine nadzirati stvarno stanje i sankcionirati **porezne prijevare**.

Možda zato **Bribirski urbar** iz 1700. (čl. 49.) propisuje povećanje kneževih prihoda u slučaju kada osoba umre bez nasljednika, pa imanje pripadne najbližim rođacima.

KS (str. 29) sadrži propis donesen za providura Žana Mora (1513. – 1517.), koji zabranjuje potknežinima prodaju njihove službe, uz kaznu gubitka službe na 10 godina, vraćanje protupravnog prihoda i još tolikog iznosa kazne.

Potknežinima se zabranjuje sklapanje ugovora o **prodaji prava prijavljivanja prijestupnika**. Naime, potknežini i prisežnici imali su pravo na trećinu novčane kazne ako je osoba osuđena na temelju njihove prijave, no potknežini su to pravo prodavali trećim, neovlaštenim osobama uz naknadu, a oni su zadržavali naplaćene kazne za sebe. Venecija je zabranila zlouporabe i nerad službenika. Krčani su još 1305. podnijeli prigovor duždu protiv knezova zbog prodaje globe zakupnicima.

U **SS-u** se ističe zabrana ortaštva između pučana ili stranaca s jedne strane i plemića s druge strane. Odredba je utvrđena zbog razgraničenja imovine plemića od imovine ostalih osoba koje plaćanju davanja, a u svrhu onemogućavanja zlouporaba plemićkih povlastica (čl. 11.) uz kaznu od 500 malih libara za svakog počinitelja i za svaki prekršaj.

Postojala je mogućnost izigravanja **carinskih propisa** koji su senjske plemiće stavljali u vrlo povoljan položaj pri trgovanju različitom robom. Lažno prikazivanje plemića kao vlasnika stvari, a prikrivanje pravog vlasnika (pučani- na ili stranca) uzrokovalo bi smanjenje prihoda knezova. **SS** određuje da nekretnina koju plemić proda pučaninu ili drugoj osobi gubi privilegij i iz nje se plaća davanje knezu (čl. 8.) za razliku od nekretnina i ostale imovine plemića, iz koje se ne plaćaju davanja (čl. 115.), privilegije slobodne prodaje nekretnina plemića (čl. 124.) i u slučaju kada plemić kupi nekretninu od plemića, kada se ne plaćaju davanja (čl. 125.). Krčki su u svim ovim slučajevima žele sačuvati svoje prihode, osim što su priznali privilegij senjskim plemićima, koji su se, za razliku od pučana, izborili za svoje povlastice.

O zadanoj riječi – ostvarivanje potraživanja

VZ (čl. 63.) predviđa da se potraživanje onoga što je dano ili učinjeno za kneza ili njegova službenika po zahtjevu službenika može potraživati u roku do godine dana od prestanka službe tog čovjeka nakon čega potraživanje zastarijeva. Slično se tome i iskazu satnika, grašćika i busovića, kao općinskih službenika, **vjeruje u izjavama** koje se tiču službe u roku od godine dana od prestanka službe (čl. 26.). To su npr. potraživanja nastala **oduzimanjem životinja za prehranu kneza** i njegove obitelji ili biskupa učinjena po satniku, a čiju vrijednost treba platiti (čl. 5.). To se srednjovjekovno pravo kneza i biskupa naziva **zalaznina** (*ius descensus*).

SS spominje **navod** kao posebnu pravnu ustanovu u vezi s ostvarivanjem potraživanja (čl. 41.). Osoba koja je osuđena ili je priznala svoj dug treba ga platiti u roku od osam dana. Ako to ne učini, vjerovnik mu treba učiniti „**navod do večeri devetog dana**“, pa ako dužnik ni tada ne plati, osuđuje se na kaznu od 4 libre u korist suda, no dužnik je dužan dati tužitelju dragocjenost kao zalog. Ako je dao nekretninu, tužitelj će je prodati i namiriti svoj dug te troškove notara i pristava. Ako tužitelj propusti učiniti navod, gubi pravo izvršenja i mora opet započeti spor. U slučaju da je jedna od stranaka u sporu stranac, rok je za isplatu kraći i iznosi tri dana, a četvrtog dana dužnik daje dragocjenost ili drugi zalog koji se prodaje, ali samo domaćem čovjeku, a ne strancu. Dužnik ima pravo otkupiti taj zalog u roku od osam dana (čl. 42.).

Za razliku od suvremenog prava, u kojem rok opominje umjesto ljudi, srednjovjekovno načelo zahtijeva da vjerovnik u formalnom postupku mora

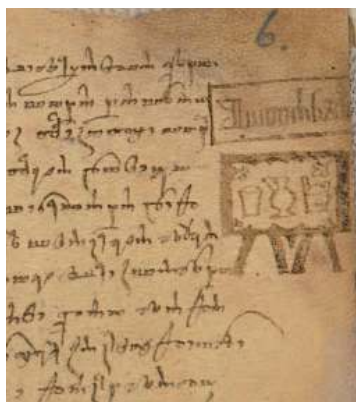
osobno opomenuti dužnika i tražiti **povrat duga** iako o tome postoji presuda ili priznanje dužnika. (Ustanova navoda podsjeća na franački propis iz Salijskoga zbornika (Lex Salica) „**O zadanoj riječi**“.

Propisi doneseni 1470. između kaštela Vrbnika i Baške (str. 21–25 **KS-a**) zabranjuju samopomoć, tj. uporabu sile pri namirenju potraživanja od stanovnika drugog kaštela. Postupak procjene štete predviđa učešće po jednog suca iz svakog mjesta. Ako je sud samo jednog kaštela donio presudu, ona se ne može izvršiti, već se traži da potknežin obavijesti potknežina drugog kaštela da je donijeta presuda protiv njihova sumještanina, pa će ovaj provesti postupak izvršenja. Ako netko **zaplijeni imovinu stanovnika drugog mjesta**, sudac koji je to omogućio plaća kaznu od 26 libara (str. 25 **KS-a**). Propis je u vezi sa srednjovjekovnim represalijama koje su dozvoljavale da vjerovnik namiri potraživanje ne samo od dužnika već zapljenom imovine bilo kojeg sumještanina dužnika koji se zatekao u gradu vjerovnika. Takav se način mogao primijeniti kad vlast općine dužnika nije postupila prema presudi općine vjerovnika. Komuna je ponovno mogla tražiti izvršenje od općine dužnika, a ako nije udovoljeno, onda je prodavala imovinu. Postupak je izazivao nesigurnost i nepovjerenje, nedolazak stranaca, osobito trgovaca u pojedina mjesta koja su ga primjenjivala, pa se u 14. i 15. st. represalije ukidaju.

Dužnost je krčmara da vinom posluži svakoga gosta – potraživanja trgovaca i ugostitelja

VZ normira situacije kada je jedna strana izvršila činidbu, ali bez svjedoka. Ako ključar, tj. skladištar izda robu vrijednosti do 20 soldina, vjeruje se njegovu iskazu uz prisegu, a za vrijednost iznad toga traže se svjedoci, vjerojatno dvojica (čl. 42.). **Trgovcu se vjeruje za iznos do 50 libara**, koji je upisan u **trgovačku knjigu (kvadernu)**, uz prisegu (čl. 44.). U slučaju se **duga učinjenog u krčmi** vjeruje krčmaru koji prodaje svoje vino do iznosa od 10 soldina, a ako prodaje tuđe vino, do iznosa od 50 soldina, uvijek uz prisegu, a preko toga traže se svjedoci (čl. 43.). Pravi se razlika između osobe koja prodaje svoje vino kojoj se vjeruje do manjeg iznosa duga, a onome koji prodaje tuđe vino, daje se veće povjerenje, možda zato što mu drugi povjeravaju svoju imovinu, tj. vino, pa zato uživa i veći ugled u zajednici. Ni ovdje nema ugovora, tj. isprave.

Srednjovjekovna praksa, pa i u Vinodolu, dugo daje **prednost svjedocima**, a ne pisanim dokumentima. Dio razloga leži i u ondašnjoj slaboj pismeno-

Crtež na marginama Vinodolskoga zakona (izvor: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11569>)

sti, pa su se ugovori pisali samo u poslovima u vezi s prometom nekretnina ili stvari veće vrijednosti, ali i tada su početno isprave upućivale na svjedoke navedene u njima koji su bili pozivani bez obzira na postojanje isprave o pravnom poslu. To upućuje i na slabo razvijene trgovačke odnose u Vinodolu u 13. st.

KS ne sadrži slične propise za razliku od Statuta grada Krka na latinskom jeziku iz 14. st. Statut (knj. I., gl. 21., st. 13) u slučaju da Krčanin „**ne plati vino i bez dopuštenja gostioničara drsko otiđe, a da nije dao zalog**“ vjeruje gostioničaru do iznosa od pola zlatnika. On mještanina ne smije zadržati jer se pretpostavlja da će se naplata unutar mjesta ostvariti. Ipak, dužnik će se kazniti kaznom od čak tri zlatnika. Gostioničar od stranca (knj. I., gl. 21., st. 14) koji ne plati ili ne da zalog ili jamca ima pravo „**oduzeti košulju ili koji drugi zalog radi svoga osiguranja (ali bez) udaraca do krvi**“.

SS (čl. 76.) određuje dužnost krčmara **da vinom posluži svakoga gosta** pod prijetnjom kazne od 6 libara. Gost, pak, ne smije izaći iz krčme bez plaćanja duga osim uz gostioničarevo odobrenje (čl. 78.), uz istu kaznu za svaku osobu i svaki put. Uz kaznu plaća se i dug.

Razlike su posljedica razvijenosti ugostiteljske djelatnosti u pojedinome mjestu. Tamo gdje su gostioničari uspjeli ući u više slojeve stanovništva, utjecali su i na donošenje propisa čija rješenja idu njima u korist.

Kako se štititi od samovolje sudskih vlasti – kazneno pravo

Kazneno pravo utvrđuje kažnjivost pojedinih ponašanja i kazne za njih. Zbog veće društvene opasnosti vlast, a to su ovom slučaju krčki knezovi, ali i općine obično pokazuju veći interes za njihovu regulaciju. Zato bismo očekivali da u obrađenim propisima postoje brojni kazneni propisi, ali to ipak nije tako. Neka djela, pa i vrlo važna, ostaju regulirana **pravnim običajima**.

Uz to, u kaznenom pravu ne postoje instituti koje poznaje suvremeno pravo, a koji se počinju razvijati uglavnom od 18. st. (npr. ne postoji jasna razlika između **namjere** i **nehata**, ne postoje pojmovi **‘nužna obrana’**, **‘krajnja nužda’**, **‘isključenje od odgovornosti’**, **‘načelo legaliteta’** itd. prema kojima kaznena djela i kazne moraju biti unaprijed propisani da bi se netko mogao kazniti). Ipak, otvorenim ostaje pitanje jesu li naši pretci bili lišeni životne mudrosti, pa nisu razlikovali namjerno ubojstvo od slučajnoga te su ga kažnjavali istom kaznom vodeći se načelom da se utvrđuje postojanje kaznenog djela, tj. posljedice, ali ne i posebne okolnosti koje su do njega dovele. Skloniji smo mišljenju da su shvaćali **različitosti**, ali nisu imali takvo pravno znanje koje bi uključivalo današnje definicije i podjele, pa se tek u nekim opisima kaznenih djela nalaze opisi samoga čina, što upućuje na to da su ipak bili svjesni važnosti okolnosti počinjenja samoga djela.

Treba naglasiti da je u propisima **smrtna kazna** vrlo rijetka. Npr. u **VZ-u** se izriče za kažnjavanje **vračarice** ili **vrača** ako ne može platiti novčanu kaznu (čl. 59.) i **palikuće** koji ponovi isto djelo (čl. 62.). Tjelesna je kazna, vjerojatno **odsijecanja uda**, predviđena samo za palikuću koji ne može platiti novčanu kaznu (čl. 62.). Sve to upućuje na nesklonost ovakvim kaznama. **VZ** ne poznaje ni **mučenje (torturu)** kao **dokazno sredstvo** za razliku od mlađih, **Krčkog** i **Senjskog statuta**. **KS** predviđa smrtnu kaznu za **silovanja**, krađu vrijednosti preko 50 libara te treću krađu. **Spaljivanje** je predviđeno za djelo **trovanja**.

VZ (čl. 39.) sadrži intrigantnu odredbu prema kojoj „nijedna prijava nema veće kazne od 6 libara osim nasilja gore navedenih“. Pokušaj usporedbe propisa sa suvremenim načelom zakonitosti, tj. shvaćanja da se sva kaznena djela i kazne unaprijed moraju propisati zakonom nije točan. Propis ga negira jer određuje da se prijaviti može djelo koje nije spomenuto u **VZ-u** te se može izreći kazna do visine od 6 libara. Ipak, možemo li onda i u ovakvoj odredbi naći **zrnce mudosti**? Neka su kaznena djela ostala nezapisana i dijelom su običajnog prava, pa nije logično da bi **pravna nesigurnost** bila tolika da se kažnjavalo po slobodnoj volji i proizvoljnim izmišljanjem kazni. Vinodolski je puk osjećao moguće **nepravde** takve slobode u određivanju kazni, pa je prema priprostu srednjovjekovnom rješenju ograničio predstavnike vlasti u njihovu postupanju – ako već ne u određivanju protupravnih djela, onda barem u visini kazni. Kazna od 6 libara za oko 30 % niža je od vrijednosti vola, pa bi je mogli usporediti s novčanim kaznama koje su danas propisane za npr. prekršaje. Očito je da su sastavljači **VZ-a** ipak uspjeli postaviti ograničenje moguće samovolje sudskih vlasti u kaznenom postupku.

Ima li knez pravne privilegije? Kaznena djela protiv kneza kao nositelja javne vlasti

Prema **VZ-u** se **izdaja kneza** kažnjava prema slobodnoj volji kneza spram počinitelja i njegove imovine (čl. 70.). Održavanje javnog skupa (*više*) nije dozvoljeno ako nije nazočan knežev čovjek, a u protivnom počinitelji gube svu imovinu u korist kneza (čl. 57.).

Držanje tzv. „ležeće“ imovine bez nasljednika, koja je trebala pripasti knezu, kažnjava se novčanom kaznom u visini od 2 libre te plaćanjem sedmerostrukog prihoda za svaku godinu (čl. 33.). Ista je kazna predviđena za slučaj da se netko koristi svojom nekretninom, ali ne plaća knezu njegov **udjel** (*učeste*) (čl. 34.).

Prema **SS-u** se za **krijumčarenje** plaća kazna od 24 libre (čl. 50.), kao i za kupovanje robe koja nije ušla u grad kako bi se izbjeglo plaćanje **maltarine** (čl. 83.) te ulazak u grad mimo vrata maltarine, osim kada je riječ o drvima (čl. 89.). Senjanin ne smije pomagati strancu u zaobilaženju plaćanja maltarine jer će biti kažnjen s 24 libre, a bit će oduzeta i roba (čl. 88.). Zabranjena je trgovina drvom bez odobrenja vlasti, također pod prijetnjom kazne od 24 libre za svaki put (čl. 13.).

Smrtna kazna – da ili ne? Kaznena djela protiv života i tijela

Najteže djelo predstavlja **ubojstvo**. Ono je u **VZ-u** propisano u članku 29., prema kojem se za **ubojstvo kneževih službenika, sluga i članova** njihovih **obitelji** te **permana** krivac kažnjava po volji kneza, a ako pobjegne, naknadu (*vražbu*) naplaćuje knez, polovicu od krivca, tj. njegove uže obitelji, a drugu polovicu od šire obitelji (*pleme*). **Ubojstvo kmeta pučanina** plaća se 100 libara srođnicima (*bližika*) od čega polovica pripada djeci ubijenoga, druga rođacima, 2 libre općini ubijenoga, a knez ne dobiva ništa. Ako ubojica pobjegne iz Vinodola, smatra se mrtvim, pa se imovina dijeli nasljednicima, ali pola *vražbe* plaća uža, a pola šira obitelj. Ipak, ako je ubojica uhvaćen prije dogovora o plaćanju, obitelj ubijenoga može se osvetiti i tada se *vražba* ne plaća (čl. 31.). U propisima se vidi bolja zaštićenost kneževih službenika.

KS i **SS** ne sadrže propis o ubojstvu, koje je, očito, bilo rješavano običajnim pravom. Vjerojatno se i tu plaćala *vražba* nagodbom između obitelji.

Postavljanje **zasjede** potknežinu, službenicima kneza i permanima kažnjava se kaznom od visokih 50 libara, a njihovo **udaranje** i **ranjavanje**

kaznom od 25 libara. Gubitak ili trajno oštećenje udova knez kažnjava po svojoj volji (čl. 30.). Za razliku od predstavnika vlasti tuča i ranjavanje između kmetova pučana kažnjavaju se s 2 libre u korist kneza, a oštećeni dobiva 2 brava i troškove liječenja (čl. 25.).

KS kažnjava **odsijecanje uda** s 50 celeza. Ako osoba ne može platiti za „manju kaznu“, vjerojatno manju povredu koja nije dovela do odsijecanja uda, bit će bičevan, za „srednju“ i žigosan, a za „veću“ se primjenjuje načelo taliona, tj. počinitelju se odsijeca ud (str. 13). Za udaranje batinom ili kamenom u ruci kazna je bila 6 celeza, tj. nešto više od 12 libara. Udarac nožem ili bačenim kamenom kažnjava se strože, s 12 celeza, tj. s više od 24 libre. Sigurno se u praksi razlikovalo i blaže kažnjavalo ranjavanje nehajno **bačenim kamenom**. Udaranje pesnicom i **potezanje za kosu** kažnjavalo se s 3 celeza, a ako je slučaj prijavio prisežnik, onda s 6 celeza, pri čemu pola kazne ide oštećenom, a ostalo se dijeli na tri dijela, tj. po trećina dvojici knezova (Anžu i Štefanu), a treća trećina općini (str. 11–12). Takva se podjela kazni često primjenjuje u **KS-u**: kod krađe konja, u kuži, fizičkog napada, **odsijecanja uda** i psovanja između žena izričito, a vjerojatno i u drugim slučajevima.

SS određuje da se za udaranje mačem, vjerojatno pljoštimice, plaća 24 libre dok za samo vađenje **mača iz korica** stanovnici Senja neće biti kažnjeni (čl. 127.). Stranac, pak, za potezanje noža „u ljutnji“ (*animo irrito*) plaća 50 libara, a za slučaj ranjavanja 100 libara (čl. 63.). Indikativno je korištenje naziva „u ljutnji“ kojim se naglašava namjera.

SS predviđa opći propis ranjavanja između građana pri čemu je kazna 24 libre (čl. 57.), te propis o udaranju „**dobre žene ili djevice uglednog položaja**“, za što počinitelj plaća 6 libara, a „nepošten čovjek“ (vjerojatno već osuđivan) 24 libre (čl. 56.). Za udaranje se „glatkom batinom“ plaća 24 libre (čl. 58.). Zanimljiva se razlika, suprotna propisu **KS-a**, pravi između udaranja kamenom koji se drži u ruci, za što se plaća 24 libre, i udarca bačenim kamenom, što se kažnjava sa 6 libara (čl. 60.) jer se po **SS-u** smatra manje opasnim. Udaranje se osobe u njegovoj kući kažnjava s 50 libara (čl. 61.). Udaranje **krčmara** kažnjava se sa 6 libara (čl. 80.), a poštene žene, udovice, udane žene ili djevojke koja prodaje vino u svojoj kući s 24 libre (čl. 79.). **Kazna je veća jer je počinjena u kući ženske osobe**, što se smatra većim prekršajem nego da se dogodilo u krčmi. Udaranje se prodavača kažnjava sa 6 libara (čl. 81.), kao i udaranje **mitničara** (*tergouatios*) i njegova momka dok obavljaju svoju službu (čl. 93.).

Koliko vrijedi čast? Kaznena djela protiv časti i ugleda osobe

Silovanje i **pokušaj silovanja** (*jebući ili bi hotil jebati*) kažnjava se kaznom knezu u visini od 50 libara, a isti iznos plaća i oštećenoj, osim ako se s njom nekako ne nagodi (čl. 56.). **KS** predviđa smrtnu kaznu, ali traži tri svjedoka, a ako ih ima manje, optuženik se stavlja na muke. Ako prizna, kazna je smrt, ali ne gubi imovinu, a ako ne prizna, oslobađa se. Ako nema svjedoka, traži se prisega 12 prisežnika, rođaka silovane, od kojih polovicu bira tužiteljica, a ostale optuženik. Silovana će uspjeti „dokazati“ čin ako za njezinu optužbu prisegne najmanje devet porotnika (str. 2–4). Njezin je položaj ovdje nešto slabiji nego u **VZ-u**. Prema **SS-u** se **silovanje djevice** (*puellam virginem*) i **poštene žene** (*honestam mulierem*) kažnjava smrtnom kaznom (čl. 48.)

Uvreda i kleveta prema **VZ-u** kažnjavaju se s 2 libre dvoru te 2 libre oštećenome, a dokazuje se svjedočenjem barem jednog svjedoka, muškarca ili žene (čl. 28.). **KS** kažnjava vrijeđanje vijećnika s 12 celeza, što je više od 24 libre, uz uvjet da je učinjeno bez oštećenikova povoda, a psovanje žene koje počinj žena kažnjava se s 3 celeza, što je više od 6 libara (str. 13–14). Moguće je da je psovanje među muškarcima bilo kažnjeno srednjom vrijednošću, tj. sa 6 celeza.

Zbacivanje pokrivala za glavu (*hoverlice ili pokrivače*) počinjeno od strane muškarca ženi „*va zli voli*“ kažnjava se s čak 50 libara, od kojih 48 libara ide oštećenoj, a 2 libre knezu. Djelo se dokazuje svjedočenjem triju muških ili ženskih svjedoka. Ako djelo počinj žena, to se smatra znatno manjom uvredom časti i kažnjava se samo s 2 libre dvoru te 2 libre oštećenoj. Ako nema svjedoka i time djelo nije dokazano, vjeruje se optuženoj strani, uz prisegu (čl. 27.). Kazna je stroga jer se zbacivanjem pokrivala za glavu, koje smije nositi samo poštena žena, udara na njezinu čast. Posebno naglašavanje okolnosti – „*va zli voli*“ – upućuje na to da su srednjovjekovni sastavljači **VZ-a** iako nisu poznavali suvremenu podjelu na umišljaj, namjeru, slučaj, ipak razlikovali takvu razliku u počinjenju djela, koju su u nedostatku pravne terminologije opisali na priprost, ali dovoljno jasan način.

VZ (čl. 27.) predviđa „*ako bi muškarac ženi zbacio hoverlicu ili pokrivaču s glave zlonamjerno*“, to se trima muškim ili ženskim svjedocima, a predviđna je kazna od 50 libara, od čega oštećenoj ide 48 libara, a knezu 40 soldina. Ako djelo počinj žena, kazna je daleko manja: knezu iste 2 libre, a oštećenoj dvije ovce. Veća kazna za počinitelja muškarca leži u ondašnjem shvaćanju da muškarac uživa veći ugled, pa mora imati i veću odgovornost od žene. Sličnu

odredbu, „**Šešir**“, sadrži **KS** (str. 15). Ako je netko muškarcu „uzeo šešir ili kapu“, plaća kaznu u visini 1 celeza, tj. malo više od 2 libre, a okrivljenik oštećenom plaća dvostruko. **KS** kažnjava „uzimanje šešira“ (*zel klobuk*) kaznom od 1 celeza (str. 15), što je malo više od 2 libre. Takva se formulacija koristi kako bi se naglasila namjera počinitelja, a ne slučajan postupak. **SS** kažnjava zbacivanje šešira ili pokrivala s glave „u ljutnji“ (*animo irrato*), ali samo s 1 librom (čl. 72.).

Uzimanje šešira ili **kape** ozbiljan je prijestup **protiv časti** i **ugleda** jer pokazuje da osoba nije dostojna da nosi pokrivalo za glavu, pa tako npr. u nekim gradovima **bludnice** nisu smjele nositi pokrivalo za glavu. Zato je kazna visoka, ali je pitanje što je ovdje šteta? Je li to vrijednost šešira ili i dodatan iznos za povredu časti čija je visina pravni problem i u modernom pravu? Kod **KS-a** se može postaviti pitanje razlikuje li se tu namjera, kao u **VZ-u**. Neki znanstvenici tvrde da pojmovi kao što su ‘namjera’, ‘nehaj’ i sl. ne postoje u pravu srednjeg vijeka, već nastaju u 18. st., u modernom pravu. No i ljudi su onog doba osjećali razliku u namjeri i težini djela, ali nisu imali pravnog znanja ni pravnu terminologiju kojim bi to definirali, pa su umjesto općih pojmova navodili opise pojedinih slučajeva.

KS kažnjava **davanje pljuske** (*poličnic*) vijećniku s visokih 50 libara, a pučaninu s 25 libara (str. 15). Djelo se dokazuje svjedočenjem jednoga od dva „**dobra čovjeka**“, tj. ljudi na dobrom glasu. Ako nema svjedoka, tužitelju se, vjerojatno jer je i on dobrog glasa, daje pravo na prisegu sa šest porotnika (*samošest*) pri čemu tuženi odabire dvojicu. **KS** kažnjava i uvredu vijećnika bez povoda (*brez začela većnika*). **U srednjovjekovnom pravu koje ne razlikuje namjeru, nehaj i sl. koristio se pojam agresije ili napada kao otegotne okolnosti počinjenja djela**, a razlikovao se i napad s povodom kao olakotnom okolnošću. I ovdje je razlika dana opisno, a ne preciznim nazivima. Psovanje između žena kažnjava se s 3 celeza i stavljanjem u klade (*břrlinu*) (str. 14). **SS** kažnjava davanje pljuske (*allapam*) visokom kaznom od 50 libara smatrajući to vrlo uvredljivim (čl. 82.).

Isplati li se biti „tat“? Kaznena djela protiv imovine

KS poznaje precizan „**cjenik**“ kazni za krađu. Kazna za **prvu krađu peradi** je 27 soldina (20 soldina = 1 libra, 1 celez je nešto više od 2 libre), za **janjad** 36, za **jednogodišnju ovcu** 48, za **košnicu** 4,5 libari, za **ovcu** 9, za **mlado magare** 13,5, **odraslog magarca** 27, **ždrepcu, kobilu** i **kravu** 36, **vola** i **konja** 60 libara. Druga se krađa kažnjava **dvostrukim iznosom**, a treća **smrtnom**

kaznom. Ako tat nema imovine, **odsjeća mu se jedan ud** (str. 4–8) Prema „Glavi o kućnoj krađi“ (str. 10–11) krađe se razlikuju prema vrijednosti ukradene stvari. Praktično isto određuje i „Glava o krađi vani ili na pastirskom stanu ili na gumnu ili u spremištu“ (str. 11). Krađa stvari do 20 soldina kažnjava se s 3 celeza, a vlasniku se vraća dvostruki iznos uz prisegu o vrijednosti, za stvari od 20 soldina, tj. 1 do 5 libara plaća se 6 celeza, od 5 do 10 libara 12 celeza, za 25 libara plaća 50 libara, a za 100 libara 12 celeza, no **već se za iznos od 50 libara vješa**. Zadnja tri slučaja vjerojatno znače da stvari vrijede za sve iznose do te vrijednosti. Nespretna je formulacija ‘za 100 libara’ da treba platiti kaznu i biti obješen jer se smrtna kazna primjenjuje već za iznos od 50 libara. S krađom se može usporediti i namjerno napasanje stoke (*ki bi oteć pasl*) u tuđem vinogradu kažnjivo s 3 celeza, tj. iznad 6 libara (str. 50.). Sastavljači ne poznaju opći pojam namjere, ali koriste dovoljno jasne riječi opisujući je kao htijenje počinitelja. Nehajno se napasanje vjerojatno kažnjavalo blaže.

SS krađu kažnjava ovisno o vrijednosti ukradene stvari. Krađa do 24 libre kažnjava se s 24 libre, a ako počinitelj ne plati, **odsijeca mu se uho te se bičuje**. Za krađu od 50 libara plaća taj iznos ili mu se **odsjeća ud**, a za krađu od 100 libara kazna je **vješanje** (čl. 43.). Neprecizna formulacija vjerojatno znači da kradljivac vraća onoliku vrijednost koju je ukrao, a alternativna tjelesna kazna određuje se unutar vrijednosnog razreda. U slučaju krađe u povratu, ako ukupna vrijednost prelazi 100 libara, počinitelj se kažnjava vješanjem (čl. 44.). Krađa grožđa iz vinograda kažnjava se sa 6 libara (čl. 87.), kao i **neplaćanje pića u krčmi** (čl. 78.). U svim se slučajevima uz kaznu plaća i počinjena vrijednost stvari.

Palež kao nesretni slučaj ili piromanstvo – kaznena djela protiv sigurnosti ljudi i imovine

Srednjovjekovno je pravo osobito opasnim smatralo **podmetanje požara**, koji je mogao rezultirati uništenjem čitave imovine neke osobe, ali i zaprijetiti uništenjem naselja. Podmetanje vatre u kući ili drugom objektu kažnjava se kaznom u visini od 100 libara u korist kneza i naknadom štete, a **ako počinitelj ne može platiti, osuđuje se na tjelesnu kaznu**. Za ponovljeno se djelo kažnjava smrtnom kaznom. Ako je počinitelj pobjegao, plaća se *vražba*, odnosno pola od njegove imovine, a pola od šire obitelji (čl. 62.).

ISS kažnjava izazivanje požara i ako netko „lošim čuvanjem“ (*mala custodia*) izazove požar u svojoj kući koji se primijeti izvana kaznom od 6 libara (čl.

90.) Ponovo se javlja jednostavan opis okolnosti „**loše čuvanje**“, koji danas nazivamo **nemarom**. Uz to, SS kažnjava i **nasilan ulazak** u nečiju kuću s 24 libre (čl. 64.)

Vračarica (*tvornica*) se ranije u Vinodolu, uz vjerodostojno svjedočenje, **kažnjavala sa 100 libara** u korist kneza **ili spaljivala ako nije mogla platiti**, a prema **VZ-u** knez ju je kažnjavao po svojoj volji. Istom kaznom se kažnjavao i muškarac (čl. 59.). **KS** sadrži „*Glavu o ženskom trovanju*“ (str. 14), prema kojoj se prijetnja trovanjem kažnjava stavljanjem u klade, a ako bi to „*bila istina*“ (*bi se našlo po istine*), stavlja se na muke, pa ako prizna, spaljuje se. Iako je djelo opisano za žensku osobu, zasigurno se primjenjivalo i na muškarca kao počinitelja.

SS djelom protiv sigurnosti smatra i hodanje noću bez svjetiljke „nakon trećeg crkvenog zvona“, što se kažnjavalo sa 6 libara. Ovo je djelo često u srednjovjekovnim statutima jer se osobe koje hodaju kasno noću bez svjetla smatraju potencijalnim prijestupnicima (čl. 85.).

Kako je **Senj** važno **trgovačko mjesto**, kazneni propisi **kažnjavaju djela kojima se ugrožava sigurnost i povjerenje u grad kao mjesto trgovanja**. Svaki brod koji uplovi u luku mora imati **izvješenu zastavu** jer će u protivnom biti kažnjen sa 6 libara (čl. 51.). Uporaba se neispravnih sprava za mjerenje kažnjava s 24 libre (čl. 65.), a samo držanje takvih sprava u kući sa 6 libara (čl. 66.). **Mesar** se za neispravnu mjeru kažnjava s 24 libre, a za lažni uteg sa 6 libara (čl. 68.) dok se **krčmar** za neispravnu mjeru kažnjava sa 6 libara (čl. 64.). Mesar je dužan prodavati sve izloženo meso pod kaznom od 6 libara (čl. 75.), isto kao i krčmar sve vino u krčmi uz istu kaznu (čl. 76.). Uz kaznu od 6 libara noću se, poslije trećeg zvona, nije smjelo prodavati strano vino osim senjskog vina malvazije i vina iz talijanske pokrajine Romagne, a od zabrane je izuzeta i **kneginjina krčma** (čl. 52.). Tu spada i propis kojim se zabranjuje **igranje igara na sreću** „*izvan trga, krčme kneginje*“ uz ispijanje vina osim malvazije i senjskog vina uz kaznu od 6 libara (čl. 53.). Na taj su način vlasti željele staviti kockanje i točenje vina pod nadzor. **SS** štiti privilegiju plemića na trgovinu drvom određujući da nitko ne može kupovati „*veće mjere*“ (*maioris mensure*) drva radi trgovine ili preprodaje, za što je kazna 500 libara (čl. 17.). „**Zaštiti potrošača**“ namijenjena je kazna od 6 libara za kupnju sve izložene sitne peradi od strane jedne osobe (čl. 84.) zato što se smatralo da će je ona preprodavati, dakako, uz višu cijenu.

Posebnu je pozornost **SS** posvetio djelima koja bi danas mogli okarakterizirati kao **zagađenje okoliša**: bacanje prljave vode ili prljavštine **na osobu**

koja hoda ulicom kažnjavalo se sa 6 libara (čl. 54.), kao i bacanje „*gnusobe*“ (*turpitudinem*) na put (čl. 55.) te iznošenje životinjskih koža iz mesnice bez dopuštenja „*službenika mesnice*“, za što je kazna bila 24 libre (čl. 67.).

Isplati li se lažno svjedočiti? Kaznena djela u sudskom postupku

VZ poznaje i djela **lažnog svjedočenja** za koje se knezu plaća 8 libara ili jednog vola, a stranka protiv koje se lažno svjedoči bit će oslobođena. Nedokazana se optužba za lažno svjedočenje kažnjava s 2 libre u korist kneza i 8 u korist oštećenoga. Lažno svjedočenje trebaju dokazati tri svjedoka (čl. 52.). Svjedočenje je bez prethodnog ispitivanja potencijalnog svjedoka po sudskom pristavu kažnjivo s 2 libre u korist kneza i punu naknadu štete oštećenoj strani (čl. 19.). Podnošenje lažne prijave o postojanju imovine bez nasljednika koja treba pripasti knezu kažnjava se kaznom koju bi platio prijavljeni da je prijava istinita – 2 libre (čl. 46.). Lažna se optužba pristava koji je svjedočio sklapanju pravnog posla ili sudskom postupku plaća 2 libre knezu i 10 libara ili jednog vola pristavu. Ako je pristav kriv, što se dokazuju tri svjedoka, kažnjava se naknadom štete oštećenom i oduzimanjem sve svoje imovine u korist kneza (čl. 51.).

SS kažnjava lažno svjedočenje na sudu kaznom od 6 libara (čl. 77.) **Vrijeđanje suca koji „sjedi na klupi“**, tj. sudi kažnjava se s 50 libara (čl. 91.) jer je to **očito nepoštivanje vlasti**, a vrijeđanje suca (*rector*) izvan službe kažnjava se s 24 libre (čl. 92.). **Vrijeđanje mitničara** i njegovih momaka u obavljanju dužnosti kažnjava se sa 6 libara (čl. 93.).

Što s krivokletnikom? Prisega u dokaznom postupku

VZ nije poznavao ni **Božji sud**, tj. **ordaliju**, ni **torturu** kao dokazno sredstvo. Uz **priznanje** i **svjedoke** postojala je i **prisega** s određenim brojem tzv. porotnika iz svoje šire obitelji, ovisno o težini djela. Optuženik za razbojstvo dokazivao je nevinost prisegom s 24 porotnika, a za krađu s 11 (čl. 9.). **Jedino je kod silovanja pravo na prisegu imala tužiteljica uz 24 porotnice** (čl. 56.), a kod ranjavanja do krvi žrtva (čl. 64.). Pretpostavlja se da žena neće zlonamjerno, lažno prijaviti silovanje i izložiti se javnosti na takav način, pa se ženi „na dobrom glasu“ vjeruje kad prijavi silovanje. Za osobu ranjenu do krvi također se pretpostavlja da ne bi sama sebi nanijela takvu ranu samo da bi lažno nekoga prijavila. **Začuđuje odredba** (čl. 10. i 56.) **da optuženi koji nema dovoljno porotnika može sam dati prisegu za onoliko porotnika**

koliko mu nedostaje, što može iskoristiti beskrupulozni zločinac koji će bezobzirno prisegnuti u svoju korist. Je li to smisao dokazivanja prisegom i osobito samoprisegom? Postupak koji predviđa **VZ** mogli bi shvatiti tako da suci donose presudu na temelju činjenica i svjedoka: ako tužitelj nije dokazao djelo optuženome, sud će ga osloboditi, ali ako nevinost optuženika nije nedvojbeno, suci u Vinodolu ne žele preuzeti odgovornost i osloboditi tuženoga. Umjesto toga, dodijelit će mu **pravo na prisegu s porotnicima**, odnosno **samoprisegu** prije nego ga oslobode. Tada će odgovornost pasti na njega, a u slučaju novih dokaza protiv njega ponovno će odgovarati za djelo, ali i za krivokletstvo.

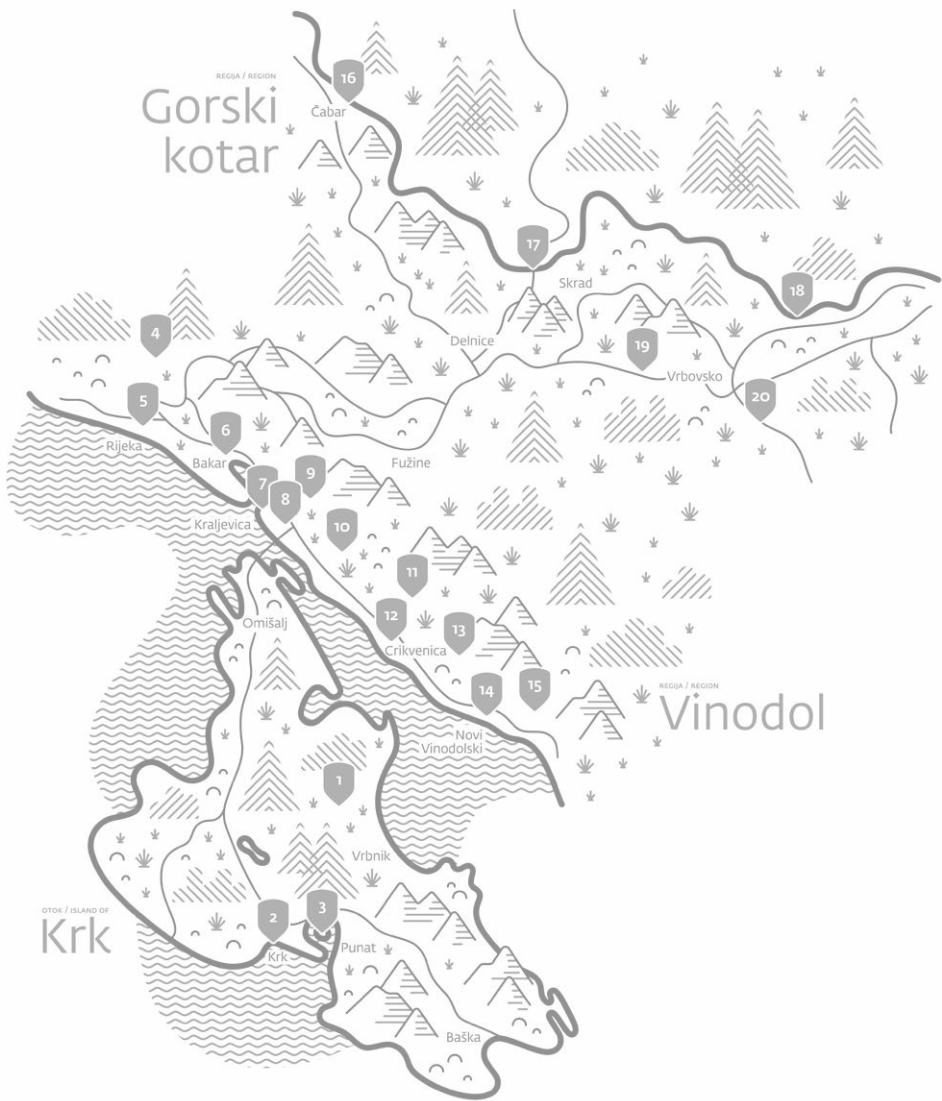
U **KS-u** silovana žena (str. 3–4) može dokazati silovanje svjedočenjem triju svjedoka iz grada gdje se dogodio sam čin, premda je silovanje kazneno djelo pri kojem običajeno **nema svjedoka**. Moguće je da ovi svjedoci nisu očevici, ali potvrđuju da su je možda našli silovanu ili potvrđuju njezin dobar glas kao tužiteljice jer je predviđeno da se silovanje mora prijaviti sudu (dvoru) u roku od tri dana. Žena mora doći „**raspletena i vikom tražiti pomoć**“ kako bi se moglo vidjeti da govori istinu. Optuženi će biti stavljen na muke i ako prizna, kažnjava se smrtnom kaznom, a u protivnom se oslobađa. Ako ona nema svjedoka, optuženi neće biti podvrgnut mučenju, a primjenjuje se postupak prisega s 12 porotnika pri kojem silovana daje polovicu iz redova svojih rođaka, a ako ih nema, onda može naći „tuđe žene dobra glasa“, čiju će vjerodostojnost procijeniti suci. Drugu je polovicu porotnika birao optuženik, koji se držao u pritvoru osim ako nije dao „*zadovoljavajuće jamstvo*“ (*dobro poručanstvo*). Tužiteljica će uspjeti u tužbi čak i ako su trojica porotnika odbila prisegnuti u njezinu korist. Primjetno je da **KS daje povjerenje ženi**, vjerojatno jer se smatra da ona ne bi sebe izložila neugodnom, javnom sudskom postupku, ali ispitujući određene okolnosti, tj. njezino stanje kod prijave djela i trojicu svjedoka su uz nju.

Druga posebnost dokaznog postupka u **KS-u** je **dokazivanje krađe**. Krađu je moguće dokazati hvatanjem počinitelja tijekom izvršenja djela ili nalazom otuđenih predmeta kod njega (str. 6–7). Priznanje je „kruna“ dokaza, ali za očekivati je da optuženik to neće učiniti. Ako je predmet pronađen kod optuženika, potrebna su tri svjedoka iz grada, a dva izvan grada, čija je uloga potvrda da je predmet vlasništvo tužitelja. Tada sam čin još nije dokazan, pa se optuženik stavlja na muke. Ako predmet nije nađen, oštećeni može optužiti onoga na koga upućuju indicije, ali ovaj se lako može zaštititi prisegom 12 porotnika. To je zato što nema dokaza, pa mu sud dodjeljuje prisegu prije no što ga oslobodi. U slučaju da postoji

barem jedan svjedok – očevidac krađe – to neće biti dovoljno za osudu, ali optuženik se **stavlja na torturu**. To upućuje na mogućnost da su za presudu potrebna dva svjedoka – očevica. Također, pokazuje se da primjena torture nije proizvoljna volja suda. **Tortura** se još primjenjivala kod krađe ovaca, a sigurno i u analognim slučajevima, ako je barem jedna životinja nađena kod optuženika i pastir tvrdi da je ukraden veći broj životinja, a optuženi to poriče (str. 8). Kao pravilo, uz suca tijekom torture moraju biti do četiri „*dobra čovjeka*“, vijećnika, te satnik mjesta odakle je tat, dok se mučenje provodi u Krku (str. 8–9). Svjedoci uvijek moraju biti „*dobra glasa*“, a stranke ih ne smiju same dovesti, već o tome odlučuje sudac (str. 9).

Ž. B. – Ž. R.

Na posjedima Krčkih Knezova nastali su „biseri“ hrvatske pravne baštine, Vinodolski zakon 1288., te Krčki (Vrbnički) i Senjski statut 1388. Saznajemo podatke o njihovoj donošenju, strukturi, stanovništvu, ustroju općina, službenicima te najvažnijim pitanjima stvarnog prava (vlasništvo nad zemljištem, ograničenjima prava itd.), obveznog (prvokup i otkup, darovanje, ugovorima, naknadi štete i potraživanjima) i kaznenog prava (djela protiv vlasti, života i tijela, ugleda i časti osobe, imovine i sigurnosti ljudi, u sudskom postupku te ustanovi prisega). Sve navedeno omogućuje iščitavanja strukture tadašnjega društva i društvenih odnosa što osim pravne, tim dokumentima daje i brojne druge dimenzije.

Izbor iz literature

F — — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

- 900 godina Bašćanske ploče, ur. Petar Strčić, Rijeka – Baška, 2000.
- 900 godina Vrbnika: u povodu 900. obljetnice prvoga spomena Vrbnika (1100 – 2000). Zbornik radova sa znanstvenog skupa 14. – 16. rujna 2000., ur. Anton Bozanić, Vrbnik, 2002.
- II. novljanski brevijar: hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. / Župni arhiv Novi Vinodolski. Fototipsko izdanje. (Uvod, Bibliografija), prir. Marija Pantelić i Anica Nazor, Staroslavenski institut „Svetozar Ritig“, Turistkomerc, Akademische Druck- u, Verlagsanstalt, Zagreb – Graz, 1977.
- VII. Inventar Des Wiener Hofkammerarchivs, Publikationen des Österreichischen Staatsarchivs, Herausgegeben Von Der Generaldirektion, II. Serie: Inventare Österreichischer Archive, Druck Und Verlag Der Österreichischen Staatsdruckerei, Wien, 1951.
- A**
- Adamček, Josip, „Zrinski-frankopanski posjedi u XVII stoljeću“, u: *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 2, 1972.
- Ana Katarina Zrinski, zbornik radova (Holjevac, Željko – Kruhek, Milan – Bratulić, Josip – Rapić, Mirica – Gerber, Zvonimir), Zajednica žena „Katarina Zrinski“, Zagreb–Split, 2014.
- Andreis, Josip, *Povijest glazbe*, knjiga 4, Liber Mladost, Zagreb, 1974.
- Az grišni diak Branko pridičkom Fučić, Radovi Međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920–1999) u Malinskoj-Dubašnici, otok Krk, 30. siječnja – 1. veljače 2009. godine, prir. Tomislav Galović, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti et al., Malinska – Rijeka – Zagreb, 2011.
- B**
- Bach, Ivan, „Anđeli s glazbalima na pokaznici zagrebačke katedrale iz 1406. godine“, u: *Arti Musices, hrvatski muzikološki zbornik*, 7, 1976.
- Badalić, Josip, *Inkunabule u NR Hrvatskoj*, Djela JAZU, knj. 45, Zagreb, 1952.
- Badurina Stipčević, Vesna, „Glagoljski Žgombičev zbornik kao književni izvor“, <http://www.matica.hr/kolo/460/glagoljski-zgombicev-zbornik-kao-književni-izvor-24950/>, 19. travnja 2018.
- Badurina, Anđelko, „Illuminacije krčkih glagoljskih kodeksa“, *Croatia Christiana periodica*, 6, Zagreb, 1980.
- Badurina, Anđelko, *Porat – samostan franjevac trečoredaca 1480 – 1980*, Provincijalat franjevac trečoredaca, Zagreb, 1980.
- Badurina, Anđelko, „Minijature u glagoljskim rukopisima“, u: *Minijatura*, ur. Andro Mohorovičić, 1983.
- Badurina, Anđelko, *Illuminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost i Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1995.
- Badurina, Anđelko, „Illuminirani glagoljski libri vrbenski“, u: *Između povijesti i teologije: zbornik radova u čast fra Atanazija Matanića u povodu 80. obljetnice života i 50. obljetnice znanstvenog rada* (Krčki zbornik, 47), Zagreb, 2002.
- Badurina, Anđelko, „Illuminirani latinički i glagoljički rukopisi“, u: *Hrvatska i Europa: Srednji vijek i renesansa*, ur. Eduard Hercigonja, Zagreb, 2000.
- Badurina, Anđelko, *Inventar Samostana sv. Marije Magdalene u Portu na otoku Krku (1734 – 1878)*, prir. Tomislav Galović, Glosa, Rijeka, 2013.
- Banić, Silvija, „Zadarski gotički vezeni antependij u Budimpešti“, *Ars Adriatica*, 4, Zadar, 2014.
- Barada, Miho, *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu*, Djela JAZU, knj. 44, Zagreb, 1952.
- Barbarić, Ivan, *Knez minijature: Juraj Julije Klović Croata: 1498. – 1578.*, Rijeka, 2000.
- Barbarić, Ivan, *Juraj Julije Klović Croata*, Grižane, 2007.
- Barbarić, Josip, „Neke odredbe Vinodolskog zakona u svjetlu objavljene diplomatske građe“, *Arhivski vjesnik*, 36, 1993.
- Baričević, Doris, „Paulus Riedl, pavlinski kipar u Istri i Hrvatskom primorju“, *Peristol*, 16–17, 1973./1974.

- Bartolić, Zvonimir, „Čakovečka knjižnica Nikole Zrinskog.“ U prigodu 340. obljetnice nastanka Zriniane, Podravina, 1/1, 2002.
- Bartolić, Zvonimir, *Majka Katarina*, Čakovec 12004, 22005.
- Bartolić, Zvonimir, *Triptih Zriniana: Katarina Zrinska, Putni tovaruš*, izvornik i transkripcija (I-II), *Majka Katarina*, Čakovec – Zagreb, 12005, 22006.
- Bartolić, Zvonimir, *Sibila. Knjiga gatalica zrinskoga dvora u Čakovcu*, Čakovec – Zagreb, 2007.
- Bartulović, Željko, *Neka pitanja stvarnih i obveznih prava: Vinodolski zakon (1288.), Krčki i Senjski statut (1388.) s uvodnim razmatranjem o povijesti otoka Krka, Vinodola i Senja od antike do konca XV. stoljeća*, Ogranak Matice hrvatska Rijeka (niz Povijestni radovi, 2), Rijeka, 1997.
- Bartulović, Željko, „Problem vlasništva nad neobrađenim zemljištem u srednjevjekovnom Vinodolu, Krku i Senju“, *Historijski zbornik*, XLIII/1, Zagreb, 1990.
- Bartulović, Željko, „Ugovorna kazna prema Vinodolskom zakonu te Krčkom i Senjskom statutu“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 13, 1992.
- Bartulović, Željko, „Neka pitanja iz povijesti Senja“, *Senjski zbornik*, 34, 2007.
- Bartulović, Željko i Hill, Loretta, „O Senjskom statutu iz 1757. g.“, *Senjski zbornik*, 40, 2013.
- Bašćanska ploča*, sv. I-II., ur. Andre Mohorovičić i Petar Strčić, Zagreb – Krk – Rijeka, 1988.
- Bašić, Petar, „Kada je napisan hrvatskoglagoljski misal Illirico 4?“, *Slovo*, 56–57, 2008.
- Bekavac-Lokmer, Fila i Lokmer, Juraj, „Tri inkunabule iz Senja u knjižnici franjevačkog samostana Trsat (prilog povijesti franjevaca u Senju)“, *Senjski zbornik*, 40, 2013.
- Belamarić, Joško, *Dva niza gotičkih raspela na Jadranskoj obali*, katalog izložbe MGC, Zagreb, 1991.
- Belamarić, Joško, „Un intagliatore gotico ignoto sulla sponda orientale dell'Adriatico“, u: *Gotika u Sloveniji. Gotik in Slovenien. Il gotico in Slovenia. La formazione dello spazio culturale tra le Alpi, il Pannonia e l'Adriatico*. Atti dell' simposio internazionale di studi, Ljubljana, 1995.
- Bellandi, Alfredo, *Gregorio di Lorenzo. Il maestro delle madonne di marmo*, Selective Art, 2010.
- Belostenec, Ivan, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aeriarium*, Zagreb 1740 (preisak: Liber – Mladost, Zagreb, 1972); Belostenec, Ivan, *Gazophylacium illyrico-latinum*, Zagreb 1740 (preisak: Liber – Mladost, Zagreb, 1973).
- Bertović, Kristian, „Between the Cross and the Sword: Frankapan Patronage over the Order of St. Paul the First Hermit“, Master Thesis, Central European University, Budapest, 2014.
- Bertović, Kristian, „The Pauline Pattern of Monastery Site Selection in Medieval Croatia under Frankapan Patronage“, *Annual of Medieval Studies at CEU*, 21, 2015.
- Bertović, Kristian, „Economic Development and Transformation of the Pauline Monasteries near Senj under the Frankapan Patronage“, u: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, ur. Kosana Jovanović i Suzana Miljan, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2018.
- Beuc, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesne studije*, Pravni fakultet Zagreb i Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985.
- Bindig, Günter, „Burg“. *Lexikon des Mittelalters* 2, Artemis Verlag. München, Zürich, 1983.
- Blažević, Zrinka, Coha, Suzana, „Zrinski i Frankopani – strategije i modeli heroizacije u književnom diskursu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 40/1, 2008.

- Bodjanski, Osip, *Vinodolskyj zakon 1280. G. v podlinnie – prevod s serbskago. Čtenija v Imperatorskom Občestve istorii i drevnostej pri Moskovskom universitete*, Moskva, 1846.
- Bogović, Mile, „Put glagoljice od redovnika preko seoskih svećenika do biskupskog dvora (U povodu 750. obljetnice pisma Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu)“, *Croatica Christiana periodica*, 41, 1988.
- Bogović, Mile, „Trsatko svetište i krbavski te senjsko-modruški biskupi“, *Dometi*, 24, 1–3, 1991.
- Bogović, Mile, „Crkva u Vinodolskom zakonu iz 1288. godine“, *Riječki teološki časopis*, 2/1, Rijeka, 1994.
- Bogović, Mile, „Počeci glagoljice u Senju“, *Riječki teološki časopis*, 2/2, Rijeka, 1994.
- Bogović, Mile, „Gdje je radila senjska glagoljska tiskara od godine 1494. do 1496.?,“ *Senjski zbornik*, 21, 1994.
- Bogović, Mile, „Hrvatsko glagoljsko tisućljeće“, *Senjski zbornik*, 25, 1998.
- Bogović, Mile, „Srednjovjekovna vinodolska Crkva i Novi Vinodolski kao biskupsko središte“, u: *Novljanski zbornik*, 4, 2000.
- Bogović, Mile, „Crkvene prilike u vrijeme Bernardina Frankopana (1453. – 1529.)“, *Modruški zbornik*, 3/3, 2009.
- Bolonić, Mihovil, *Bratovština sv. Ivana Krstitelja u Vrbniku, Kapari (1323 – 1983) i druge bratovštine na otoku Krku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
- Bolonić, Mihovil, „Ekonomsko i socijalno stanje krčkih glagoljaša“, *Bogoslovska smotra*, 45/1, Zagreb, 1975.
- Bolonić, Mihovil, „Stoljetne veze krčkih i senjskih glagoljaša“, *Senjski zbornik*, 6, 1975.
- Bolonić, Mihovil, „Profil krčkog glagoljaša u prošlosti“, *Croatica Christiana periodica*, 4/6, 1980.
- Bolonić, Mihovil, *Otok Krk kolijevka glagoljice*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1980.
- Bolonić, Mihovil, *Vrbnik nad morem – od početka do propasti Austro-Ugarske*, Povijesno društvo otoka (Krčki zbornik, 9; posebno izdanje, 3), Krk, 1981.
- Bolonić, Mihovil, Žic Rokov, Ivan, *Otok Krk kroz vjekove*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1977., 2002.
- Boskovits, Miklos, „Paolo Veneziano: riflessioni sul percorso (Parte I)“, *Arte Cristiana*, XCVII/851, 2009.
- Bošković-Stulli, Maja, *Usmena književnost, u: Usmena i pučka književnost. Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1, ur. Maja Bošković-Stulli i Divna Zečević, Liber – Mladost, Zagreb, 1978.
- Bošnjak, Mladen, *Slavenska inkunabulistika*, Mladost, Zagreb, 1970.
- Botica, Ivan, Galović, Tomislav, „Glagoljična pismenost srednjovjekovne Dubašnice (s osvrtom na početke hrvatskoglagoljskoga notarijata na otoku Krku)“, u: *Zbornika radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović i Suzana Miljan, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci (e-izdanja), Rijeka, 2014., dostupno na: <http://www.ffri.uniri.hr/hr/povjerenstva-i-odbori/izdavaacka-djelatnost.html>.
- Botica, Ivan, Galović, Tomislav, „Hrvatskoglagoljski notarijat u europskom kontekstu“, u: *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruženju. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta*, ur. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar, Franjo Velčić (Bibliotheca Glagolitica Croatica, knj. 2.), Staroslavenski institut, Zagreb, 2015.
- Bozanić, Anton, *Vrbnik, povijesne mijene i drevna župa*, Općina Vrbnik i Župa Vrbnik, Vrbnik, 2011.
- Bozanić, Anton, *Dobrinj i dobrinjsko područje: povijesni hod i drevna župa*, Općina Dobrinj, Dobrinj, 2013.
- Bozanić, Anton, *Dubašnica – povijesne mijene, drevna župa i iseljenici u New Yorku*, Općina Malinska-Dubašnica, Malinska, 2014.
- Bozanić, Anton, *Grad Krk, upravno, crkveno, kulturno i gospodarsko središte otoka Krka*, Grad Krk, Krk, 2016.

- Bozanić, Anton, *Punat – povijesni hod, župa i iseljenici*, Općina Punat, Punat, 2016.
- Bozanić, Anton, *Omišalj i omišaljsko područje, povijesni hod, župa, Njivice i iseljenici*, Općina Omišalj, Omišalj, 2017.
- Bozanić, Anton, *Baška i bašćansko područje: povijesni hod i drevna župa*, Općina Baška, Baška, 2017.
- Bozanić, Anton, *Naselja oko grada Krka zapadni dio otoka, Vrh i Kornič*, Grad Krk, Krk, 2018.
- Bozanić, Anton, Galović, Tomislav, Žic, Igor, *Krčka kulturna baština*, Glosa, Rijeka, 2018.
- Božičević, Juraj, „O nacrtima starog frankopanskog grada u Ogulinu“, *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva*, XI, Zagreb, 1945.
- Bradanović, Marijan, *Nepoznati Omišalj*, Općina Omišalj, Omišalj, 2002.
- Bradanović, Marijan, *Šesterostrana kruna cisterne krčkog providura Angela Gradeniga*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 40, Split, 2003 – 2004.
- Bradanović, Marijan, „Quelques exemples de sculptures Vénitiennes du XIV siècle (Trecento) dans le Kvarner“, *Hortus artium medievalium, Journal of the International Center for Late Antiquity and Middle Ages*, 10, Zagreb – Motovun, 2004.
- Bradanović, Marijan, *Arhitektura i urbanizam renesanse na otoku Krku*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru – Odjel za povijest umjetnosti, Zadar, 2007.
- Bradanović, Marijan, „Prvi krčki renesansni klesari“, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske, Zbornik radova sa znanstvenih skupova „Dani Cvita Fiskovića“ održanih 2003. i 2004. godine*, ur. Predrag Marković i Jasenka Gudelj, Zagreb, 2008.
- Bradanović, Marijan – Hoško, Emanuel, *Marijin Trsat*, ur. Mato Njavro, Zagreb, 2009.
- Bradanović, Marijan, „Sakralna baština otoka Krka“, *Eurocity – putna revija Hrvatskih željeznica*, 66/2, 2010.
- Bradanović, Marijan, „Razvatak naselja na kvarnerskim otocima – primjer Dobrinja“, *Ars Adriatica*, 2, Zadar, 2012.
- Bradanović, Marijan, „Graditeljstvo Vinodola u doba pavlina“, u: *Czriqenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Muzej grada Crikvenice, Crikvenica, 2012.
- Bradanović, Marijan, „Rab i recepcija renesanse u arhitekturi i skulpturi na sjevernom Jadranu“, *Rapski zbornik II*, ur. Josip Andrić, Matica hrvatska, Rab, 2012.
- Bradanović, Marijan, „The Church of St. Lawrence Outside the Town Walls of Krk“, u: *Hortus artium medievalium*, 19, Zagreb, 2013.
- Bradanović, Marijan, „O Omišlju kao ključu otoka Krka“, u: *Zbornik u čast Katice Ivanišević*, ur. Ines Srdoč-Konestra, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2015.
- Bradanović, Marijan, Braut, Ivan, „La cappella Frangipane della cattedrale di Veglia“, u: *Hortus artium medievalium*, 21, Zagreb – Motovun, 2015.
- Bradanović, Marijan, *Vrbnik – grad, ljudi i spomenici*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2015.
- Bradanović, Marijan, „Due fortezze sul territorio di Castelmuschio a Veglia“, u: *ATTI, Centro di Ricerche Storiche – Rovigno*, XLV., Rovinj, 2015.
- Bradanović, Marijan, „Još jednom o širenju renesansne skulpture na Kvarneru“, *Ars Adriatica*, 6, Zadar, 2016.
- Bradanović, Marijan, „Arhitektonska baština franjevac trećoredaca na Kvarnerskim otocima (1. dio)“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 48, Zagreb, 2016.
- Bradanović, Marijan, Braut, Ivan, „Frankapanska kapela krčke katedrale“, *Krčki zbornik*, 74, Krk, 2016.
- Bradanović, Marijan, *Grad Krk u srednjem vijeku*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Split, Split, 2016.
- Bradanović, Marijan, *Rijeka i Trsat u srednjem vijeku*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, Split, 2017.
- Bralić, Višnja, *Barokno slikarstvo u sjevernojadranskoj Hrvatskoj – slikari, radionice, utjecaji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2012.

- Braničković, Apolinar, *Naša Gospa Trsatska*, Zagreb, 1926.
- Bratulić, Josip, „Glagoljica i glagoljaši na području Krbavske biskupije“, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, ur. Mile Bogović, Visoka bogoslovna škola u Rijeci, Kršćanska sadašnjost, Rijeka – Zagreb, 1988.
- Bratulić, Josip, *Vinodolski zakon 1288.*, Globus, NSB, JAZU i Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1988.
- Bratulić, Josip, „Književna djelatnost hrvatskih pavlina“, u: *Kultura pavlina u Hrvatskoj*, ur. Vladimir Maleković, Zagreb, 1989.
- Bratulić, Josip, „Glagolizam i glagoljaštvo“, u: *Drugi Hercigonjin zbornik*, ur. Stjepan Damjanović, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005.
- Bratulić, Josip, Damjanović, Stjepan, *Hrvatska pisana kultura* (1, 2. i 3. sv.), Veda, Križevci – Zagreb, 2005–2009.
- Bratulić, Josip, „Tronarječni tip hrvatskoga književnog jezika“, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, 2. knjiga: 16. stoljeće, Croatica, Zagreb, 2011.
- Bratulić, Josip, „Temeljna djela i likovi hrvatske književnosti kroz povijest: od Bašćanske ploče i Marka Marulića do naših dana“, Nova prisutnost, IX/1, 2011.
- Bratulić, Josip, „Jezik hrvatskih poslovnih tekstova u 17. stoljeću“, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, Croatica, Zagreb, 2013.
- Bratulić, Josip, „Školovanje i obrazovanje glagoljaša“, Senjski zbornik, 41, 2014.
- Bratulić, Josip, Predgovor, u: *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014.
- Braut, Ivan, „Skulptura 15. i 16. stoljeća na prostoru Vinodola“, u: *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Crikvenica, 2012.
- Brković, Milko, „Odnosi između krčkih knezova Frankopana i franjevac na otoku Krku u 14. i 15. stoljeću“, Croatica Christiana periodica, 6/10, Zagreb, 1982.
- Brković, Milko, „Bibliografija radova iz hrvatske crkvene povijesti“, Croatica Christiana periodica, 14/ 25, Zagreb, 1990.
- Bučar, Franjo, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Zagreb, 1910., pretisak: Daruvar, 1996.
- Bujić, Bojan, „Cecchinijeve mise iz godine 1617.“, u: *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, 1, 1969.
- C**
- Cennino, Cennini, *Knjiga o umjetnosti. Il libro dell'arte*, (ur.) Milan Pelc, Zagreb, 2007.
- Cetinić, Željka, „Stranče – Gorica starohrvatsko groblje“, katalog izložbe, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, Rijeka, 1998.
- Ciković, Danijel, „New Documents Concerning the *Pala d'argento* of the Euphrasian Basilica“, u: *Istria in the Modern Period – Monographs and Catalogues*, Archeological Museum of Istria, 30, ur. Tatjana Bradara, Pula, 2017.
- Ciković, Danijel, „L'eredita artistica del medioevo nei documenti d'archivio della prima eta moderna: alcuni esempi quarnerini e istriani“, u: *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge*, 129/1, 2017.
- Ciković, Danijel, *Liturgijska oprema kaptolskih crkava otoka Krka u zapisniku pastoralne vizitacije biskupa Stefana Davida iz 1685. godine*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2018.
- Cionini-Visani, Maria, *Julije Klović*, Matica hrvatska, Liber i Spektar, Zagreb, 1977.
- Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* 1: 1133 – 1453.; 2: 1454 – 1527. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kiadják Thallóczy Lajos és Barabás Samu, Budapest: Monumenta Hungariae historica. Diplomataria vol. XXXV. i XXXVIII., 1910. – 1913.
- Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Supplementa – *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Dodaci, sv. I. (listine godina 1020. – 1270.), HAZU i Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1998.; Dodaci, sv.

- II. (listine godina 1271. – 1309.), HAZU, Zagreb, 2002.
- Cozzi, Enrica, „Paolo Veneziano e bottega: il politico di Santa Lucia e gli antependia per l'isola di Veglia“, *Arte in Friuli, arte a Trieste*, 35 (2016), 2017.
- Cusin, Fabio, *Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo*, 2. izd., Edizioni Lint, Trieste, 1977.
- Cvekan, Paškal, *Trsatko svetište Majke milosti i franjevci njeni čuvari*, vlast. nakl., Trsat, 1985.
- Cvitančić, Antun, „Prstav u Vinodolskom zakonu“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 3, 1983.
- Cvitančić, Antun, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 125), Split, 2002.
- Czriqenica 1412. *Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina* (Katalog izložbe održane u Muzeju grada Crikvenice od 6. srpnja 2012. do 31. siječnja 2013.), urednički kolegij: Marijan Bradanović, Nina Kudiš (ur.), Tea Perinčić, Damir Tulić, Muzej grada Crikvenice, Crikvenica, 2012.
- Č**
- Čapeta Rakić, Ivana, „Prilog poznavanju tipologije triju oltarnih cjelina iz radionice Santa Croce“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011.
- Čermák, Václav, „Církevněslovanské písemnictví Slovanského kláštera v Praze“, u: *Cyrilometodějská misie a Evropa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velikou Moravu*, ur. Pavel Kouřil, Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, 2014.
- Čoralić, Lovorka, „I seljavanje stanovnika Modruša i njihov život u Veneciji u 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća“, *Senjski zbornik*, 21, 1994.
- Čoralić, Lovorka, *Put, putnici, putovanja: ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, AGM, Zagreb, 1997.
- Čulinović, Ferdo, *Statut grada Senja*, Beograd, 1934.
- Čunčić, Marica, *Oči od sunca, misal od oblaka. Izvori hrvatske pisane riječi*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Čutura, Dinko, „Uloga žene i majke u obitelji Zrinski i Frankopani“, u: *Uloga i značenje glasovitih žena iz obitelji Zrinski i Frankopan*, ur. Juraj Kolarić, Zrinska garda Čakovec i Hrvatsko vojno učilište „Petar Zrinski“, Zagreb, 2014.
- Ćutić Gorup, Maja, „Protestanti u austrijskoj Istri: odjeci ili pokret?“, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 4–5/4–5, 2009. – 2010.
- D**
- Dabinović, Antun, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb 1940. (reprint izdanje: Nakladni zavod Matice hrvatske / Biblioteka Hrvatske povjesnice, Zagreb 1990.).
- Damjanović, Stjepan, *Jedanaest stoljeća nezaborava*, Izdavački centar Revija, Međunarodni slavistički centar Republike Hrvatske, Osijek – Zagreb, 1991.
- Damjanović, Stjepan, *Jazik otačkaski*, Matica hrvatska, Zagreb, ¹1991., ²1995.
- Damjanović, Stjepan, *Slovo iskona*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
- Damjanović, Stjepan, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
- Deanović, Ana, *Utvrde i perivoji*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2001.
- Deković, Darko, *Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu*, priur. Stjepan Damjanović, Matica hrvatska, Zagreb, 2011.
- Demori Staničić, Zoraida, „Relikvijar u obliku križa“, u: *Dominikanci u Hrvatskoj*, ur. Igor Fisković, Galerija Klovićevi dvori – Hrvatska dominikanska provincija, Zagreb, 2011.
- Demori Staničić, Zoraida, *Javni kultovi ikona u Dalmaciji*, Književni krug – Hrvatski restauratorski zavod, Split – Zagreb, 2017.
- Demović, Miho, *Rasprave i prilozii iz stare hrvatske glazbene prošlosti*, ur. Marko Babić, Glas Komčila, Zagreb, 2007.
- Dešić, Nikola, *Raj duše*, Padova, 1560.; pretisak: Rijeka, 1995.
- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae*

- et Slavoniae*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: sv. II. Zagreb, 1905.; sv. IV. Zagreb, 1906.; sv. V. Zagreb, 1907.; sv. VI. Zagreb, 1908.; sv. VII. Zagreb, 1909.; sv. VIII. Zagreb, 1910.; sv. IX. Zagreb, 1911.; sv. X. Zagreb, 1912.; sv. XI. Zagreb, 1913.; sv. XII. Zagreb, 1914. [1915.]; sv. XIII. Zagreb, 1915.; sv. XIV. Zagreb, 1916.; sv. XV. Zagreb, 1934.; sv. XVI. Zagreb, 1976.; sv. XVII. Zagreb, 1981.; sv. XVIII. Zagreb, 1990.
- Discovering the Glagolitic Script of Croatia*, katalog izložbe, ur. Srećko Lipovčan, Erasmus, Zagreb, 2000.
- Dobronić, Lelja, „Templari u Senju“, Senjski zbornik, 30, 2003.
- Doliner, Gorana, *Spomenici glagoljaškog pjevanja u Novom Vinodolskom*, sv. 2, HAZU, Zagreb, 1998.
- Drei Schriften – Drei Sprachen: Kroatische Schriftdenkmaler und Drucke durch Jahrhunderte*, ur. Srećko Lipovčan et al., Erasmus, Zagreb, 2004.
- Dujmović, Perica, Galović, Tomislav, „Izvori i literatura o srednjovjekovnim crkvenim objektima Sv. Martinu i Sv. Apolaru na otoku Krku“, *Croatia Christiana periodica*, 24/20, 2002.
- Dujmušić, Dragan, *Kritična Povijest Svete Kuće Marijine u Loretu i njezini prenosi*, Tiskarski umjetnički zavod „Miriam“, Rijeka, 1912.
- Dukić, Davor, „Stihovi iz krletke u pjesmarici Katarine Zrinske“, *Vijenac*, 548, 2015. <http://www.matica.hr/vijenac/548/stihovi-iz-krletke-u-pjesmarici-katarine-zrinske-24231/>
- Dukić, Davor, Lukec, Jasmina, „Pjesme Ane Katarine Zrinski – poetika i kontekst“, *Croatia*, 41/61, 2017.
- Dürriegl, Marija, Fatović-Ferenčić, Stella, „*Clio medica* i hrvatskoglagoljski spomenici“, u: *Zbornik radova Peti hrvatski slavistički kongres*, ur. Marija Turk i Ines Srdoč-Konestra, Filozofski fakultet, Rijeka, knj. 1, 2012.
- E**
- Ekl, Vanda, „Ranogotičko raspelo u Rijeci“, *Starohrvatska prosvjeta*, 8–9, 1963.
- Ekl, Vanda, „Pojava kasnogotičkog mrežastog svodovlja na Krku“, u: *Zbornik radova Fakulteta graditeljskih znanosti Rijeke*, 4, 1979.
- Ekl, Vanda, *Gotičko kiparstvo u Istri*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982.
- Elemér, Mályusz, *A szlavoniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (I. közlemény)*, Budimpešta, 1926.
- F**
- Fabijanec, Sabine Florence, „Trgovački promet Kvarnera na Jadranu krajem srednjeg vijeka“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 25, 2007.
- Fattori, Daniela, „Leditio princeps del Breviario (1492)“, *Gutenberg Jahrbuch*, 11, 2002.
- Feletar, Dragutin, „Banica Katarina i sjevernohrvatski krug Zrinskih“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 2/4, 2003.
- Ferenčak, Ivan, „Illuminacije Drugog vrbničkog misala“, *Slovo*, 63, 2013.
- Filić, Krešimir, „Pisma Nikole, Vuka i Gašpara Frankopana Franji Glavinicu“, *Bogoslovska smotra*, 44/2–3, 1974.
- Florentin, Anna Maria, *Krk – splendissima civitas Curictarum*, III. dopunjeno, prvo hrvatsko izdanje; prijevod s talijanskoga Franjo Matejčić, Povijesno društvo otoka Krka – Adamić, Rijeka, 2001.
- Fisković, Cvito, „Trogirski zlatari od 13. do 17. stoljeća“, *Starohrvatska prosvjeta*, 2/14 (1984), 1985.
- Fisković, Igor (ur.), *Tisuću godine hrvatske skulpture*, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb, 1991.
- Fisković, Igor (ur.), *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, Muzejsko galerijski centar, Zagreb, 1997.
- Fisković, Igor, „Triptih svetog Bernardina“, u: *Milost susreta – Umjetnička baština Franjevačke provincije svetog Jeronima*, ur. Igor Fisković, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2010.
- Font, Marta, „Ugarsko Kraljevstvo i Hrvatska u srednjem vijeku“, *Povijesni prilozi*, 28, 2005.

- Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum*, ed. Luka Jelić, Sumptibus Societatis libris Catholicis edendis Zagrabiae, Veglae, 1906.
- Frangipane, Doimo, *L'Archivio Frangipane*. Atti dell'Accademia di scienze lettere e arti di Udine. Triennio 1973 – 75, VIII/I, 1975.
- Frangipane, Doimo, „Strutture di potere e ceti dirigenti in Friuli nel secolo XVII”, u: *La gloria militare: figure di gentiluomini soldati*, Bianco Editore, Udine, 1987.
- Frangipane, Doimo, Potočnjak, Saša, „Prilog istraživanju arhivske građe o Franu Krsti Frankopanu – L'archivio Frangipane, Joannis”, *Fluminensia*, 22, 1, Rijeka, 2010.
- Frangipani, Francesco Cristoforo, *Divoto pianto per la partenza della Santa Casa di Maria SS. Trasportata dalla Dalmazia a Loreto*, Loreto, 1794.
- Frankopan, Fran Krsto, *Djela*, prir. J. Vončina. Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., 21999.
- Frankopan, Fran Krsto, *Djela*, prir. J. Vončina. Stari pisci hrvatski, knj. 42, HAZU, Zagreb, 1995.
- Frankopan, Fran Krsto, *Vrtić*, izdao I. Kostrenčić, tiskom Dragutina Albrechta, Zagreb, 1871.
- Fučić, Branko, „Glagoljski rukopisi”, u: *Minijatura u Jugoslaviji*, ur. Zdenka Munk, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1964.
- Fučić, Branko, *Senjska ploča*, *Senjski zbornik*, 5, 1973.
- Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, Djela JAZU, 1982.
- Fučić, Branko, *Drivenik*, Rijeka, 1995.
- Fučić, Branko, *Vid Omišljanin = Vito da Castelmuschio = Veit von Omišalj = Vitus of Omišalj*, Općina Omišalj, Odbor za obilježavanje šest stoljeća brevijara Vida Omišljanina, Grad Buzet – Katedra Čakavskog sabora, Omišalj – Buzet – Roč, 1996.
- Fučić, Branko, *Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi*, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Sv. I. Srednji vijek (VII – XII. stoljeće): Rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan Supićić, HAZU – AGM, Zagreb, 1997.
- Fučić, Branko, *Croatian Glagolitic Epigraphy*, Stephen Osborne, London, 1999.
- Fučić, Branko, „Jeseovo stablo”, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.
- Fučić, Branko, *Terra incognita*, III. izdanje, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2001.
- Fučak, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.

G

- Galović, Tomislav, „Kronološki aspekti hrvatske integriranosti u srednjovjekovnoj Europi”, u: *Historijski zbornik*, LVIII/2005, 2006.
- Galović, Tomislav, „Vinodolski zakon – 725 godina poslije”, u: *725 godina Vinodolskog zakonika – 725 godina suzbijanja korupcije u Hrvatskoj*, ur. Zorislav Antun Petrović, Udruga Kultura i etika, Zagreb, 2013.
- Galović, Tomislav, „Teme iz povijesti otoka Krka u opusu Nade Klaić”, u: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije. Zbornik radova*, ur. Tomislav Galović i Damir Agičić, Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, Društvo za hrvatsku povijesnicu – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press, Zagreb, 2014.
- Galović, Tomislav, „Hrvatska glagoljička, ćiriljska i latinička pisana kultura u ranome srednjem vijeku”, u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, Matica hrvatska, Zagreb, 2015.
- Galović, Tomislav, „Senjska ploča II. (neispisani kameni predložak)”, *Senjski zbornik*, 42–43, 2015/2016.
- Galović, Tomislav, „Hrvatskoglagoljski Krčki ili Vrbanski/Vrbnički statut”, u: *Suzbijanje korupcije u Hrvatskoj u srednjem vijeku*, II. izdanje, ur. Zorislav Antun Petrović, Udruga Kultura i etika, Zagreb, 2016.

- Galović, Tomislav, „Bula Ad decorem pape Nikole V“, u: *Krčka kulturna baština*, ur. Josip Žgaljić, Glosa d.o.o., Rijeka, 2018.
- Galović, Tomislav, Matijević-Sokol, Mirjana, *Privilegia fundationis monasterii sanctae Mariae Czriquenicis: 14. kolovoza 1412. godine: 28. listopada 1455. godine = Fundacijske isprave samostana svete Marije u Crikvenici*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2008.
- Gamulin, Grgo, „Oltar sv. Ivana Evanđelista od Jacobella del Fiore u Omišlju“, *Riječka revija*, 6, 1957.
- Gamulin, Grgo, „Alcune proposte per Maestro Paolo“, *Emporium*, CXL/838, 1964.
- Gesamtinventar des Wiener Haus., Hof. und Staatsarchivs*, sv. 1. Inventare österreichischer staatlicher Archive, V. Inventare des Wiener Haus., Hof. und Staatsarchivs, Verlag Adolf Holzhausen Nachfolger, Beč, 1936.
- Gigante, Riccardo, „Di alcuni antichi capi di oreficeria conservati a Fiume e nei dintorni“, *Bulletino delle deputazione Fiumana di storia patria*, 1, Fiume 1910.
- Glagoljica – jedanaest stoljeća jedne velike tradicije. Zbornik radova (= Slovo – časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu, 21)*, ur. Josip Hamm i Anica Nazor, Zagreb, 1971.
- Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta*, ur. Marija-Ana Dürrigl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić, Staroslavenski institut – Krčka biskupija, Zagreb – Krk, 2004.
- Glavinić, Franjo, *Historia Tersattana* (faksimilski pretisak izdanja iz 1648.), ur. Franjo Butorac, Franjevački samostan Trsat, Rijeka, 1989.; ²2003., ³2014.
- Gligo, Vedran, *Govori protiv Turaka*, Logos, Split, 1983. vidi: *Bernardini de Frangepanibus, comitis Segniae, Vegliae, Modrusiique Oratio pro Croatia Nürenbergae in senatu principum Germaniae habita XIII Cal. Dec. an. Chr MDXXII*
- Goja, Bojan, „Maestro di Pico i iluminacije u inkunabuli De Civitate Dei (Nicolas Jenson, Venecija, 1475.) u samostanu Sv. Duje u kraju na Pašmanu“, *Ars Adriatica*, 4, 2014.
- Golub, Ivan, „Juraj Julije Klović Hrvat“, *Peristil*, 16–17, 1973–1974.
- Gortan, Veljko, Vratović, Vladimir, *Temeljne značajke hrvatskog latinizma*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 2, Zora & Mh, Zagreb, 1969.
- Goss, Vladimir P., „Vinodolski teritorij i njegova prostorna organizacija“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12–13, 1998.
- Grabar, Biserka, „Tiskani glagoljski Baromićev brevijar“, *Slovo*, 34, 1984.
- Grgić, Marijan, „Janje“, „Ursula“, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.
- Grgin, Borislav, „Senj i Vinodol između kralja Matijaša Korvina, Frankapana i Venecije (1465–1471)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28, 1995.
- Grgin, Borislav, „Hrvatski velikaši u desetljećima pred Krbavsku bitku“, u: *Krbavska bitka i njezine posljedice*, ur. Dragutin Pavličević, Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997.
- Grgin, Borislav, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Ibis grafika, Zagreb, 2002.
- Grgin, Borislav, „Modruš između kneževa Frankapana, Osmanlija i kraljevskih vlasti, 1458–1526“, *Modruški zbornik*, 3, 2009.
- Grigić, Danko, „Zapadni (stambeni) dio kaštela, Tarsatika“, *Glasilo kluba prijatelja Trsata*, I, Rijeka 2002.
- Grišković, Ivan, Štefanić, Vjekoslav, „Nike uspomene starinske ‘Josipa Antuna Petrisa (1787 – 1868)’“, *Zbornik za narodni život i običaje*, 37, 1953.
- Guarnieri, Cristina, „Una pala ribaltabile per l’esposizione delle reliquie: le *Storie di santa Lucia* di Jacobello del Fiore a Fermo“, *Arte Veneta*, 73, 2016.

H

- Hauptmann, Ferdo, *Jugoslavensko-mađarski arhivski pregovori i njihovi rezultati*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961.
- HCSJ: Gadžijeva, Sofija; Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Požar, Sandra; Reinhart, Johannes; Šimić, Marinka; Vince, Jasna, *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb, 2014.
- HE: Franjo Jožefić, u: *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29405>, 27. svibnja 2018.
- HE: Misal kneza Novaka, u: *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41178>, 15. svibnja 2018.
- Hercigonja, Eduard, *Srednjovjekovna književnost*, Povijest hrvatske književnosti, knj. 2, Sveučilišna naklada Liber i Mladost, Zagreb, 1975.
- Hercigonja, Eduard, *Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.
- Hercigonja, Eduard, „Neke jezično-stilske značajke Vinodolskoga zakona (1288) i Krčkoga (Vrbanskoga) statuta (1388)“, Slovo, XXXIX-XL/1989–1990, 1990.
- Hercigonja, Eduard, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1994.
- Hercigonja, Eduard, „Modruški urbar u okviru društvenih i gospodarskih odnosa hrvatskoga glagoljaštva“, u: *Urbar modruški od godine 1486.*, ur. Radoslav Lopašić, Ogranak Matice hrvatske, Ogulin, 1997.
- Hercigonja, Eduard, *Na temeljima hrvatske književne kulture. Filološkomedievističke rasprave*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
- Hercigonja, Eduard, *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2009.
- Hercigonja, Eduard, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- Herman, Julius, *La miniatura Estense*, Modena, 1994.
- Hermann, Wiesflecker, *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I., 1493 – 1519; Bd. 2; Teil 1, Maximilian I., 1496 – 1498*, Böhmer, Johann Friedrich, Wien, Köln, Weimar, 1993.
- Hermann, Wiesflecker, *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I., 1493 – 1519, Dritter band, 2. Teil: Österreich, Reich und Europa 1499-1501*, Wien, Köln, Weimar, 1997.
- Hilje, Emil, „Još jedno djelo kipara Pavla iz Sulmone“, Radovi Instituta povijesti umjetnosti, 27, 2003.
- HKP: *Hrvatski kajkavski pisci*, priir. Olga Šojat, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 15/I, II, Zora&Matica hrvatska, Zagreb, 1977.
- HKSJ: *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, priir. Vjekoslav Štefanić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1, Zora&Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Holjevac, Sanja, „Hrvatskostaroslavenska jezična tradicija u latiničnome ‘Missalu hervaskom’ J. Manzina“, u: *Riječki filološki dani*, ur. Ines Srdoč-Konestra i Silvana Vranić, Filozofski fakultet, Rijeka, knj. 6, 2006.
- Holjevac, Sanja, Lisac, Josip, Stolac, Diana, „Antologija djela iz 17. i 18. stoljeća“, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, ur. Radoslav Katičić, Josip Lisac, Croatica, Zagreb, 2013.
- Holjevac, Željko, „Ime Modruš i njegovo značenje u prošlosti i sadašnjosti“, Modruški zbornik 1, Modruš, 2007.
- Horvat Anđela, „Drvena gotička Madona iz Brinja“, *Peristil*, 16–17, Zagreb, 1973.
- Horvat, Anđela, *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1975.
- Horvat, Anđela, „Tri gotičke franjevačke Madone selice“, *Peristil*, 20, 1977.
- Horvat Anđela, „Kip gotičke madone iz Gradišća“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 21, Split, 1980.

- Horvat, Josip, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, sv. I-II, Globus, Zagreb, 1980.
- Horvat, Rudolf, *Ivan Korvin ban hrvatski*, Dionička tiskara, Zagreb, 1896.
- Horvat, Rudolf, *Zapljena Zrinskih imanja*, Hrvatsko kolo, 4, Zagreb, 1903.
- Horvat, Zorislav, „Srednjovjekovna arhitektura pavlinskih samostana u Hrvatskoj“, u: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786.*, ur. Đurđica Cvitanović, Vladimir Malenković i Jadranka Petričević, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1989.
- Horvat, Zorislav, „Pregled sakralne arhitekture Modruša i okolice u srednjem vijeku“, u: *u: Krbavska bitka i njezine posljedice*, ur. Dragutin Pavličević, Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997.
- Horvat, Zorislav, „Srednjovjekovna pavlinska arhitektura na području senjske i modruško-krbavske biskupije“, *Senjski zbornik*, 26, 1999.
- Horvat, Zorislav, „Srednjovjekovna sakralna arhitektura u Brinju i okolici“, *Senjski zbornik*, 27, 2000.
- Horvat, Zorislav, „Sačuvani nadgrobni spomenici nekih Senjana i osoba značajnih za povijest Senja – u Senju i drugdje“, *Senjski zbornik*, 29, 2002.
- Horvat, Zorislav, „Pregled sačuvanih nadgrobni ploča krčkih knezova Frankopana“, *Senjski zbornik*, 32, 2005.
- Horvat, Zorislav, „Fortifikacijska djelatnost Bernardina Frankopana“, *Modruški zbornik*, 3, 2009.
- Horvat, Zorislav. *Burgologija*. UPI–2M PLUS d.o.o. – Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet. Zagreb, 2014.
- Hoško, Franjo Emanuel, „Franjevci u Krbavskoj biskupiji“, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, uredio Mile Bogović, Visoka bogoslovna škola u Rijeci, Kršćanska sadašnjost, Rijeka – Zagreb, 1988.
- Hoško, Franjo Emanuel, Lentić, Ivan, Rogić Nehajev, Ivan, *Cimelia e Thesauri Ecclesiae Beatae Mariae Virginis de Trsat*, ur. Srećko Jelusić, Rijeka, 1991.
- Hoško, Franjo Emanuel, „Dešičev *Raj duše*: prvo tiskano latiničko djelo hrvatske pučke teologije“, u: *Raj duše s motrišta našega vremena*, dodatak uz pretisak *Raja duše*, Franjevački samostan na Trsatu, Grad Rijeka, Naklada Benja, Rijeka, 1995.
- Hoško, Franjo Emanuel, *Marijin Trsat – Svetište Blažene Djevice Marije, Gospe Trsatske i Franjevački samostan na Trsatu*, Adamić, Franjevački samostan na Trsatu, Rijeka, 2002.
- Hoško, Franjo Emanuel, *Trsatski franjevci: pet i pol stoljeća služenja Trsatskom svetištu*, Adamić, Rijeka, 2004.
- Hoško, Franjo Emanuel, *Na vrhu trsatskih stuba*, Adamić, Rijeka, 2007.
- Hrvatska srednjovjekovna proza I. Legende i romani*, priredila i transkribirala Vesna Badurina Stipčević, ur. Stjepan Damjanović, Stoljeća hrvatske književnosti, knj. 115, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
- Hrvatska srednjovjekovna proza II. Apokrifi, vizije, prenja, Marijini mirakuli*, priredila i transkribirala Marija-Ana Dürrigl, ur. Stjepan Damjanović, Stoljeća hrvatske književnosti, knj. 116, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
- Hrvatske glagoljične i ćirilичne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527.*, HAZU Razred za filološke znanosti (Acta Croatica – Hrvatski spomenici, knj. I.), Zagreb, 2017.
- Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, prir. Milan Mihaljević (autori: Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince), Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut (Bibliotheca Glagolitica Croatica, knj. 1), Zagreb, 2014.
- Hrvatski spomenici, zbirku I. Kukuljevića i R. Lopašića popunio i za tisak priredio Đuro Šurmin*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1898.
- Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju, Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60.*

obljetnice Staroslavenskoga instituta Krk, 5. i 6. listopada 2012., ur. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar, Franjo Velčić Staroslavenski institut, Zagreb, 2015.

Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo. Pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku, tekstove kritički priredili i osvrte na tekstove sastavili: Amir Kapetanović, Dragica Malić, Kristina Štrkalj Despot, autor koncepcije i uvodne studije Amir Kapetanović, Biblioteka Hrvatska jezična riznica, niz Starohrvatska vrela, knj. 1, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2010.

Ibler, Mladen, „Putovanje skandinavskog kralja Erika VII. Pomeranskog kroz Hrvatsku 1424–1425“, *Anali*, 39, 2001.

Ibler, Mladen, „Hrvatski grb iz frankopanskog Senja u Švedskoj“, *Senjski zbornik*, 29, 2002.

Ibler, Mladen, *Ivan VI. Anž Frankopan. U službi nordijskoga kralja*, Meridijani, 2014.

Ibler, Mladen, Strčić, Petar, „Danski, norveški i švedski kralj Erik VII. Pomeranski u Hrvatskoj i hrvatski potkralj (ban) Ivan VI. (Anž) Frankopan u Švedskoj“, u *Međunarodni simpozij Diplomacija Dubrovačke Republike*, ur. Svjetlan Berković, Ministarstvo vanjskih poslova Republike Hrvatske, Diplomatska akademija, Zagreb, 1998.

Ibler, Mladen, Strčić, Petar, „Hrvatsko-skandinavske veze u prvoj polovici XV. stoljeća“, *Starine*, 61, Zagreb, 2000.

Исаиловић, Невен, „Две ћирилске исправе Ивана VI (Анжа) Франкопана Омшанима“, *Мешовита грађа – Miscellanea*, књ. XXXII, 2011.

Ivančan, Ljudevit, „Knjiga gatalica Katarine Zrinski“, *Vjesnik Hrvatskoga zemaljskog kr. arkiva*, VIII, Zagreb, 1906.

Ivančić, Josip, „Kratka povijest Svetišta Majke Božje Trsačke u Hrvatskom Primorju“, u: *Svetište Bogorodičino na Trsatu*, (ur.) Josip Ivančić, Ljubljana, 1895.

Ivančić, Stjepan, *Povjestne crte o samostanskom III Redu sv. O. Franje po*

Dalmaciji, Kvarneru i Istri, i poraba glagolice u istoj redodržavi: sa prilozima, Tiskara E. Vitaliani, 1910.

Ivančić, Stjepan, *Nešto o hrvatsko-glagolskim piscima samostanskih Trečoredaca*, Brzotiskom Katoličke hrvatske tiskarne, Zadar, 1911.

Ivanišević, Katica, „Odlazak zadnjeg krčkog kneza Ivana Frankopana iz Omišlja“, *Tarsatika – glasilo kluba prijatelja Trsata*, I, Rijeka, 2002.

Ivanković, Marinko, „Pavlini u Krbavskoj biskupiji“, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*. ur. Mile Bogović, Visoka bogoslovna škola i Kršćanska sadašnjost, Rijeka – Zagreb, 1988.

Jagić, Vatroslav, *Zakon' Vinodol'skij*, S. Petersburg 1880. (ruski prijevod).

Jakšić, Nikola, „Križ-relikvijar, XIV. stoljeće“, u: *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije: Zlatarstvo*, ur. Nikola Jakšić, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2004.

Janeš, Andrej, „Nove spoznaje o utvrdi Lopar u Novom Vinodolskom“, *Vinodolski zbornik*, 15, 2014.

Janković, Julije, „Nekoliko crtica o sadašnjosti i prošlosti Trsata“, *Izvuešće gimnazije na Rijeci za školsku godinu 1885./1886.*, Rijeka, 1886.

Jembrih, Alojz, *Zrinsko-frankopanski jezično-književni krug i Tijelovske propovijedi Ivana Bilostinca*, *Gazophylacium*, 1–2, Zagreb, 2005.

Jerman, Mateja, „Liturgijski predmeti od plemenitih metala na području Vinodola“, u: *Czriqenicza 1412: Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Crikvenica, 2012.

Jerman, Mateja, „Prilog poznavanju liturgijskih predmeta od plemenitih metala župne crkve svetog Jurja u Lovranu“, *Zbornik Lovranščine*, 3, 2014.

Jerman, Mateja, „Srebrni zidni svijećnjaci cara Leopolda I. u franjevačkom samostanu na Trsatu“, *Ars Adriatica*, 6, 2016.

Jerman, Mateja, „Pulski i porečki biskup Francesco Polesini kao donator

- umjetnina“, u: *Umjetnine, naručitelji i donatori*, ur. Nina Kudiš, u tisku.
- Ježić, Slavko, „Književna ostavština Frana Krste Frankopana“, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. VIII, JAZU, Zagreb, 1915.
- Ježić, Slavko, *O sljepoči Kupidovoj*, Nastavni vjesnik, knj. XXIV., 3, Zagreb, 1916.
- Ježić, Slavko, *Život i rad Frana Krste Frankopana s izborom iz njegovih djela*. Izvanredno izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1921.
- Jukić, Ivana, „Ženska nota´ u Uroti: promatranja hrvatske historiografije“, u: Uloga i značenje glasovitih žena iz obitelji Zrinski i Frankopan, ur. Juraj Kolarić, Zrinska garda Čakovec, Hrvatsko vojno učilište Petar Zrinski, Zagreb, 2014.
- Julije Klović najveći minijaturist renesanse, katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2013
- Juraj Julije Klović u grafici, katalog izložbe, Kabinet za grafiku HAZU, Zagreb, 1998.
- Jurković, Ivan, „Originalni primjerci i kritička izdanja Govora za Hrvatsku kneza Bernardina Frankopana“, Modruški zbornik, 3, 2009.
- Jurković, Ivan, „Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet“, Povijesni prilozi, 31, 2006.
- Jurković, Ivan, „Turska opasnost i hrvatski velikaši – knez Bernardin Frankopan i njegovo doba“, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 17, Zagreb, 2000.
- Jurković, Ivan, Moretti, Violeta, *Bernardin Frankopan Modruški Oratio pro Croatia Govor za Hrvatsku (1522.)*, Katedra Čakavskog sabora Modruše, Modruš, 2010.
- Jurković, Miljenko, „Uloga Zadra, Clunija i kneževa Frankopana u promociji romanike na otoku Krku“, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji u svibnju 1992. posvećenog djelu prof. dr. sc. Radmile Matejić (Posebno izdanje Zbornika Pedagoškog fakulteta)*, Pedagoški fakultet, Rijeka, 1993.
- Jurković, Miljenko, „Doppelkapelle´ sv. Kvirina u Krku – biskupska palatinska kapela dvostruke funkcije“, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 32, 1992.
- Jurković, Miljenko, *Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1990.

K

- Kapetanović, Amir, „Reflections of Church Slavonic – Croatian diglossia on the Baška tablet: a new contribution concerning its language and linguistic layers“, *Zeitschrift für slawistik*, 60/3, 2015.
- Karbić, Damir, „Defining the position of Croatia during the restoration of royal power (1345-61). An outline“, u: *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak*, ur. Marcell Sebők i Balázs Nagy, CEU Press, Budapest, 1999.
- Karbić, Damir, „Hrvatski plemićki rod i običajno pravo“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 16, Zagreb, 1999.
- Karbić, Damir, Karbić, Marija, *The Laws and Customs of Medieval Croatia and Slavonia: A Guide to the Extant Sources*, UCL School of Slavonic and East European Studies (Studies in Russia and Eastern Europe), London, 2013.
- Karbić, Marija, „Položaj pripadnica visokog plemstva u hrvatskim zemljama. Primjer Barbare Frankopan“, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 30, Zagreb, 2012.
- Katičić, Radoslav, „Praslavenski pravni termini i formule u Vinodolskom zakonu“, *Slovo*, 39–40/1989-1990, 1990.
- Kekez, Hrvoje, „Bernardin Frankopan i Krbavska bitka: je li spasio sebe i malobrojne ili je pobjegao iz boja?“, Modruški zbornik, 3, 2009.

- Kirchner, Gottfried, *Fortuna in Dichtung und Emblematic des Barock*, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1970.
- KKB: Bozanić, Anton, Galović, Tomislav, Žic, Igor, *Krčka kulturna baština*, Glosa, Rijeka, 2018.
- Klaić, Nada, „Rapski falsifikati“, u: *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, ur. Duje Rendić-Miočević, Institut za historijske nauke, Zadar, 1955.
- Klaić, Nada, „Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi“, *Zgodovinski časopis*, XII–XIII, 1958.
- Klaić, Nada, „Što su kmetovi Vinodolskog zakona? Prilog problematici društvenog uređenja Vinodola u XIII. stoljeću“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu – Odsjek za povijest*, 4, 1962.
- Klaić, Nada, „Knezovi Frankopani kao krčka vlastela“, *Krčki zbornik*, 1, 1970.
- Klaić, Nada, „Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku“, *Krčki zbornik*, 2, 1971.
- Klaić, Nada, „Kako i kada su knezovi Krčki stekli Modruš i Vinodol?“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVI, 1971.
- Klaić, Nada, „Kako Jablanac postaje slobodni kraljevski grad (1251)“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVIII, 1973.
- Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1976.
- Klaić, Nada, „Značenje vladavine Anžuvinaca za hrvatske zemlje, napose za Dalmaciju“, *Radovi. Razdio društvenih znanosti*, 23, 1983–1984.
- Klaić, Nada, *Vinodol od antičkih vremena do Knezova krčkih i Vinodolskog zakona*, Historijski arhiv, Zagreb, 1988.
- Klaić, Nada, *Vinodol. Od antičkih vremena do knezova Krčkih i Vinodolskog zakona*, Historijski arhiv Pazin i Historijski arhiv Rijeka (Posebna izdanja, 9), Pazin – Rijeka, 1988.
- Klaić, Vjekoslav, „Darovnica kralja Bele III. (IV.) krčkim knezovima za Senj jest patvorina“, *Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, 1, 1899.
- Klaić, Vjekoslav, „Ime i porijeklo Frankopana“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 4, 1900.
- Klaić, Vjekoslav, *Krčki knezovi Frankopani. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka 1*, Matica hrvatska, Zagreb, 1901.
- Klaić, Vjekoslav, „Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i prvoj četvrti XVI. stoljeća“, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva u Zagrebu*, nova serija 8, 1905.
- Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, sv. 3, 4, 5, Matica hrvatska, Zagreb, 3¹1980.
- Klaić, Vjekoslav, *Krčki knezovi Frankopani. Knjiga prva. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka (od god. 1118. do god. 1480.)*, Zagreb 1901. – reprint izdanje. Povijesno društvo otoka Krka (Krčki zbornik, sv. 25. Posebno izdanje, sv. 19) i Izdavački centar Rijeka (*Biblioteka Fluminensia*, sv. 3), Rijeka, 1991.
- Klen, Danilo, „Arhivska građa u samostanu franjevacu na Košljunu“, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, 18, 1973.
- Klen, Danilo, „Glagoljske isprave crkveničkog samostana pavlina“, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 24, 1981.
- Klen, Danilo, „Stoljeće i pol prilika i neprilika u Rijeci i oko nje (1465–1627)“, *Historijski zbornik*, 41, Zagreb, 1988.
- Klovičev zbornik. *Minijatura-crtež-grafika 1450. – 1700.*, ur. Milan Pelc, HAZU – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2001.
- Kniewald, Dragutin, „Antependij i pala stolne crkve u Krku“, u: *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, Zagreb, 1929.
- Kniewald, Dragutin, „Antependij u Dobrinju na otoku Krku“, u: *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30–1932/33*, Zagreb, 1933.
- Kniewald, Dragutin, „Zlatni križ krbavskih biskupa“, *Bogoslovska smotra*, 22/4, 1935.
- Kobler, Giovanni, *Povijest Rijeke*, knj. I, Preluk – Opatija, 1995.
- Kolanović, Josip, *Glagoljski rukopisi i isprave u Arhivu Hrvatske*, Staroslavenski institut, Zagreb, 1983.

- Kolanović, Josip, „Glagoljski rukopisi i isprave u Arhivu Hrvatske“, Slovo, 32–33/1982–1983, 1983.
- Kolanović, Josip, (prir.), Lemić, Vlatka (obr.), *Glagoljski rukopisi i isprave 10–19. st. Zbirka mikrofilmova*, Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1449), Zagreb, 2002.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*, Hrvatska narodna banka, Zagreb, 2013.
- Koprčina, Arijana, „Barbara Frankapan i zlatarske narudžbe oko 1500. godine“, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 37, 2013.
- Koprčina, Arijana, „Relikvijar Barbare Frankapan“, u: *Nastanak zapadnohrvatske franjevačke pokrajine Bosne-Hrvatske prije 500 godina*, ur. Franjo Emanuel Hoško, Franjevački samostan na Trsatu, Naklada Kvarner, Rijeka, 2015.
- Kos, Koraljka, „Hrvatska glazbena kultura u razdoblju renesanse“, Arti Musices: hrvatski muzikološki zbornik, 10/1, 1979.
- Kos, Milko, „Odnosaji među goričkim grofovima i hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku“, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva, XIX, 1917.
- Kosanović, Ozren, „Prilog za bibliografiju objavljenih pravnih izvora (statuta, zakona, urbara i notarskih knjiga) i pravno-povijesnih studija za Istru, kvarnersko primorje i otoke u srednjem i ranom novom vijeku“, Arhivski vjesnik, 52, 2009.
- Kosanović, Ozren, „Državina krčkih knezova – Vinodol, Senj i Krk od početka 14. stoljeća do 1420. godine“, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2012.
- Kosanović, Ozren, „Prilog za bibliografiju radova o povijesti srednjovjekovnog Vinodola sa historiografskim pregledom“, Historijski zbornik, 63, Zagreb, 2012.
- Kosanović, Ozren, „Potknežin i vikar kao službenici knezova Krčkih u Senju (od 1271. do 1469. godine)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 31, Zagreb, 2013.
- Kosanović, Ozren, „Djelovanje frankapanskog vikara Senja viteza Nikole de Barnisa u Rijeci sredinom 15. stoljeća“, Historijski zbornik, 67/1, 2014.
- Kosanović, Ozren, „Družine i potknežini knezova Krčkih na Krku (od 1260. do 1480. godine)“, Povijesni prilozi, 50, 2016.
- Kosanović, Ozren, „Senjski statut (1388.)“, u: *Suzbijanje korupcije u Hrvatskoj u srednjem vijeku*, II. izdanje, ur. Zorislav Antun Petrović, Udruga Kultura i etika, Zagreb, 2016.
- Kosić, Ivan, *Ivančićev zbornik: hrvatskoglagoljski neliturgijski rukopis iz XIV./XV. st.*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010.
- Kostrenčić, Ivan, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1565.*, Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, Wien, 1874.
- Kostrenčić, Marko, „Vinodolski zakon“, Rad JAZU, 227, Zagreb, 1923.
- Kostrenčić, Marko, „Nada Klaić, Što su kmetovi Vinodolskog zakona? (Radovi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, str. 25–50, Zagreb 1962.)“, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 5, Zagreb, 1963.
- Kostrenčić, Marko, *Das Gesetz von Vinodol*, Bulletin international, II, JAZU, Zagreb, 1931. (njemački prijevod).
- Košćak, Vladimir, „Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi“, Historijski zbornik, 16, Zagreb, 1963.
- Kovačević, Marijana, „Nekoliko priloga gotičkom zlatarstvu vinodolskoga kraja“, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 29, 2005.
- Kraljic, John P., „The Early History of Vinodol and the Lord of Krk: Recent Works of Nada Klaić and Lujo Margetić“, Journal of Croatian Studies, 30, 1989.
- Krčki (Vrbanski) statut iz 1388., prir. Lujo Margetić i Petar Strčić, Krčki zbornik, sv.

- 62, Posebno izdanje Krčkog zbornika sv. 52, Povijesno društvo otoka Krka – Društvo Krčana i prijatelja otoka Krka u Zagrebu, Krk, 2008.
- Krmpotić, Branko, „Maroje Žunjević, veliki kapitan Senja (1476–1483)“, Senjski zbornik, 6, 1975.
- Kruhek, Milan, „Povijesno-topografski pregled pavlinskih samostana u Hrvatskoj“, u: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244-1786.*, ur. Đurđica Cvitanović, Vladimir Malenković i Jadranka Petričević, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1989.
- Kruhek, Milan, *Srednjovjekovni Modruš. Grad knezova Krčkih–Frankopana i biskupa Krbavsko–modruške biskupije*, Matica hrvatska – Ogranak Ogulin, Modruš – knjižnica Ogranak Matice hrvatske Ogulin, knj. 5, Ogulin, 2008.
- Kruhek, Milan, *Modruš – grad knezova Krčkih–Frankopana i biskupa Krbavsko–Modruške biskupije*, Ogranak Matice hrvatske, Ogulin, 2008.
- Kruhek, Milan, „Bernardin Frankopan krčki, senjski i modruški knez – posljednji modruški Europejac hrvatskoga srednjovjekovlja, 1453. – 1529.“, *Modruški zbornik*, 3, 2009.
- Kruhek, Milan, „Povijesna slika europskoga i hrvatskog prostora u vrijeme izgradnje nove oštarske crkve Bl. Djevice Marije od Čudesas“, u: *Beata Virgo De Miraculis. Štovanje Bl. Djevice Marije na području Gospičko-senjske biskupije*, ur. Petar Lubina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2011.
- Kruhek, Milan, *Knezovi Modruški Bernardin i Krsto Frankopan: mačem i govorom za Hrvatsku*, Katedra Čakavskog sabora Modruše, Modruš, 2016.
- Kruhek, Milan, Horvat, Zorislav, „Sakralna arhitektura Like i Krbave na području krbavsko – modruške biskupije“, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, ur. Mile Bogović, Visoka bogoslovna škola i Kršćanska sadašnjost, Rijeka, 1988.
- Kudiš, Nina, „Novosti o slikarstvu Serafina Schöna“, *Peristil*, 40, 1997.
- Kudiš Burić, Nina, „Vezeni antependij s prizorom Krunjenja Bogorodice i svecima Jakovom i Stjepanom, kataloška jedinica“, u: *Stoljeće gotike na Jadranu - slikarstvo u ozračju Paola Veneziana*, (ur.) Biserka Rauter Plančić, Zagreb, 2004.
- Kudiš, Nina, „Sačuvani inventar starije crkve sv. Andrije: oltari i njihova oprema“, *Bakarski zbornik*, 9, Bakar, 2004.
- Kudiš Nina (ur.), *Czriquenicza 1412. – Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, Zagreb, 2012.
- Kudiš, Nina, „Nepoznati venecijanski slikar“, u: *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Crikvenica, 2012.
- Kudiš, Nina, „Slikarstvo u Vinodolu“, u: *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Crikvenica, 2012.
- Kühtreiber, Thomas, Marina Kaltenegger, Karin Kühtreiber, Gerhard Reichhalter, Patrick Schicht i Herwig Weigl, *Burgen Mostviertel*. Freytag & Berndt, Wien, 2007.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan, „Život Jurja Julija Klovija slikara“, *Prinesak za povestnicu umetnosti slavenske*, Zagreb, 1852.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Zagreb, 1858.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Acta Croatica*, Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1863.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Jure Glović prozvan Julijo Klovio hrvatski sitnoslikar*, Zagreb, 1878.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan, „Njke bibliografičke riedkosti“, *Vienac*, 13/49, 1881.
- Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244-1786. Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo* (osnovni katalog), ur. Đurđica Cvitanović, Vladimir Maleković, Jadranka Petričević, Globus (Biblioteka Posebna izdanja) i Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1989.
- Kurelić, Robert, „Prvi markgrofov rat i Frankopani“, *Modruški zbornik*, 3, 2009.
- Kurelić, Robert, „Posljednji svjedok ubojstva: Frankopani i Celjski u petnaestome stoljeću“, *Povijesni prilozii*, 50, 2016.

- Kurth, Betty, „Ein gesticktes Venezianisches Antependium des 14. Jahrhunderts“, u: *Belvedere*, X, 1931.
- Kuzmić, Boris, „Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika“, u: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*, ur. Ante Bičanić, Croatia, Zagreb, 2009.
- Kužić, Krešimir, „Bitka Hrvata – bitka na Krbavskom polju 1493. godine – strategija, taktika, psihologija“, *Historijski zbornik* 67/1, Zagreb, 2014.
- L**
- Ladislav Dobrica, „Hrvatski državni arhiv, središnja i matična arhivska ustanova u Republici Hrvatskoj“, *Hrvatska revija*, 2, 2017.
- Laginja, Matko, *Vinodolski zakon, Pravo, god. III, br. 29., 30., 31., 32.*, Zadar, 1875.; pretisak u *I s t i, Književna djela i rasprave*, Pula – Rijeka, 1983.
- Lasareff, Victor, „R. Pallucchini, *La pittura veneziana del Trecento*“, recenzija, *The Art Bulletin*, XLVIII, 1966.
- Laszowski, Emilij, *Hrvatske povijesne gradjevine*, Zagreb, 1902.
- Laszowski, Emil, „Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih“, *Vjesnik kralj. hrv.-slav.-dalm. arkiva*, XVII, Zagreb, 1915.
- Laszowski, Emil, *Gorski kotar i Vinodol: dio državine knezova Frankopana i Zrinskih: mjestopisne i povijesne crtice*, Matica hrvatska, Zagreb, 1923.
- Laszowski, Emilij, „Razgrađene stvari grofa Petra Zrinskoga i Franje Krste Frankopana i njihovih pristaša g. 1670. – 1671.“, *Starine JAZU*, knj. 41, Zagreb, 1948.
- Laszowski, Emil, „Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana“, *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske*, knj. 1, JAZU, Zagreb, 1951.
- Laszowski, Emilij, „Grobnik“, *Grobnički zbornik*, 2, 1992.
- Lentić, Ivo, „Veliki relikvijar Barbare Frankopan“, u: *Prošlost i baština Vinodola*, ur. Jasna Tomičić, *Povijesni muzej Hrvatske*, Zagreb, 1988.
- Lentić, Ivo, „42. Srebrna oltarska pala“, u: *Tisuću godina hrvatske skulpture*, ur. Igor Fisković, *Muzejsko-galerijski centar*, Zagreb, 1991.
- Lentić, Ivo, „Zlatarstvo u franjevačkim samostanima kontinentalne Hrvatske“, u: *Franjevci hrvatske provincije sv. Ćirila i Metoda*, ur. Emanuel Hoško, *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1992.
- Lentić, Ivo, „Zlatarstvo“, u: *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda*, *Galerija Klovićevi dvori*, Zagreb, 12. 1. – 23. 4. 2000.
- Leontović, F. I., *Drevnee horvato-dalmatinskoe zakonodatel'stvo*, *Zapisi imp. Novorossijskoga univerziteta*, Odesa, 1868.
- Lešić, Denis, *Grad Krk: mala monografija velikoga grada*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izd., *Arvalis*, Zagreb, 2016.
- Levak, Maurizio, „Podrijetlo i uloga kmetâ u vinodolskom društvu XIII. stoljeća“, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti HAZU*, 19, Zagreb, 2001.
- Lokmer, Juraj, „Otok Krk i njegova kulturno-povijesna baština u putopisu Sir Thomasa Grahama Jacksona s kraja 19. stoljeća (I-II. dio)“, *Krčki zbornik*, 69, 2013.
- Lonza, Nella, „Kazneni postupak Krčkog (Vrbanskog) statuta iz 1388. godine“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Zagrebu*, XLIII/6, 1993.
- Lonza, Nella, „Novopronađeni izvori o sudskim postupcima protiv krčkih knezova u XIV. stoljeću“, *Vjesnik Povijesnog arhiva u Rijeci*, XXXV–XXXVI/1993–1994, 1994.
- Lopašić, Radoslav, *Novi prilozii za povijest Urote bana Petra Zrinskoga i kneza Franje Krste Frankopana*. Preštampano iz XXIV knjige *Starina JAZU*, Zagreb, 1891.
- Lopašić, Radoslav, *Spomenici Tržačkih Frankopana. Starine*, knjiga XXV, *JAZU*, Zagreb, 1892.

- Lopašić, Radoslav, *Hrvatski urbari I*, MHJSM, V, Zagreb, 1894.
- Lopašić, Radoslav (ur.), *Urbar modruški od godine 1486.*, Ogranak Matice hrvatske, Ogulin, 1997.
- Lozić Knezović, Katarina, *Leksik Klimantovićeve zbornika iz 1512. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010.
- Lučin, Bratislav, „Prilozi tekstu i recepciji Kožičićeva govora *De Coruatae desolatione*“, *Fluminensia* 1, 2012.
- Lukežić, Irvin, „Mala povijest riječkog spektakla“, *Sušačka revija*, 6/21, 1998.
- Lukežić, Iva, Turk, Marija, *Govori otoka Krka*, Libellus, Crikvenica, 1998.
- Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera, „Bašćanska ploča kao književno nadahnuće i instrument lingvostilističke analize“, *Anafora*, 1, 2014.
- Lukinović, Andrija, „Arhivska građa hrvatskih pavlina“, u: *Kultura pavlina u Hrvatskoj, 1244–1786.*, ur. Đurđa Knežević et al, Globus, Zagreb, 1989.
- L**
- Ljubić, Šime, *Commissions et relations Venetae 1, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 6*, JAZU, Zagreb, 1876.
- Ljubić, Šime, *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike 9–10, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 21–22*, JAZU, Zagreb, 1890–1891.
- Ljubović, Blaženka, *Senj u prapovijesti, antici i srednjem vijeku*, (katalog izložbe), Gradski muzej Senj, 2000.
- M**
- Maciejowski, Waclaw Alexander, *Historia prawodawstw slowianskich*, II. izdanje, Varšava, 1856. (poljski prijevod)
- Magašić, Mauricije, „Kaštel Baška i njegovo područje“, *Krčki zbornik*, 41, Posebno izdanje 39, Krk, 1999.
- Majnarić, Ivan, „Izvori za povijest plemstva – Pregled s osvrtom na Hrvatski državni arhiv“, *Povijesni prilozi*, 31, 2006.
- Majnarić, Ivan, „Kasnosrednjovjekovna obiteljska struktura hrvatskoga plemstva“, *Povijesni prilozi*, 48, 2015.
- Margetić, Lujo, „Dokazna sredstva u sudskom postupku na frankapanskim primorskim posjedima“, *Krčki zbornik*, 7, 1976.
- Margetić, Lujo, *Iz vinodolske prošlosti, Pravni izvori i rasprave*, GRO Liburnija i RO Školska knjiga, Rijeka, 1980.
- Margetić Lujo, „La legge del Vinodol (1288) e L'urbario di Grobnico (1700)“, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno*, XII, Rovinj, 1982.
- Margetić, Lujo, *The Statute of Vinodol (1288)*, Zrinski Čakovec – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Čakovec, 1983.
- Margetić, Lujo, „Senjski statut iz 1388.“, *Senjski zbornik*, 12, 1985. – 1987.
- Margetić, Lujo, „Neiskorištene vijesti o krčkom knezu Dujmu II“, *Starine*, 60, 1987.
- Margetić, Lujo, „Senjski statut iz 1388.“, *Senjski zbornik*, 12–14, 1987.
- Margetić, Lujo, „Nekoliko riječi o Senjskom statutu iz 1388“, *Senjski zbornik*, 15, 1988.
- Margetić, Lujo, „Noviji pogledi na stariju povijest Vinodola, Krka i Senj“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 9, 1988.
- Margetić, Lujo, Strčić, Petar, *Krčki (Vrbanski) statut iz 1388.*, *Krčki zbornik*, sv. 10, posebno izdanje 12, Povijesno društvo otoka Krka, Krk, 1988.
- Margetić, Lujo, „Cetinski sabori u 1527.“, *Senjski zbornik*, 17, 1990.
- Margetić, Lujo, *Rijeka, Vinodol, Istra. Studije*, Izdavački centar Rijeka (Biblioteka Dokumenti, sv. 17), Rijeka, 1990.
- Margetić, Lujo, „Počeci prošteništa i franjevačkog samostana na Trsatu“, *Croatica Christiana periodica*, 14/25, 1990.
- Margetić, Lujo, Moguš, Milan, *Zakon trsatski*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1991.
- Margetić, Lujo, „Pogibija Petra Zrinskog i Franje Krste Frankopana“, *Dometi*, 5/1–6, 1995.
- Margetić, Lujo, „Zakoni, pravni običaji, statuti, privilegiji“, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. II. *Srednji vijek i*

- renesansa (XIII–XVI. stoljeće), ur. Eduard Hercigonja, HAZU i Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- Margetić, Lujo, *Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku. Prapovijesne i povijesne studije*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2000.
- Margetić, Lujo, *Vinodolski zakon – La legge del Vinodol – Das Gesetz von Vinodol – The Vinodol Law*, Adamić & Vitagraf, Rijeka, 1998., ²2000.
- Margetić, Lujo, „Perspektive daljnjeg rada na srednjovjekovnim statutima“, Rad HAZU, 482, Zagreb, 2001.
- Margetić, Lujo, „Vinodolska općina i vinodolski kmeti“, Rad HAZU, 485, 2002.
- Margetić, Lujo, „Loreto i Trsat“, *Croatica Christiana periodica*, 49, 2002.
- Margetić, Lujo, „Senjski statut iz godine 1388.“, *Senjski zbornik*, 34, 2007.
- Margetić, Lujo, „O nekim osnovnim problemima Bašćanske ploče“, *Croatica Christiana periodica*, 31/60, 2007.
- Margetić, Lujo, *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru, knj. 3.: Grobnik, Bakar, Hreljin, Grižane, Bribir, Vinodol*, Adamić i Zavod za kaznene znanosti Mošćenice Pravnog fakulteta u Rijeci, Rijeka, 2007.
- Margetić, Lujo, *Vinodolski zakon – La legge del Vinodol – Das Gesetz von Vinodol – The Vinodol law*, Adamić i Nakladni zavod Globus, Rijeka – Zagreb, 2008.
- Margetić, Lujo, *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru*, Nakladni zavod Globus (Biblioteka Posebna izdanja) i Naklada Kvarner, Zagreb – Rijeka, 2012.
- Mariani Canova, Giordana, *La miniatura Veneta del Rinascimento*, Alfieri, 1969.
- Markham Schulz, Anne, *Woodcarving and Woodcarvers in Venice 1350 – 1550*, Firenze, 2011.
- Markham Schulz, Anne, *The History of Venetian Renaissance Sculpture ca. 1400 – 1530*, I, II, London/Turnhout, 2017.
- Marković, Predrag, „Arhitektura renesanse u Hrvatskoj“, u: *Hrvatska renesansa*, ur. Miljenko Jurković i Alain Erlande-Brandenburg, katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2004.
- Marković, Predrag, „Mramorni reljefi venecijanske radionice Bon u Senju i krčki knezovi Frankopani“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30, 2006.
- Marković, Predrag, *The Frankopan counts od Krk and the reflections of he „1400 style on the periphery of the kingdom, Art and architecture around 1400. Global and regional perspectives*, ur. Marjeta Ciglencečki, Polona Vidmar, Faculty of Arts of the University of Maribor, Maribor, 2012.
- Maslač, Nikola, „Hrvatski knezovi Frankopani prema Katoličkoj Crkvi“, *Obnovljeni život*, 11/4, 1930.
- Matejčić, Ivan, „Prilozi katalogu renesansne skulpture u Hrvatskoj“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 33, 1992.
- Matejčić, Ivan, „Venecijanska renesansna drvena skulptura u našim krajevima. Kratka rekapitulacija i prinosi katalogu“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 40, 2003–2004.
- Matejčić, Ivan, *Nepoznati majstor aktivan u Italiji, Mađarskoj, Senju i okolici u drugoj polovici 15. stoljeća*, u: *Hrvatska renesansa*, ur. Miljenko Jurković i Alain Erlande-Brandenburg, katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2004.
- Matejčić, Ivan, „La scultura lignea rinascimentale in Istria e in Dalmazia“, *Histria Terra, Supplemento agli Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Trieste*, 6, 2006.
- Matejčić, Ivan, „Novità e proposte per Andrea da Murano intagliatore“, *Saggi e Memorie di Storia dell'Arte*, 30, 2006.
- Matejčić, Radmila, „Zaštitna iskapanja rimske arhitekture u Selcima“, *Jadranski zbornik*, 5, Rijeka – Pula, 1962.
- Matejčić, Radmila, „Gradina Badanj u Vinodolu“, *Jadranski zbornik*, 10, Pula – Rijeka, 1978.
- Matejčić, Radmila, „Barok u Istri i Hrvatskom primorju“, u: *Barok u Hrvatskoj*, ur. Anđela Horvat, Radmila Matječić, Kruno Prijatelj, Sveučilišna naklada Liber – Odjel za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti – Društvo povjesničara

- umjetnosti Hrvatske – Grafički zavod Hrvatske – Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982.
- Matejić, Radmila, „Arhitektura u Vinodolu“, u: *Prošlost i baština Vinodola*, ur. Jasna Tomičić, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1988.
- Matejić, Radmila, „Sakrana i profana arhitektura na području stare župe Vinodol“, u: *Vinodolski zbornik*, V, 1988.
- Matejić, Radmila, „Pavlini na frankopanskom feudu u Hrvatskom primorju“, u: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786.*, ur. Đurđica Cvitanović, Vladimir Malenković i Jadranka Petričević, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1989.
- Matijević Sokol, Mirjana, „Latinska epigrafija otoka Krka od IX. do XII. stoljeća. Prilog kontekstualizaciji novopronađenog natpisa u gradu Krku“, vidi u: *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*, 2011.
- Matijević Sokol, Mirjana, *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press, 2014.
- Matijević Sokol, Mirjana, Galović, Tomislav, Botica, Ivan, *Privilegia fundationis monasterii sanctae Mariae Czriqueniczae – Fundacijske isprave samostana svete Marije u Crikvenici*, Crikvenica: Grad Crikvenica (izvršni nakladnik Glosa d.o.o. Rijeka), 2008. (II. ponovljeno izdanje, 2011.)
- Mavrić, Ana, *‘Acta Croatica’: nastanak zbirke i diplomatska analiza*, MA teza, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.
- Mažuranić, Antun, „Zakon vinodolski od leta 1280.“, *Kolo, Članci za literaturu, umjetnost i narodni život*, knj. III., Zagreb, 1843.
- Mažuranić, Vladimir, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, 2, Informator, Zagreb, 21975.
- Mecenseffy, Grete, *Geschichte des Protestantismus in Österreich*, Hermann Böhlhaus Nachf., Graz – Köln, 1956.
- Medved, Marko, „Crkvene okolnosti dolaska i djelovanja pavlina u Crikvenici“, u: *Czriquenicza 1412 – život i umjetnost u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Muzej grada Crikvenice, Crikvenica, 2012.
- Mesić, Matija, *Krsto Frankopan u tudjini*, Rad JAZU, Zagreb, 1870.
- Mesić, Matija, *Hrvati na izmaku srednjega vijeka. Izabrane rasprave*, ur., Damir Karbić, Hrvatski institut za povijest – Odjel za povijest Slavonije, Srijema i Baranje (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia), Pretisci, 1., Slavonski Brod, 1996.
- Michelini, Antonio, „Le origini dei conti di Veglia Frangipane“, *La Ricerca*, III/6, 1993.
- Mičetić, Zrinko, *Praputnjak i Vinodolski zakon*, Kulturno društvena udruga „Praputnjak“, Praputnjak, 2009.
- Mihaljević, Milan, „Jezik Četvrtoga vrbničkog brevijara“, u: *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*, ur. Tanja Kuštović, Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2016.
- Milčetić, Ivan, „Berčićeva zbirka glagolskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu“, *prir. Vjekoslav Štefanić, Radovi Staroslavenskog instituta*, 2, 1955.
- Milčetić, Ivan, „Hrvatska glagoljska bibliografija. I. Dio. Opisi rukopisa. (...) XI. Povijest i pravo“, *Starine JAZU*, XXXIII, 1911.
- Milčetić, Ivan, „Stari glagolski recepti, egzorcizmi i zapisi“, *Vjesnik Staroslavenske Akademije u Krku za godinu 1912, 1913*.
- Milesunić, Ivo, „Posjedi crikveničkih pavlina u Vinodolu“, u: *Czriquenicza 1412 – život i umjetnost u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Muzej grada Crikvenice, Crikvenica, 2012.
- Miletić Drago, Valjato Fabris Marija, „Kapela sv. Trojstva u Brinju“, *Peristil*, 54, Zagreb, 2011.
- Miletić, Drago, *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 2012.
- Miletić, Drago, „Rasprava o strukturi i funkcijama dvorske kapele Sv. Trojstva u Brinju“, *Portal: godišnjak Hrvatskoga restoratorskog zavoda*, 4, 2013.
- Mileusnić, Ivo, „Posjedi crikveničkih pavlina u Vinodolu“, u: *Czriquenicza 1412. Život i*

- umjetnost Vinodola u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Crikvenica, 2012.
- Milovac, Baltazar, *Dvoji dušni kinč*, Beč, 1661.
- Milović, Đorđe, *Kaznena prava šest sjevernokvarnerskih statuta*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2005.
- Mir i dobro. Umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda*, katalog izložbe, Zagreb, 2000.
- Mirnik, Ivan, „Ostava iz Baške“, Izdanja HAD-a, 13, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Zagreb 1989.
- Mirnik, Ivan, „Pravo hrvatskoga plemstva na vađenje rudače i oblikovanje novca“, *Povijesni prilozi*, 31, 2006.
- Misal po zakonu Rimskog dvora* (prvotisk godine 1483), Liber i Mladost, Zagreb, 1971., (pretisak).
- Mlinar, Janez, „Tipologija prekograničnih odnosa u kasnom srednjem vijeku. Primjer knezova Frankapana“, *Historijski zbornik*, 62, 2009.
- Moguš, Milan, „Senjski statut – ogledalo srednjovjekovnog Senja“, *Forum*, 12, 1988.
- Moguš, Milan, Vončina, Josip, „O molitveniku *Raj duše* Nikole Dešića“, u: „*Raj duše*“ s *motrišta našega vremena*, dodatak uz pretisak *Raja duše*, Franjevački samostan na Trsatu, Grad Rijeka, Naklada Benja, Rijeka, 1995.
- Mohorovičić, Andre, Novootkriveni nalazi antičkih terma, oratorija i starokršćanske bazilike u gradu Krku, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 1971.
- Monnas, Lisa, *Renaissance Velvets*, London, 2012.
- Montevecchi, Benedetta, „Croce processionale“, u: *Suppelletile Ecclesiastica*, ur. Benedetta Montevecchi, Sandra Vasco Rocca, Firenze 1988.
- Moretti, Violeta, „Oratio pro Croatia Bernardina Frankapana“, *Modruški zbornik*, 3, 2009.
- Müller Wiener, Wolfgang, „Castello“, *Enciclopedia dell'arte medievale*, Istituto della Enciclopedia italiana Roma, 1993.
- Munić, Darinko, „Statuti/zakoni kvarnerskih srednjovjekovnih komuna hrvatskim jezikom zapisani“, *Sveti Vid*, 4, 1999.
- Muraro, Michelangelo, *Paolo da Venezia*, Istituto Editoriale Italiano, Milano, 1969.
- Muzej Veliki Tabor: <http://www.veliki-tabor.hr/en/o-muzeju/pregled/the-legend-of-veronika-of-desinic>.
- N**
- Nadilo, Branko, „Ruševine Hreljina i utvrđeni dvorci u Kraljevici“, *Građevinar*, 54, 2002.
- Nazor, Anica, „Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483. do Brozićeva brevijara 1561.“, *Slovo*, 34, 1984.
- Nazor, Anica, „Glagoljski rukopisi s Vinodolskog područja“, *Novljanski zbornik*, 3, 1995.
- Nazor, Anica, „*Ja slovo znajući govorim...*“: *knjiga o hrvatskoj glagoljici*, Erasmus, Zagreb, 2008.
- Nekić, Antun, „Problemi, linearnosti i ‚normativnosti‘ u istraživanju srednjovjekovnih plemićkih srodničkih zajednica“, u: *Zbornik radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović i Suzana Miljan, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2014.
- Nekić, Darko, „Senjska biskupija u srednjem vijeku“, *Senjski zbornik*, 24, 1997.
- Niero, Antonio, „Notizie di archivio sulle pale di argento delle lagune venete“, u: *Studi veneziani*, N. S. II, 1978.
- Novak, Zrinka, „Neki aspekti pravnog položaja žena u Vinodolskom zakonu, Senjskom i Krčkom statutu“, *Historijski zbornik*, LXII/2, 2009.
- Novaković, Darko, „Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma“, u: Marko Tomasović i Darko Novaković, *Judita Marka Marulića. Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma*, Školska knjiga, Zagreb, 1994.
- O**
- Orešković, Luc, *La dévotion à la Santa Casa. Célébrer la translation entre Trsat et Loreto au XVIIe siècle. Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 41, 2008.

- Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. I-III*, Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, Split, 1963. – 1965.
- Ostojić, Ivan, „Benediktinska kulturna baština na otoku Krku“, Krčki zbornik, 1, 1970.
- P**
- Pajur, Franjo, „Ozaljski jezično-književni krug ili zrinsko-frankopanski književni krug“, Kaj : časopis za književnost, umjetnost i kulturu, 47/3–4, 2014.
- Pallucchini, Rodolfo, *La pittura veneziana del Trecento*, Casa Editrice Pàtron, Bologna, 1955.
- Pantelić, Marija, „Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca“, Radovi Staroslavenskog instituta, 5, 1964.
- Pantelić, Marija, *Hrvatsko glagoljsko srednjovjekovlje*, Kršćanska sadašnjost i Družba sestara milosrdnica svetoga Vinka Paulskog, Zagreb, 2013.
- Pavičić, Stjepan, „Senj u svojem naselnom i društvenom razvitku od 10. stoljeća do turskog prodora“, Senjski zbornik 3, 1967 – 1968.
- Pedrocco, Filippo, *Paolo Veneziano*, Maioli, Milano, 2003.
- Peić Čaldarević, Dubravka, „Grbovi hrvatskoga plemstva – činjenice kulturnog naslijeđa i identiteta“, Povijesni prilozi, 31, 2006.
- Pelc, Milan, „Tri portreta all’antica na minijaturama Jurja Julija Klovića“, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 21, 1997.
- Pelc, Milan, *Fontes Cloviane. Julije Klović u dokumentima svoga doba*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Pelc, Milan, „Juraj Julije Klović: umjetnički mikrokozam između manirizma i protureformacije: o petstotoj obljetnici Klovićeva rođenja“, Kontura: art magazin, IX, 1998./1999.
- Pelc, Milan, „Tri crteža pripisana Kloviću i jedna hipoteza“, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 23, 1999.
- Pelc, Milan, *Renesansa*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2007.
- Pelc, Milan, „Picov majstor i kodeksi zadarskog opata Deodata Veniera“, Radovi instituta za povijest umjetnosti, 36, Zagreb, 2012.
- Pelozo, Makso, „Razvoj crkvenopokrajinske pripadnosti Senjske i Krbavsko-modruške biskupije“, Senjski zbornik, 4, 1975.
- Perfetta e veridica relatione delli processi criminali et essecutioni delli medesimi, fattasi contro li tre conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin e Francesco Christofforo Frangepani*, Matteo Cosmerovio, Beč, 1671.
- Petrović, Ivanka, „Bogorodičina čudesa u Ivančićevu zborniku, hrvatskoglagoljskom spomeniku 14/15. st.“, Radovi Staroslavenskog instituta, 7, 1972.
- Petrović, Ivanka, „Hrvatskoglagoljski ‘Krčki pasional’ iz 13. stoljeća“, Slavia – časopis pro slovansku filologiju, 78/3–4, 2009.
- Picchio, Riccardo, *Slavia ortodossa e Slavia romana*, in Id., *Letteratura della Slavia ortodossa*, Dedalo, Bari, 1991.
- Piper, Otto, *Burgenkunde*, Weltbild Verlag, Augsburg, 1993. (pretsak iz 1912.).
- Plamenac, Dragan, *Glazba 16. i 17. stoljeća u Dalmaciji. Osam studija*, Muzički informativni centar Koncertne direkcije Zagreb, Književni krug Split, Zagreb – Split, 1998.
- Polonijo, Mate, „Prvi uzmak glagoljice u krčkoj biskupiji“, Radovi staroslavenskog instituta, 2, 1955.
- Posljednji Zrinski i Frankopani*, grupa autora, Matica hrvatska, Zagreb, 1908.
- Potočnjak, Saša, *Poetička obilježja književnoga opusa Frana Krste Frankopana*, doktorski rad, u rukopisu, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2013.
- Potočnjak, Saša, *Fran Krsto Frankopan i bečko-furlanski pjesnički krug u 17. stoljeću*, Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede, 1, 2015.
- Povijest hrvatskoga jezika*, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, ur. Radoslav Katičić i Josip Lisac, Croatica, Zagreb, 2013.
- Preux, Jules, *La loi du Vinodol, Nouvelle revue historique du droit francais et etranger*, Paris, 1896. (i kao posebno izdanje)

- Prijatelj, Kruno, „Un politico di Paolo Veneziano a Skradin“, *Arte Veneta*, XIII-XIV, 1959–1960.
- Prijatelj Pavičić, Ivana, „Prijedlog za identifikaciju portreta iz obitelji Farnese na minijaturama Julija Klovića“, *Peristol*, 37, 1994.
- Prijatelj Pavičić, Ivana, „Julije Klović i Alessandro Farnese“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 19, 1995.
- Prijatelj Pavičić, Ivana, „Prilog poznavanju Klovićevih minijatura“, *Peristol*, 38, 1995.
- Prijatelj Pavičić, Ivana, „Prilog poznavanju Časoslova Farnese“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 21, 1997.
- Prijatelj Pavičić, Ivana, *Julije Klović: ikonografske studije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
- Prošlost i baština Vinodola – The heritage of Vinodol*, ur. Jasna Tomičić, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1988.
- Prošlost i sadašnjost Trsatskog svetišta*, Dometi, 24, br. 1–3, 1991.
- Prvi del Novoga testameta po Antunu Dalmatinu i Stipanu Istrianu*, 1562, Tübingen; *Drugi del Novoga testameta po Antunu Dalmatinu i Stipanu Istrianu*, 1563, Tübingen; pretilsak: *Novi testament 1562/1563.*, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Zagreb, 2007.
- R**
- Rački, Franjo, *Crtica o hrvatskih i talijanskih Frankopanih*, Vienac, III/37, Zagreb, 1871.
- Rački, Franjo, *Izprave o Uroti bana P. Zrinskoga i kneza Fr. Frankopana*, JAZU, Zagreb, 1873.
- Rački, Franjo, „Vinodolski zakon, Statuta lingua croatica conscripta – Hrvatski pisani zakoni“, MHJSM, JAZU, knj. IV, Zagreb, 1890.
- Rački, Andrija, *Povijest grada Sušaka*, Primorski štamparski zavod d. d., Sušak, 1929.
- Rački, Andrija, *Iz prošlih dana općine Liča i Fužine* [Rijeka: nakl. M.N.O.-a Fužine, 1948.]
- Rapacka, Joanna, *Leksikon hrvatskih tradicija*, prev. Dalibor Blažina, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
- Rapić, Mirica, „Molitvenik *Putni tovaruš* Katarine Zrinski i ostale molitvene knjižice obitelji Zrinski-Frankopan“, *Svjetlo*, 3/4, 2014.
- Raukar, Tomislav, „Grofovi Celjski i hrvatsko kasnosrednjovjekovno društvo“, *Historijski zbornik*, 36, Zagreb, 1983.
- Raukar, Tomislav, „Društveni razvoj u Hrvatskoj u XV. stoljeću“, *Historijski zbornik*, 38, 1985; Raukar, Tomislav, „Hrvatska na razmeđu XV. i XVI. stoljeća“, *Senjski zbornik*, 17, 1990.
- Raukar, Tomislav, „Vinodolski zakon i hrvatsko srednjovjekovno društvo“, *Historijski zbornik*, XLV/1, 1992.
- Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997.
- Ravančić, Gordan, „Topografija Vinodola i teorija centraliteta (Vinodol u djelu Mihe Barade)“, *Povijesni priloz*, XXX/40, 2011.
- Ravančić, Gordan, „Urban Settlements (oppida) of Vinodol under the Rule of the Counts of Krk: Topographical Situation and Local Organization within the Feudal Manor“, u: *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Authority and Property*, ed. Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014.
- Ravančić, Gordan, „Vinodol u opusu Nade Klaić“, u: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije. Zbornik radova*, ur. Tomislav Galović i Damir Agičić, Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, Društvo za hrvatsku povjesnicu – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press, Zagreb, 2014.
- Réau, Louis, *Iconographie de l'art chrétien (Iconographie des saints)*, III/II, Presses universitaires de France, Paris, 1958.
- Reinhart, Johannes, „Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskologoljsku Bibliju“, *Slovo*, 39–40, 1990.
- Repanić-Braun, Mirjana, *Barokno slikarstvo u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda*, Institut za povijest umjetnosti, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 2004.

- Rešetar, Milan, „Frankopanove nevolje na književnome polju“, Vijenac, 1/24, Zagreb, 1923.
- Riman, Marija, „Barokna glazba u franjevačkom samostanu na Trsatu u Rijeci“, Arti Musices: hrvatski muzikološki zbornik, 28/1–2, 1997.
- Ritig, Svetozar, „Glagoljica u našim krajevima od XIII – XV. vijeka“, Bogoslovna smotra, 1, 1923.
- Rosić, Tea, „Izvjješće zaštitnog arheološkog istraživanja kaštela Drivenik“, Vinodolski zbornik, 14, Crikvenica, 2012.
- Runje, Petar, *Školovanje glagoljaša*, Matica hrvatska Ogulin, Ogulin, 2003.
- Runje, Petar, *Glavotok – Svetište Majke Božje*, Samostan sv. Marije, Glavotok, 2005.
- Runje, Petar, „Otočac, srednjovjekovna biskupija i kulturni centar“, Senjski zbornik, 33, 2006.
- Runje, Petar, *Prema izvorima II. Rasprave i članci o hrvatskim franjevcima trećoredcima glagoljašima*, prir. Tomislav Galović, Povijesno društvo otoka Krka i Provincijalat franjevaca trećoredaca glagoljaša, Krk – Zagreb, 2012.
- Runje, Petar, *Fra Šimun Klimantović u svom vremenu*, Ogranak Matice hrvatske u Ogulinu, Ogulin, 2015.
- S**
- Sakrausky, Oskar, *Primus Truber: Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk, Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, niz 5, sv. 1*, Institut für protestantische Kirchengeschichte, Wien, 1989.
- Salvator, Ludwig, *Der Golf von Buccari und Porto Re*, Prag, 1871.
- Sapač, Igor, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III Notranjska*. Treća knjiga: *Porečje Reke z Brkini*, Viharnik, Ljubljana, 2007.
- Sapač, Igor, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*. Prva knjiga: *Zgornja Vipavska dolina*, Viharnik, Ljubljana, 2008.
- Sapač, Igor, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*. Peta knjiga: *Kras in Primorje*, Viharnik, Ljubljana, 2011.
- Schneider, Artur, „Izvjěstaj o proučavanju i snimanju umjetničkih spomenika na otoku Krku 1933.“ Ljetopis JAZU za godinu 1932/33, 46, 1934.
- Schneider, Artur, „Proučavanje, popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika u Hrvatskom Primorju 1934.“, Ljetopis JAZU za godinu 1934., 47, 1935.
- Schneider, Marijana, „Zrinski i Frankopani u likovnoj umjetnosti“, Historijski zbornik, XXIV–XXV. (1972), 1972.–1973.
- Sekulić, Ante, „Pregled povijesti Pavlina“, u: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786.*, ur. Đurđica Cvitanović, Vladimir Malenković i Jadranka Petričević, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1989.
- Senjski statut iz godine 1388.*, prir. Lujo Margetić, Senjski zbornik, 34, 2007.
- Seršić, Zvonimir, Marković-Randić, Blandina, „Bašćanski Frankopanski križ i priča o surogatu“, u: *Krčki kalendar*, Krk, 2008.
- Skok, Petar, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, sv. I-II, Jadranski institut JAZU, Zagreb, 1950.
- Smiljanić, Franjo, *Studije o srednjovjekovnim slavenskim/hrvatskim institucijama*, Sveučilište u Zadru – Odjel za povijest (Posebna izdanja Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru, knj. 3), Zadar, 2010.
- Sobota Matejčić, Gordana, „Poliptih na glavnom oltaru“, u: *Tizian, Tintoretto, Veronese, veliki majstori renesanse*, ur. Radoslav Tomić, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2011.
- Solitto, Vicko, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, prev. i ur. Vladimir Rismoondo, Splitski književni krug, Split, 1989.
- Spiazzi, Anna Maria, Poletto Valeria, „Note a margine all'oreficeria in area adriatica in eta gotica e rinascimentale“, u: *Histria. opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo*, ur. Maria Grazia Luparia, Rossella Savio, Milano, 2005.
- Spicijarić Paškvan, Nina, „Dalmatski (veljotski) i mletački utjecaji u govorima otoka Krka“, Krčki zbornik, 70, 2014.
- Spinčić, Vjekoslav, *Crtime iz hrvatske književne kulture Istre*, Tisak Nadbiskupske tiskare,

- Zagreb, 1926. (pretisak: Kršćanska sadašnjost, 1986).
- Spovid općena (latinička transkripcija glagoljskog teksta tiskanog god. 1496. u Senju)*, pretisak, ur. Anica Nazor i Branko Fučić, Senjsko muzejsko društvo, Senj, 1979.
- Srdoč-Konestra, Ines, Lajšić, Saša, „Fra Šimun Klimantović (...) ni pisac ni pod piscem pisac“, *Fluminensia*, 20/1, 2008.
- Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru*, prir. Lujo Margetić, Nakladni zavod Globus, Naklada Kvarner i Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Zagreb – Rijeka, 2012.
- Stamač, Ante, *Bašćanska ploča kao književno djelo*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2011.
- Starac, Ranko, „Antička keramika na lokalitetu 'Igralište' u Crikvenici“, *Vinodolski zbornik*, 6, 1991.
- Starac, Ranko, „Rezultati prve etape arheoloških istraživanja frankopanskog kaštela Gradec na otoku Krku“, *Krčki zbornik o Dobrinštini*, 2, 1996.
- Starac, Ranko, „Rezultati prve faze arheoloških sondiranja na trgu Cimiter u Senju“, *Senjski zbornik*, 26, 1999.
- Starac, Ranko, „Osnovni rezultati istraživanja opatije sv. Lucije“, u: *900 godina Bašćanske ploče*, ur. Josip Žgaljić, Primorsko-goranska županija i Općina Baška, Baška, 2000.
- Starac, Ranko, „Sakralna arhitektura srednjovjekovnog Vinodola“, *Senjski zbornik*, 27, 2000.
- Starac, Ranko, *Od Argonauta do Frankopana*, Ustanova u kulturi „Ivan Kostrenčić“, Crikvenica, 2001.
- Starac, Ranko, „Najstariji spomenici kulture na području vrbničke općine“, u: *900 godina Vrbnika: u povodu 900. obljetnice prvog spomena Vrbnika (1100 – 2000)*, ur. Anton Bozanić, Općina Vrbnik i Glosa d.o.o., Vrbnik, 2002.
- Starac, Ranko, „Kulturno-povijesna baština sela Kotor“, *Vinodolski zbornik*, 9, 2004.
- Starac, Ranko, „Fortičina“, *Hrvatski arheološki glasnik*, 2 (2005), 2006.
- Starac, Ranko, „Bakar-Kaštel, Izvještaj o rezultatima arheoloških sondiranja“, *Bakarski zbornik*, 11, 2007.
- Starac, Ranko, „Utvrd Gradac povrh Bakarca“, *Svitak*, 1, Škriljevo, 2008.
- Starac, Ranko, „A contribution toward the better understanding of twelfth-century epigraphic monument in the town of Krk“, *Hortus Artium Medievalium*, 14, Zagreb – Motovun, 2008.
- Starac, Ranko, „Rezultati sondažnog istraživanja na otočiću Svetog Marina kod Lopara u Novom Vinodolskom“, *Vinodolski zbornik*, 14, 2012.
- Starac, Ranko, „Arheološka istraživanja na lokalitetu Godač, Kotor u Crikvenici“, *Vinodolski zbornik*, 14, 2012.
- Starac, Ranko, „Kaštel Gradec – očevina Frankopana“, *Krčki kalendar*, Glosa, Krk, 2014.
- Starac, Ranko, „Utvrd 'Fortičina' kod Omišlja“, u: *Zbornik u čast Katice Ivanišević*, ur. Ines Srdoč-Konestra, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2015.
- Statuti, urbani, notari Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja i otoka*, katalog izložbe, ur. Danilo Klen, Historijski arhiv Rijeka, Rijeka, 1968.
- Statuti, urbani, notari*, autori kataloga Danilo Klen i Goran Crnković, Državni arhiv u Rijeci, Rijeka, 1998.
- Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba, povijest hrvatske glazbe do 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- Stipčević, Ennio, *Etide za lijevu ruku*, Znanje, Zagreb, 2000.
- Stipčević, Ennio, *Aurea Aetas The Golden Age of Music in Croatia*, Muzički informativni centar, Zagreb, 2005.
- Stipčević, Ennio, „Suvremena notna izdanja starije hrvatske glazbe“, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, 38/2, 2007.
- Stipčević, Ennio, „Andreisova glazbena historiografija o 'renesansu' i 'baroku' u hrvatskoj glazbi“, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, 40/1–2, 2009.
- Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava

- Lisinskog, Muzički informativni centar, Zagreb, 2017.
- Stolac, Diana, „Jezik starohrvatskoga molitvenika *Raj duše*“, u: *Człowiek – dzieło – sacrum*, ur. Stanisław Gajda i Helmut J. Sobeczko, Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej, Opole, 1998.
- Stoljeće gotike na Jadranu. Slikarstvo u ozračju Paola Veneziana*, ur. Biserka Rauter Plančić, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2004.
- Stopar, Ivan, *Razvoj grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*, Slovenska matica, Ljubljana, 1977.
- Stopar, Ivan, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Druga knjiga: Med Prekmurjem in Porječjem Dravinje*, Založba Park, Ljubljana, 1991.
- Stopar, Ivan, *Grajske stavbe v srednji Sloveniji. I Gorenjaska. Druga knjiga: Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*, Viharnik, Ljubljana, 1997.
- Strčić, Petar, „Krčki knezovi i otok od kraja XII. do kraja XIV. stoljeća“, *Krčki zbornik*, 10, 1988.
- Strčić, Petar, „Prilog za sintezu povijesti o Krka (s izborom literature)“, *Arhivski vjesnik*, 32, 1988.
- Strčić, Petar, „Feretićeva povijest otoka Krka (1819. godine)“, *Krčki kalendar*, 1994.
- Strčić, Petar, S.V. „FRANKAPAN (Frankopan)“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, IV, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1998.
- Strčić, Petar, „Prilog o porijeklu Frankapana/ Frankopana“, *Rijeka*, 4, 2001.
- Strčić, Petar, *Košljun i franjevački samostan*. Povijesni pregled s izborom literature, u: *Krčki zbornik 45*, Povijesno društvo otoka Krka, Franjevački samostan Košljun, Izdavačka kuća Adamić, Krk – Rijeka, 2001.
- Strčić, Petar, „Ime knezova Krčkih/ Frankopana“, *Rijeka* 7/1–2, 2002.
- Strčić, Petar, „Prilog o dva grba knezova Krčkih/Frankopana“, *Tarsatika*, 3/6, 2002.
- Strčić, Petar, „Prilog o Frankopanima svećenicima“, *Rijeka*, 9/2, 2004.
- Strčić, Petar, „Rodoslovlje Frankapana/ Frankopana“, *Genealogija*, 1, 2006.
- Strčić, Petar, „Prilog o Senju u 13. i 14. st. za uspona knezova Krčkih, načelnika i knezova senjskih“, *Senjski zbornik*, 34, 2007.
- Strčić, Petar, „Bernardin Frankopan i njegovo doba Prilog za sintezu povijesti o vrhuncu srednjovjekovnoga razvoja i početka borbe za opstanak Frankopana i hrvatskoga naroda“, *Modruški zbornik*, 3/3, 2009.
- Strohal, Ivan, *Statuti primorskih gradova i općina. Bibliografski nacrt*, JAZU, Zagreb, 1911.
- Strohal, Rudolf, *Zakon vinodolski, Uvod, tekst i tumač*, Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu, 1912.
- Strohal, Rudolf, *Hrvatska glagolska umjetna knjiga*, Braća Hrvatskoga Zmaja, 27, Zagreb, 1914.
- Strohal, Rudolf, *Hrvatska glagolska knjiga*, Zagreb, 1915.
- Sunara Sagita Mirjam, „Rekonstrukcija postava prve restauratorske izložbe u Hrvatskoj“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 36, 2012.
- Szabo, Gjuro, „Dragocjenosti samostana franjevačkoga na Trsatu“, *Katolički list*, 25, 1915.
- Szabo, Gjuro, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1920.
- Szabo, Gjuro, „O oltarima u našim crkvama“, *Narodna starina*, 6, 1923.
- Szabo, Gjuro, *Srednjovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, pretpisak iz 1920., Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- Szakály, Ferenc, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365-1526)*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33, 1979.
- Szakály, Ferenc, *The Hungarian-Croatian Border Defense System and Its Collapse*, u: *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, János M. Bak and Béla K. Király (ur.), Boulder Co.: Social Sciences

Monographs-Highland Lakes, N.: Atlantic Research and Publications, Columbia University Press New York, 1982.

Š

Šanjek, Franjo, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.

Šepić, Ante, „Jezik hrvatskih općinskih statuta istarskih i primorskih. Prilog historičkoj gramatici hrvatskog jezika“, *Rad JAZU*, 295, 1953.

Šercer, Marija, „Nadgrobnna ploča Stjepana II. Frankopana“, *Modruški zbornik*, 2, 2008.

Šercer, Marija, „Žene Frankopanke“, *Modruški zbornik*, 4–5, 2011.

Šimek, Marina, „Burg Paka“, *Kaj*, XLV/1–2, 2012.

Šipić, Igor, *Karta Leopardi. Vrhunac loretske historiografije*, vlastita naklada, Zagreb, 2012.

Šipić, Igor, Faričić, Josip, *Cartographic Presentation of the Transfer of the Holy House from Nazareth to Loreto*, *KiG*, 15, 2011.

Šišić, Ferdo, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama s Turcima (1473–1496)“, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 37–38, 1934. – 1937.

Škarić Ksenija, Galović Marijana, „Kip Bogorodice s Djetetom s Gradišća u župi Bosiljevo – djelo nepoznatog gotičkog kipara, baroknog slikara Georga Berra i obnovitelja iz 20. stoljeća“, *Portal*, 3, 2012.

Škrković, Sanja, „Darovnica kneza Nikole IV. Frankopana pavlinskom redu 14. kolovoza 1412“, *Vinodolski zbornik*, 9, 2004.

Šojat, Olga, *Ana Katarina Frankopan-Zrinska*, Hrvatski kajkavski pisci, PSHK, 27/II, Zagreb, 1977.

Španjol – Pandelo, Barbara, „The Crown of Christ in the Context of Medieval Art“, *IKON*, 1, Rijeka, 2008.

Špoljarić, Luka, „Hrvatski renesansni velikaši i mitovi o rimskom porijeklu“, *Modruški zbornik* 9/10, 2016.

Špoljarić, Luka, „Illyrian Trojans in a Turkish Storm: Croatian Renaissance Lords and the Politics of Dynastic Origin Myths“, u: *Portraying the Prince in the Renaissance: The Humanist Depiction of Rulers in Historiographical and Biographical Texts*, ur. Patrick Baker et al., De Gruyter, Berlin, 2016.

Štefanić, Vjekoslav, „Opatija sv. Lucije u Baški i drugi benediktinski samostani na Krku“, *Croatia sacra*, VI, 1936.

Štefanić, Vjekoslav, *Opatija sv. Lucije u Baški i drugi benediktinski samostani na Krku*, Nadbiskupska tiskara, Zagreb, 1937.

Štefanić, Vjekoslav, „Dvije frankopanske glagoljske darovnice Pavlinima“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU*, 1, Zagreb, 1954.

Štefanić, Vjekoslav, „Kločev glagoljaš i Luka Rinaldis“, *Radovi staroslavenskog instituta*, 2, 1955.

Štefanić, Vjekoslav, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Djela JAZU, knj. 51, Zagreb, 1960.

Štefanić, Vjekoslav, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* (I, II. dio), *Historijski institut JAZU*, Zagreb, 1960 – 1970.

Štefanić, Vjekoslav (prir.) i suradnici: Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić, *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1, Zora i Matica hrvatska Zagreb, 1969.

Štokalo, Gabrijel, *Bula Ad decorem pape Nikole V (1447 – 1455)*, „magna charta“ franjevačkog *Košljuna*, *Croatia Christiana periodica*, 5/8, 1981.

Šundalić, Zlata, *Studenac nebeski. Molitvenici u hrvatskoj književnosti od 16. do kraja 18. stoljeća (s posebnim osvrtom na Antuna Kanižlića)*, Književni krug, Split, 2003.

Šurmin, Đuro, *Acta Croatica: Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 6/1, JAZU, Zagreb, 1898.

T

Tandarić, Josip Leonard, *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*, prir. Petar Bašić, Stjepan Damjanović i Marko Mišerda, Kršćanska sadašnjost,

- Provincijalat franjevacica trećoredaca, Zagreb, 1993.
- Thallóczy, Lajos, *Horvát szokásjog*. 1551–1553-ból. (Kül. ny. a Gazdaságtörténelmi Szemléből.). Budapest, 1896.
- Thalloszy Lajos, Barabas, Samu, A Frangepan család okleveltara; Első kötet (1133–1453), Magyar Tud. Akademia, Budimpešta, 1910.
- Thallóczy, Lajos, Barabás, Samu, Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus 2, *Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria* 38, A Magyar Tud. Akadémia, Budapest, 1913.
- The statute of Vinodol from 1288*, British Croatian Society /BC review, no. 14, London, 1978.
- Thode, Henry, *Frankopanov prsten*, Matica hrvatska, Rijeka, 1992.
- Thompson, Nancy M., „The Franciscans and the True Cross: The decoration of the Cappella Maggiore of Santa Croce in Florence”, *Gesta*, 43/1, 2004.
- Tironi, Ivan, „Pet stotina ljeta ‘modruškog urbara’ (1486–1986.)”, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, ur. Mile Bogović, Visoka bogoslovna škola u Rijeci i Kršćanska sadašnjost, Zagreb - Rijeka 1988.
- Tironi, Ivan, „Postanak naselja i gradnja crkve Bl. Dj. Marije od Čudesa u Oštarijama”, *Modruški zbornik*, 4, 2011.
- Tomić, Radoslav, „Poliptih na glavnom oltaru”, u: *Milost susreta – Umjetnička baština Franjevačke provincije svetog Jeronima*, ur. Igor Fisković, galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2010.
- Toniolo, Federica, „Taddeo Crivelli: il maggior miniatore della Bibbia di Borso d’Este”, *Bollettino d’arte*, 6, 93/94, 1995.
- Toniolo, Federica, „Manoscritti miniati di area veneta e padana nelle biblioteche della Croazia: alcuni esempi dal XIII. al XVI. secolo”, u: *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana*, *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Zadar–Nin*, 2006, ur. Guido Baldassarri, Nikola Jakšić, Živko Nižić, Sveučilište u Zadru, Zadar 2008.
- Torcoletti, Luigi M., *Il Duomo vecchio di Fiume*, Fiume, 1932.
- Tuksar, Stanislav, „Hrvatska glazbena terminologija u Rječniku Fausta Vrančića (1595)”, *Arti Musices: hrvatski muzikološki zbornik*, 7, 1974.
- Tulić, Damir, „Skulptura i altarisitika u vinodolskom kraju u 17. i 18. stoljeću”, u: *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, ur. Nina Kudiš, Crikvenica, 2012.
- Tulić, Damir, „Kipovi Giovannija Comina na glavnom oltaru franjevačke crkve na Trsatu”, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 40, 2016.
- Turković, Tin, Basić, Ivan, „Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija u svjetlu geografskih izvora”, *Starohrvatska prosvjeta*, 3/40, Split, 2013.

U

Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji u svibnju 1992., posvećenog djelu prof. dr. Radmile Matejčić, ur. Nina Kudiš i Marina Vicelja, Pedagoški fakultet (Posebno izdanje Zbornika Pedagoškog fakulteta, Rijeka), Rijeka, 1993.

Uremović, Vladimir, *Pavlini u Crikvenici*, Adamić i Ustanova u kulturi „Dr. Ivan Kostrenčić”, Rijeka – Crikvenica, 2002.

V

Vajs, Josip, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, Djela JAZU, knjiga 38, Zagreb, 1948.

Vasari, Giorgio, *Vite de’ piu eccellenti pittori, scultori e architettori*, 1568.

Velčić, Franjo, *555. obljetnica frankopanske darovnice (1451 – 2006). Kapela Sv. Vida*, Malinska, 2006.

Velčić, Franjo, *Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije – Krk*, Zagreb, 2013.

Velčić, Franjo, Trinajstić, Petar, *Krčka biskupija danas i u prošlosti – Dioecesis Veglensis* (autor teksta: Franjo Velčić, autor koncepta i fotografija: Petar Trinajstić), Biskupski ordinarijat, Krk, 2002.

- Velnić, Teofil, *Košljun kod Punta na otoku Krku*, Samostan Košljun, Puntat, 1966.
- Verkholtantsev, Julia, *The Slavic Letters of St. Jerome: The History of the Legend and Its Legacy, Or, How the Translator of the Vulgate Became an Apostle of the Slavs*, Northern Illinois University Press, DeKalb, 2014.
- Verkholtantsev, Julia, „Croatian Monasticism and Glagolitic Tradition: Glagolitic Letters at Home and Abroad“, u: *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*, ur. Ines Angeli Murzaku, Routledge, London & New York, 2016.
- Vežić, Pavaša, „Arhitektura crkve i pregrade kora sv. Lucije u Jurandvoru“, u: *900 godina Bašćanske ploče*, ur. Josip Žgaljić, Primorsko goranska županija i Općina Baška, Baška, 2000.
- Vialova, Svetlana Olegovna, „Рукописи писцов францисканцев третьего ордена в Российской национальной библиотеке в Санкт-Петербурге“ (Rukopisi franjevac trećoredaca glagoljaša u Ruskoj nacionalnoj knjižnici), Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 47/1, 2015.
- Vicelja-Matijašić, Marina, „Branko Fučić i ikonografija: prozorska ruža na župnoj crkvi Marijina Uznesenja u Omišlju“, vidi u: „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić“ *Vinodolski zakon – La legge del Vinodol – Das Gesetz von Vinodol – The Vinodol law*, (prir. Lujo Margetić), Adamić i Nakladni zavod Globus, Rijeka – Zagreb, 2008.
- Višnjčić, Josip, Marijan Bradanović, Tihomir Percan, Nenad Kuzmanović, Katarina Jerbić Percan. *Konzervatorska podloga za potrebe izrade Prostornog plana uređenja Općine Vrbnik*, Hrvatski restauratorski zavod, Juršići, 2013.
- Vojnović, Tadej, „Prevođenje cjelovite Biblije u Hrvata od Ćirila i Metoda do prve tiskane Biblije 1831. godine“, Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 22, Zagreb – Osijek, 2006.
- Vončina, Josip, *Analize starih hrvatskih pisaca*, Čakavski sabor, Split, 1977.
- Vončina, Josip, „Dešićev *Raj duše* kao književni i jezični spomenik“, *Croatia*, IX/11–12, 1978.
- Vončina, Josip, *Jezičnopovijesne rasprave*, SNL, Zagreb, 1979.
- Vončina, Josip, *Jezična baština*, Književni krug Split, Split, 1988.
- Vončina, Josip, *Predgovor u Fran Krsto Frankopan, Djela, Stari pisci hrvatski*, knj. 42, HAZU, Zagreb, 1995.
- Vrbnički statut 1388-1850*. [1988]. Prema čitanju Črncić – Rački – Štefić. Prevod s talijanskog i latinskog prof. Šime Jurić. Priredio Stjepan Štefić, Zagreb 1983. [Rijeka: Partizanska knjiga, 1988.].
- Vukušić, Luka, „Uzničko pismo Katarine Zrinske od 26. lipnja 1671“, *Arhivski vjesnik*, 52, 2009.

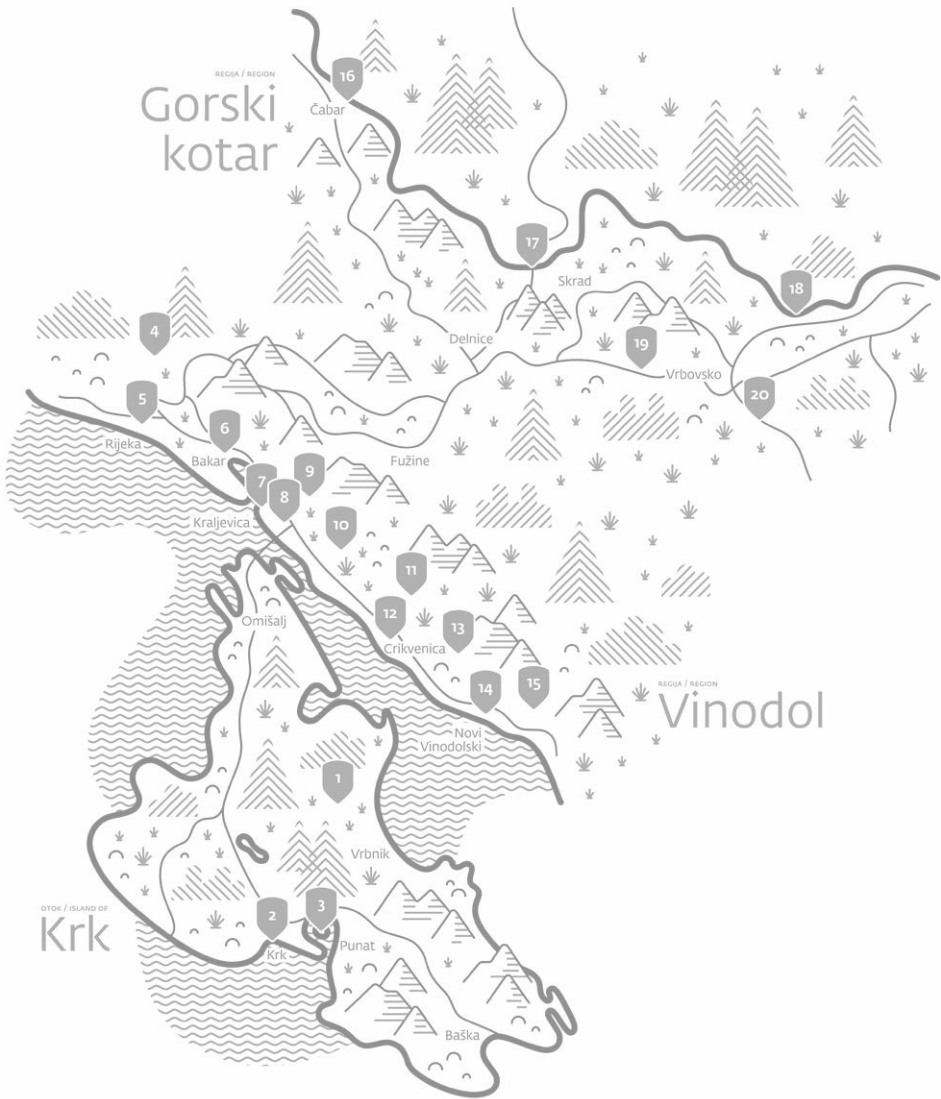
W

- Walter Goldinger, „Das ehemalige Adelsarchiv“, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, sv. 13, Beč, 1960.
- Walther, Inigo F. – Wolf, Norbert, *Masterpieces of illumination, The world's most beautiful illuminated manuscripts 400 to 1600*, Taschen, Köln, 2005.
- Wilhelm, L. *Diporti del Crescente*, Bruxelles, 1656.

Z

- Zajec, Vlasta, *Studije o drvenim oltarima i skulpturi 17. stoljeća u Istri*, Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb, 2014.
- Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji. Znanstveni skup Šimun Kožičić Benja i njegovo doba*, Zagreb – Zadar – Ugljan, 21–23. travnja 1988., urednički odbor Nikica Kolumbić, Milan Moguš, Anica Nazor, JAZU – Razred za filološke znanosti, Zagreb, 1991.
- Zelić, Danko, „Nastanak urbanih naselja na otoku Krku“, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 17, 1993.
- Zelić, Danko, „O antičkom i srednjovjekovnom imenu grada i otoka Krka“, *Croatia Christiana periodica*, 19/35, 1995.
- Zjačić, Mirko, „Knjiga riječkog notara i kancelara Antuna de Renno de Mutina

- (1436–1461) – III dio, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 5, 1959.
- Zmajić, Bartol, „Grbovi Krčkih knezova, kasnijih Frankopana“, Krčki zbornik, 1, 1970.
- Zor, Janez, „Ljubljanski del misala iz Omišlja“, Slovo – časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, 60, 2010.
- Zrinski, Frankopan, Vitezović, *Izabrana djela*, prir. J. Vončina. Zora&Matica hrvatska, PSHK, knj. 17, Zagreb, 1976.
- Zubčić, Sanja, „Prilog akcenatnoj rekonstrukciji Bašćanske ploče“, u: *Drugi Hercigonjin zbornik*, ur. Stjepan Damjanović, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005.
- Zubčić, Sanja, „Jezični slojevi u Kločevu glagoljašu“, u: *Makedonsko-hrvatski književni i kulturni vrski, Zbornik na trudovi 2*, ur. Vasil Tocinovski, Institut za makedonska literatura, Skopje, 2009.
- Zvonar, I., „Pisma Franje Račkoga upućena Ivanu Kostrenčiću u razdoblju od 1868. do 1875.“ u: *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesti društvenih znanosti*, HAZU, 25, 2007.
- Zvonar, Ivo, „Ljudski i književni lik Ane Katarine Frankopan-Zrinski. S posebnim obzirom na jezično-stilske osobitosti autoričina književnog opusa“, u: *Na kajkavskim korijenima*, Meridijani, Samobor, 2009.
- Zvonar, I., „Pisma Ivana Kostrenčića upućena Franji Račkome u Arhivu HAZU“, Problemi sjevernog Jadrana, 15, 2016.
- Zvonimir, *kralj hrvatski. Zbornik radova*, ur. Ivo Goldstein, HAZU – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997.
- Ž**
- Žagar, Mateo, „Hrvatska pisma u srednjem vijeku“, u: *Povijest hrvatskoga jezika*. 1. knjiga: srednji vijek, ur. Ante Bičanić, Croatica, Zagreb, 2009.
- Žić-Rokov, Ivan, „Kompleks katedrala – Sv. Kvirin u Krku“, Rad JAZU, 360, Odjel za likovnu umjetnost, knj. VI., 1971.
- Žić-Rokov, Ivan, „Podaci o orguljama katerdale i ostalom muzičkom životu u Krku u prošlosti (na temelju crkvenih arhiva)“, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, 5, 1974.
- Žubričić, Darko, *Hrvatska glagoljica – biti pismen biti svoj*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda) i Element, Zagreb, 1996.
- Žugaj, Marijan, „Franjevci konventualci biskupi u senjskoj i krbavskoj ili modruškoj biskupiji“, *Croatica Christiana periodica*, 20/38, 1996.
- Županović, Lovro, *Stoljeća hrvatske glazbe*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.

Sažeci na engleskom jeziku
Popis autora

F — — — — — — — — N

PUTOVIMA
Frankopana

Kristian Bertović, Central European University, Budapest

LORDS OF KRK – EMERGENCE, RISE AND THE CREATION OF A DOMINIUM

The purpose of this text is to give an overview of the history of the Counts of Krk, from their initial emergence on the island of Krk in 1118 until the death of Count Nikola IV Frankopan, whose life marks the highest point in the family history. After the initial spatial, temporal, and political contextualization, problems and theories regarding the origins and the background of this family are discussed. Key elements of the family's success are highlighted, following their ascent from the position of Venetian governors of Krk to the highest social and political strata of the Kingdom of Hungary-Croatia. These include their emergence on the periphery of the political events of the Croatian lands, ability to balance between the two seniors, and the capacity to turn significant political breaks and crises to their own advantage. Their relations with other magnate families, their vassals and subordinates, and the Church are also discussed within the context of the family's political agenda.

Prof. Borislav Grgin, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History

FRANKAPAN COUNTS AT THE END OF THE MEDIEVAL PERIOD

In this paper we focus on the Frankapans in the period between 1420 and the conventionally accepted end of the medieval period from the perspective of Croatian history, that is, the Battle of Mohacs in 1526, with an emphasis on the area of the present-day Primorsko-goranska County. We cover the history of the Frankapan family, from their relations with Sigismund of Luxembourg and the Counts of Celje, over the period of weak central power and struggles for the throne. We pay special attention to the division of the Frankapan family into eight separate branches in Modruš in 1449 and the consequences of this, and to their relationship between the King Matthias Corvinus (1458-1490), when the power and influence of the Frankapans in the entire region, including the area we analyse, suffered serious blows. Partial restoration of the family's power followed after Matthias's death during the rule of the Jagiellonian dynasty over the Hungarian-Croatian kingdom. However, this period, just like in the rest of the medieval Croatia, was marked by the Ottoman threat which redefined the status of the entire Croatia, including that of the aristocratic families, and among them, that of the Frankapans. This period was marked by the activities of the Count Bernardin Frankapan. In this paper we also give attention to individual Frankapan strongholds in the area of the present-day Primorsko-goranska County and the changes they underwent during the period we analyse. The events are placed in the context of Croatian, Hungary-Croatian, regional and general history and in the conclusion we evaluate the entire period and sum up the most important findings.

Ass. Prof. Maja Čutić Gorup, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History

IN SEARCH OF BERNARDIN FRANKOPAN'S BIBLE

Inner Austrian baron, Hans Ungland, in collaboration with Primož Trubar and Stjepan Konzul, founded the famous Protestant printing house in Urach which operated from 1561 until 1565. One of his most zealous collaborators was Francesco Barbo, who was the Captain of Rijeka (1260-1568) at the time when the printing house was in operation. On the basis of the analysis of the correspondence between the employees and the collaborators of the Urach Printing House, the author concludes that Francesco Barbo was searching for Bernardin Frankopan's Bible written in the Glagolitic script in the Croatian language in order to help the employees of the Urach Printing House. Bernardin Frankopan's Bible has not been preserved, but during history it existed in the form of many manuscript copies which the collaborators of the Urach Printing House were also trying to obtain. The following research questions still remain open: is the copy of the translation of the Bible that the employees of the Urach Printing House managed to obtain a manuscript copy of Bernardin Frankopan's Bible and did Bernardin Frankopan have his own printing press in the Grobnik Castle?

Ranko Starac, Maritime and History Museum of the Croatian Littoral

ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF THE CASTLE OF THE LORDS OF KRK – THE FRANKOPANS

Excellent knowledge of local geostrategic characteristics, coupled with the fact that their fortifications had a clear surveillance function over the communication channels created at much earlier times, points towards close connections between the lords of Krk and the local population. On the island of Krk, their place of origin, we can identify elements of Romanesque architecture, e.g. Fortičina, Gradec – Rovoznik. In the 13th century, the lords of Krk expand their rule to the mainland. The majority of closely built fortifications and burghs in the area of Vinodol were built on new, previously unoccupied locations, but always very close to the antique routes of communication and sea ports. Traces of late antiquity can be seen in the walls of Lopar, near Novi Vinodolski, and of Badanj at the foot of Grižane. During the 15th century some localities were abandoned as a result of the change in political circumstances – mass use of fire weapons, socio-economic crisis that was the result of the plague and malaria, and the arrival of the new 'Uskok' population who had fled the forces of the Ottoman Empire.

Assoc. Prof. **Marijan Bradanović**, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Art History

GENIUS LOCI OF THE FRANKOPANS – LORDS OF KRK

We emphasise the importance of the town of Krk in the corpus of the Frankapan urban heritage, that is, the importance of its full urban continuity from late antiquity until the medieval period. From this, the complexity of the medieval urban image of the town is generated. We describe the creation and the design of medieval Frankapan towns. We also discuss the differences in their earlier history, the continuity of settlements at particular locations, as well as cases of relocation, the process of fortification which is important in the genesis of certain settlements and planned medieval settlements, the relationship of the urban areas towards the rural surroundings and the relations within the main urban centres.

Petar Puhmajer, Ph.D., Croatian Conservation Institute

SIGNS OF A NEW AGE

The later period and the pinnacle of power of the Zrinski and Frankapan families as the strongest political and economic force in the 16th and 17th centuries in Croatia have left a particularly important trace in the secular architecture of that period – from the 16th century, when it is primarily manifested by the building and the renovation of fortresses and castles, to the 17th century, when the castles on their lands take on the characteristics of early Baroque feudal residences (e.g. Stara Kraljevica and Nova Kraljevica) in which elements of prestigious lifestyle can be observed. The 17th century also gave a fresh impetus to the development of Gorski kotar, where these two Croatian magnate families owned castles and manors, such as those in Bosiljevo, Severin, Brod or Čabar.

Josip Višnjić, Ph.D., Croatian Conservation Institute

MEDIEVAL FORTRESSES – SOURCES OF THE FRANKOPANS' POWER

Fortified feudal residences were the management and economic centres of the majority of medieval feudal manors. In addition to this, their importance, especially in areas burdened by frequent conflicts, also lay in the protection of the owners themselves and of the local population. Such fortresses frequently initiated the creation of urban and semi-urban environments, or were built within such areas, but they also, with their design and the influence on the development of the surrounding area, served as evidence of the economic and cultural attainments of their owners. The emphasis is placed on the original Frankapan management and residential centres on the island of Krk and in Vinodol.

Assoc. Prof. **Marijan Bradanović**, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Art History

SACRAL ARCHITECTURE

Appearance of high-quality Romanesque architecture in the island of Krk overlaps with the establishment and stabilisation of the hereditary principality of the lords of Krk. Following the example of the great architectural feats in the town of Krk, Romanesque architecture spread over the island and it also strongly influenced the architecture of the nearby Vinodol. Gothic sacral architecture of the Frankapan dominium reflects exposure to the continental and Adriatic influences. Elements of the late Gothic period survived for a long time during the early medieval period. Sacral architecture of Vinodol is specific due to its function of a refuge of sorts during the period of Ottoman sacks. This was also reflected in the architectural design that the architecture of the abandoned churches in Modruš imitated during the early modern period.

GOthic AND RENAISSANCE STONE SCULPTURE

Stone sculpture and architectural ornaments bear testimony to the accomplishments of various workshops, from those that were strongly influenced by the Venetian tradition, over those influenced by the continental-central European tradition, to those that developed from the tradition of the Tuscan Renaissance. When it comes to the Adriatic cultural centres, the influence of Zadar was dominant in the earlier period, while that of Venice was dominant in the later period during which the work of sculpture workshops in Central Dalmatia was important. The highest attainments overlap with the time of a strong dominium, such as the second half of the 12th century and the first half of the 15th century.

Ass. Prof. **Barbara Španjol Pandelo**, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Art History

THE CARVED POLYCHROMED WOODEN SCULPTURE IN THE MEDIEVAL PERIOD

The carved polychromed wooden in the medieval period in the areas that were under the rule of Frankapans has been preserved in traces. However, it bears testimony to a lively tradition of worship, primarily the veneration of Mary. Despite the fact that wood is a very sensitive material which is subject to decay, a certain number of sculptures of the Madonna and Child has been preserved. The most interesting ones include Our Lady of Slunj (Chapel of Votive Gifts in Trsat), Madonna and Child from the Castle of Sokolac, Madonna and Child from the Chapel of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Gradišće near Bosiljevo, and Madonna of Humility from the Parish Church of St. Philip and James in Novi Vinodolski. We should also mention the Lamentation of Christ from the Church of St. Stephen in Drivenik (Museum of Arts and Crafts, Zagreb) and the woodcarved Pietà from the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Rijeka (Maritime and History Museum of the Croatian Littoral, Rijeka). Among the examples from Krk two Crucifix from the Krk Cathedral Treasury, must be mentioned.

Ass. Prof. **Damir Tulić**, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Art History

POLYCHROME CARVED WOOD SCULPTURE IN THE EARLY MODERN PERIOD

For centuries, members of the Frankapan family were donors of art intended for churches and monasteries on Krk and in Vinodol. During the time of Ivan VII Frankopan (1451 – 1480) several works of art which stand out as prime examples of stylistic change from the late Gothic period to early Renaissance were commissioned. These include wood reliefs of saints and Madonna and Child, and they can be linked to the Venetian wood carver and painter Andrea de Murano and are kept in the art collections of Franciscan monasteries on Cres and Košljun. The most monumental wood carving linked to the Frankopans is the sumptuous frame of the polyptych on the main altar of the Franciscan church on Košljun. It was made by Venetian wood carvers in 1535, and it was paid for by the money bequeathed by Katarina Frankopan. Not many works of art that can be linked to this family have been preserved in

Vinodol. These primarily include the remnants of a wooden gilded altar from the demolished Church of St. Rochus and Sebastian in Novi Vinodolski and the main altar of the Church of St. Stephen in Drivenik, and both can be dated around the mid-17th century.

Prof. **Nina Kudiš**, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Art History

PAINTING ON THE ISLAND OF KRK UNTIL 1480 AND IN VINODOL UNTIL 1670

It is impossible to judge the richness and diversity of the painting heritage on Krk and in the northern Croatian littoral at the time when they belonged to the Frankopan family from the present-day perspective. Only a small number of paintings have survived the ravages of time and some of these are very badly preserved. Without a doubt they represent only a fragment of the total number of altar paintings and polyptychs that once adorned the altars of numerous churches and chapels on Krk and in Vinodol. Although it may seem that the Frankopans and the Zrinskis were not great art collectors since only a small number of works of art were listed when their castles in Bakar and Kraljevica were plundered in 1670, their names are linked to some of the most important commissions of polyptychs and altar pieces for sacral buildings on their estates. It is indicative that these art pieces were mostly commissioned from Venice; however, this does not necessarily reflect the taste of the art commissioners but bears testimony to the cultural ties of the prelates or monks for whose churches the pieces were commissioned.

In this paper we focus on the extremely valuable Polyptych from St. Lucia in Jurandvor, attributed to Paolo Veneziano and his workshop, but also on the Polyptych from Omišalj, attributed to Jacobello del Fiore, Santacrocce's paintings for the main and side altars of the Franciscan church on Košljun, the painting on the main altar of the parish church in Crikvenica, and the triptych depicting the Madonna and Child, St. Rochus and Sebastian from the Church of St. Fabian and Sebastian in Novi Vinodolski (nowadays in the Croatian History Museum). The paintings from the Trsat Monastery are represented in the form of the Icon of Our Lady of Trsat and Sherafin Schön's opus.

Mateja Jerman, Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for the
Protection of Cultural Heritage, Conservation Department in Rijeka

Iva Jazbec Tomaić, City of Rijeka, Department of Culture

Danijel Ciković, Ph.D., University of Rijeka, Academy of Applied Arts

DONATIONS OF GOLDSMITHS' WARES ARTICLES AND PRECIOUS SILKS DURING THE RULE OF THE FRANKAPANS

Since the 12th century until the death of Fran Krsto Frankapan the Lords of Krk, the Frankopans, have, through their political influence and family relations, added to their assets, but also to the treasuries of the sacral institutions in the area of Croatian littoral. Among the art donors from this family Barbara Frankapan should be singled out. She donated to Our Lady of Trsat a *panaginic*a, a small gold medallion with numerous relics around which a skilful goldsmith, by adding some thirty relics of various saints, created one of the typologically most imaginative Gothic reliquaries in the Northern Adriatic. Regardless of a new Renaissance pedestal that was added to it in the 16th century, this precious work of art stresses the complexity of the context of creation of such objects. A small late Gothic boat with a depiction of Annunciation, also located in the Trsat monastery, is also attributed to the same goldsmith. Barbara Frankapan also donated a Gothic monstrance of an architectural typology to the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Rijeka. Sadly, this monstrance has been kept in Italy since 1941. In addition to the great silver altar piece, which is one of only several preserved altar pieces created by goldsmiths in the Adriatic, given to the Krk cathedral by Ivan VII Frankapan, in 1471 the Frankopans also donated a gilded crucifix with jewels to the same treasury. The members of this family donated the majority of objects during the 15th century. Later donations of this type of objects are difficult to identify due to the lack of archival materials. (MJ)

At present time the archives do not reveal much information about the liturgical clothing donated to the churches by the members of the Frankopan family, but some of the prominent commissions have

not gone unnoticed. Representative silk altar antependia with figural embroidered compositions created in the 14th century, which, on the bases of stylistic characteristics, are linked to Paolo Veneziano's workshop, are among such commissions. These include an antependium commissioned for the main altar of the Krk Cathedral, which is nowadays kept in the Victoria and Albert Museum, the antependium from the parish church in Dobrinj, and a fragment of an antependium from the Parish Church of St. Philip and James, which is nowadays kept in the Museum of Arts and Crafts in Zagreb. If we take into consideration objects commissioned by other commissioners, it is possible to partially hypothesise about the contents of the inventory of various goldsmiths' utility objects or precious silks that this noble family probably kept in their private chambers. (JT)

This chapter focuses on a particular piece of art. In the Church of St. Quirinius in the town of Krk a silver and gilded altar piece created in 1477 by the master Paulus Koler is kept. This was a bequest of the Count Ivan VII Frankapan, who left one hundred ducats to help make a silver altar piece for the main altar in the cathedral in his will from 1453. The altar piece was completed long before the Count's death in 1486, that is long before he left the island in 1480, and it was displayed on the main altar of the cathedral until 1826 when it was moved to the side altar of St. Cross. It consists of two registers each of which contains thirteen shallow reliefs which depict a number of saints who were important at that time, including the patron saints of Count Ivan, his famous father, the Ban of Croatia Nikola VI, his wife Elizabeta Mocenigo and their daughter Katarina. The silver Frankapan altar piece from Krk was definitely created under the influence of the famous *Pala d'oro* from the Dodge's Chapel, but also under the influence of the altar piece from the Venetian Cathedral of *San Pietro di Castello*, and represents one of only a dozen preserved altar pieces of this type in the Adriatic. (DC)

Ass. Prof. **Tomislav Galović**, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History

THE MEDIEVAL WRITTEN HERITAGE OF THE *DOMINIUM* OF THE FRANKAPANS (With special emphasis on the domains of the counts of Krk and Vinodol)

The Croatian aristocratic family of Frankopans (Frankapan/Frankopan) has left behind – as a result of the entirety of its political and social activity and cultural efforts – an exceptionally rich written heritage which in its basis is bilingual (Croatian and Latin) and recorded in two scripts (in the Glagolitic and the Latin script). The present paper aims to deal with the written heritage produced, obtained or kept in the territories of the *dominium* of the Frankopans, with special regard to the domains of the counts of Krk and Vinodol. Their other estates (Senj, Modruš, Rijeka, etc.) will be taken into consideration for contextual purposes in order to get a more complete picture and account of this valuable and important part of Croatian cultural and intellectual history. The origins and the development of the medieval chancery of the counts of Krk will also be presented in broad terms. In this respect, their efforts in the area of the codification of customary law, as well as in the composition of statutes/ codes in the domains under their power, will be emphasized too. Special attention will be given to epigraphic monuments and literary works and to pragmatic writings.

Assoc. prof. **Sanja Zubčić**, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Croatian Language and Literature

GLAGOLITIC WRITTEN HERITAGE IN THE FRANKAPAN DOMINIUM

A rich written heritage developed in the wide area that was under the rule of the Frankopans and the goal of this paper is to present this heritage and re-evaluate it in the light of the contemporary philological knowledge. The written materials are presented on the basis of a combination of formal criteria: type of script, type of surface on which the text is written and the purpose of the text. S. Damjanović (2002) proposed the same type of classification for the Glagolitic corpus. Classification of texts on the basis of their place of origin is not the best possible solution because texts were frequently in wide circulation during the medieval and early modern period and it is not always easy to determine their place of origin (nor is it of crucial importance). Regardless of that, if the information about the place of origin of the text is known, it is given. We particularly stress those canonical Croatian Glagolitic monu-

ments that are of special importance for the national culture and that were created in the areas under the rule of the Frankopans.

The majority of the written heritage created in the Frankopan domains was written in the Latin language and Latin script and in different varieties of the Old Church Slavonic and Croatian language in the Glagolitic script. This paper focuses on the Glagolitic corpus.

Ana Šitina, University of Zadar, Department of Art History

ILLUMINATED MANUSCRIPTS CREATED ON THE FRANKOPAN ESTATES

In this paper we offer a brief synthesis of the total preserved works and of the stylistic characteristics of illuminated books produced on the Frankopan estates until 1480. It was precisely at the time of the Frankopans, prominent patrons of art and culture, that an expansion of Glagolitism took place in western Croatia. This was accompanied by specific book illuminations and decorations. They are characterised by age-old traditional shapes in initial decorations which consist of geometric motifs in combination with simplified stylised floral, vegetation and Croatian interlace motifs and rare occurrences of zoomorphic or stylised human heads at the most remote offshoots of the interlace. Such illumination and decoration are the result of the specific traits of the Glagolitic script, and due to their individuality they represent a recognizable stylistic phenomenon that was generated by the Frankopan culture.

Ass. Prof. Saša Potočnjak, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Croatian Language and Literature

IN SEARCH OF THE FRANKOPANS (LITERARY-HISTORICAL HERITAGE OF THE FRANKOPANS)

In this paper we deal with the Northern Adriatic literary-cultural circle in the early modern period and the role of Trsat and the Franciscans and their relations with the Frankopans. We particularly focus on Fran Krsto Frankopan presented as the Count of Trsat (and not as the Count of Tržac) and the legend of the relocation of the house of the Holy Family from Nazareth.

We also deal with the literary work of Fran Krsto Frankopan (*Gartlic za čas kratiti*, *Zganke za vrime skratiti*, *Trumbita sudnjega dneva*) and of Ana Katarina Zrinski Frankopan (*Pjesmarica*, *Putni tovaruš*), but also with the literary work and the cultural connections of the Frankopans to the European intellectual circles in the early modern period: the Alpine-Adriatic literary circle (Krsto I of Brinj, the Frankopans of Friuli and Fran Krsto Frankopan), poetic analogies with poetry in the Friuli dialect (C. di Pers and E. Colloredo), *Jame bogati* (*Georges Danden*), Orfeo Frankopan and Julija di Naro Frankopan (flight from Kraljevica over Bakar to Cuar de Rosaics), the Frankopans and Barberini's Roman circle (Pope Urban VIII), the Italian Academy in Vienna (Frankopan and Leopold Wilhelm Crescente), and emblematic court poetry of Fran Krsto.

Within this topic we particularly focus on the female members of the Frankopan family (e.g. Beatrice Frankopan, Apolonija Lang, Katarina Frankopan Zrinski, Julija di Naro, etc.), i.e. female Frankopan writers and patrons, but also on how they were represented in the culture and shaping of literary works.

Prof. Diana Stolac, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Croatian Language and Literature

THE OZALJ PHILOLOGICAL CIRCLE

Latin script prayer book *Raj duše* by Nikola Dešić, who was the confessor of the Croatian noble woman Ana Katarina Zrinski, was published in Padua in 1560 with Katarina's financial support. The discovery of this text enabled us to bridge the previously perceived gap between the medieval hybrid language type and the language of the Ozalj philological circle in the 17th century. At this period the works by Croatian Protestants, including the first complete translation of the New Testament, which had very similar linguistic traits to those present in the Ozalj circle, were also created. The texts created within the

Ozalj circle are characterized by a hybrid three-dialect base in which Čakavian, Kajkavian and Štokavian traits intertwine. Within these texts we can distinguish the following types: literary (*Adrijanskoga mora sirena* written by Nikola Zrinski and translated by Petar Zrinski; *Gartlic za čas kratit* by Fran Krsto Frankopan), religious (*Putni tovaruš*, a prayer book by Ana Katarina Zrinski and sermons by Ivan Belosteneć), administrative (various documents from the Zrinski and Frankopan estates), and scientific (dictionary by Ivan Belosteneć). The most moving written trace is the farewell letter by the Croatian Ban Petar Zrinski to his wife Ana Katarina written on the eve of his execution in Wiener Neustadt on 29th April 1671.

Assoc. prof. **Diana Grgurić**, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Cultural Studies

IN SEARCH OF THE FRANKOPANS' MUSIC

In this paper we focus on the Croatian music culture of the 16th and 17th centuries, a time when the Frankopans underwent an intense economic and political development. We focus on musicians and music practices from a wide variety of different areas of music, primarily those linked to the northern Croatian littoral. Considering that there are no known links between the Frankopans and the world of music, we attempt to reconstruct the music culture of a specific historical period as a specific expression of a way of life to which certain meanings and values are ascribed. In addition to the knowledge of history of Croatian music that is applied in this paper, the image of the music world of this period presented here was also shaped by the knowledge about Fran Krsto Frankopan's poetry which is particularly useful when trying to locate the place of music in the family lives of Croatian nobility from the aesthetic perspective.

Prof. **Željko Bartulović**, University of Rijeka, Faculty of Law

Prof. **Željko Radić**, University of Split, Faculty of Law

LEGISLATIVE HERITAGE OF THE FRANKOPANS AND ZRINSKIS

In this paper the authors present the history of the family of the Lords of Krk, later known as Frankopans, from the 12th century when they ruled the island of Krk, over the spread of their rule to the mainland, in particular to the area of Vinodol and Senj, and the unusual vassalage to the Republic of Venice and Croatian-Hungarian rulers, until the end of their rule in 1469 in Senj and in 1480 on Krk. We stress the role of the Frankopan and Zrinski families in the state events and legislation, the choice of the Habsburgs as the rulers of Croatia at the election in Cetin in 1527 and the resistance to the sovereign in the form of mutiny, i.e. the Zrinski-Frankopan plot, that ended in 1671.

'Pearls' of Croatian legislative heritage were created in the domains ruled by the Lords of Krk: Vinodolski zakon (Law Codex of Vinodol) in 1288, and the Senj and Krk (Vrbnik) Statutes in 1388. We present information on how they were passed, on their structure, on population, the organisation of the municipalities, clerks and the most important issues related to the right in property (ownership of land, limitation of rights, etc.), law of obligations (pre-emption and purchase, endowments, compensation and claims) and penal law (acts against the government, offences against the person, acts of libel and insult, crimes against property, offences during the legislative procedure and perjury).

Autori tekstova

A. Š.

Ana Šitina, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest umjetnosti

B. G.

Prof. dr. sc. Borislav Grgin, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest

B. Š. P.

Doc. dr. sc. Barbara Španjol – Pandelo, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti

D. C.

Dr. sc. Danijel Ciković, Sveučilište u Rijeci, Akademija primijenjenih umjetnosti

D. G.

Izv. prof. dr. sc. Diana Grgurić, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kulturalne studije

D. S.

Prof. dr. sc. Diana Stolar, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

D. T.

Doc. dr. sc. Damir Tulić, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti

I. J. T.

Iva Jazbec Tomaić, Grad Rijeka, Odjel za kulturu

J. V.

Dr. sc. Josip Višnjić, Hrvatski restauratorski zavod

K. B.

Kristian Bertović, Central European University, Budimpešta

M. B.

Izv. prof. dr. sc. Marijan Bradanović, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti

M. Č. G.

Doc. dr. sc. Maja Čutić Gorup, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest

M. J.

Mateja Jerman, Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci

N. K.

Prof. dr. sc. Nina Kudiš, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti

P. P.

Dr. sc. Petar Puhmajer, Hrvatski restauratorski zavod

R. K.

Doc. dr. sc. Robert Kurelić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest

R. S.

Ranko Starac, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka

S. P.

Doc. dr. sc. Saša Potočnjak, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

S. Z.

Izv. prof. dr. sc. Sanja Zubčić, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

T. G.

Doc. dr. sc. Tomislav Galović, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest

Ž. B.

Prof. dr. sc. Željko Bartulović, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet

Ž. R.

Izv. prof. dr. sc. Željko Radić, Sveučilište u Splitu, Pravni fakultet

Autori fotografija

B. Š. P.

Barbara Španjol – Pandelo

D. B.

Domagoj Blažević

D. K.

Damir Krizmanić

D. P.

Damir Pelić

D. Sa.

Damir Sabalić

D. T.

Damir Tulić

I. F.

Ivan Ferenčak

I. J.

Ingrid Jerković

I. S.

Ivan Standl

I. S. K.

Ines Srdoč-Konestra

J. K.

Jovan Kliska

J. V.

Josip Višnjić

M. K.

Marino Klement

N. V.

Natalija Vasić

P. P.

Petar Puhmajer

P. T.

Petar Trinajstić

R. S.

Ranko Starac

RI:2020

2018
EUROPSKA
GODINA KULTURNE
BASTINE
Keep Europe's Culture

ISBN 978-953-7975-76-0

9 789537 975760